

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ А. ДОНИШ**

РАҶИБ АБУЛҲАЕВ

**АЗ ТАЪРИХИ БАРПО ВА
МУСТАҲҚАМ ШУДАНИ
ҲОКИМИЯТИ ШУРАВӢ
ДАР ТОҶИКИСТОНИ
ШИМОЛӢ ВА ПОМИР
(Солҳои 1917-1924)**

Душанбе
2022

ББК 63.4 (ҷтоик) 7+5
А-83

**Ба хотираи абадзиндаи бародарони азизу меҳрубон –
Корманди шоистаи Тоҷикистон, рӯзноманигори
варзида Ҷамоли Абулхай ва муҳандис Икром Абулхай
бахшида мешавад.**

Муаллиф

Муҳаррири масъул: *Ҳанифа Муҳаммадохир*

Муқарризон:

*Намоз Ҳотамов, д.и.т, профессор,
Абдулло Ғафуров, н.и.т, дотсент.*

Рақиб Абулҳаев. Аз таърихи барпо ва мустаҳкам шудани
Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистони шимолӣ ва Помир
(солҳои 1917-1924). – Душанбе, 2022. – 352 саҳ.

Китоби доктори илмҳои таърих, профессор, Арбоби илм ва техникаи
Ҷумҳурии Тоҷикистон Рақиб Абулҳаев ба яке аз масъалаҳои мубрами
таърихи Тоҷикистони Шуравӣ бахшида шудааст. Доир ба масъалаи барпо
ва қавӣ гардонидани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистон аз ҷониби олимони
тоҷик асару мақолаҳои зиёде навишта шудаанд. Аммо дар таърихнигории
ҷумҳурий то имрӯз таҳти ин унвон ба забони тоҷикӣ таълифоте нашудааст.
Муаллиф барои навиштаи ин асар ба таври мукамал ҳуҷҷатҳои бойгонии
зиёде ва маводҳои адабиётҳои таърихӣ, рӯзномаву маҷаллаҳои
ҷумҳуриявӣ марказӣ (собик иттифок) ва ёддоштҳои иштирокчиёни он
воқеаҳои инқилоби гузаштаре бомаврид истифода бурдааст. Дар натиҷа
олим чараёни воқеаҳои инқилоби дар қисми Тоҷикистони шимолӣ ва Помир
руйдодаре бо тафсил овардааст. Бешубҳа, китоби мазкур барои
навиштани асарҳои бисёрчилдаи халқи тоҷик кумаке хоҳад расонд. Инчунин
барои ҳаводарони таърихи навтарини халқи тоҷик туҳфаи хубест.

ISBN 978-99985-55-55-6

©. Рақиб Абулҳаев,
ИТБМ ба номи А. Дониши АМИТ. 2022

САРСУХАН

Дар ҳар як даври замон воқеаҳои бузурге дар ҳаёти инсоният рух медиҳанд ва онҳо сабабгори дигаргуниҳои куллии ҳаёти меҳнаткашон мегарданд. Маҳз дар даҳсолаи дуюми асри XX чунин воқеаи таърихӣ рух дод, ки он Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр ном дошта, синфи коргару деҳқонро, ки қувваи асосии истеҳсоли неъматҳои моддии ҷамъият ҳастанд, аз истисмори кишрҳои доро абадан озод намуд. Инчунин давлати синфи коргару деҳқон роҳи нави сохтори давлати адолатпаноҳро ба рӯи табақаҳои мазлум боз намуд, ки дар таърихи башарият гардиши бузурги бесобиқа маҳсуб аст. Пас аз ғалабаи инқилоб ба аҳамияти ҷаҳонии он баҳо дода В.И. Ленин чунин андеша ронда буд, ки «мо ҳақ дорем фаҳр намоем ва мо фаҳр мекунем, ки он саодате насиби мо шудааст, ки ба бунёд кардани давлати шуравӣ оғоз намоем, бо ҳамин давраи нави таърихи умумичаҳонӣ, давраи ҳукмронии синфи навро кушоем, ки он дар ҳамаи мамолики капиталистӣ синфи мазлум аст ва дар ҳама ҷо ба сӯи ҳаёти нав, ба сӯи мағлуб кардани буржуазия, ба сӯи диктатураи пролетариат, ба сӯи раҳонидани инсоният аз юғи капитал, аз ҷангҳои империалистӣ равон аст.»¹

Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр, ки дар мамлақати Русия бори нахуст ғалаба кард, занҷири истисмори миллӣ-мустамликадориро пора-пора карда, ба тамоми халқҳои дар гузашта мазлуми Осиёи Миёна, минҷумла халқи тоҷик роҳи васеъи ҳаёти навро боз намуд. Таҷрибаи таърихӣ бармало исбот кард, ки ин дигаргунии оламшумули ҷамъиятӣ ба халқи тоҷик истиклолият, баробарҳуқуқии сиёсӣ, дар роҳи сохтмони ҳаёти нави давлатдорӣ, имконияти ҳамаҷонибаи инкишофи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ шароит ва имкониятҳои муфид муҳайё намуд.

Таърихи мавҷудияти Ҳокимияти Шуравӣ ба якчанд давраҳо тақсим мешавад, ки яке аз давраҳои пурпечутоб ва халқунандаи он давраи барпо ва мустаҳкам намудани чунин

¹ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 33, С. 37.

ҳокимият маҳсуб аст. Зеро дере нагузашта пас аз ғалабаи инқилоби пролетарӣ ва барпо намудани ҳокимияти синфи коргару деҳқон, аксулинқилобчиёни дохиливу хориҷӣ бо сохти нави ҷамъиятӣ нахостанд, муросо намоянд. Мақсади разилонаи ин қувваҳо аз он иборат буд, ки давлати ҷавони шуравиро дар гаҳворааш буғӣ намоянд, то ки таъсираш ба дигар мамлакатҳо доман паҳн накунад. Дар ҳамон давр империализми ҷаҳонӣ маҳз ташкилотчии муборизаи яроқноки зидди ҳокимияти ҷадид ба ҳисоб мерафт.

Доираҳои ҳукмрони давлатҳои империалистӣ бо ҳамбастигии аксулинқилобчиёни дохилӣ ба муқобили давлати ҷавони шуравӣ мудохилаи ҳарбӣ ва ҷанги шахрвандиро оғоз намуданд, ки он тамоми мамлакат аз ҷумла, Осиёи Миёнаро фаро гирифт.

Дар ин солҳои пуршиддату пурошуби ҳарбӣ-сиёсӣ халқи тоҷик бо ёриву мадади фаъолонаи халқҳои гуногуни мамлакат, мардонавор ба муқобили душманони дохилӣ ва хориҷӣ баҳри ҳифзи ватан ҷангиданд. Дар тезиси Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шуравӣ бахшида ба 50-ум солгарди Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр гуфта шуда буд: «Баҳри Ҳокимияти Шуравӣ, барои озодӣ ва ояндаи инсоният меҳнаткашонии тамоми миллату халқиятҳои мамлакат муборизаи диловарона бурданд. Дар солҳои ҷанги шахрвандӣ иттифоқи ҷанговаронаи коргару деҳқон ва халқҳои бо шарофати инқилоб озод гардида боз ҳам қавӣ шуд.»¹ Маҳз иттифоқи миллату халқиятҳо дар солҳои интервенсияи ҳарбӣ-хориҷӣ ва ҷанги шахрвандӣ яке аз омилҳои аз болои душманони берунӣ ва дохилии инқилоби сотсиалистӣ ғалаба ба даст овардан ва пойдор гардидани Ҳокимияти Шуравӣ дар мамлакат маҳсуб аст. «Шикасти қувваҳои муттаҳидаи империализми ҷаҳонӣ ва ба кулӣ барҳам додани аксулинқилобчиёни дохилӣ, на танҳо барои тақдири мамлақати Шуроҳо аҳамияти оламшумул дошт, инчунин барои минбаъд тезонидани муборизаи милли-озодихонаи меҳнаткашонии дигар мамлакатҳо низ ғоидаб-

¹ Дар кит. «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции», М., 1967, с.30.

ахш буд. Мамлакати Шуроҳо ҳамчун орзу ва такагоҳи меҳнаткашони тамоми ҷаҳон дар ин санҷиши таърих истодагарӣ ва ғалаба кард. Сотсиализм аз болои аввалин задухӯрди халқунандаи зидди қувваи капитализми ҷаҳонӣ пирӯз гашт.»¹

Инқилоби пролетарӣ махсусан барои ҳаёту мамот, рушду нумуи минбаъдаи халқҳои дар гузашта дар зери асорати ҳамаҷонибаи феодалону руҳониёни маҳаллӣ ва саризми рус мондаи кишвари Осиёи Миёна, минҷумла халқи тоҷик ҳамчун як роҳнамои ҳақиқии ояндасоз хизмат кардааст. Аз ин рӯ, мардуми ин кишвар ҳаргиз дар ягон даври замон инқилоб, роҳбару роҳнамои он ва синфи коргару деҳқонони адолатхоҳро, ки барои ғалабаи чунин воқеаи бузурги ҷамъиятӣ ҷонбозиҳо кардаанд, аз лавҳи хотир дур намекунанд.

Меҳнаткашони канораҳои миллӣ, аз ҷумла Осиёи Миёна, ки дар гузашта мустамликаӣ саризми рус ба ҳисоб мерафт, дар ҷараёни мубориза баҳри барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ бо ғриву мадади дигар халқҳои Русияи Шуравӣ таҷрибаи бойи инқилобӣ ба даст дароварданд, ки он имрӯз ва минбаъд аҳамияти калони дохилӣ ва беруниро дорост. Аммо аз рӯзҳои аввали ғалабаи инқилоби пролетарӣ саркарда ва минбаъд идеологҳои мамолики хориҷӣ тухмату маломати хешро нисбат ба давлати ҷавони шуравӣ оғоз намуданд. Аз ҷумла, қисме аз онҳо рӯйрост ба муқобили таърихи бунёди давлати мазкур дар Осиёи Миёна баромад карда, гуё «исбот» кардани мешуданд, ки халқҳои ин кишвар ба қабули инқилоби пролетарӣ ҳоло тайёр набуданд, онро аз Русия ба ин кишвар бо зӯри яроқу аслиха ба гардани меҳнаткашон бор карданд. Аз ҷумла душмани қаттоли сохти шуравӣ, идеологҳои зархариди империализм Б. Ҳаит, Р. Пайпс, А. Бенигенс ва дигарон бо чунин ақидаи зиддихалқӣ ва бебунёди хеш баромад мекарданд. Чунин идеологҳои зархариди мамолики хориҷӣ бо назарияҳои ғайриилмӣ ва тухматангези хеш исбот кардани мешуданд, ки гуё таҷрибаи андухтаи халқҳои Шарқи

¹ Дар кит. «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции», М., 1967, Дар кит. «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции», М., 1967, С.31.

шуравӣ дар роҳи барпо кардани сохти нави сотсиалистӣ ба халқҳои Осиёю Африқо ва Амрикои Лотинӣ намунаи ибрат шуда наметавонад.

Ҳамаи ин ва дигар ғояҳои аз хулосаҳои ҳақиқатан илмӣ дур ва бебунёди идеологҳои зархариди буржуазӣ муаррихони шуравиро ба он водор намуд, ки дар асоси маводу сарчашмаҳои бозғимод масъалаи ғалабаи Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр ва чараёни барқарор ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравиро дар кишвари Осиёи Миёна ба таври илмӣ ба қалам диҳанд.

Аз ин рӯ, масъалаи ҳамаҷониба ва адолатхоҳона омӯхтани саҳифаҳои фаромӯшнашавандаи таърихи ғалабаи Инқилоби Октябр, барқарор ва пойдор намудани ҳокимияти синфи коргару деҳқон, яке аз масъалаҳои муҳиму мубрами таъришиносон, ки на танҳо аҳамияти маҳаллӣ, балки байналхалқӣ дорад, махсуб аст.

Махсусан, таҳлилу тадқиқи таҷрибаи таърихии мубориза барои барқарор ва пойдор намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар кишвари Туркистон, аз ҷумла Тоҷикистони имрӯза дар илми таърихнигорӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Масъалаи илмие, ки дар ин монография пешкаши хонандагони сершумор карда мешавад: «Аз таърихи барпо ва мустаҳкам шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистони шимолӣ ва Помир (солҳои 1917-1924)» ном дорад. Ба аҳли илму фарҳанг маълум, ки оид ба таърихи барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистон аз ҷониби олимони муаррихон асарҳои зиёде навишта шудаанд, ки каме баъдтар дар бораи онҳо хотиррасон хоҳем кард.

Китоби мазкур аввалан, тавре ки дар боло ишора рафт, дар таърихнигории тоҷӯик аввалин асар ба забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дуюм, дар ин китоб таърихи мухтасар ва оммафаҳми барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир, ки хусусиятҳои махсус дорад, дар асоси маводҳои нави бойгонӣҳо ва асарҳои то ин дам чоп шудаи олимони Осиёи Миёна ва тоҷик ба қалам дода шудааст. Аз ин пеш таърихшиносони мо, ки маводи комили бойгонӣ надоштанд, масъалаи барпо ва мус-

тахкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистони шимолӣ ва минҷумла ноҳияҳои болооби водии Зарафшонро ба таври бояду шояд тадқиқ карда тавонистанд. Ҳоло он ки болооби Зарафшон махсусан волости Мастҷоҳ дар солҳои ҷанги шаҳрвандии ибтидоӣ садаи бист марказ ва гу-резгоҳи асосии босмачиёни уезди Хучанду Ёротеппа, водии Фарғона ва ҳатто Осиёи Миёна ҳисоб мешуд. Аз ин лиҳоз, андеша меравад, ки ин масъала дар асоси ҳуҷҷатҳои бойгонӣ васеътар таҳлилу тадқиқ ва ҳулосаҳои илмиро талаб мекунад.

Дар ин китоб масъалаҳои баҳсталаб дар асоси ҳуҷҷатҳои бойгонӣҳои Тоҷикистону шаҳрҳои Тошкенту Маскав ва маводҳои адабиётҳои мавҷудаю воситаҳои ахбори умум, ки дар ихтиёри муаллиф маҳфузанд, аниқу равшан карда шудаанд.

Тавре ки дар боло зикр гардид, оид ба масъалаи ғалабаи Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр ва дар Осиёи Миёнаву Тоҷикистони имрӯза барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ асарҳои зиёди бунёди навишта шудаанд, ки дар ҷараёни навиштани ин китоб мо аз онҳо ба таври лозимӣ истифода бурда, ба тамоми муаллифони асарҳои мазкур миннатдорӣ хешро изҳор менамоем.

Дар ин маврид мо мақсад гузоштем, ки дар бораи баъзе асарҳои таърихӣ, ки бевоста оид ба тадқиқоти давраи барқарор ва мустаҳкам карда шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир бахшида шудаанд, барои хонанда баъзе маълумотҳо пешкаш намоем.

Лаҳзаҳои аввали ғалабаи Инқилоби Сотсиалистии Октябр, барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир дар брошюра ва мақолаҳои, ки дар солҳои 20-ум ва аввали 30-уми асри ХХ дарҷ шудаанд, акс ёфтаанд.¹

¹ Д. Соловейчик. Революционная Бухара. В жур. «Новый Восток», кн.2, М., 1922, С. 274-275; его же, Очерк возникновения и развития современного басмачества в Бухаре, М., 1923; Ди-Мур. Гражданская война в Таджикистане, сб. «Таджикистан», Ташкент, 1925; С. Муравейский. Очерки по истории революционного движения в Средней Азии, Ташкент, 1926; Бои и будни, / краткий исторический очерк 8-й отдельной Турке-

Ин номгӯи корҳо, ки дар поварақ оварда шуд, умуман хусусияти хотиравӣ дошта, дар давраи аввали барпо ва муштаҳкам карда шудани Ҳокимияти Шуравӣ ба қалам дода шудаанд. Гарчанде ки дар онҳо баъзе лаҳзаҳои инқилобӣ ва факту рақамҳои ҷолиб дида шаванд ҳам, баъзе лаҳзаву воқеаҳо ва номҳои иштирокчиёни инқилоб нодуруст оварда шудаанд. Дар ин маводҳои чопшуда мавқеи оммаи меҳнаткаш дар барпо намудани ҳокимияти шуроҳо, моҳияти ҳамбастагии халқҳо дар қори барҳам додани душманони дохиливу берунии ҳокимияти синфи коргару деҳқон ба таври лозимӣ нишон дода нашудааст.

Тадқиқоти илмии нисбатан мукаммалӣ чараёни барпо ва муштаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистон аз ҷониби муаррихон ба солҳои 40 ва 50-уми асри XX тааллуқ дорад.¹ Аз солҳои 60-ум ва минбаъд ин мавзӯ аз ҷониби насли нави олимони соҳаи таърих дар асоси маводҳои нисбатан фаровон таҳлилу тадқиқ карда мешавад.²

станской кавалерийской бригады/, Мерв, 1928; К. Василевский. Фазы басмаческого движения в Средней Азии // Новый Восток. – 1930. № 29; Д. Закиров. Мир Матчинский и басмачество, в сб. № 1, Революция в Средней Азии, Сталинабад – Самарканд, 1931, С. 199– 218 /на тадж. Яз./; П. Алексеев. Кокандская автономия.– Ташкент, 1931; Б.Л. Тагеев. В долине роз и крови, М – Л.,1934; А. Майер. Боевые эпизоды. Басмачество в Хорезме и Фергане, Москва– Ташкент, 1934.

¹ Б.Г. Гафуров., Н.Н. Прохоров. Падение Бухарского эмирата, Сталинабад, 1940; Они же. Таджикский народ в борьбе за свободу и независимость своей Родины. Сталинабад, 1944; Материалы к истории таджикского народа в Советский период, /сборник статей/, Таджикгосиздат, 1954; Б.И. Искандаров. Подготовка Англией Бухарского плацдарма для интервенции в Советский Туркестан, в кн. 36, Исторические записки АН СССР, М., 1951; З. Ш. Рачабов. Шуриши соли 1916 дар музофоти Хучанд. Сталинобад, 1955; Т. Р. Каримов. Шуриши соли 1916 дар Тоҷикистон, Душанбе 1966; В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 27;

² Т.Р. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане, Сталинабад, 1957; А.В. Макашов. Утверждение Советской власти в Центральном и Южном Таджикистане, Сталинабад, 1957; К. Житов. Победа Великой Октябрьской Социалистической Революции в Узбекистане. Ташкент, 1957; Установление и упрочение Советской власти на Памире. Труды, т. 80. Сталинабад . Изд-во АН Тадж. ССР, 1957 ; М. Иркаев, Ю. Николаев, Я. Шарапов. Очерк истории Советского Таджикистана, Сталинабад, 1957; Х.Ш. Иноятов. Ок-

тябрьская революция в Узбекистане. История Узбекской ССР, т.2, Ташкент, 1957; Очерки истории Коммунистической партии Туркестана.- Ташкент, 1958; М., 1958; Ю.Алескеров. Интервенция и гражданская война в Средней Азии. Ташкент, 1959; А. И. Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Ташкент, 1959 ;М. Эркаев, Ю. Николаев, Я. Шараров. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони Советӣ, Сталинобод, 1960; История гражданской войны в СССР, т.5. М., 1960 ;Ш.Д. Шомагдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Ташкент, 1961; Б. Шарифзода. Барқарор шудани ҳокимияти Советӣ дар гуруҳи районҳои Кӯлоб, Душанбе, 1962; А.Х. Бобоходжаев. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке. М., 1962; К. Новоселов. Провал буржуазных фальсификаторов истории Средней Азии. Ашхабад, 1962,;

Материалы по истории Компартии Таджикистана, Душанбе, 1963; А. Набиев. Из истории установления Советской власти и социалистического строительства на Памире. – Дис. на соиск. учен. степ. канд. истор.нук. Душанбе 1962; ; И.А. Стеценко . Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв.(1870-1917 гг.) Душанбе, 1963; С.Б. Жонтураев. Гражданская война в Киргизии (1918-1920 гг.) .Фрунзе, 1963; Материалы по истории Компартии Таджикистана. Душанбе, 1963;

М. Иркаев. История гражданской войны в Таджикистане, Душанбе, 1963; «История гражданской войны в Узбекистане» т., 1. Тошкент 1964; «Истории таджикского народа», т. 111, К: 1, М., 1964; С. Тошхуджаев. Из истории партийной организации Горно-Бадахшанской автономной области. Душанбе, 1965; Горно-Бадахшанская автономная область за 40 лет. Стат. Сборник. Душанбе, 1965; М.Эркаев. Барпо ва мустаҳкам намудани ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон. Душанбе 1966; Г.Х. Хайдаров. Борьба за установление и упрочение Советской власти в Северном Таджикистане – 1917– 1923 гг./, Душанбе, 1966; В. Казачковский. От феодализма до победы социализма. Душанбе, 1966; Ш. Джалилов, Из истории создания и деятельности комсомола Ходжентского уезда, Душанбе, 1966; Образование и деятельность Коммунистической партии Туркестана. Летопись событий (часть вторая, 1917-1924 гг.); В. И. Ленин О Средней Азии и Узбекистане.– Ташкент, 1967; Ю. Исламов, В.А. Козачковский. Очеркҳои таърихи комсомоли Тоҷикистон, Душанбе 1967; Очерки из истории северных районов Таджикистана (Ученые записки, выпуск XXX), Ленинабад, 1967; Т.Р. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и решение аграрного вопроса в Таджикистане, часть 1, Душанбе, 1968; Г.Х. Хайдаров, Н.М. Морозов. Первые шаги ходжентского совета (март 1917– февраль 1919 г.), Душанбе 1968; В.М. Ионова. Коммунисты Северного Таджикистана в борьбе за власть Советов, Душанбе, 1968; М.Х. Назаров. Коммунистическая партия Туркестана во главе защиты завоеваний Октябрьской революции (1918-1920 гг.), Ташкент,1969; Б. Искандаров. Бухара (1818-1920 гг.), Душанбе 1970.; Р. А. Абулхаев. Упрочение Советской власти в районах верховьев Зеравшана. Изд. «До-

Аввалин асари бунёдие, ки ба таърихи ғалабаи Инқилоби Октябр ва барқарор намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳи

ниш», Душанбе, 1972; Г. Х. Хайдаров. Очерки истории социалистического строительства в Северном Таджикистане (1917– 1937), Душанбе 1974; Р.М. Масов. Историография социалистического строительства в Таджикистане (1917-1967 гг.), Душанбе, 1974; Л. Блохин. Чекистони солҳои пушоуб. Душанбе, соли 1975; Х. Иноятов. Против фальсификации истории победы советской власти в Средней Азии и Казахстане. Ташкент-1976; Ш. Исмаилов. Установление и укрепление Советской власти в Каратыгине и Дарвазе. Душанбе, 1977; Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана. (1903– 1937 гг.) Душаебе 1980. Т.1; М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС по руководству социалистическим строительством в Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР (1917-1941 гг.), Душанбе, 1982; Очерки по истории Советского Бадахшана. Душанбе 1985; Р.М. Масов. История исторической науки и историография социалистического строительства в Таджикистане. Душанбе 1987; .Б.А. Антоненко. Аграрные преобразования в доколхозном таджикском кишлаке. Из-во»Дониш», Душанбе 1987; Ҳақиқати таърих. Душанбе, 1990; Хасанов М.К. «Кокандская автаномия» и некоторые ее уроки. Общественные науки в Узбекистане.-1990.-№2.- , Н.Б. Хотамов. Роль банковского капитала в социально-экономическом развитии Средней Азии (начало 90-х гг XIX в – 1917 г.) Душанбе, 1990; Р.М. Масов. История «торпорного разделения». Душанбе 1991; Р. М. Масов. Таджики: история с грифом «совершенно секретно», Душанбе, 1996; Н.Б. Хотамов. Свержение эмирского режима в Бухаре, Душанбе 1997; Р. А. Абулхаев. Ҳалли масъалаҳои фирориён ва алокаи он бо муҳоҷирати дохилии чумхуриявӣ. Душанбе 2001; История таджикского народа, том V новейшая история (1917-1941), Душанбе, 2004; История Горно – Бадахшанской Автономной области, том 11-новейшая история, Душанбе, 2005; Р.М. Масов. Таджики: истории национальной трагедии. Душанбе 2008; А.М. Гафуров. Деятельность Революционных Комитетов Таджикистана (1917-1924), Душанбе, 2008; Р. А. Абулхаев. Таърихи муҳоҷират дар Тоҷикистон (солҳои 1917-2000), Душанбе 2012; Н. Б. Ҳотамов, Д. Довуд, С. Муллоҷонов, М. Исоматов. Таърихи халқи тоҷик (Китоби дарси барои ихтисосҳои ғайритаърихи мактабҳои олии Чумхурии Тоҷикистон), Душанбе 2015; Ф. Абдурашитов. Исторический опыт перенесенческой политики в Таджикистане (1924– 1990 гг.), Душанбе 2015; Р. А. Абулхаев. Аз таърихи фирориёни Тоҷикистон дар солҳои 20 – 90-уми асри XX. Душанбе 2018; Ҳамза Камол. Бозтоби таърихи шахрвандии солҳои 1921-1924-и Тоҷикистон дар осори профессор Мулло Эркаев. Дар жур: «Муаррих»-историк, № 4 (28), Душанбе, С. 2021; Р.А. Абулхаев. Вопросы новейшей истории таджикского народа (Сборник избранных статей и публикаций), Часть, 6. Душанбе, 2021; Насрулло Убайдулло. Масоили назариявӣ ва концептуалии таърихи халқи тоҷик дар асарҳои муаррихон. Душанбе 2022; Р.А. Абулхаев. Вопросы новейшей истории таджикского народа (Сборник избранных статей и публикаций), Часть 7. Душанбе, 2022.

Тоҷикистони шимолӣ бахшида шудааст, китоби Т.Р. Каримов махсуб аст¹. Ин асар аз лиҳози солнома (хронология) давраи аз ғалабаи инқилоби пролетарӣ то соли 1918-ро дарбар мегирад. Маълум, ки ҳар як тадқиқотчиё бори нахуст ба омӯзиши ин ва ё он масъалаи таърихи то ин дам аз нуктаи назари илмӣ наомухта сарукар мекунад, бечунучаро ба мушкилиҳо дучор мешавад. Ба муаллифи ин асар лозим омад, ки маводҳои заруриро аз бойғониҳои ҳизбиву давлатии Осиеи Миёна ва қалб аз ҳама Тоҷикистон дарёб намуда, дар чараёни тадқиқот онҳоро дақиқназарона таҳлил ва аз нуктаи назари танқидӣ диди назар намояд. Ҳангоми ин асарро бо диққат омӯхтан ба хулосае меоед, ки доираи сарчашмаю таърихнигории он нисбатан васеъ буда, муаллиф ба онҳо така карда, тавонистааст қонуният, душворихо ва хусусиятҳои махсуси чараёни барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравиро дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ як дараҷа таҳлилу тадқиқ намояд.

Тадқиқи илмии Т.Р. Каримов асосан таҳлилу баррасии воқеаҳои инқилобии уезди Хучанд ва Ёротеппаро дарбар мегирад, ки аз лиҳози маъмурӣ номи Тоҷикистони шимолро дошт. Маълум, ки дар ҳамон солҳо ноҳияҳои болооби водии Зарафшон ба ҳайати Тоҷикистони шимолӣ низ дохил мешуданд. Аммо дар асари олим таърихи иқтисодӣ–иҷтимоии ин мавзёҳо дар арафаи инқилоб, воқеаҳои сиёсӣ, ки дар давраи бақарор шудани Ҳокимияти Шуравӣ бо хусусиятҳои махсуси хеш рух дода буданд, мавриди тадқиқи илмӣ нашудаанд. Зеро дар ихтиёри муҳаққиқ оид ба чунин масоили мушаххас маводҳои зарурии бойгонӣ ва махсусан бойғониҳои шаҳри Маскав нокифоя буданд.

Асари бунёдии профессор М. Эркаев² то имрӯз ҳам дар таърихнигории ҷумҳурӣ, аз лиҳози моҳияти илмӣ ва амалӣ доштан ҷои намоёнро ишғол мекунад. Ин асари дар ҳақиқат ҳам илмӣ-тадқиқотии пурарзиш маҳсули заҳмати даҳсолаҳои

¹ Т.Р. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане, Сталинабад, 1957; Зикриё Акрамӣ Имомзод. Босмачигарӣ: воқеат ва таҳайюлот. – Душанбе, 2019.

² М. Иркаев. Истрия гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963.

чустучӯҳои самараноки олими нуктасанҷ аст. Аз лиҳози солнома (хронология) ин асар на танҳо воқеаҳои ҳарбӣ-сиёсии солҳои ҷанги шаҳрвандӣ, инчунин то солҳои 1929 ва 1931-ро низ дарбар мегирад, ки дар он вақт ҳаракати босмачигарӣ барҳам дода шуда буд. Ба ақидаи мо М. Эркаев дар асари хеш давраҳои асосии муборизаи зидди қувваҳои аксулинқилобиро дар Тоҷикистон илман дуруст муайян кардааст.

Аммо доираи васеи солномаи ин асар ба муаллиф имконият надод, ки тамоми паҳлуҳо ва ҷузъиётҳои воқеаҳои солҳои ҷанги шаҳрвандиро дар Тоҷикистон дарбар гирад. Дар сарсухани китоб олим дуруст таъкид карда аст, ки «...дар асараш даъвои дарбар гирифтани тамоми масъалаҳои ин мавзӯро надорад.¹» Масалан, дар он оид ба масъалаи барпо ва мустаҳкам шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои болооби водии Зарафшон, баъзе факту рақам оварда шуда бошад ҳам, вале воқеаҳои инқилобӣ ва ҳарбӣ-сиёсӣ ба таври лаҳзавӣ дарҷ шудааст. Ғайр аз ин, дар асари профессор М. Эркаев ташкил ёфтани дастаҳои милитсияи халқӣ ва номҳои сарсупурдагони роҳи озодӣ дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ чӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва чӣ дар Помир ба таври мукамал шарҳу эзоҳи комили худро наёфтаанд.

Дар нимаи аввали солҳои 60-уми асри ХХ муваффақияти чашмрас дар соҳаи инкишофи илмҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла таърих, яъне дар майдони таърихнигорӣ пайдо шудани «Таърихи халқи тоҷик» ки аз III тому панҷ китоб иборат аст, он ҷамъбасти дурударози заҳмату ҷустуҷӯҳои тадқиқотии олимони мушикофи соҳаи таърих маҳсуб аст. Дар навиштани чунин асари дар ҳақиқат илмии пурарзиш ва ҷамъбасти муаррихони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш ва макотиби олии ҷумҳурӣ ва берун аз он фаъолона ширкат вазиданд. Ва ҳамаи панҷ китоб бо ибтикори собиқ директори Институти Ховаршиносии АФ СССР академик Б. Ғафуров дар нашрияи «Илм» аз дасти ҷоп баромад. Томи III ва китоби якуми «Таърихи халқи тоҷик»² аз воқеаҳои

¹ М. Эркаев . Асари номбурда, С. 15.

² .История таджикского народа,. Т. 111, кн.1-я, М., изд. «Наука», 1964.

таърихи ғалабаи Инқилоби Октябр то оғози Чанги Бузурги Ватаниро дарбар мегирад. Дар ин асар ба таври мухтасар ҳам бошад масъалаҳои муҳими барқарор ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир мавриди тадқиқи илмӣ шудааст. Тадқиқотчиёни баъдина ба масъалаи ба давраҳо тақсим кардан ва ба концепсияи илмии ин асари бунёди така карда, бо маводҳои нави бойгонӣҳо лаҳзаҳои то ин дам норавшани ин давраи таърихи-ро мукамал намуданд. Аммо дар ин қисми асар ҳамчун муаррихони қаблӣ ба масъалаҳои барпо ва мустаҳкам кардан Ҳокимияти Шуравӣ, хусусиятҳои махсуси он дар ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистони шимолӣ ва Помир диққати зарурӣ дода нашудааст. Воқеаҳои инқилобӣ ва мубориза ба муқобили саркардагони ҳаракатҳои аксулинқилобӣ, баҳри мустаҳкаму қавӣ гардонидани ҳокимияти синфи коргару деҳқон дар ин қисми Тоҷикистон бо маводҳои боварибахш ба қалам нокифоя дода шудааст. Дар баъзе қисмҳои китоби номбурда чанде хатоҳои ҷузъӣ низ ҷой дода шудааст. Масалан, дар саҳифаи 56-уми китоб зикр карда шудааст, ки пас аз пахш кардани ҳаракати аксулинқилобии январӣ соли 1919, «Осипов ва ҳамақидаҳои ӯ бо мақсади минбаъд ба Бухоро ҷой гирифтанд ба сӯи Мастҷох роҳ гирифтанд.» Аммо таҳлили маводҳои зиёди таърихӣ тасдиқ мекунад, ки хоин Осипов пас аз сӯйқасди аксулинқилобӣ дар Тошкент бо ҳамақидаҳояш дар ибтидо ба Ҷуст (вилояти Фарғона) гурифта ба дастаи босмачиёни Мадаминбек ҳамроҳ шуд.

Бо ташаббуси ӯ моҳи январӣ ҳамин сол дар Фарғона машварати сарварони дастаҳои босмачиён ва сафедгвардиячиёни рус, ки дар он қарори муборизаи якҷояи зиддишуравӣ қабул карда шуд, доир гардид¹. Танҳо баъди дар моҳи апрели соли 1919 ба дастаи босмачиёни дар намангон будаи Мадаминбек зарба задан Осипов маҷбур шуд, ба Мастҷох пинҳон шавад. Дар ин асар зикр карда шудааст, ки кӯрбошӣ Холбута моҳи апрели соли 1923 дар вақти ақибнишинӣ зери тарма

¹ Тх Х. Кельдив. Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР, Ташкент, 1959, С.35.

монда ҳалок гашт¹. Дар асл бошад Холбутта бо ҳамроҳии кӯрбошӣ Турабек бо дастаи 150 нафара ба водии Қаротегин гузашта бо босмачиёни Фузайл Махсум ҳамроҳ гашт.² Каме баъдтар кӯрбошӣ Холбутта ба ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ баргашта, ба дастаи босмачӣ Саидмурод як ҷо шуд ва 28 моҳи октябри соли 1923 ӯ аз ҷониби яке аз назиконаш ба қатл расонида шуд.³

Соли 1966 асари олими шинохта Ғ.Ҳ. Ҳайдаров аз ҷоп баромада манзури хонандагон гашт.⁴ Ҳаминро бояд хотиррасон кард, ки ин асар дар асоси ҳуҷҷату маводҳои нав, ки аксар дар тадқиқотҳои қаблии олимони истифода нашудаанд, бунёд шудааст. Олим ба чунин маводҳои боэътимод таъя намуда, ҷараёни душвор ва пурпечутоби барпо ва мустаҳкам шудани Ҳокимияти Шуравиро дар ноҳияҳои мухталиф ва хусусиятҳои ба худ хоси Тоҷикистони шимолӣ ба таври объективӣ ба риштаи сухан кашидааст. Дар ин асар олим масъалаи ғалабаи Инқилоби Октябр ва мустаҳкам намудани ҳокимияти синфи коргару деҳқонро як дарача дар ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистони шимолӣ мавриди таҳлилу тадқиқ қарор додааст. Пас аз таҳлили ин кори тадқиқотӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар он муаллиф ба баъзе норасоҳои ҷузъӣ роҳ додааст. Масалан, ӯ вақти дар болооби водии Зарафшон пайдо шудани босмачиёнро ба баҳори соли 1918 нисбат медиҳад,⁵ ки ин андеша ба ҳақиқат ҷавобгӯ нест.

Дар асл ҳаракати босмачигарӣ дар болооби водии Зарафшон дар охири соли 1918 ва ибтидои 1919, яъне, пас аз арзи вучуд кардани ба ном бекигарии Мастҷоҳ ба вучуд меояд.⁶

Дар хусуси ошӯби зиддишуравӣ сухан ронда (С. 108) муа-

¹ История таджикского народа, Т. 111, кн.1-я. С 127.

² Бойгонии давлатии артиши сурх, ф.7., оп.2, д.781, л.2 (инбахъд БДАС хонда шавад); Газ. «Красная звезда», 24 апрели соли 1923, № 85/471/.

³ БД АС, ф. 803, р.1, д.39, в. 18.

⁴ Ғ.Х. Ҳайдаров. Борьба за установление и упрочение Советской власти в северном Таджикистане (1917– 1923 гг.), Душанбе 1966.

⁵ Ғ.Х. Ҳайдаров. Асари номбурда, С. 78.

⁶ БД АС, ф. 28102, р.2, д.119, в12.

лиф изҳор намудааст, ки «собик беки Мастчоҳ Асрорхон мавқи қулайро ҷуста, баҳри ба даст овардани ҳокимият бо якҷоягии руҳониён ва бойҳо дар Мастчоҳ сӯйқасди зиддишуравиро ташкил кард.» Аввалан, то ошуби зиддиинқилобӣ дар Мастчоҳ бекигарӣ вучуд надошт. Баъдан, баъди сӯйқасди ноябрии зиддиинқилобӣ бои деҳаи Палдорак Султонбек худро беки Мастчоҳ эълон намуд на ин ки Асрорхон.¹ Аз ҳамин дам сар карда то аввали моҳи апрели соли 1923 дар Мастчоҳ Ҳокимияти Шуравӣ вучуд надошт. Бинобар ин, аз нуктаи назари Ғ. Ҳ. Ҳайдаров, ки (С.108-109) пас аз ошӯби зиддишуравӣ (ноябри соли 1918) ба Мастчоҳ қувваҳои мусаллаҳ фиристода шуд ва дар он ҷой ташкилотҳои шуравӣ барқарор карда шуданд, розӣ набояд шуд.

Баъзе масъалаҳои барпо ва мустақкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои болооби Зарафшон ва Помир дар асари бунёдии дигари Т. Р. Каримов тадқиқи илмии хешро ёфтаанд.² Нисбат ба асарҳои қаблии олим дар ин асар масъалаҳои барпо ва қавӣ гардонидани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир равшантар тадқиқи илмӣ карда шудааст.

Баъзе маълумотҳо оид ба таърихи барпо намудани Ҳокимияти Шуравӣ ва мубориза ба муқобили қувваҳои зиддиинқилобӣ дар ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистони шимолӣ дар тадиқатҳои диссертсионӣ дида мешаванд. Масалан, чунин маълумотҳо дар диссертсӣи номзодии А.К. Сатторов роҳ ёфтаанд.³ Аммо маълумотҳои, ки дар диссертсӣи оварда шудаанд, на танҳо доир ба ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон тааллуқ доранд, балки қисман моҳияти умумииттифоқӣ ва осиемиёнагӣ доранд. Аз ин рӯ, муаллиф натавонистааст то ҷое бо маводҳои бойгонӣ чараёни мубориза барои Ҳокими-

¹ Б.Д вилояти Самарқанд., ф. 74,р1, д. 110, в.1.

² Т.Р. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и решение аграрного вопроса в Таджикистане, часть1, Душанбе 1968.

³ А.К. Сатторов. Борьба за победу Советской власти на территории Северного Таджикистана (1917– 1919 гг.), кандидатская диссертация, рукопись, М., 1950 г.

яти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолро баррасӣ намояд.

Тадқиқотҳои диссертациони В.М. Ионова,¹ Ш.М. Ахунов² ба фаъолияти ташкилотҳои хизбӣ оид ба мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистони шимолӣ бахшида шудаанд.

В.М. Ионова дар кори илмӣ хеш оид ба барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар водии Зарафшон ва дигар мавзӯҳои кӯҳии Тоҷикистони шимолӣ бо нишон додани баъзе лаҳзаҳои таърихӣ маҳдуд гаштааст. Дар таҳлили ин лаҳзаҳои таърихӣ ба хатоҳои ҷузъӣ низ роҳ дода мешавад. Масалан, дар саҳифаи 60-уми диссертатсия чунин фикр зикр карда шудааст: «Ҳокимияти Шуравӣ дар Мастҷоҳ танҳо дар он вақте барпо карда шуд, ки аксулинкилоб дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ пурра барҳам дода шуда буд.» Аммо аз рӯи ҳуҷҷатҳои бойгонӣ маълум, ки Ҳокимияти Шуравӣ дар волости Мастҷоҳ тобистони соли 1918 пас аз барҳам додани ба ном «дружинаи халқӣ-русӣ» дар Ёротеппа барпо карда шуда буд. Инчунин мувофиқи судӣ нисбат ба саркардагони ҳаракати босмачигарӣ дар ноҳияҳои болооби Зарафшон на ин, ки моҳи сентябри соли 1923 (тавре ки дар саҳифаҳои 225-227 диссертатсияи муаллиф нишон дода шудааст), балки моҳи майи ҳамин сол доир мегардад.³

Ш.М. Охунов дар диссертатсияи хеш тадқиқотчиёни дигар аз ҷумла Т.Р. Каримов, А.К. Сатторов ва В.М. Ионоваро сарзаниш мекунад, ки онҳо дар асарҳои қариб, ки доир ба масъалаи барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои болооби Зарафшон ягон чизе нагуфтаанд. Аммо худ Ш. М. Охунов бошад он камбудихоро такрор карда, дар

¹ В. М. Ионова. Борьба Коммунистической Партии за Советскую власть в Северном Таджикистане (1917–1923 гг.), кандидатская диссертация, рукопись, М., 1960 г.

² Ш.М. Ахунов. Деятельность партийной организации по укреплению Советской власти в Северном Таджикистане (1918–1942 гг.), кандидатская диссертация, рукопись, Душанбе, 1965.

³ Газ. «Правда», 24 майи соли 1923 № 113; газ. «пролетарий», 31 майи соли 1923, № 70.

кори тадқиқотиаш асосан фаъолияти ташкилотҳои хизбиroid ба мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар уезди Хучанду ноҳияи Ҷротеппа нишон медиҳаду халос. Дар баробари ин баъзе факту рақамҳои овардаи муаллиф, аз ҳақиқати таърихӣ дуранд. Масалан, ӯ дар саҳифаи 42-уми дисертатсияи хеш овардааст: «Дар волостҳои Мастҷоҳу Далён бо сабаби ақибмонда будан ва аз марказ дур ҷой гирифтани Шуҷоҳо дертар яъне соли 1919 ташкил карда шуданд.» Ба чунин ҳулосаи олим ҳаргиз набояд розӣ шуд. Зеро маҳз дар ҳамин вақт ба ном «Бекигарии Мастҷоҳ» арзи вуҷуд карда, фаъолияти шуҷоҳоро барҳам дод.

Дар дар ҷойи дигари (саҳифаи 177) дисертатсия муаллиф гуфтааст, ки гӯё собиқ беки Мастҷоҳ Саид Аҳмадхуҷа моҳи апрели соли 1923 ба даст афтада буд. Дар ҳақиқат бошад дар натиҷаи зарбаҳои пай дар пайи зидди босмаҷиён ӯ аввали моҳи январӣ соли 1924 маҷбуран ба ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравии уезди Хучанд таслим шуд.¹

Дар таърихнигории тоҷик асару мақолаҳои зиёде оид ба ҷараёни мубориза баҳри барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир ва душвории хусусиятҳои маҳсус он ба таври илмӣ тадқиқ карда шудаанд, ки дар ин ҷо мо лозим шуморидем, ки ба баъзеи онҳо шарҳу эзоҳ диҳем.² Дар дисертатсияи А. Набиев., муаллиф дар асоси маводҳои пуразиши бойгонӣ, адабиётҳои дарҷгардида, воситаҳои ахбори умум ва ёддоштҳои иштирокчиёни бевоситаи воқеаҳои инқилобӣ таърихи барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравиро дар Помир бо хусусиятҳои хос умуман тавонистааст ба риштаи сухан кашад. Дисертатсияи дигари номзадӣ ин тадқиқоти якҷандсолаи М. Шерғозиев маҳсуб аст, ки он хусусияти таърихи хизбӣ дорад.³ Дисертатсияе, ки инчунин ба

¹ Газ. «Красная звезда», 10 январӣ соли 1924 № 7/681/.

² А. Набиев. Из истории установления Советской власти и социалистического строительства на Памире. – Дис. На соиск. учен. степ. канд. истор. наук. Душанбе 1962.

³ М. Шерғозиев. Борьба Коммунистической партии за ликвидацию экономической и культурной отсталости Советского Памира (1920–июнь 1940 гг.) Дис. На соиск. учен. степ. канд. истор. наук Душанбе 1966.

таърихи ҳизбӣ тааллуқ дорад, тадқиқоти диссертатсияи номзадии С. Тошхучаев мебошад.¹

Гарчанде ки мавзуи ин корҳои илмӣ асосан ба таърихи фаъолияти ҳизби коммунистӣ дар Помир дахл дошта бошад ҳам, дар онҳо масъалаҳои ҷараёни барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ ва иштироки оммаи халқ дар ҷефтаст. Ин рисолаҳо дар асари профессор М. Н. Назаршоев ҳам аз ҷиҳати мусбӣ ва ҳам бо баъзе кабудихо дуруст баҳо дода шудааст.² Масалан, ӯ нисбат ба ин асарҳои илмӣ ба ақидаи мо фикру андешаи побарҷо рондааст, ки муҳаққикон дар ҳақиқат оид ба тадқиқоти илмӣ таърихи Помир саҳми арзандаи ҳешро гузоштаанд. Бо вучуди ин дар ин корҳои тадқиқотӣ баъзе норасоихо ҷой дорад. Аз ҷумла олим бо маврид зикр намудааст, ки ҷараёни чандинсолаи тадқиқоти илмӣ бармалло нишон дод, ки ҷӣ дар корҳои илмӣ М. Шерғозиев ва С. Тошхучаев принсипи даврабандии умумитаърихии олимони вайрон карда мешавад.³

Дар ҷараёни омӯхтани таърихи воқеаҳои сиёсии Помир дар солҳои 20-уми асри ХХ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки аз байни асарҳои ба таърихи ин кишвари баландкӯҳи Тоҷикистон бахшидаи олимони асари бунёдии номбаркардаи профессор М.Н. Назаршоев, ҳам аз лиҳози сохтору маъно ва ҳам фарогирии васеи таърихнигориву манбаъшиносӣ ҷойгоҳи аввалро бегуфтугӯ ишғол менамояд. Дигар асари нисбатан ҳамафарогири таърихи воқеаҳои пурушӯби солҳои 20-уми асри сипаришуда «Очерки таърихи Бадахшон» аст.⁴ Ин асар маҷмуаи мақолаҳои илмӣ олимони фанҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки дар он инчунин таърихи давраи барпо ва мустаҳкам намудан Ҳокимияти Шуравӣ дар Помиро дарбар мегирад.

¹С.Ташхуджаев. Деятельность партийной организации Гого-Бадахшанской автономной области в период построения социализма. Дис. На соиск. учен. степ. канд. истор. наук Душанбе 1965.

²М. Н. Назаршоев. исторический опыт КПСС по руководству социалистическим строительством в Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР., Душанбе 1982.

³М. Н. Назаршоев. Асари номбурда, С.19.

⁴. Очерки по истории Советского Бадахшана. (Издание второе, исправленное и дополненное). Душанбе 1985.

Дар асари дигаре, ки ба таърихи Вилояти Мухторияти Бадахшони Кӯҳӣ бахшида шудааст, аз 11 том иборат буда, боби 2-юми томи 11-и он ба масъалаи « Вилояти Худмухтори Бадахшони Кӯҳӣ дар солҳои 1918– 1940» бахшида шудааст.¹ Дар ин бахши асар дар мақолаҳои олимони маводу сарчашмаҳои нав дарёб кардашуда васеъ истифода гардида, баъзе саҳифаҳои норавшани барпо ва мустаҳкам шудани Ҳокимияти Шуравӣ чӣ дар шарқ ва чӣ дар ғарби вилоят равшанӣ андохта мешавад.

Асари бузурги арзишманд ва бунёдие, ки барои навиштани ин китоб бевосита мадад расонид, томи V «Таърихи халқи тоҷик» ба забони русӣ мебошад, ки дар давраи истиқлолият ба чоп расидааст.² Боби 11-уми ин асари ҳаҷман калон ва ҷамъбасти масъалаи ниҳоят муҳим ва тақдирсоз яъне : «Барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистони шимолӣ ва Помир (1917-1920)»-ро дарбар мегирад. Ин боби асар аз ҷониби олимони шинохта ва муттаҳасисони ин соҳа Т.Р. Каримов ва Н.Б. Ҳотамов бо консепсияи нав ва истифодаи ҳамаҷонибаи маводҳои адабиётҳои таърихии Осиеи Миёна ва қабл аз ҳама Ҷумҳурии Тоҷикистон, сарчашмаҳои наву бозғамии бойгонӣ ва бисёр дигар маводҳои ғедадиҳанда, аз нигоҳи илмӣ ҳамаҷониба таҳлилу тадқиқ шудааст. Ба ин нигоҳ нақарда дар ин боб баъзе норасоииҳои ҷузъӣ, ки қиммати асарро коҳиш хоҳанд дод, ҷой доранд. Зербоби якуми ин боб «:Аз ҷониби ҲКР(б) ғасб ё ишғол кардани ҳокимият дар Туркистон»³ номгузорӣ шудааст, ки ба ақидаи мо ин мафҳум ба ҳақиқати таърихӣ на он қадар ҷавобгӯ аст, зеро моҳи ноябри соли 1917 бо иштироки фаъоли синфи коргару меҳнаткашони Тошканд ба воситаи шӯриши яроқнок ҳокимиятро ба даст дароварданд. Ташкилотҳои ғизбии Туркистону Русия танҳо ба шӯриши халқӣ роҳбарӣ намуданду халос. Дар саҳифаи дигари асар

¹ История Горно– Бадахшанской Автономной области , 2-х томах. Новейшая история. Душанб 2005. С. 34– 96.

² История таджикского народа том V Новейшая история (1917-1941 гг.), Душанбе 2004.

³ Дар ҳамон ҷой С. 125.

муаллифон сарзадани шӯриши яроқноки шаҳри Тошкентро худашон эътироф менамоянд.¹

Дар ҳамин саҳифаи асар муаллифон боз ба як ибораи бахсталаб ҷой доданд, яъне ба ҷои мафҳуми инқилоб калимаи табаддулотро истифода бурдаанд.² Маълум, ки табаддулотҳо дар таърихи инсоният борҳо такрор ба такрор ба вучуд омадаанд ва минбаъд ҳам эҳтимол ба вучуд бояд. Ин воқеаи таърихӣ ба ақидаи мо, танҳо бо роҳи зӯрӣ, таъкибу қатли оми ашхоси алоҳида роҳбареро аз ҳокимият фуруварда, шахси дилхоҳро ба он мондан асту халос. Инқилоб бошад воқеаи бузурги ҷамъиятӣ, ки дар зарфи чандин сол дар натиҷаи муборизаи синфҳои ба ҳам муқобил барои ба даст даровардани ҳокимияти сиёсӣ руҳ медиҳад ва агар қадом инқилобе набошад ғалаба наояд, дар сохтори сиёсии ҷамъият дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал меоянд. Маълум, ки дар Русия ду инқилоби буржуазӣ-демократӣ ва як инқилоби пролетарӣ шуда гузашт. Инқилоби пролетарӣ ғалаба кард, зеро қувваи пешбарандаи он синфи коргару деҳқон ба ҳисоб мерафт ва дар натиҷа ҳокимияти сиёсӣ ба дасти ин ду синф гузашт, ки ба он ҳизби коммунистӣ роҳнамо буд. Аз ин лиҳоз, воқеаҳои сиёсии ин инқилоби пролетарӣ, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ дигаргунии бузурги сиёсиро ҷорӣ намуд, табаддулот набуд.

Дар саҳифаи дигари ин асар бо чунин тезис дучор шудан мумкин аст : «Моҳи январӣ соли 1919 ба волости Мастҷоҳ комиссияи шурои вилояти Самарқанд дар ҳайати Мирзо Ашӯр Латифбоев ва Михович рафта ба соқинони он ҷо дар роҳи барқарор кардани тартибот ва ба ҳаёт ҷорӣ кардани қонунҳои Ҳокимияти Шуравӣ ёрии беҳамто расониданд».³ Аввало, нимаи дуюми моҳи ноябри соли 1918 ба ҷои волост ба ном бекигарии Мастҷоҳ бо сарварии Султонбек таъсис ёф-

¹ Дар ҳамон ҷой. С. 126.

² Дар ҳамон ҷой. С. 125, 129, 161 ва ғайра.

³ История таджикского народа том V Новейшая история (1917-1941 гг.), С. 156.

та буд. Ва дигар ин, ки аз ҳамин вақт сар карда, то аввали моҳи апрели соли 1923 ягон намояндаи Ҳокимияти Шуравӣ ба дохили ин бекигарӣ қадам нагузоштааст.

Боби 1V-уми ин асар ба масъалаи : «Халқи тоҷик дар давраи тайёри ба тақсими милли-худудӣ ва таъсиси Ҷумҳурии Худмухтор»ном дорад. Зербобҳои 3 ва 4-уми ин боб аз ҷониби докторони илми таърих Р.А. Абулҳаев, М.Н. Назаршоев ва номзади илми таърих Б.А. Антоненко навишта шудааст. Ин зерборҳо ба таҳлили илмии масъалаҳои тамоман барҳам додани ҳаракати босмачигарӣ дар Тоҷикистони шимолӣ ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир, инчунин чараҳои гузаронидани сиёсати нави иқтисодӣ ва кӯшиши эҳёи хоҷагии халқи Тоҷикистони шимолӣ бахшида шудааст. Дар ин зерборҳо муаллифон ба маводҳои бешумори бойгонӣ, адабиётҳои зиёди таърихӣ, матбуоти давр ва ғайра така карда, ба ҳалли бисёр масъалаҳо, аз ҷумла ғаёбияти ҳукумати Туркистон оид ба тезонидани суръати мубориза ба муқобили дастаҳои босмачиён, мустаҳкам намудани шуроҳо дар Помир, моҳияти сиёсати нави иқтисодӣ ва хусусиятҳои хоси он дар Тоҷикистони шимолӣ ва Помир, мубориза ба муқобили гуруснагӣ, ислоҳоти заминро об ва дигар масъалаҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Дар ин қисми асар ҳам баъзе нофаҳмиҳо ва хатоҳои ҷузъӣ дида мешавад. Масалан, муаллифон дар ҷунин ақидае ҳастанд, ки гуё дар зарфи соли 1921 босмачигарӣ дар Тоҷикистони шимолӣ ба ғайр аз бекигарии Мастҷоҳ ва гурӯҳҳои суғардидаи Холбута асосан барҳам дода шудааст.¹ Аммо пас аз чанд саҳифаи дигар ба ҷунин ақидаи муаллифон воҳӯрдан мумкин, ки онҳо ба фикри пешин муқобиланд. Масалан, ҷунин фикр ронда мешавад: «Пас аз уезди Ўротеппаро аз қувваҳои зиддишуравӣ озод кардан дар охири соли 1922 ва ибтидои соли 1923 боқимондаи босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ

¹ История таджикского народа том V Новейшая история (1917-1941 гг.), С. 313.

ба Мастчоҳ ғун гаштанд.¹ Дар дигар чои китоб гуфта шудааст: «Соли 1921 нисбат ба авҷ гирифтани босмачигарӣ уезди Ўротеппа ба ҳолати ҳарбӣ эълон карда шуд.»²

Таърихи барқарор ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар Осиеи Миёна ва Қазоқистон бегуфтуғу бо воқеаҳои инқилобии мавзёҳои Тоҷикистон алоқаманд аст. Аз ин рӯ, дар асарҳои олимон – таърихшиносони Осиеи Миёна ва Қазоқистони давраи шуравӣ чараёни ғалабаи Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр ва мустаҳкаму побарҷо гаштани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистон як дараҷа инъикос ёфтааст.³

Аммо дар асарҳои муаррихони Ўзбекистон оид ба мубориша ба муқобили қувваҳои аксулинқилобӣ ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ баъзан хатоҳои чузъӣ ва тезисҳои носоҳеҳ дида мешавад. Масалан, вақти ташкили бекигарии Мастчоҳ ва дар ноҳияҳои болооби Зарафшон ва уезди Ўротеппа пайдо шудани дастаҳои босмачиён нодуруст шарҳ дода шудааст. Масалан, тадқиқотчи Т.Х. Келдиев дар асари хеш⁴ ташкил шудани бекигарии Мастчоҳ ва

¹ Дар ҳамон ҷой. С.317.

² Дар ҳамон ҷой. С.327.

³ Т. Рыскулов. Новый Туркистан. Тошкент, 1923; Народное хозяйство Средней Азии в цифрах, Ташкент, 1929; Средняя Азия в цифрах. Ташкент, 1931; Х.Ш. Иноятов. Октябрьская революция в Узбекистане, М., 1958; А.И. Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане, Ташкент, 1959; Т.Х. Кельдиев. Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР, Ташкент, 1959; Ш.А. Шомагдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине, Ташкент, 1961; И.С. Сологубов. Иностранцы коммунисты в Туркестане, Ташкент, 1961; А.Х. Бабаходжаев. Провал английской политики в Средней Азии и на среднем Востоке, М., 1962; История гражданской войны в Узбекистане, т.1, Ташкент, 1964; Р.А. Нуруллин. Советы Туркестанской АССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны, Ташкент, 1965; Из истории Советского Узбекистана. Сб. статей. Ташкент, 1965; Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1967; История Коммунистической партии Средней Азии. Ташкент, 1967; М.Х. Назаров. Коммунистическая партия Туркестана во главе защиты завоеваний Октябрьской революции. Ташкент, 1969.

⁴ Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР. Ташкент, 1959, С.29.

ба вучуд омадани ҳаракати босмачигариро дар ноҳияҳои болооби Зарафшон ба миёнаҳои соли 1918 нисбат дода аст, ки ин ақида ба ҳақиқат дуруст намеояд. Чунин андешаро дигар олими Ўзбекистон дар мақолаи илмиаш тарафдорӣ кардааст.¹ Ба чунин фикр набояд розӣ шуд, зеро то нимаҳои моҳи ноябри соли 1918 дар волости Мастчоҳ Ҳокимияти Шуравӣ вучуд дошт. Танҳо дар охири соли 1918 пас аз авҷи ҳаракати ақсулинқилобӣ ва барҳам додани Ҳокимияти Шуравӣ ва ташкил ёфтани бекигарии Мастчоҳ дар ноҳияҳои болооби Зарафшон ва вобаста ба ин воқеа дар уезди Ўротеппа низ ҳаракати босмачигарӣ авҷ мегирад.²

Дар солҳои 50-ум ва 60-уми асри XX оиди масъалаи ҷанги шаҳрвандӣ ва пойдор гардидани соҳти шуравӣ дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон якҷанд маҷмуаи ҳуҷҷатҳо, хотираҳои ветеранҳо дарҷ гардиданд, ки дар онҳо бисёр лаҳзаҳои таърихӣ бо маводҳои лозимӣ пурра гардида, баробари ин аҳамияти илмӣ низ доштанд.³

¹ Х. Аминов Разгром остатков контрреволюционного басмачества в Самаркандской области. В кн.:» Труды Самаркандского государственного университета им. А. Навои», нов. Сер., вып. 125, С. 29..

² АД вилояти Самарқанд, ф. 74, р.1, д. 8, в. 24; ф.1012, р.1, д. 110, в.1 ва ғайра.

³ Д. Закиров. Ходжени в революции. «Коммунистическая мысль» (научно-исследовательский журнал, издавался Среднеазиатским университетом им. В.И. Ленина), 1927, книга 5.; М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны» Сб. документов. М., Воениздат, 1941; Д.К. Фаньян. История Советского строительства в Таджикистане 1920-1922 гг., (Сборник документов), Сталинабад, 1941; Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане. Сб. Док. Ташкент, 1947; Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции в Туркменистане. Сб. док. Ашхабад, 1954; Борьба за установление и упрочение Советской власти в Ходжентском уезде (1917-1920 гг.). Сб. док. Ленинабад, 1957; Октябрьская и гражданская война в Туркестане, Ташкент, 1957; За власть советов в Таджикистане. Сталинабад, 1957; «За властью советов в Таджикистане», Воспоминания участников революции и борьбы с басмачеством, Сталинабад 1958; Боевой путь войны Туркестанского военного округа, М., 1959; А.Я. Мелькумов. Туркестанцы, М., 1960; «Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Сб. док. Алма-Ата, 1963; За Советский Туркестан. Ташкент, 1963; И.Ф. Куц. Годы в седле, М., 1964 ; Образование и деятельность Коммунистической партии Туркестана летопись со-

Дар чараёни навиштани ин китоб аз маҷмуаи ҳуччатҳову хотираҳо ва ёддоштҳои низомӣ ба таври лозимӣ истифода бурда шуд, зеро дар онҳо баъзан маводу маълумотҳои ҷолиб гирд оварда шудаанд, ки дар фондҳои бойгонӣ дарёб кардан мушкул аст. Ин маъноӣ онро надорад, ки чунин маводҳо мо бе таҳлилу назари танқидӣ ба кори илмӣ истифода бурда бошем. Дар вақти аз ин китобҳо истифода бурдан фикру андешаи муаллифон бо дигар маъхазу маводҳо муқоиса карда шудаанд.

Дар ин асар муаллиф дар асоси ҳамчониба омӯхтан ва таҳлили асарҳои дарҷшудаи таърихӣ, маҷмуаи ҳуччатҳо, хотираҳои иштирокчиёни воқеаҳои инқилобӣ, хотираҳои сарбозон, ҳуччатҳои бойгонӣ, ки қисме аз онҳо то ҳол ба тадқиқоти илмӣ истифода нашудаанд, инчунин аз маводҳои воситаҳои ахбори умумӣ Осиеи Миёнаву шаҳри Маскав ва Тоҷикистон кӯшиш ба харҷ дода, чараёни ғалабаи инқилоби пролетарӣ ва таҳкими Ҳокимияти Шуравиро дар Тоҷикистони шимолӣ ва Помир аз солҳои 1917 то 1924 таҳлил намудааст. Муаллиф дар назди хеш вазифа гузоштааст, ки чараёни душвору воқеаҳои гуногунмазмуну зиддиятноки вазъияти барпо ва мустақкам намудани ҳокимияти синфи коргару деҳқонро дар ноҳияҳои мухталифи Тоҷикистони шимолӣ ва Помир аз лиҳози илмӣ тадқиқу таҳлил намояд. Вобаста ба ин бо маводу далелҳои боварибахш аввалин азнавсозӣҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии сотсиалистиро шарҳу эзоҳ диҳад. Пеши роҳи соҳтмони осоиштаро дар мамлакат интервенсияи ҳарбӣ-хориҷӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ, ки аз ҷониби ҳангоматалабони империалистӣ ва синфҳои маъқеи худро аз даст додаи дохилӣ сар шуда буд ва ҷӣ гуна муборизаҳои шадид баҳри ҳифзи ҳокимияти коргару деҳқон мерафт бо исботи илмӣ шарҳу эзоҳ дода шудааст. Маълум, ки ҷанги шаҳрвандӣ дар Осиеи Миёна ва аз ҷумла Тоҷикистон дар шакли муборизаи яроқнок ба муқобили дастаҳои босмачиён сурат мегирифт. Ва чунин

бытий (Часть вторая, 1917-1924 гг.), Ташкент, 1966; Говорят строители социализма в Таджикистане. (Воспоминания участников строительства социализма в Таджикистане) Душанбе, 1967;

муборизаҳо дар шароите рух меод, ки кишвар аз лиҳози иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ ақибмонда буд, шуури сиёсии мардум ба дараҷаи паст қарор дошт, дар ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистони шимолӣ ва Помир табақаҳои пролетарӣ вучуд надоштанд.

Барои навиштани ин китоб қабл аз ҳама муаллиф ба адабиётҳои дарҷшудаи таърихӣ, маводҳои бойғониҳои ҳизбиву давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Осиеи Миёнаю шаҳри Маскав, ки қисме аз ин маводҳо бори нахуст ба қори илмӣ истифода бурда мешаванд, таъя намудааст.

Аз ҷумла, чунин фондҳои бойғониҳо: бойғониҳои марказии давлатии Инқилоби Октябр/ Ф.4379/, бойғониҳои марказии давлатии артиши Шшуравӣ / ф.1075, 28113, 25859, 25898, 28102, 18230, 268, 895, 803, 1143, 110, 58, 9, 6,7/, бойғониҳои таърихи ҳизби назди КМ ПК Ўзбекистон /ф. 68/, бойғониҳои марказии давлатии Ўзбекистон /ф. 17, 31, 39/, бойғониҳои таърихи навтарини Ҷумҳурии Тоҷикистон /ф.5337, 5342, 5359./, бойғониҳои марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон /ф.1, 132-р, 208/, бойғониҳои давлатии вилояти Самарқанд /ф. 44 «с», 48,62, 63, 65, 71, 74, 767, 1012,1023 /, бойғониҳои вилояти Самарқанди ҳизби Коммунисти Туркистон / ф. 220/ филиали бойғониҳои вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон /ф.228,370, 41/, Филиали Ўротеппагии бойғониҳои давлатии вилояти Суғд /ф. Р-1/, бойғониҳои назди комичроияи ноҳиявии шаҳри Панҷакент/ф.1/.

Барои навиштани ин китоб ба муаллиф, маводҳои маҷаллаву рӯзномаҳои марказию маҳаллӣ кӯмак расониданд: Газ.»Ленинабадская правда»; газ.»Коммунист Таджикистана»; газ.»Тоҷикистони советӣ», газ.»Комсомоли Тоҷикистон», газ.»Комсомолец Таджикистана»; газ.» Маориф ва маданият»; Газ: « Зарафшон «; газ.» Туркестан»; газ. «Красная звезда»/ орган политуправления Туркфронта»; «Самарқанд» / общественно– экономическая и литературная газ./; газ: «Голос Самарқанд» /орган Самарқандского Совета солдатских, крестьянских и мусульманских депутатов/; « Наша газета»/ орган исполнительного Комитета Ташкентского совета рабочих и солдатских депутатов/; газ. «Красный фронт»/орган по-

литического отдела при революционном военном совете Туркестанской республики ; газ.» Известия» /Цетральный Исполнительны Комитет/; газ. «Красный путь»/ агит-просветительного поезда политуправления Туркестана/; газ. «Красный фронт»/ издание политического отдела при Революционного военного совета Туркестанской республики/; «Наша газета»/ орган Советов солдатских и рабочих депутатов Туркестанского края/; газ.»Экономическая жизнь» /орган центрального совета народного хозяйства и экономических комиссариатов Туркестанской республики/; газ: «Туркестанская правда»/орган центрального комитета Компартии Туркестана/;газ.» Пролетарый»/орган комитета КПТ Самаркандской области/; газ: «Набат революции»/ орган политического отдела 1-й революционной армии (Восточного фронта) /; «Красноармейская газета» /Орган туркфронта/; газ: «Голос Крестьянина»/ орган исполнительного комитета Туркестанского краевого совета депутатов/; газ: «Правда»/ орган ЦК ВКП(б)/; Рӯзн.Бадахшони Советӣ; Жур: « Коммунист»/ орган ЦК КПТ /; жур. «Новый Восток»/ Всероссийский научной ассоциации Востоковедения при НКН/; жур: « Жизнь национальностей»/ ежемесячный журнал по вопросам политики, экономики и культуры национальностей РСФСР/; жур: «Военная мысль»/издание революционного военного совета Туркестанского фронта/; жур. «спутник коммуниста «/ орган ЦК КПТ/;жур: «коммунист» / орган ЦК КП Таджикистана/;. Жур.»Соловецкие острова»; жур: «Коммунисты Токистон»/органи К М ҲК Токистон/»; жур: «Ученые записки, выпуск XXX», Ленинабад– 1967.

БОБИ 1.

ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ ПРОЛЕТАРӢ ВА БАРПО ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШУРАВӢ ДАР ТОЧИКИСТОНИ ШИМОЛӢ

1.Шӯриши яроқнок дар кишвари Туркистон ва ғалабаи шуроҳо дар уезди Хучанд

Дар нимаи дуҷуми асри XIX кишвари Туркистон ва аз он ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва қисми Помир дар натиҷаи ҳучуми яроқноки ҳукумати подшоҳии рус ба ин империя ба таври зӯрӣ ҳамроҳ карда шуд. Зеро ин кишвар ва ноҳияҳои шимолӣ Помир аз лиҳози иқтисодӣ ва маданӣ аз Русияи подшоҳӣ ниҳоят ақиб монда буданд. Дар Русияи подшоҳӣ соҳти капиталистӣ инкишоф ёфта, дар Осиёи Миёна соҳти ҷамъияти феодалӣ ва ҳатто дар баъзе мавзӯҳои кӯҳӣ ҳоло муносибатҳои патриархалӣ – феодалӣ ҳукмрон буд. Маълум, ки марказҳои асосии маъмуриву сиёсӣ ва фарҳангии имрӯза вилояти Суғд шаҳрҳои Хучанд, Ёротеппа, Панҷакент, Конибодом ва Исфара маҳсуб буданд. Аз байни ин шаҳрҳо Хучанд, Ёротеппа, ва Панҷакент соли 1866 пас аз ҷониби саризми рус забт намуда, ба Русияи подшоҳӣ ҳамроҳ карда шуданд. Ҷараёни тасарруфи Осиёи Миёна аз ҷониби ҳукумати подшоҳии рус ду даҳсола кашол ёфт ва ин омил онро нишон меод, ки меҳнаткашонии кишвар бар зидди «кишваркушоён» ниҳоят муқобилияти саҳт нишон додаанд.

Бояд зикр намуд, ки дар нимаи дуҷуми асри XIX барои ишғол намудани Осиёи Миёна байни ду мамлақати капиталистӣ, яъне Русияи подшоҳӣ ва Британия кабир муддатҳои дароз талошу даргириҳои дипломатӣ ва зиддияти оштинопазир дар масъабҳои ҷаҳонӣ дида мешуд. Ҳар қадоме аз ин мамлақатҳо кӯшиш ба харҷ меод, ки ҳар ҷи пештар ва бештар Осиёи Миёнаро ба зери итоати худ дароваранд, зеро ин кишвар барои минбаъд тезонидани ҷараёни инкишофи ку-

ввахои истехсолкунанда ва афзудани боигарии беминнати онҳо сабаб мегардид.

Баъди соли 1868 бастанӣ шартномаи сулҳи оштии байни Русия ва аморати Бухоро масоҳати водии Зарафшон, аз ҷумла Панҷакент, Моғиёну Фароб ва Киштуд ба ҳайати Русия дохил гашта, ба округи ҳарбии Зарафшон иттиҳод мекарданд. Бекигарии болооби Зарафшон Фалғар, Фон, Яғноб ва Мастҷох, ки миёни онҳо доимо ҷангу низоъҳои дохилӣ дар авҷ буд, дар ҳайати аморати Бухоро шомил буданд.¹ Пас аз ду соли таъсиси округи ҳарбии Зарафшон, соли 1870 ба ин мавзӯ ба ном «Экспедицияи ҳарбии Искандарқул» бо сарвари генерал Абрамов раво карда шуд ва ҳамин сол бо баъзе муқобилиятҳои мардуми маҳаллӣ ин ҷойҳо ба шуъбаи панҷакентии округи ҳарбии Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд. Баъд аз барҳам додани округи ҳарбии Зарафшон ва соли 1886 таъсис додани вилояти Самарқанд, ноҳияҳои болооби Зарафшон ба ҳайати пристави (сардори полтсия А.Р.) Панҷакент ва уезди Самарқанд дохил шуданд.²

Дар адабиётҳои зиёде таърихӣ ҷӣ дар ҳудуди имрӯзаи Осиёи Марказӣ ва ҷӣ дар ҳудуди Тоҷикистон фикру андешаҳои ҳуқуқшиносӣ, ки воқеаи дар нимаи дууми асри XIX ба ҳайати Русия ҳамроҳ гардидани Осиёи Миёна ҷараёни прогрессивӣ буда, аз байн рафтани боқимондаҳои феодалии ва патриархалиро тезонида, сабаби пайдо ва мустаҳкам шудани муносибатҳои ҷамъияти капиталистӣ шуд. Мардуми Осиёи Миёна тақдирӣ худро бо тақдирӣ синфи коргару деҳқонони мамлақати Русияи паҳновар ва инқилобӣ саҳт пайвастанд ва дар муборизаҳои минбаъдаи зидди истисморгарони ҷӣ муштамликадор ва ҷӣ маҳаллӣ бо мақсади ба даст даровардани озодиву истиклолият саҳт пайваста, байрақи миллӣ-озодихиро то ғалабаи охири бо ҳамбастагӣ ба пояи баланд бардоштанд. Ва таҷрибаи таърихӣ исбот намуд, ки ин ҳамба-

¹ Бойгонии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ф.1, р.1, д. 909, в.47. (минбаъд БД ҶТ).

² В.В. Дынин. Очерки быта горцев верховьев Зеравшана. Изв. Туркест .отд. русс. геогр. Об-ва . т.10. Вып. 1. Ташкент, 1914, стр. 41.

стагии меҳнаткашон, дар давраҳои муайян натиҷаҳои самаранокеро ба бор овард.

Дар замони мустамликадорӣ инчунин меҳнаткашони Осиёи Миёна, аз он ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир ба маданияти бою ғаниии халқи рус шинос гардида, тақдири ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии хешро ба таври объективӣ саҳт пайвастанд, ки ин аз хоҳишу равиши синфҳои истисморғари сохти буржуазӣ берун мемонд. Зеро синфҳои доро ҳаргиз интизор набуданд, ки меҳнаткашони Русия ва Осиёи Миёна, ки истехсолкунандагони неъматҳои модӣ ва рушди маданияти маънавӣ ҳастанд, бо мақсади ба даст даровардани истиклолият ва озодии инсонӣ ба ҳам омада, мақсаду мароми хешро ҳатман амалӣ хоҳанд кард. Аммо табақаҳои болоии ҷӣ маҳаллӣ ва ҷӣ мустамликадор тамоми роҳу воситаҳоеро ба қор мебарданд, то ки оммаи меҳнаткашонро ҳарчи бештар истисмор намоянд.

Маълум, ки дар давраи сохти мустамликадорӣ меҳнаткашони Осиёи Миёна ба истисмори то ин давр вучуд надоштаи сангин ва ҷонгудози дучониба рӯ ба рӯ нагашта буданд. Кишвари Осиёи Миёна, ки дар он вақт кишвари қариб соф аграрӣ-деҳқонӣ маҳсуб буд, дар натиҷаи ба ин ҷо ворид гардидани капитали рус ва муносибатҳои пуливу молӣ арзи вучуд қардан, оммаи деҳқонон муфлис гардида, ҷараёни ба табақаҳо табдил ёфтани онҳо ба назар мерасад. Аз ҷониби дигар, Русияи подшоҳӣ кӯшиш ба ҳарч меод, ки ҳарчи зудтар ва зиёдтар капитали хешро ба Осиёи Миёна ворид намуда, қабл аз ҳама роҳҳои оҳан, заводу фабрикаҳоро бунёд қарда, истехсоли саноатино афзуда, бо қувваи қори ниҳоят арзони собиқ деҳқонон соҳиби арзиши изофа гардад. Буржуазияи рус баҳри амалӣ гардонидани мақсаду мароми хеш дар мавзёҳои стратегӣ ва ба моли хом наздик буда сохтмони заводу фабрикаҳоро низ тезонд. Дар навбати худ ин ҷараён ба зиёд гардидани сафи синфи қорғари маҳаллӣ оварда расонд, ки ин омил барои бедории шуури сиёсии мардуми маҳаллӣ як тақоне маҳсуб меёфт.

Дар мамолики Шарқ дар даврони мустамликадорӣ ҷаҳони сармоядорӣ аз ҷониби онҳо стратегияи дар мустамликаҳо ин-

кишоф надодини саноати маҳаллӣ ҳукмфармо буд, ба он мақсад, ки буржуазияи маҳаллии саноатӣ ва синфи коргар арзи вучуд накунад. Мустамликадорон дар ҳарос буданд, ки буржуазияи маҳаллӣ ба ҳаракати миллӣ-озодихоҳӣ сарварӣ карда, истиқлолиятро ба даст мегирад ва онҳо аз бозори моли хом ва меҳнати арзони коргарони таҳҷой маҳрум хоҳанд шуд. Ин мақсаду маромро ҳукумати подшоҳии рус ҳам дар назар дошт. Аммо мустанликадорон бе иштироки миёнаравҳо аз намояндагони халқи таҳҷой, аз оммаи меҳнаткаш моли хомро ситонида наметавонистанд. Аз ин ҷо ба буржуазияи рус лозим буд, ки ба воситаи миёнаравҳо моли хомро аз истехсолкунандагон бо нархи дилхоҳ дарёб намоянд. Дар натиҷа ин миёнаравҳо сафи буржуазияи компродорӣ, яъне савдоиро ташкил мекарданд ва чун мустанликадорини рус, бо ҳар роҳу восита халқи хешро низ бераҳмона истимор менамуданд. Дар натиҷа меҳнаткашони Осиёи Миёна, минҷумла, ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир дар зери асорати ҳам капиталистони саноатии рус ва ҳам капиталистони савдои маҳалӣ дучор гардиданд.

Ин чараён ба масъалаи бунёди заводу фабрикаҳо, сохтмони роҳҳои оҳан ва баъзе дигар корхонаҳои саноатӣ вобастагӣ дошта, дар натиҷа аз ҳисоби сафҳои камбағалони деҳот ва мардикорон армияи синфи коргари маҳаллӣ, ки аз воситаҳои истехсолот орӣ гашта буданд, рӯз то рӯз меафзуд. Онҳо бо синфи коргари рус дар мубориза оид ба аз беҳу бунёдаш решакан кардани ҷабру ситами капиталистону саризми рус, ҳокимону амалдорони маҳаллӣ як шуда, аз синфи дорро мехостанд, абадан озод гарданд.

Аз солҳои 80-ум ва 90-уми асри XIX сар карда муборизаҳои инқилобии мардуми Осиёи Миёна ба муқобили амалдорони рус ва маҳаллӣ бо оҳанги милли-озодихоҳӣ сар мешавад, гарчанде ки онҳо ҳоло бештар шакли стихиявиро дорро буданд. Тавре ки маълум аст аввалин баромади норозигии коргарон дар қаламрави имрӯза Тоҷикистони шимолӣ ба муқобили амалдорони рус ва маҳаллӣ соли 1885 рух дод. Ин воқеа дар волости Панҷакент, округи Зарафшон дар қони ангишти Заврон – Киштуд сар зад, ки зиёда аз 100 нафар корга-

рон талабҳои иқтисодӣ-иҷтимоиро ба пеш гузошта, чанд рӯз корпартоӣ карданд. Онҳо дидбонҳоро лату куб карда, таҷҳизотро шикаста, корношоям намуданд ва штейгерро (устои конҷӣ А.Р.) бо худ гирифта барои аз болои ӯ ба ҳокимон арз қадан ба волости Панҷакент бурданд.¹ Баромади коргарон аз ҷониби генерал губернатори Туркистон бераҳмона пахш карда шуда, 42 нафар иштироккунандагони корпартоӣ ба суд дода шуд. Ба ин ҷазоҳо нигоҳ накарда, қисми зиёди дар озодимондаи коргарон, ба кони ангишт ба кор рафтанд рад намуданд².

Ин баромадҳои коргарони кони ангишти Заврон – Киштуд роҳи муборизаи минбаъдаи коргарону деҳқонони Осиёи Миёна, минҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помири баландкӯҳро боз кард. То давраи оғоз ва анҷоми инқилоби якуми буржуазӣ-демократии рус, чунин баромаду норозигии синфи коргару деҳқонони беамину муфлистгашта ба муқобили истисморгарони маҳаллӣ ва мустамликадорони подшоҳи рус баромаду корпартоиҳо карда, мунтазам ба рафти ҳаракати инқилобии халқи рус ҳамроҳ мешуданд. Масалан, моҳи феввали соли 1898 дар роҳи даромадан ба Қўқанд зиёда аз 130 коргарони бинокор аз сабаби бад будани аҳволи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ корпартоӣ карда аз корфармоён талаб намуданд, ки музди меҳнаташон баланд бардошта шавад. Аммо талаби онҳо аз ҷониби амалдорон иҷро нагардид. Дар Осиёи Миёна корпартоиву баромадҳо ва норозигии синфи коргару деҳқонони заҳматкаш нисбати ҷабру зулми амалдорони ҳукумати подшоҳиву бойҳои маҳаллӣ ва намояндагони рӯҳониён то дами ғалабаи инқилоби пролетарӣ бо якҷоягии пролетари рус ва деҳқонони дар солҳои инқилоби якуми буржуазӣ-демократии солҳои 1905-1907 аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ба Осиёи Миёна муҳочир шуда, сол то сол мазмуни сиёсӣ мегирифт.

¹ Б.Г. Гафуров. История таджикского народа. М., 1955, стр. 454.

² И.А. Стеценко. Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. (1870-1917 гг.) Душанбе, 1963, С 102-103..

Зулми дугарафа нисбат ба мардуми тахҷои ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир ба дараҷае реша гирифта буд, ки онҳо дар баъзе ҳолат қариб, ки аз воситаҳои истехсолӣ маҳрум гардида, бо мақсади корқобӣ худро ба ҳар гушаву канои Осиёи Миёна мезаданд. Факту рақамҳои зиёд шаҳодат медиҳанд, ки заминҳои қораму ҳосилхез аслан дар ихтиёри бӯйҳои маҳаллӣ ва мустамликадорони рус ғун шуда, истехсолкунандагони асосии хоҷагии кишоварзӣ, дар шахси деҳқонони асил аз он маҳрум буданд. Масалан, мувофиқи маълумотҳои баҳисобгирӣ соли 1907 танҳо дар 9 волости уезди Хучанд 1350 хонавода, ки 9,65 фоизи хоҷагиҳоро ташкил мекарданд, ба қулӣ беамин буданд. Баъзан хоҷагиҳое буданд, ки аз 1 то 2 таноб, дигарашон аз 3 то 6 танобӣ чунин замин доштанду халос. Хонаводаҳои дар он вақт бӯй бошанд, то 51 таноб замин доштанд.¹ Ин мисол нишон медиҳад, ки дар Хучанд дар охири инқилоби якуми рус чӣ гуна дар байни омма нобаробарии иқтисодӣ-иҷтимоӣ вучуд дошт.

Дар ҳамин давра деҳқонони Помир дар шароити баландкӯҳ ва мавзеи камзамин зиндагии ниҳоят пурмашаққат ва сангинро аз сар мегузарониданд. Ин мардумро амалдорон, ҳарбиёни сарҳадии ҳукумати подшоҳӣ ва сулолаи манғитии аморати Бухоро, боёну намояндагони дину мазҳаб саҳт истисмор ва ҷабру ситами гушношунид мекарданд. Ин мушкилиҳо маҷбур мекарданд, ки ҳар сол садҳо нафар ҷавонон ва миёнасолон ба марказҳои саноатии Осиёи Миёна ба мардикорӣ раҳсипор шаванд. Дар ин муддат онҳо бо намояндагони синфи корғари миллатҳои гуногун вохӯрда, дар як ҷой қору зиндагӣ карда, шуури сиёсии онҳо бедор шуда, нисбат ба синфҳои дорои истисмоғар нафраташон афзуда, орзуи решақан қардани зулми онро мекарданд.

Мувофиқи баъзе маълумотҳои нопурра дар уезди Хучанди қисми Тоҷикистони шимолӣ дар ҷараёни ҷанги якуми империалистӣ соли 1916, 30 фабрикаю завод, аз он ҷумла 11 заводи пахтадозакунӣ буд; дар ҳамаи ин корхонаҳо 416 нафар

¹ Т. Каримов. Шӯриши соли 1916 дар Тоҷикистон.нашриёти «Ирфон» Душанбе 1966.с.15,16.

коргар кор мекарданд. Ба ҷуз ин, дар кони ангишти Сулюкта 580 нафар коргар кор мекарданд ва дар конҳои Шӯроб ва «Санто» шумораи коргарон хело зиёд шуда буд.¹ Зеро дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳон, ки Русияи подшоҳӣ бо ҳамроҳии Антанта ба муқобили Иттифоқи Сегона мечангид, маҳсулоти саноатиро зиёд кардан лозим буд. Ҳаминро бояд изҳор кард, ки коргарони ин конҳо дар шароити ниҳоят вазнини истеҳсолӣ ҳар рӯз 17-18 соат кор мекарданд. Музди кори солони онҳо ба ҳисоби миёна 180 сум буд, музди кори коргарони маҳаллӣ аз ин миқдор ҳам камтар ба назар мерасид. Музди кори якрӯзаи коргарони пахтатозакунӣ аз 30 то 50 – тинро ташкил мекард.²

Ҳаракати аграрии деҳқонон баъди шикасти инқилоби якуми буржуазӣ-демократии рус, дар давраи реаксияи столипинӣ ва болоравии нави ҳаракати инқилобӣ ҳам хомӯш нашуд. Дар солҳои 1908-1912 дар бисёр волостҳои сарғаҳи Зарафшон ошӯбҳои деҳқонон ба амал омаданд, ки бар зидди системаи мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳӣ, бойҳои маҳаллӣ ва дигар табақаҳои истисморгар равоӣ карда шуда буданд.

Тобистони соли 1911 дар Тоҷикистон баробари ҳаракатҳои коргарӣ ошӯбҳои деҳқонон низ ба амал меомаданд. Масалан, 13 август сардори политесияи участкаи Исфона ба сардори уезди Хучанд хабар додааст, ки «дар деҳаи Янгиқишлоқ, волости Ғӯлакандоз аз барои об дар байни аҳолии деҳаҳои Янгиқишлоқ ва Ғӯлакандоз занозанӣ ба амал омад, ки дар натиҷа як кас кушта ва чор кас яродор шуданд.» Барои барқарор намудани «тартибот» ба он ҷо взводи казакҳо фиристода шуд. Аммо, деҳқонон аз омадани дастаи казакҳо ҳам наҳаросиданд. Дуюм маротиба ба Хучанд аз Драгомирово телеграмма бо чунин мазмун расида омад: «Ҷанҷоли ғӯлакандозиҳо торафт авҷ гирифта истодааст, барҳам додани он имконнопазир аст, кушташудагон ҳастанд, барои барқарор намудани тартибот хоҳишмандам қувваи ҳарбӣ фиристанед.» Ба ҷавоби илтимоси сардори уезди Хучанд губернатори ҳарбии вилояти

¹ Т. Р. Каримов. Шӯриши соли 1916 дар Тоҷикистон.. С.37

² Дар ҳамон ҷой. С. 38.

Самарқанд чунин телеграмма дод: «Се взводи казакҳо ба муддати як моҳ ба ихтиёри шумо фиристода шуд». Бо расида омадани казакҳо чанчоли деҳқонон хомӯш гардид.»¹

Дар Осиеи Миёна ва аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ҳоло дар соли аввали ҷанги империалистии якуми ҷаҳон ҷавобан ба афзудани шаклҳои гуногун ва гушношунидаи истисморӣ мустамликадорони ҳукумати подшоҳӣ ва бою амалдорон ва намояндагони рӯҳониёни маҳаллӣ баҳри озодии миллӣ ва иҷтимоӣ ҳаракатҳои инқилобӣ авҷ гирифтанд. Дар шаҳру посёлкаҳои коргарӣ, дар сохтмонҳои иншоотҳои санатӣ ва аграрӣ зуд-зуд корпартоиву баромадҳо нисбат ба истисморгарони ҳукумати подшоҳӣ ва амалдорону руҳониёни маҳаллӣ руҳ меоданд. Масалан, моҳи августи соли 1914 корпартоии коргарони кони ангишти Сулукта, моҳи ноябри ҳамон сол корпартоии коргарон ва хизматчиёни роҳи оҳани сохташудаистодаи Бухоро ба амал омад. 21 июли соли 1915 коргарони заводи «Бешбош»-и шаҳри Андичон корпартой карданд² ва ғайраву ва ҳоказо.

Дар ин давра ошӯбҳои зиёди деҳқонон барои зуран кашида гирифтани замину оби синфҳои доро ба авҷи аъло расида буд, ки ба ин воқеаи ҷамъиятӣ мисолу далелҳои раднашауванда овардан имкон ҳаст. Масалан, баҳори соли 1916 қариб тамоми Туркистонро мавҷи ба ном «исёнҳои гуруснагон» фаро гирифт, ки дар ин ҷараён ҳатто занони маҳаллӣ бетарсу ҳарос иштирок намуданд. Аз рӯзҳои 29 феврал то 1 март дар маркази сиёсӣ ва маъмурии кишвари Туркистон шаҳри Тошкент гурӯҳи занони ба хашму ғазаб омада дӯконҳои савдогаронро ни ҷӣ маҳаллӣ ва ҷӣ ҳукумати подшоҳиро талаву тороч карда, фурӯшандагони муқобилият нишондодаро бо сангу ҷӯб заданд; дар бозори Намангон аз сабаби ба фурӯш набаровардани шираворӣ онҳо ошӯб бардоштанд. 11 январи соли 1916 дар деҳаи Исфонаи уезди Хучанд анбӯҳи аҳолии маҳаллӣ аз қиммати нархи газвор ба ғазаб омада, ба растаи баззозӣ ҳамла

¹ Ниг. Т. Каримов . Шӯриши соли 1916 дар Тоҷикистон. С. 42-43.

² М. Эркаев. Барпо ва мустақкам намудани ҳокимияти советӣ дар Тоҷикистон. Нашриёти « Ирфон », Душанбе, 1966, с. 19.

оварда, матоъхоро пахну парешон карда, пароканда шуда рафтанд.¹

Дар солҳои болоравии ҳаракати инқилобӣ дар Русияи подшоҳӣ, инчунин дар давраи ҷанги якуми империалистӣ, вақте ки асорати миллино иҷтимоӣ пурзӯр гардид, дар саросари кишвар ҳаракатҳои тавоноӣ инқилобӣ ба амал омаданд. Яке аз баромадҳои пурзӯри меҳнакашони Осиёи Миёна баҳри озодии миллӣ ва иҷтимоӣ шӯриши соли 1916 маҳсуб буд. Ин воқеаи инқилобӣ, қабл аз ҳама ба муқобили капиталистон, помешикҳо ва дигар табақаҳои золимони рус, инчунин ба муқобили асорати вазнини бойҳо, заминдорони калон, судхӯрон, руҳониён ва дигар табақаҳои истисморгар равона карда шуда буд. Ин шӯриши меҳнаткашон тамоми Осиёи Миёна ва Қазоқистонро низ фаро гирифт.

Баҳонаи сар задани ин шӯриш дар Хучанд фармони саризми рус аз 25 июни соли 1916 оид ба корҳои ақибгоҳ сафарбар кардани аҳолии музофотҳои Русия, аз он ҷумла Осиёи Миёна гардид. Меҳнаткашони Хучанд дар ҷавоб ба ин фармони мустамликадорӣ ва ба халқҳои маҳаллӣ боварӣ надоштан 4 июл рӯйрост ва шуҷоатмандона ба муқобили сармоядорони рус ва истисморкунандагони маҳаллӣ баромаданд. Баромади омавие, ки дар Хучанд руҳ дод ва дар он намояндагони синфи коргар, деҳқонон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои ҷамъиятӣ ширкат варзиданд, ба оғози шӯриши соли 1916 дар қаламрави Осиёи Миёнаву Қазоқистон асос гузошт.

Дар шӯриши Хучанд бисёр мардикорони ноҳияҳои кӯҳиву баландкӯҳ, аз ҷумла мардикорони ноҳияҳои водии Зарафшон ширкат варзида, норозигии хешро нисбат ба ҷабру зулми амалдорони русу маҳаллӣ баҳодуруна изҳор намуданд. Масалан, сокини деҳаи Ҳатишоҳи волости Мастҷоҳ Муллонавруз Ҳусейнов баъдҳо дар зерӣ таъсири синфи коргари заводу фабрикаҳои кишвари Туркистон дар байни аҳолии таҳҷоии шаҳри Хучанд зидди истисморгарони рус ва маҳаллӣ муддатҳо тарғибот мебуд. Дар қарори идораи политсиияи шаҳри

¹ М. Эркаев. Асари номбурда. С. 19.

Хучанд аз 7 августи соли 1916 дар бобати барои ташвиқоти инқилобӣ ҳаёс кардан чунин қайд карда буд: «Ман, сардори политсияи шаҳри Хучанд, штабс-капитан Устимович барои таъсири бад расониданаш ба аҳолии таҳҷоии маҳаллаи Маддохони қисми Раззоқи шаҳри Хучанд хангоми ба армияи амалқунанда хоста гирифтани коргарон соқини деҳаи Ҳатишоҳи волости Мастҷоҳ уезди Хучанд Муллонавруз Ҳусейновро гунаҳгор шуморида, қарор баровардам, ки Муллонавруз Ҳусейнов дастгир карда ва ба ҳаёс гирифта шавад...¹»

Шӯриши соли 1916, ки тамоми Осиёи Миёна ва Қазоқистонро фаро гирифта буд, характери зиддифеодалӣ, зидди империалистӣ дошта, дар ҳаёти сиёсии халқҳои ин кишвар ҳодисаи бузурги прогрессивӣ буд. Ин воқеаи сиёсӣ звенои муборизаи якҷояии пролетариат ва деҳқонони қанори Русия ба муқобили ҳуқумати подшоҳӣ ба шумор мерафт. Шӯриш дар тайёр кардани инқилоби феввалии буржуазӣ-демократии соли 1917 ва барқарор кардани ҳоқимияти муваққатӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии мамлақат тағироте ба амал наоварда бошад ҳам, бо вучуди ин ҳуди далели сарнагун кардани ҳуқумати подшоҳӣ ҳам дар марказ ва ҳам дар ғӯшаву қанорҳои Русия болоравии қалони сиёсии меҳнатқашонро ба амал овард. Бо сарвари и синфи коргари инқилобии рус дар ҳамаи марказҳои саноатии Осиёи Миёна ва Қазоқистон коргарони миллатҳои маҳаллӣ намоишҳо, митингу маҷлисҳо гузарониданд, ки дар онҳо ба ғалабаи пролетариати Русия аҳсану офарин меҳонданд.

Аввали моҳи март и соли 1917 дар шаҳри Тошқент бо ташаббуси коргарони устохонаи асосии роҳи оҳани Осиёи Миёна нахустин Шурои депутатҳои коргарон таъсис дода шуд. Дар ҳамин вақт таъсис ёфтани Шуроҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Хучанд ба ташқил шудани шуроҳои дигар шаҳрҳои Тоҷикистони шимолӣ мусоидат қард. Ҳамин тавр, коргарони қони ангишти Сулуқта, ки ба он болшевик Д. Деҳқонов роҳбарӣ мекард, 16 март и соли 1917 бо ёрии намоёндагони Шурои Хучанд, Шурои депутатҳои қонҳоро ташқил

¹ БМ ҚТ, ф1, р.1, д.976, в.1.

карданд.¹ Дарҳол Шурои Сулукта бо хоҳиши коргарон ба Шууроҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Хучанд муттаҳид қада шуд.

Баъди Хучанд ва Сулукта, моҳи март соли 1917 дар Ҷротеппа Шурои депутатҳои коргарон ва солдатҳо, дар кони ангишти Шууроб ва саноатии нафти «САНТО» низ Шууроҳои депутатҳои коргарон ташкил ёфтанд. 14 март коргарон ва зиёни станицияи Хучанд бо роҳбарии роҳи оҳанҷӣ Н. Румянцев шурои худро ташкил доданд ва намоёндагонашонро ба Шууроҳои Хучанд фиристоданд. Моҳи май ҳамин сол болшевикон аз гурӯҳҳои сотсиал-демократии Тоҷикистони шимолӣ, ки тарқи созишкорон қарда буданд, дар шаҳри Хучанд гурӯҳи мустақили болшевекии хешро барпо карданд. Болшевикон бо сиёсати ба манфиати оммаи меҳнатқаш қору қирдор қарданашон, тавонистанд онҳоро ба тарафи хеш қалб қада, фаъолияти инқилобияшонро самаранок намоянд. Буржуазии қомрадориё, ки дар қамони мустамликадорӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ ташаккул ёфта буд, бо ҳар роҳу восита қӯшиш мекард, ки мавҷи ҳаракати миллӣ-озодихоҳии оммаи меҳнатқашро ба қоидаи амалдорон ва дигар табақаҳои истисморқар истифода қарад. Таҷрибаи таърихӣ аниқу равшан исбот қард, ки буржуазияи савдоӣ натавонист райи оммаро ба қониби худ қарад, зеро қору қирдоре, ки болшевикон мунтазам дар байни мардум бурданд, тамоми орзуву омори қонибдори синфҳои қуҳнаро барқод дод.

Маълум, ки инқилоби буржуазӣ-демократии феврал дар Русия масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии оммаи халқ, масъалаи аграрӣ ва миллиро низ ҳал нақард ва барои ҳамин ҳам дар тамоми ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ мавҷи ҳаракатҳои деҳқонон баҳри ба даст овардани қамину об афзуд. Масалан, дар волостҳои Нов, Қистакӯз ва шаҳри Ҷротеппа муборизаи байни бойқову амалдорон ва деҳқонон ниҳоят тезутунд меқардид, ки ҳатто дар баъзе мавридҳо яроқи оташқифшон истифода шуда, хуни беғуноҳон мерехт. Ин амалиёт муносибати

¹ Т.Р. Қаримов. Победа Великой Октябрьской Социалистической Революции в Северном Таджикистане. Душанбе, «Ирфон», 1957с. 47.

деҳқонон ва амалдоронро чунон муташанниҷ кард, ки деҳқонон зуран заминро оби синфҳои дороро кашада гирифта, ба ғоидаи хеш истифода мебаранд. Ин амалиётҳои деҳқонон оғишта-оғишта характери сиёсиро мегирифт. Дар зери таъсир ва бо ғириву мадади Шуроҳои депутатҳои солдатҳо ва коргарон ҳоло тобистони соли 1917 дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ аввалин ташкилотҳои сиёсии оммаи маҳаллӣ – Шуроҳои депутатҳои коргарони маҳаллӣ ва «Иттифок»ном ташкил шудан гирифтанд. Шумораи асосии онҳоро коргарони ақибгоҳи набардҳои ҷанги якуми ҷаҳон, оммаи деҳқонон, ҳунармандон ва дигар коргарон ташкил мекарданд.

Пас аз он, ки дар Русия ҳуқуқимандӣ аз байн рафта, ҳоқимият пурра ба ихтиёри Ҳукумати муваққатӣ гузашт, дар мамлакат вазъияти сиёсӣ беҳтар нагардида, дар натиҷаи ҷанги якуми ҷаҳон иқтисодиёт ба пояи паст қарор гирифта, дар байни оммаи халқ гуруснагӣ, қашшоқӣ, бенавоӣ ва ниҳоят паст шудани қурби пул ба назар мерасид. Баромаду норозигиҳои аҳли деҳоти ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ дар ин давра оид ба сафарбар намудани қувваҳои инқилобӣ ба муқобили тартиботи Ҳукумати муваққатӣ самара бахшида, мавқеи болшевиконро зидди қувваҳои ақсулинқилобӣ зиёд кард. Дар арафаи нави инқилобӣ ҷараёни ягонагии солдатҳо бо меҳнатқашони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ дар рӯзҳои кризиси моҳҳои июн ва июли Ҳукумати муваққатӣ равшан дида мешуд.

Тобистони соли 1917 аллақай дар заводҳои пахтаозакунии ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ назорати доимии коргарӣ ҷорӣ мегардад, ки ин ба он шаҳодат меод, ки оммаи меҳнатқаш бо болшевикон ҳамфикру ҳамқаидаанд. Пас аз исёни корниловӣ ҳоқимият дар Тоҷикистони шимолӣ ба дасти Шуроҳо гузашт. Аввали моҳи октябри соли 1917 ҷамъомади якҷояи Шуроҳои Хучанд ва Сулукта даъват карда шуд, ки он дар таҳти шиори «Ғамоми ҳоқимият ба Шуроҳо» гузашт. Шуроҳои Тоҷикистони шимолӣ болшевик Даниил Декановро ба депутатии Анҷумани дуҷуми Умумиросиягии Шуроҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо, Калугинро бошад ба депута-

тии Шурои кишварӣ аз ҷониби солдатҳои гарнизони Тоҷикистони шимолӣ интиҳоб намуданд. Болшевикон дар Шууро ва дар байни омма таъсири инқилобӣ расонида, дар хусуси дар атрофи шиори «Тамоми ҳокимият ба Шууро» муттаҳид намудани синфи коргару деҳқон ва кризиси наздик омадаистодаи сиёсиро дар мамлакат пешгӯӣ мекарданд.

Моҳи октябри соли 1917 ҳизби болшевикӣ коргару деҳқони мамлакатро бо мақсади сарнагун намудани ҳокимияти капиталистон ва дигар истисмогарон, ба муттаҳидӣ ва ягонагӣ даъват намуда, онҳоро ба шӯриши яроқнок тайёр мекард. Натиҷаи ҳамаи ин корбарии кӯшишҳои доимии ҳизби Коммунист дар байни омаи васеъ буд, ки ниҳоят Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр дар натиҷаи шӯриши яроқноки пролетариати шаҳри Петербург 25 октябри соли 1917 ғалаба ба даст оварда, зулму истимори одам аз ҷониби одамро аз байн рабурд.

26 октябр дар Смолний маҷлиси анҷумани дуҷуми Шууроҳои Умумиросиягӣ кушода шуда, барҳам додани Ҳукумати муваққатиро тасдиқ намуд ва дар тамоми мамлакат барқарор шудани ҳокимияти шууроҳоро эълон кард. Инчунин он дар хусуси ташкир ёфтани ҳокимияти нави Русия дар шакли Шуурои Комисарони халқӣ (ШКХ) бо сарвари В.И. Ленин Декрет баровард. Инчунин декрети таърихӣ дар бораи Сулҳ ва Замиро тасдиқ кард.

Ғалабаи шуриши яроқнок ва ба амал омадани инқилоби пролетарӣ дар шаҳри Петроград ва дигар шаҳрҳои саноатии Русия ва ташкил ёфтани ҳокимияти нав дар шакли ШКХ ҷараёни дар тамоми мамлакат ба дасти синфи коргару деҳқон гузаштани ҳокимияти сиёсиро дар қаламрави он ва канораҳоҷаш, аз ҷумла дар кишвари Туркистон тезонд. Хабарӣ ғалабаи Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр дар Петроград аллакай 27 октябр ба маркази сиёсӣ ва маъмурии кишвари Туркистон шаҳри Тошкент омада расид. Пас аз як рӯзи он, яъне 28 октябр дар шаҳри Тошкент бо раҳнамоии ҳизби болшевикӣ шӯриши мусаллаҳонаи меҳнаткашони ҷабрдида ба амал омад. Ин шӯришро сари вақт меҳнаткашони кишвари Туркистон ва минҷумла мардуми заҳматкаши ноҳияҳои Тоҷикистони ши-

моли тарafdорй ва дастгирй карданд. Масалан, бо қарори Кумитаҳои инқилобии Хучанд аз 28 октябр то 2 ноябр ҳаракати поездҳо боздошта шуд ва қувваҳои аксулинқилобӣ натавонистанд ба воситаи роҳи оҳани Фарғона ба Тошкент ба ёрии Кумитаи туркистони Ҳукумати муваққатӣ расида оянд.¹ Дар рӯзи аввали шӯриш дар Тошкент аз ҳисоби синфи коргар, намояндагони ташкилотҳои хизбӣ, кумитаҳои солдатҳо ва аъзоёни Президиуми Шуроҳои Тошкент кумитаҳои Инқилобӣ ташкил ёфтанд. Дар ҳамин вазъият ба шӯришгарони Тошкент аз ҷониби отрядҳо ва дружинаҳои дигар шахрҳои кишвари Туркистон, минҷумла аз Хучанду Ўротеппа ёрии зарурӣ расонида шуд.

Дар рӯзҳои шӯриши мусаллаҳонаи Тошкент бо сарвариин болшевикон дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ кумитаҳои ноҳиявии инқилобӣ ташкил ёфтанд, ки онҳо аз болои стансияҳои роҳи оҳан назоратро қавӣ гардонида, гвардияи сурх ташкил карданд. Пас аз муҳорибаҳои шидатноки кӯчагӣ 1 ноябри соли 1917 дар шаҳри Тошкент инқилоби пролетарӣ ғалаба кард ва дар шахр ҳокимият ба дасти шуроҳо гузашт. Худи ҳамин рӯз бо супориши Шуроҳои Тошкент ба шуроҳои маҳаллӣ бо чунин мазмун телеграмма фиристода шуд: «Тамоми ҳокимиятро шуроҳо қабул карданд. Ҳокимиятро ба дасти худ гиред».²

Тайёрӣ баҳри ба даст даровардани ҳокимият дар шаҳри Хучанд дар ҳамбастагии чорабиниҳои Х К Р(б) ва ташкилотҳои маҳаллии он оиди даъват намудани анҷумани II Шууроҳои Умумиросиягӣ оғоз ёфта буд. Намояндаҳо ба ин анҷуман аз Шурои Хучанд ду нафар болшевик: аз синфи коргар Данил Деканов ва аз қисмҳои ҳарбӣ Илларион Калугин интихоб карда шуданд.

Кумитаҳои инқилобӣ дар стансияҳои Драгомирово ва Хучанд бо сарвариин болшевик И. Румянцев ва кумитаҳои маҳаллии роҳи оҳан дар рӯзҳои шӯриши яроқноки шаҳри Тошкент бевосита ба Шурои Хучанд итоат карда, бо қиддият

¹ Ниг. М. Эркаев асари номбурда, саҳ.35.

² К. Ежитов. Победа Великой Октябрьской Социалистической Революции в Узбекистане. Ташкент, 1957, саҳ. 133.

супоришҳои онро иҷро мекарданд. Каме дертар кумитаҳои инқилобӣ дар стансияҳои Нову Урсатевский, ки ҳамчун намояндаи расмӣ ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ баромад мекарданд таъсис ёфтанд. Дар ҳамин давраи тақдирсоз солдатҳои гарнизони Ўротеппа ба шаҳри Тошкент хабар расониданд, ки онҳо барои ёрии фаврӣ расонидан ба шӯришгарон тайёранд.

Дар баъзе ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ Ҳукумати Шуравӣ бо роҳи озошта барқарор карда шуд. Масалан, Шурои депутатҳои коргарони Сулюкта ва кони ангишти Шӯроб ва нефти САНТО ҳокимиятро ба даст дароварданд.¹ Дар роҳи оҳани Драгомирово ҳокимият ба дасти Кумитаи инқилобӣ, ки дар рафти шӯриши яроқноки Тошкент таъсис ёфта буд, гузашт. Дар натиҷаи инкишофи минбаъдаи чараёни инқилобӣ Шурои Драгомирови депутатҳои коргарон аз нав гардида, ба коргарони роҳи оҳан ҳукуки ба шурои волости Ғӯлакандоз дохил намудани якчанд намояндагони хеш иҷозат дода шуд. Бо ҳамин, дар ҳудуди стансияи роҳи оҳани Драгомирово ва волости Ғӯлакандоз Шурои коргарон ва деҳқонон ҳокимиятро ба дасти хеш гирифт.

Дар кумитаҳои инқилобӣ, ки дар стансияи роҳҳои оҳани Урсатевский, Придоново ва Хучанд, Шууроҳои коргарон ва депутатҳои деҳқонон таъсис ёфта ба ҳайати он намояндагон аз роҳиоханчиён ва деҳқонон аз волостҳои Сават, Нов ва чамбияти Исписори волости Қистакуз дохил гардиданд.

Ҳаминро бояд изҳор кард, ки ғалабаи инқилоби пролетарӣ дар шаҳри Тошкент ба масъалаи барпо намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир мавқеи халқунанда бозид.

Баробари расидани хабари сарнагун намудани Ҳукумати муваққатӣ дар роҳи оҳани Фарғона, яъне дар Хучанд, Драгомирово, Нов, ки дар ин мавзӯҳо кумитаҳои инқилобӣ таъсис ёфта буданд, ҳокимият ба дасти меҳнаткашон мегузарад. 11 ноябри соли 1917 Шууроҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Хучанд, фаълони «Иттифоқи меҳнаткашон», намо-

¹ БМ ЦТ, ф. 64 р, 4, в. 130.

яндагони Думаи шахрӣ ва дигар ташкилотҳо таъсис ёфтанд. Шуро ба анҷумани кишвари шуроҳо намоёндагони худро муайян кард ва қарор дод, ки дар шахру волостҳои Хучанд органи Ҳокимияти Шуравиро ташкил намуда, ҳокимиятро ба дасти худ гиранд.

Ба дасти Шуроҳои Хучанд гузаштани ҳокимият дар Тоҷикистони шимолӣ намоёндагони синфҳои гуногун ҳар хел қабул доштанд. Ҳизби «Шурои исломия» аз номи коргарони миллатҳои маҳаллӣ баромад карда, талаб намуд, ки намоёндагони онҳоро дар Комиссияи Шурои Хучанд дар гурӯҳи алоҳида муттаҳид намояд. Аз ин рӯ, дар ҳаёти Шуро хавфи ба вучуд омадани гурӯҳҳои ба ҳам зид дида мешуд.

Анҷумани 3 Шурои кишварӣ, ки 15 ноябри соли 1917 дар шаҳри Тошкент барпо гардида, дар Туркистон Ҳокимияти Шуравиро эълон ва Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистонро интихоб кард. Инчунин Шурои кишварӣ шуроҳоро даъват намуд, ки дар маҳалҳо ҳокимиятро ба дасти худ гиранд.

Баъдтар Ҳокимияти Шуравӣ дар шаҳри Самарқанд ва ноҳияҳои кӯҳии водии Зарафшон барқарор карда шуд. Анҷумани вилояти Шуроҳои депутатҳои коргарон, солдатҳо, деҳқонон ва мусулмонон, ки 13 декабри соли 1917 дар шаҳри Самарқанд барпо гардид, Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистонро эътироф намуд ва ба дасти Шурои вилояти Самарқанд гузаштани ҳокимиятро эълон кард.

Волостҳои кӯҳии Тоҷикистони шимолӣ – Панҷакент, Моғиёну Фароб, Октябрӯя, Киштуд, Фалғар ва Искандаркӯл ба ҳаёти уезди Самарқанди вилояти Самарқанд дохил карда шуданд. Аз ин рӯ, аҳоли аз ҳодисаҳои муассир буданд, ки дар шаҳрҳои марказии кишвари Туркистон ба амал меоманданд.

Бо дастгирии бевоситаи Шурои вилояти Самарқанд дар ин муддат Ҳокимияти Шуравӣ, ба ҷуз аз волости Мастҷох, дар волостҳои боқимондаи водии Зарафшон барқарор гардид.

Дар ноҳияҳои Конибодом, Исфара, Ашт ва Ўротеппа Ҳокимияти Шуравӣ каме дертар барпо гардид. Дар он замон ноҳияҳои Конибодом ва Исфара ба ҳаёти уезди Қўқанд, ноҳияи Ашт ба ҳаёти уезди Намангони вилояти Фарғона до-

хил мешуд, ки дар рӯзҳои аввали ғалабаи инқилоби сотсиалистӣ дар Туркистон дар ин мавзӯе қувваҳои асосии аксулинқилобчиён гирд омада буданд.¹

2). «Мухторияти Қўқанд» – ҳамчун манбаи аксулинқилобӣ.

Пас аз ғалабаи инқилоби пролетарӣ синфҳои истисморгар, ки мавқеи сиёсии худро аз даст дода буданд, бо дигар қувваҳои аксулинқилобӣ аз ҷумла гвардиячиёни сафеди Русия ҳамроҳ шуда, бо игвои мамолики хориҷӣ Туркистони Шуравиро бо ҳар роҳу восита аз Русияи инқилобӣ ҷудо кардан хошта, бо ин ният қувваҳои зиддишуравиро ҳам оварданд. Қўқанд, ки аз маркази қувваҳои инқилобӣ дар канор буда, ба маркази қувваҳои зидди сохти шуравӣ табдил меёбад.

Ғалабаи Инқилоби Октябр ва тантанаи Ҳокимияти Шуравӣ дар байни душманони хориҷиву дохилӣ бонги хатарро ба амал овард. Синфҳои истисморгар, ки Инқилоби Октябр онҳоро яку яқбора вожгун кард, бо тавсия ва ёриву мадади империалистон пеш аз ҳама Англия, Амрико, Франция ва дигар мамлакатҳои капиталистӣ мехостанд, ҳокимияти аз даст рафтаро бозгардонанд. Доираҳои империалистии малакатҳои капиталистӣ бо нияти маҳв кардани Ҳокимияти Шуравӣ оташи ҷанги шаҳрвандиро барафрухтанд ва ба муқобили якумин дар ҷаҳон мамлақати шуроҳо интервенсияи мусаллаҳона ташкил доданд.

Қувваҳои аксулинқилобии дохилӣ бо ёрии ҳарбию молиявии мамлакатҳои капиталистӣ тақия карда, дар ҳама ҷо оташи ошӯбҳои зиддишуравиро афрухтанд. «Дар ҳама гушаи канорҳои Русия, гуфта буд, – В.И. Ленин, – ҷанги шаҳрвандӣ саршуд, ки вай аз муқобилияти истисморгарон, помещикон ва буржуазия, ки онҳоро як қисми буржуазияи империалистӣ дастгирӣ мекард, иборат буд»².

¹ Ниг. М. Эркаев. Асри номбурда, саҳ.35-36.

² В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 27, саҳ. 176-177

Миёнаҳои моҳи ноябри соли 1917 атаман Дутов яке аз авалинҳо шуда дар Оренбург ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ баромад. Ӯ пас аз тасарруфи Оренбург ба саворагони казак ва дигар қувваҳои зидди шуравӣ таъя намуда, ба тавраш «кумитаи начоти Ватан аз инқилобро»-ро ташкил дод ва дар тамоми қаламрави Оренбург диктатураи ҳарбиرو ҷорӣ кард. Кишвари Туркистон аз Русияи марказӣ як муддат ҷудо карда шуд.

Дутов вилояти Оренбургро забт намуда, ният дошт, қувваҳои сафедгвардиячиёнро ба қисми ҷанубу шарқии Русия фиристода, онҳоро бо аксулинқилобчиёни Дон, Кубан муттаҳид созад ва сипас Урал, Бошқирдистон ва Туркистонро аз Россияи Шуравӣ куллан ҷудо намуда, барои минбаъда ба қисми марказии Русияи Шуравӣ ҳуҷум карда «иттифоқи ҷанубу шарқро»-ро ташкил диҳад. Дар кишвари Туркистон бо ёрии давлатҳои капиталистӣ дастаҳои миллатчиёни аксулинқилобӣ ташкил карда шуданд.

Мамлакатҳои империалистӣ кушоду равшан кӯшиш мекарданд, ки Осиёи Миёнаро зери даст кунанд ва «хучаини» ин кишвар шаванд. Яке аз генералҳои намоёни англис дар матбуот баромад карда, рӯйрост гуфта буд: «...ба сарбозони англис лозим меояд, ки хизмати ҳақиқии худро дар ноҳияҳои Марв ва Самарқанд гузаронанд».¹ Империалистони англису амрикоӣ бо мақсади тадбиқ кардани нақшаҳои истилогаронаи ҳеш буржуазияи маҳаллӣ ва намояндагони динро дастгирӣ мекарданд.

Пас аз ғалабаи инқилоби буржуазӣ-демократии феврал дар Русия қариб дар тамоми қаламрави Туркистон ҳаракатҳои миллатгароии буржуазияи маҳаллӣ ва намояндагони феодалӣ– клерикалӣ (динӣ А.Р.) авҷ гирифта, кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки ҷунбишҳои оммаи халқро ба ғайри ҳеш бо ҳар роҳу восита ба тарафашон кашанд. Моҳи март соли 1917 дар шаҳри Тошкент ташкилоти миллатгароии пантуркистӣ ба номи «Шурои Исломия», таъсис ёфт, ки ба ҳайати он намояндагони боломақоми доираи савдой-саноатӣ ва дигарон ворид

¹ Ш.Д. Шомагдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Ташкент, 1961, сах.64.

гардиданд. Баъд ин ташкилоти «Шурои Исломия» дар дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон низ барпо гардид. Аллақай охири моҳи марти соли 1917 дар Хучанд, Ёротеппа, Мирзочул, Қўқанд, Самарқанд буржуазияи миллатгаро бо иштироки табақаҳои феодалӣ-клерикалии аҳоли ташкилоти маҳаллии ин хизбро барпо намуданд. Аз хусуси он, ки дар Хўчанд, Ёротеппа ва Мирзочул ҳизби «Шурои уламо» амал намекард, дар ин ҷо «Шурои Исломия» ба худ табақаҳои феодалӣ– клерикалии аҳолиро дарбар мегирифт.¹

Мақсади асосии хизбҳои миллатгарой ва феодалӣ– клерикалӣ аз он иборат буд, ки дар қаламрави тамоми Осиёи Миёна бо амру хоҳиши мамлакатҳои абадқудрати империалистӣ мухторияти феодалӣ– капиталистӣ барпо намоянд, ки он аз хоҳишу мароми омма ба куллан дур буд. Буржуазияи миллӣ талаботи сиёсии хешро бо сарвари реакционерони гузаро ва ашаддӣ Мустафо Чокаев, Мунаввар Қорӣ, Абдурашидхонов ва Заки Валиев дар анҷумани «Шурои Исломия», ки аз 16 то 23 апрели соли 1917 дар шаҳри Тошкент баргузор шуд, пешниҳод намуданд. Ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳоро онҳо мехостанд ба ғоидаи синфии худ истифода бурда, давлати буржуазии «хешро» барпо намоянд.²

Ташкилоти реаксионии шурои исломистон аз қадамҳои нахустини ташкилшавиаш сиёсати Ҳукумати Муваққатиरो тарафдорӣ мекард, ки маҳз дар ҷараёни анҷумани номбурда дида мешуд. Масалан, ташкилоти хучандии «Шурои Исломия»расман изҳорот дод, ки «...бо онҳо пурра ҳамкорӣ карда, тамоми ҷорабиниҳои Ҳукумати Муваққатиरो дастгирӣ менамояд...»³

Оммаи заҳматкаш оқибат ба хулосае омад, ки Ҳукумати Муваққатӣ ҳаргиз ба онҳо озодии ҳақиқии миллиро доданӣ нест ва баробари ин вазъи иқтисодӣ– иҷтимоиро беҳтар нахоҳад кард.

¹ Ниг: Т.Р. Каримов. Победа Великой Октябрьской Социалистической Революции в Северном Таджикистане. С.54.

² «История гражданской войны в Узбекистане» т., 1 .Тошкент 1964, сах.37.

³ «История таджикского народа т. 3, Кн.1,М., 1964, сах. 27.

Ҳамин тавр, афкори дар кишвари Туркистон таъсис додани мухториат каме барвақт ба амал омада, ин ақида дар байни зиёиёни маҳаллии туркнажод, махсусан дар давра ва баъди муборизаи миллӣ-озодихоҳии соли 1916 паҳн гашт. Аммо танҳо пас аз инқилоби буржуазӣ-демократии феввали соли 1917 дар Русия ғояи мухторияти Туркистон амалан рӯи об баромад. Ин мақсадро маҳз дар назди худ чунин ташкилотҳои сиёсӣ ба мисли «Шурои исломия», «Шурои уламо», бо иштироки фаёлонаи чадидони Туркистон гузошта буданд. Аз ин ташкилотҳо «Шурои исломия» дар байни мардум аз ҳама таъсирноктар маҳсуб буд. Маълумотҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи ҳукмронии Ҳукумати муваққатии Русия аксарияти аъзоёни маъмурии кишвар тарафдори ба Туркистон додани ҳуқуқи мухторият набуданд. Масалан, дар давраи Ҳукумати Муваққатии Русия аксарияти дастгоҳи маъмурии кишвар ташкили ҷумҳурии Мухтори кишвари Туркистонро намехостанд. Мақсад доштанд, ки ин кишвар бояд мустамликаи Русия бошад.

Дар охири соли 1917 истисморгарони маҳаллӣ бо дастгирӣ ва тарафдорӣ сафедгвардиячиёни рус ва даҳолати мамолики хориҷӣ ва қабл аз ҳама Англия, ки то ин вақт ҳам мақсади ишғоли Осиёи Миёнаро дошт, ин кишварро аз Русияи Шуравӣ қанда қарда, онро ба давлати буржуазӣ –помешикӣ табдил дода, мақсадҳои ғаразнокашонро амалӣ кунанд. Фавран пас аз ғалабаи инқилоби пролетарӣ шаҳри Қўқанд ба марказ ва амалиётҳои шадиди зидди ҳокимияти синфи коргару деҳқон табдил ёфт. Маълум, ки ҳоло дар солҳои қабл аз инқилоб дар ин шаҳр ширкату банкҳои ҷудогонаи тиҷоратӣ–амонатии капиталитони хориҷӣ ташкил ёфта буданд, ба қувваҳои зиддинқилобӣ чун таъягоҳ хизмат мекарданд. Бесабаб набуд, ки дар ин шаҳр намояндагони чараёни сиёсии «панисломистон» ва «пантуркистон» ҷой гирифта буданд, ки ба онҳо ташкилоти сиёсии буржуазияи маҳаллӣ ва доираҳои феодалӣ–клерикалӣ – «Шурои исломия», «Чамбияти уламо» роҳбарӣ мекарданд. Дар натиҷа Қўқанд ба макони ҷосусони англису америкой ва немису турк табдил ёфт.

Моҳи сентябри соли 1917 дар шаҳри Тошкнт анҷумани 3

кишвари мусулмонон доир гардид. Дар он 500 нафар намо-
яндагони анчуман дар зарфи 4 рӯз масъалаҳои гуногунро оид
ба тақдирӣ ояндаи кишвар мавриди муҳокима қарор дода, дар
охир бо як фикру ақида барои таъсис додани мухторияти
Туркистон баромад намуданд. Бо қарори ин анчуман тақдирӣ
муносибатҳои ояндаи мухторият муайян карда шуд. Дар
назди қувваҳои ҳарбии ҷумҳурии Русия танҳо вазифаи
ҳимояи сарҳади Туркистон гузошта шуда буд. Онҳо ҳуқуқи
ба қорҳои дохилии кишвар даҳлат қардан надохтанд. Тур-
кистон дар навбати худ барои нигоҳ доштани беҳатарии до-
хилии хеш қувваҳои ҳарбиро бояд доро бошад. Дар асоси
қарорҳои анчуман заминро об сарвати умумихалқӣ эълон гар-
дида, ба ихтиёри маҷлиси умумихалқӣ гузошта шуд.

Аввалан дар ин анчуман таъкид шуда буд, ки Туркистон
дар дида баромадани масъалаҳои дохилӣ (аз ҷумла идора-
кунӣ, молия, дин, маданӣ ва маориф) соҳибихтиёр хоҳад
гашт; бо тамоми қатъият озодии виждонро ба даст меоварад,
ягон шахс ва ягон вақт ба боварии динии омма таҳдид қарда
наметавонад; озодии суҳан ва нашр дода мешавад, ки ба во-
ситаи он ҳар фард метавонад нуқтаи назари худро озодона
изҳор намояд, озодӣ барои ташкил қардани иттифокҳо, ки ба-
рои ин амалро иҷро намудан аз ягон муассисаҳои салоҳият-
нок ва ашхосе иҷозат гирифтани зарурият надорад; тартиботи
паспортӣ ҷӣ дар дохили мамлакат ва ҷӣ берун аз он аз эъти-
бор берун қарда мешавад ва ғайра. Нисбат ба андозҳо гуфта
шуда буд, ки ба ҷуз андозии замин, об, савдо ва дигар намуди
он, ки қонун муайян қардааст, гирифтани дигар андозҳо
боздошта мешаванд. Институтҳо ва дигар муассисаҳои
таълимии олий дар ҳалли масъалаҳои дохилӣ ва гузаронидани
машғулиятҳо мустақиланд.

Тасдиқ намудани қарорҳои анҷумани сентябрии мухтори-
ятчиёни Туркистонро аз маҷлиси муассисони Умумиросиягӣ
интизор буданд. Аммо пеши роҳи ҳалли онро ғалабаи
Инқилоби Октябр гирифт.

Моҳи ноябри соли 1917 Ҳокимияти Шуравӣ ҳуҷҷати «Де-
кларатсияи ҳуқуқи халқҳои Русия»-ро ба маълумоти омма ра-
сонид, ки дар он зикр гашта буд «Шурои Комиссарони Халқӣ

карор кард, ки дар асоси ғаёлияти худ оид ба масоили миллатҳои Русия аввалин дигаргуниҳоро дида барояд: Ҳуқуқи халқҳои Русия ба худмуайянкунии озод, то ҷудо шуда давлати мустақили худро барпо кардан...Барҳам додани ҳама гуна ва ҳар хел бартариятҳо ва маҳдудияти милли ва милли-динӣ».¹

Пас аз ин ҳуҷҷат моҳи ноябри ҳамин сол мурочиати Ҳокимияти Шуравӣ «Ба ҳамаи меҳнаткашони мусулмони Русия ва Шарқ» ба имзо расид. Ин ҳуҷҷат дар нашриётҳои марказӣ ва маҳаллӣ дарҷ гардид. Дар он қайд шуда буд, ки «аз ин дам мазҳабу урфу одататон, муассисаҳои милли ва маданиятон озод ва дастнорас эълон карда мешавад... Шумоён худатон бояд ҳучаини Ватани хеш бошед! Шумо худатон бо тарзу хоҳиши худ ва рафторатон зиндагиро барпо намоед. Шумо ба ин ҳуқуқ доред, зеро тақдиратон дар дасти шахсан худатон аст»².

Ба ҳаёт тадбиқ намудани мазмуну муҳтавои ҳуҷҷатҳои дар боло зикр карда шуда, акнун ба мавқеи Шурои Комисарони Халқии (ШКХ) Туркистон зич алоқамандӣ дошт. Аммо ҳуқумати Ф. Колесов тамоман нуқтаи назари дигарро тарафдорӣ мекард, ки онро аъзои «Иттифоқи Михаил Архангелский–Успенский пешниҳод дошт. Ӯ ба мардуми таҳҷой чунин муроҷиат дошт: «Рафиқон мусулмонон! Маҳкамтар дониста бошед, ки шумо ҳамчун бародари хурдӣ...бояд ба мо итоат намоед!»³ Дар ин ҷо нуқтаи назари ҳалли масъалаи милли ленинӣ вайрон карда шуда буд.

Тачрибаи таърихӣ нишон дод, ки ҳуқумати Туркистон ягон ҷорабиниҳои мушаххаси амалиро оид ба ҳаёт тадбиқ кардани ҳуҷҷатҳои номбурда кӯшиш ба ҳарҷ надодааст. Ин мавқеи ҳуқумати Туркистон нисбат ба ғояи ташкил кардани мухторият вазъиятро дар кишвар тезутунд кард. Дар байни бисёр тарафдорони ташкил кардани мухторияти Туркистон

¹ Истории таджикского народа, том.V новейшая история (1917– 1941 гг.), Душанбе– 2004, сах. 128-129.

² В. И. Ленин О Средней Азии и Узбекистане.-Ташкент, 1967.– сах.65-67.

³ Хасанов М.К. «Кокандская автономия» и некоторые ее уроки. Общие научные в Узбекистане.-1990.-№2.-сах.41.

чунон ақидае пайдо шуд, ки гӯё Ҳокимияти Шуравӣ ба онҳо интихоби озодона дода бошад, вале ҳокимони маҳаллии кишвар намехоҳанд, ки ин озодиро дар маҳалҳо ба ғоидаи омма ҳалу фасл намоянд. Ҳамаи ин ғояҳо оварда ба он расонд, ки мухториятҳо ҳамагӣ озодона ва дилпуруна амал намоянд. Аз ин рӯ, онҳо дигар намехостанд ба қарорҳои ҳукумати кишварӣ итоат карда, анҷумани худро даъват намоянд ва дар он мухторияти Туркистонро дар Қўқанд «қонунӣ» намоянд.

Мухториятчиён барои тасдиқ кардани «пойтахти» мухторият қабл аз ҳама шарту шароити ҷуғрофии водии Фарғонаро ҳамаҷониба омӯхта, сипас онро интихоб карданӣ буданд. Бо ҳамин мақсад раиси Шурои кишварии мусулмонон Мустафо Чокаев баъди барпо гардидани Ҳокимияти Шуравӣ дар маркази сиёсӣ ва маъмурии кишвари Туркистон шаҳри Тошкент ба сафари шахрҳои Фарғона, Марғелон ва Қўқанд баромад. Бо мардуми ин ҷо мулоқотҳо доир карда, фикру ақидаи онҳоро оиди дар кучо ва кай ташкил кардани ба ном «автономияи Қўқанд»-ро фаҳмида гирифт. Ӯ қабл аз ҳама бо табақаҳои болониин, амалдорону сармоядорон оид ба ин масъалаи «сиёсӣ» гуфтушунид намуд. Мустафо Чокаев дар водии Фарғона, ки аз маркази ҳокимияти халқӣ дуртар ҷойгир буда, имконияти аз хориҷ гирифтани мадади ҳамаҷониба мавҷуд буд, тарафдорони муборизони зидди ҳокимияти навро дар шахси намояндагони буржуазияи миллатҳои гуногун гирд оварда, нақшаҳои разилонашонро бо ҳам диданд. Ногуфта намонад, ки мақсадҳои онон аз равияи миллатгароии пантуркизм обишхӯр дошта, аҳолии асосии ин навоҳиро мардуми туркзабон ташкил мекарданд.

Пас аз ин амалиётҳо дере нагузашта аз шаҳри Тошкент ба шаҳри Қўқанд чунин ташкилоти кишварӣ «Шурои исломия» кӯчида меояд ва ба маркази асосии мухториятчиён табдил ёфта, бо ҳар роҳу восита зидди Ҳокимияти Шуравӣ баромада, ҳама гуна амалиётҳои қувваҳои зидди ин ҳокимиятро ҷонибдорӣ менамояд. Кулли муаррихон ба ҳулосае омадаанд, ки маҳз «Шурои исломия» ташкилотҳои асосии анҷумани мухториятчиён дар Қўқанд аст.

Қўқанд бесабаб чун маркази мухторият ва чои анчуман интихоб нашуда буд. Қабл аз ҳама ин шаҳр маркази асосии амалиёти пахтаю равғани пахта маҳсуб буд. Дар ин чо идроҳои асосии фирмаҳои калонтарини шарикӣ кишвар аз ҷумла Вадяновский ва Потеляховский ҷойгир шуда буданд. Қўқанд дар Осиеи Миёна аз лиҳози дар як ҷой ҷамъ омадани банкҳо ва дигар муассисаҳои қарздиҳӣ чои аввалро ишғол мекард. Ҳам дар шаҳр ва гирду атрофи он муассисаҳои санотӣ ва қабл аз ҳама, заводҳои пахтатозакунӣ бо суръат тараққӣ мекарданд. Ҳамин тавр, Қўқанд ба маркази буржуазияи миллии на танҳо тичоратӣ, балки буржуазияи ҷавони санотӣ табдил ёфта буд.¹

Дуюм, Қўқанд қариб, ки гарнизони худро надошт. Он ашхосе, ки барои пароканда шудан ғурбат наёфтанд, ба хо-наҳояшон раванд, дар қалъаи Қўқанд мемонданд, муҳолифони ҷиддӣ ҳисобида намешуданд.

Сеюм, Қўқанд чун маркази пешинаи хонигарӣ макони асосии ҳаёти маънавии кулли водии Фарғона ба ҳисоб ме-рафт. Дар ин чо, ки қариб 50 ҳазор аҳоли зиндагӣ мекард, 382 масҷид ва 40 мадраса вучуд дошт, ба онҳо 6 ҳазор намоянда-гони руҳониён хизмат мекард. Дар ғурсати муносиб ин руҳониён барои мардумро аз қафои худ ба муборизаи зид-дишӯравӣ бурдан метавонистанд хизмат кунанд.

Чорум, дар Қўқанд ҳаракати коммунистӣ суғт амал ме-кард. Ташкилоти коммунистии Қўқанд соли 1917 таъсис ёфта дар ҳаёти он 30-35 нафар одам буда, ба он Е.А. Бабушкин роҳбарӣ мекард. Ин ташкилот хело ҷавон ва камтаҷриба ба назар мерасид. Дар байни коргарони шаҳр таъсири эссерҳову меншевекон ҳис карда мешуд.²

Ҳамаи шароитҳоро ба эътибор гирифта тарафдорони мухторият, ки мехостанд бо ҳар роҳу восита кишвари Турки-

¹ Ниг., Н.Б. Хотамов. Роль банковского капитала в социально-экономическом развитии Средней Азии.– (начало 90-х гг XIX в– 1917 г.) Душанбе, 1990. С.67, 286.

² История таджикского народа. Т.V новейшая история(1917-1941 гг.), Душанбе – 2004, сах.131.

стонро аз Русияи Шуравӣ чудо карда, дар ин ҷо давлати туркиро барпо намоянд, анҷумани хешро маҳз дар шаҳри Қўқанд даъват карда, нақшаҳои авомфиребонаи худро муҳокима ва «қонунӣ» намоянд. Бояд дар ин маврид махсус таъкид кард, ки ҷосусони ботачриба ба асирони ҳарбии турк, ки ба ташкилотҳои махфии ҷосусии туркҳо – «Иттифоқи таракқӣ» роҳнамоӣ мекарданд таъя карда, қабл аз ҳама ба манфиати Германия ва Туркия ба таври махфӣ қор мебуданд.

Дар кишвари Туркистон барпо гаштани Ҳокимияти Шуравиро дидаву доништа қувваҳои аксулинқилобӣ қушоду равшан барои «қонунӣ» қардани мухторияти хеш ва давлатдорӣ «навин»-ро тарғиб мекарданд. Бо ҳамин мақсад онҳо охири моҳи ноябри соли 1917 дар шаҳри Қўқанд ба ном анҷумани IV «умумимусулмонон»-ро даъват қарданд. Дар ин ҷамъомад изҳор қарда шуд, ки гӯё бо иродаи халқ «Мухторияти Қўқанд» ташкил қарда шуд. Тавре ки дар боло ишора рафт, шаҳри Қўқанд пас аз барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар кишвари Туркистон ба манбаи ҳаракатҳои аксулинқилобӣ табдил ёфт. Қабл аз ҳама ба ин ҷо сарварони шурои исломистон ва уламоҳо аз ҳар гӯшаву қанорҳо омада ғун гаштанд. Ба инҳо сафедгвардиячиён, намояндагони савдогарони қалони маҳалливу беруна, соҳибони қорхонаву фабрикаҳо, руҳониёни мусулмону русҳо ҳамроҳ шуда буданд. Дар ин давра дар Қўқанд табақҳои қачандон қалони пролетариат вучуд дошт ва сарварони «Мухторият» ба дастгирии омма умед доштанд. Инчунин дар ин ҷо тамоми банкҳои қалон ғун шуда, ин шаҳр аз лиҳози алоқа бо мамолиқи қоричӣ ва қабл аз ҳама Англия ба воситаи Қошғар, ки дар он ҷо намояндагии «Мухторият» амал мекард, барои иҷрои барнома ғуфтушунид қарда метавонист.

Қисми асосии иштирокунандагони анҷумани IV-уми шаҳри Қўқандро миллионерон-пахтақаллобон, намояндагони буржуазии қалони шаҳрӣ, руҳониёни мусулмон ва ба сифати ба ном «меҳмонони фаҳрӣ»-гвардиячиёни сафед, меншевикон, эсерҳо, қадетҳо, собиқ сарварони уезд ва фиристодагони Дутов ташкил мекарданд. Аз 300 нафар намоянда, 284 нафар-

ро намояндаи синфҳои истисморгар ташкил мекард.¹ Анҷуман бо мақсади ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ кор бурдан чамъ омада буд. Дар анҷуман ҳукумати «Мухторияти Қўқанд» бо сарварию яке аз роҳбарони фаёлтарини ҳизби буржуазӣ-миллатчиғии қазоқ «Алаш–Орды», аъзои собиқ Кумитаи Муваққати ҳукумати Туркистон, миллатчию ашаддӣ, пантуркист Мустафо Танишбаев таъсис ёфт, ки ӯ де-ре нагузашта ҷои худро ба Мустафо Чокаев гузошт.

Моҳияти «мухторияи Қўқанд»-ро кушода дида Файзулло Хоҷаев аз ҷумла ҷунин изҳор кард: «Ин мухторият»-чӣ шуда метавонад, ба ҷуз силоҳи мудофиавии синфҳои ҳукмрони буржуазияи на танҳо маҳаллӣ балки умумиросиягӣ? Дигар чизро генералони рус ба роҳбарӣ гирифта наметавонанд, ба ҷуз дастгирӣ кардани «Мухторияти миллӣ». Аз ин ҷо, моҳияти нафрату адовати онҳо нисбат ба инқилоб, ҳизби мо ва ҳукумати Шуравист».²

Идеолоғҳои «Мухторияти Қўқанд»-чӣ дар дохил ва чӣ дар хориҷ ташвиқ мекарданд, ки гуё «Мухторияти Қўқанд»-ро кулли сокинони маҳаллӣ тарафдорӣ ва дастгирӣ мекарда бошанд, аммо ҳақиқати таърихӣ ин фикру андешаро тамоман рад намуд. «Мухторият» аз байни оммаи васеъ натавонист мутлақо тақягоҳро пайдо намояд, гарчанде ки буржуазияи маҳаллӣ, элементҳои феодалӣ– клерикалӣ бо тамоми қувва роҳҳои ташвиқу таҳдид, найранг, террор ва ғайраро ба кор бурда, ин масъаларо ба ғоидаи хеш ҳал намояд.

Муносибати сарди табақаҳои шахру деҳот ба «Мухторияти Қўқанд»-дар он ифода меёфт, ки онҳо дар гузаронидани заёми «давлатӣ» ва ташкил кардани қувваҳои ҳарбии «Мухторият» дидаву дониста ширкат наварзиданд. Ва ҳукумати Қўқанд маҷбуран аз унсурони гуногуни ҷинойткор қувваҳои ҳарбии худро ташкил кард. «Мухторияти Қўқанд» аз тарси болшевикон бо роҳбарони босмачиён забон як карда, аз

¹ Ю.Алескерев.Интервенция и гражданская война в Средней Азии. Ташкент, 1959, сах. 27.

² Х. Иноятов.Против фальсификации истории победы советской власти в Средней Азии и Казахстане. Ташкент-1976.Сах. 270.

ҳисоби ин дастаҳо армияи миллии худро қавӣ гардонд. Эргаш, ки дар гузашта роҳзану яғмогар буд, аввалин шуда ба даъвати онҳо ҳамовоз гардид. Пас аз ҳисоби дуздону роҳзانونи касбӣ ташкил кардани дастаҳои ғоратгар Эргаш ба вазифаи сарвари «армияи ислом» дар «мухтороият» таъин шуд.

Аз рӯзҳои нахустини вучуд доштани «Ҳукумати мухторияти» Қўқанд ба муқобили Шурои Комиссарони Халқии Туркистон баромада, даъвои дар кишвар тамоман ба даст даровардани ҳокимият кард. Дилпуриаш аз он хусус буд, ки ин ҳукуматро аксулинқилобиёни дохилӣ ва хориҷӣ дастгирӣ мекарданд, «Мухторият» бо «ташкilotи ҳарбии Туркистон», ки махфӣ ном дошт, инчунин бо аморати Бухорою Хева, ки дар он вақт лонаи ҳамагуна қувваҳои зиддишуравӣ маҳсуб буданд, зич алоқа барқарор намуд.

Тамоми синфҳои истисморгари кишвари Туркистон, минҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бегуфтугӯ ҳукумати «Мухторияти Қўқанд»-ро ҷонибдорӣ намуданд. Масалан, табақаҳои дорои Хучанд, Ёротеппа, Ашту Исфара ва дигар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ намояндагони худро барои ташкил кардани «Мухторияти Қўқанд» равон намуданд.

Бегоҳии 27ноябр (10 декабр бо санаи нав) анҷумани IV таъҷилии мусулмонони кишвари Туркистон мухторияти кишвари Туркистонро дар ҳайати Федератсияи Русия эълон намуда, барои тасдиқ ба Маҷлиси Муассисони Умумитуркистонӣ пешниҳод кард.

Яке аз роҳбарони фаъоли ҳизби миллии «Алаш Ордӣ», собиқ аъзои кумитаи туркистони Ҳукумати муваққатии Русия, пантуркисти ашаддӣ Мустафо Танишбоев сарвари ҳукумати муваққатии Мухторияти Туркистон таин гардид. Ба ҳайати ҳокимияти мухториятчиён инчунин намояндагони рафокатҳои машҳури тичоратӣ-Вадяевҳо ва Потеляхов (намояндагони яҳудиёни маҳаллӣ) низ дохил шуда буданд. Мустафо Чоқай бошад вазири корҳои хориҷӣ таъин гардид.

Ҳамин тавр, пас аз қарори анҷумани IV таъҷилии мусулмонони кишвари Туркистон духокимияти нав, ки яке ҳокимияти Шуравии Туркистон дар шаҳри Тошкент ва дигаре

хокимияти мухторияти Туркистон дар шаҳри Қўқанд ба вучуд омад. Ҳокимияти охирин дар таърих ба номи «Мухторияти Қўқанд» маълум аст.¹

Ҳукумати муваққатии мухторӣ бо мақсади қонунӣ гардонидани муваффақияти ба даст дароварда, яъне эълони мухторияти Туркистон, лоиҳаи қонуни асосӣ (конститутсия)-ро тайёр карда буд, ки онро бояд Маҷлиси Муассисони Умумитуркистонӣ қабул менамуд. Мувофиқи нақшаи эссерҳо интихобот ба маҷлиси Муассисони Умумитуркистонӣ бояд то 10 март соли 1918 гузаронида шуда, 20 март кушодашавии маҷлис барпо мегардид. Минбаъд ҳамин гуна андешаро ҳукумати муваққатии мухторӣ низ дастгирӣ намуд.

Таҷрибаи кӯтоҳмуддат аниқ нишон дод, ки дар сиёсати пешгирифтаи ҳукумати мухторчиён мавқеи диндорони мусулмон хеле назаррас буд, чунки дар мухторияти Туркистон ба дин мақоми давлатӣ дода шуда буд.

Пас аз дар Қўқанд эълон карда шудани «Мухторияти» Туркистон, ақсулинқилобчиён 5 январи соли 1918 анҷумани тарафдоронашонро ба нақша гирифта буданд

Думаи шаҳрии Хучанд 4 январи соли 1918 махсус масъалаи дар Қўқанд эълон кардани «Мухторияти» Туркистонро дида баромада, аз ҷумла чунин қарор баровард: «Эълон кардани мухторияти Туркистонро эътироф ва муборакбод бояд кард». Намояндагони шурои Исломия» Муҳаммед Алибаев, «Уламо» - Саид Аҳмедхан Бузург Хучаев ва пайравони Ҳукумати Муваққатӣ чун Тараненко ва дигарон барои эътирофи «Мухторияти Қўқанд» баромад карданд. Ба анҷумани Қўқанд М. Алимбоев, Бузург Хучаев Мангелдин ва дигарон фиристода шуданд.² Тавре ки маводҳо шаҳодат медиҳанд «Мухторияти Қўқанд»-ро дар як муддати начандон дароз намояндагони ташкилотҳои номбурдаи ноҳиҳои Тоҷикистони шимолӣ ҷонибдорӣ карданд.

¹ Намоз Ҳотамов, Давлатхоча Довудӣ, Сайфулло Муллоҷонов ва Маъруф Исоматов .Таърихи халқи тоҷик. Китоби дарсӣ барои макотиби олии Душанбе 2015, сах. 298-299.

² Г.Х. Хайдаров Н.М. Морозов. Первые шаги ходжентского совета (март 1917– февраль 1919 г.), Душанбе 1968, сах. 22.

Умуман мавҷудияти ҳукумати мухтории Қўқанд ҳукумати Шуравии Туркистонро як муддат ба ташвиш андохта буд. Барои ҳамин ҳам ҳукумати Туркистони Шуравӣ, ки сарвари он Колесов маҳсуб буд, ҳоло моҳи декабри соли 1917 амалиёти зидди ҳокимияти мухториятро оғоз кард. Чунки ҳукумати «Қўқанд» саросемавор бо ёрии «дўстон»-и дохиливу хориҷӣ ба муқобили Туркистони Шуравӣ ба задухӯрди ошкоро тайёри медид. Аммо сарфи назар аз ёрдами мамолики хориҷӣ ва қабл аз ҳама Англия ва саркардагони ҳаракати босмачиён мухторият натавонист армияи кифояро ташкил намояд, зеро ин сохти сиёсӣ аз ҷониби омма дастгирӣ наёфт. Баракс меҳнаткашон мақсади разилона ва зиддихалқии мухториятчиёнро пай бурда, ба муқобили он бархестанд. Оммаи васеи кишвари Туркистон, минҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ тамоми мақсаду мароми зиддихалқии намояндагони мухториятро пай бурда, дар атрофи Ҳокимияти Шуравӣ гирд омада, баҳри мустақам кардани ҳокимияти хеш ярок ба даст гирифтанд.

3.) Намоиши халқӣ дар шаҳри Тошкент ва оқибати он.

Шароити дар кишвари Туркистон пас аз ғалабаи Инқилоби Октябр вучуд доштани духокимиятии ақидаҳои гуногуни сиёсӣ дошта, аввало байни онҳо зиддияти ногувор овард ва ҳарду тараф ҳам баҳри ба сӯи хеш ҷалб намудани меҳнаткашон талош меварзиданд.

«Мухториятчиёни» Қўқанд ба дастгирии қувваҳои дохилӣ ва берунии ақсулинқилобӣ умед баста, барои ба муқобили ҳокимияти Шуравӣ баромадан тайёри медиданд. Бо ин мақсад тамоми воситаҳоро ба қор бурда, оммаи халқро ба тарафи худ кашидани буданд, аммо аллақай меҳнаткашон мақсаду мароми синфӣи онҳоро дарқ карда, тарафи ташкилотҳои шуравиро мегирифтанд. «Мухториятчиён»– и Қўқанд дар байни омма ташвиқоти ғояҳои пантуркистӣ ва панисломистӣ бурда, ба мақсади хеш расидани буданд. Агар комёб

намегаштанд, нисбат ба оммаи халқ таҳдид ва қатлу кушторро ба қор мебурданд. Ҳатто аксулинкилобчиёни Туркистон ба муқобили ташкилотҳо ва иттифоқҳои қоргарон мубориза мебурданд. Рухониён бо фатвоҳои бардурӯғ дар муборизаи зиддишуравӣ саҳм мегузоштанд. Қотилони зархарид бо супориши «Мухториятчиён» аъзоёни ғаёол ва депутатҳои шуро ба қатл мерасониданд. Масалан, шурои исломистҳо дар шаҳри Самарқанд ба воситаи қиноятқорон 16 нафар болшевикон– депутатҳои Шуро ва дигар ғаёолони синфи қоргарро ба қатл расониданд.¹ Ин сиёсати «Мухторияти Қўқанд» нисбат ба меҳнатқашон ҳашму ғазаби оммаро бар зидди Ҳокимияти Муваққатӣ чандон маротиба афзуда, онҳо қонибдори Ҳокимияти Шуравӣ мешуданд, ки оид ба он мисолҳо овардан ҷоиз аст.

Муносибати душманонаи халқ нисбати «Мухторияти Қўқанд» дар қорӣ қардани заём ва ташкил қардани қувваҳои қарбӣ зоҳир мегардад. Пас аз бо супориши Шурои Комиссарони Халқии Туркистон П. Полторацкий воситаҳои маблағ аз шуъбаи бонки Давлатии Қўқанд гирифтанд, «Мухториятчиён» дар ҳаҷми 30 миллион сум заём бароварда, танҳо бо ҳар роҳу воситаҳо 10 миллион сум қамъ намуданду ҳалос, яъне оммаи меҳнатқаш ин ҳокимияти муваққатиро дастқирӣ нақард.

Сарварони «Мухториятчиён» ба армия даъвати ихтиёрӣ эълон қарданд, ки ҳамагӣ дар он 60 нафар сарбозон номнавис шуданд, ки аксарияташонро унсурони дузду роҳзан ташкил меқарданд. Аммо сарварони армияи «Мухторияти Қўқанд» ро сафедқардиячиёни рус, афсарони турк ташкил қарда, бо хоҳиши том меҳостанд ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ мубориза баранд.

Бо мақсади ташкил қардани артиш «ҳукумати худмухтор»-и Қўқанд ба хизмати ҳеш тоифаи қиноятқорро даъват меқард. Аз ин ҷо дастаҳои қўрбошиҳои ғоратқар, аспдуздон, роҳзанон, ҳама разилу раъди маъракаи қамъияти қухан дар «ҳукумати худмухтор»-и Қўқанд барои худ сарпа-

¹ Х.Ш. Иноятов. Октябрьская революция в Узбекистане. М., 1958, саҳ.262.

ноҳ ёфта буданд. Аз байни онҳо кӯрбошӣ Эргаш ҷои «намоён»-ро ишғол мекард.

Ҷосуси Франция Кастане, ки бо агенти Англия дар Осиёи Миёна алоқаи зич пайдо карда буд менависад: «Ҳукумати мухторият»-и Қўқанд аз таҳдиди болшевикон эҳтиёт карда, бо босмачиён гуфтушунид намуда, онҳоро барои хизмат даъват кард ва бо ҳамин ядрои артиши хешро барпо намуд. Эргаш бошад аввалин шуда ба ин даъват ҳамовоз шуд.»¹

Империалистони Англия ба «Мухторияти Қўқанд» ҳамачониба ёриву мадад расонда, тавсияҳо пешкаш мекарданд. Онҳо ҳукумати Қўқандро бо яроқ, асбобу анҷом, лавозимоти ҷангӣ ва маблағи зиёд таъмин карда, ташкилотҳои гуногуни махфӣ таъсис дода, фаъолияти «Мухторияти Қўқанд»-ро роҳандозӣ мекарданд.

Ва ҳукумати Мухторият кӯшиш ба харҷ меод, ки коре карда оммаи аз худ дур бударо ба худ наздик намуда, ба муқобили сохти шуравӣ равона созад. Ва ин сохти сиёсиро аз байн бурда, ҳокимияти синфҳои дар гузашта истисморгарро барқарор намояд. Барои амалӣ кардани нақшаи кашаида мухториятчиён ба намоиши 13 моҳи декабри соли 1917, ки ба рӯзи иди динии мусулмонон бахшида шуда буд, така намуданд. Дар ибтидо воқеа чунин сурат гирифт: 6 декабри ҳамин сол дар қисмати кӯхнаи шаҳри Тошкент, дар мадрасаи Бекларбегӣ маҷлиси шаҳрвандон доир гардид. Дар ин ҷамъомад бо мақсади тарафдорӣ кардани ҳукумати мухторияти Туркистон 13 декабр намоиш ташкил кардан лозим буд. Бо ин мақсад кумитаи ташкилӣ таъсис ёфт, ки он дар навбати худ ба роҳбарияти шаҳр барои дар ин рӯз ташкил кардани митинг ва намоиш муроҷиат кард.

Масъалаи дар шаҳри Тошкент тайёр кардани митингу намоиш ба муҳокимаи Шурои Комиссарони Халқии Туркистон ва Шурои депутатҳои коргарон ва солдатҳои шаҳри Тошкент гузошта шуд. Алаққай 9 декабри соли 1917 дар рӯзномаи «Нашей газете» (Рӯзномаи мо) ҳисоботи маҷлиси Шурои Тошкент дарҷ гардид. Дар он сарвари коммунистони Туркистон И.О. Тоболев шуроро бо қарори кумитаи иҷроия

¹ Х.Ш. Иноятов. Асари нобурда. саҳ.264..

оид ба намоиш шинос намуд ва изҳор кард, ки «Шурои Комиссарони Халқӣ бо якҷоягии кумитаи иҷроия барои дар намоиш ширкат варзидан, дар митинг буда ҷамъомадагонро пазиroy карда, муносибати шуроро ба мухторияти кишвар шарҳ додан аст».¹

Маълум, ки дар он шароити сиёсӣ роҳбарияти Туркистони Шуравӣ умуман рӯйрош ба муқобили ғояи мухторият баромадан наметавонист. Роҳбарият дар андешаи он буд, ки ба муқобили шиори мухторият баромадан аз имкон берун аст. Зеро ин «ба қарорҳои ҳизб оид ба ҳуқуқи худмуайянқунии миллатҳо ва то ба ҷудой» ба андеша мерафт, ки митингу намоише, ки мухториятчиёт ташкил карда буданд ба ғоидаи хеш ҳаллу фасл бояд кард. Бо ин мақсад тавсия дода мешуд, ки «дар ин ҷорабинии оммавӣ ба халқ фаҳмондан лозим аст, ки буржуазияи миллӣ бо дастгирии фаёлонаи буржуазияи рус шиори мухториятро на бо мақсади ҷорӣ кардани мухторият, аслан бо мақсади барҳам додани ҳокимияти сиёсии синфи коргару деҳқон ва бори дигар истисморро ба дӯши коргару деҳқонон бор кардан асту бас.»²

Рӯзи намоиш ва митинги 13 моҳи декабри соли 1917 дар шаҳри Тошкент рух дода ба рӯзи мавлуди пайғамбар Муҳаммад мувофиқ омад. Ҳукумати Муваққатии мухторияти Туркистон ин рӯзро рӯзи шафқату меҳрубонӣ эълон дошт.

Бо баъзе маълумотҳо ташкилкунандагони намоиш нақша доштанд, ки дар зери никоби он мардумони зиёдеро дар як ҷой ғун карда, аз мавриди кулай истифода баранд ва комиссарони халқиро ба маҳкамаҳо гирифта, сарварони аксулинкилобчиён аз ҷумла Дорреро аз банд озод карда, ба муқобили сохти шуравӣ равона намоянд.

Дар ҳолати ба намоиш ва митинг ҳукумати «Мухториятчиён» чунин мурочиат қабул кард: «Ба ҳамаи шаҳрвандони Туркистон – мусулмонон, русҳо, яҳудиҳо, коргарон, солдатҳо, деҳқонон». Дар он кулли истиқоматкунандагони кишвар қабила ва халқиятҳо, шаҳрвандон, ташкилотҳои давла-

¹ П. Алексеенко. Кокандская автономия. – Ташкент, 1931. – сах. 49.

² Дар ҳамон ҷой С. 47.

тию чамъиятӣ ва корхонаҳои шахсӣ барои дар атрофи ҳукумати «халқии» Туркистон гирд омада, барои амали кардани вазифаҳои дарпешгузошта ёрии хешро расонанд.

Ба ташкилкунандагони намоиш ва митинг танҳо барои гузаронидани чорабинӣ дар қисми кӯҳани шаҳри Тошкент, яъне дар Ёрда иҷозат дода шуда буд. Барои ҳамин ҳам пагоҳии 13 декабр, аз соати 5 тамоми роҳҳои ба шаҳри кӯҳна барандаро гвардиячиёни сурх маҳкам карда буданд¹. Шурои Комиссарони Халқии Туркистон қарор баровард, ки барои роҳ надодан ба бетартибӣҳо 13 декабр ба қисми кӯҳнаи шаҳри Тошкент на танҳо русҳо, ки аллакай маълум буд, ки гурӯҳи сарбозони подшоҳии рус кӯшиш мекарданд, ки намоишро бо задухӯрди зидди Ҳокимияти Шуравӣ таъдил диҳад, балки аҳолии маҳаллӣ низ иҷозат дода намешуд. Роҳбарии риояи тамоми тартиботи рӯз ба зиммаи сардори гарнизон Стасикова гузошта шуда буд.²

Ба тамоми чорабиниҳои андешидаи намоёндагони Ҳокимияти Шуравӣ, ки барои ҳарчи бештар маҳдуд кардани ширкаткунандагони намоиши шаҳри Тошкент равона карда шуда, нигоҳ накарда, шумораи намоишчиён соат ба соат афзуда, аллакай соати 12 рӯз дар Ёрда дар атрофи масҷиди Шайхантахур як чанд ҳазор одамон гирд омаданд, ки онро асосан бошандагони аҳолии маҳалии шаҳри Тошкент ташкил мекарданд. Даре нагузашта қариб 2-3 ҳазор аз қисми аҳолии русзабони шаҳр ба намоишчиён ҳамроҳ гаштанд. Инчунин як гурӯҳи зиёиёни рус бо плакати «Мухторияти Туркистон» ба намоишчиён ҳамроҳ шуданд. Кулли ташкилотҳои касбии шаҳри Тошкент, ба ҷуз Иттифоқи сохтмончиён, барои ба намоиш рафтани қарор карданд. Дар ибтидои қисми намоиш дар шаҳри кӯҳнаи Тошкент комиссарони халқӣ низ ширкат варзиданд.³

Ба даҳолати ҳокимон нигоҳ накарда дар нимаи рӯз намо-

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история(1917-1941 гг.), сах.135, 136.

² П. Алексеенко. Кокандская автономия. Саҳ. 48.

³ История таджикского народа. Т.V, сах.136.

иш аллакай қисми шаҳро фаро гирифт. Шурои депутатҳои коргарону солдатҳои беғоҳии 13 моҳи декабр Тошкентро ҳолати ҳарбӣ эълон карданд. Ба маълумоти аҳолии шаҳр оид ба ин масъала расонида, кумитаи иҷроияи шуро тамоми шаҳрвандонро ба нигоҳ доштани оромии том ва тартибот даъват намуда, онҳоро баҳри иҷро намудани супоришҳои ҳокимияти халқӣ ҳидоят намуд. Ҳукумати Шуравии Туркистон оммаи халқро бовар кунанд, ки он ба мавқеи устувори болшевикии худмуайянкунии миллатҳои қарор дошта ва тамоми қувваро ба он сарф мекунад, ки «маҷлиси мухторияи кишвариро дар асоси интихоботи ҳуқуқи умумихалқӣ даъват намояд»¹.

Рӯзи дигар Комиссариати Халқии Туркистон ба аҳоли баёнҳои муроҷиат намуд. Дар он Ҳокимияти Шуравӣ моҳияти ақсулинқилобии ин баромадро дар назди меҳнаткешон кушоду равшан намуд ва бовар ҳосил кард, ки «аҳолии мусулмон ва қабл аз ҳама қисми меҳнаткаши он, бо ақсулинқилобчиёни сӯйқасдҷӣ ягон умумияте надоранд.» Аммо қисме аз намоишгарон аз маҳкама Доррер ва дигар ақсулинқилобчиёно озод карда, ба ҷониби Ёрда ҳаракат намуданд. Сардори гарнизони Тошкент, маҳкамари Ҳимоя карда натавонист ва пеши роҳи бандиҳоро низ гирифта натавонист. Аз ин рӯ, вай қарор дод, ки дар рӯзҳои намоиши оммавӣ дастаи кушканиҳоро, ки дар давраи шӯриши яроқнок ба Тошкент омада буданд, ба муқобили намоишгарон раво кард. Ҳамин тавр, намоишгарони 13 декабри шаҳри Тошкент аз ҷониби қисмҳои савора тирборон гардиданд. Дар натиҷа қариб 20 шахс ҳалок гадиданд, ки аз он 15 нафарашон аҳолии таҳҷой буданд.²

Маълум, ки «Мухторияти Қўқанд» оммаи халқро ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ рӯйрост барангехта, симои нанговари хешро нишон дод. Воқеаҳои моҳи декабри Тошкент нишон дод, ки буржуазияи маҳаллӣ ва рус, ки дар сари «Мухторияти Қўқанд» меистоданд, кӯшиш мекарданд, ки онро

¹Ниг.Х.Ш. Иноятов. Октябрьская революция в Узбекистане. М., Государственное Издательство Политической Литературы. 1958, с. 269.

²История таджикского народа. Т.V новейшая история(1917-1941 гг.), с. 136.

ҳамачониба ба манфиатҳои синфии хеш истифода баранд. Оммаи меҳнаткаш нағз дарк кард, ки ҳомиёни «Мухторият» онҳоро ба кадом кӯчаҳои сарбаста мебаранд. Барои ҳамин ҳам, онҳо изҳор карданд, ки тарафдори Шурои депутатҳои коргарон, солдатҳо ва деҳқонон ҳастанд.

14 декабр ба Шурои Комиссарони Халқии Туркистон, аз меҳнаткашони қисмати кӯхнаи шаҳри Тошкент намояндагон омада, изҳор карданд, ки онҳо ба ин иғво ба таври зурӣ ворид шуда, аммо бо тезӣ мақсади ифлоси мухториятчиёни буржуазиро дарк карданд. Ин мавод онро нишон медиҳад, ки ҳоло аз рӯзҳои аввали саршавии намоиши зиддишуравии шаҳри Тошкент ташкил кардаи намояндагони «Мухторияти Қўқанд», оммаи халқ аллақай моҳияти синфӣ доштани онро дарк намуда, тарафдорӣ хешро нисбат ба Ҳокимияти Шуравӣ бо катъият изҳор мекарданд.

Ҳоло дар аввали намоиши 13 декабр бо имзои Комиссарати Халқии кишвари Туркистон Ф.И. Колесов ба номи Комиссарати Халқии РСФСР телеграммае фиристода шуда буд, ки дар он фочиаи руҳдода чунин хабар дода шуда буд: «Дар Қўқанд синфи реаксионӣ мухторияти кишвари Туркистонро принсипан эълон дошт» ва «ҳукумати мухторияти ташкил шударо оммаи пролетариати Туркистон дастгирӣ намекунад, бо тамоми қувва кӯшиш дорад, ки дар шаҳрҳои алоҳидаи кишвар мухторият эълон карда шавад. 13 декабр дар рӯзи мавлуди Муҳаммад, дар Тошкент мухторият эълон карда шуд. Ҳамаи инро ба маълумот расонида, Ф.И. Колесов барои қору кирдори ояндаш аз марказ дастур талаб кард»¹.

Дар маҷлиси Шурои Тошкент, ки 22 декабри соли 1917 доир гардид намояндагони қисмати Тошкенти кӯхна Орифҷонов ва Муллобахром баромад намуданд. Дар баромади худ онҳо баён карданд, ки ҳаракати мухториятчиён «соф буржуазист, зеро сарвари он бою муллоҳо, ки манфиати худро меҷустанд». Баромадкардагон изҳор намуданд, ки оммаи халқ ҳама вақт ҷонибдори Шуроҳо буда, тайёранд онро ҳамеша дастгирӣ намоянд.

¹ Общественные науки в Узбекистане. -1990. -№ 2. -сах. 44.

Дар аввали моҳи январи соли 1918 дар қисмати Тошкенти кӯхна митинги серодаме доир гардид ва дар он меҳнаткашон бо як қатъият изҳор карданд, ки онҳо ҳокимияти «ба ном мухторияти Қўқандро» эътироф намекунанд. Худи баромади аксулинкилобии бемуваффақияте, ки дар шаҳри Тошканд рух дод, аниқ нишон дод, ки миллатчиёни буржуазӣ на танҳо дар шаҳр, инчунин дар деҳот низ тақягоҳи босадоқате надоштаанд.

Бо мақсади ба вучуд овардани афкори чамъиятӣ, ки гӯё онҳоро оммаи халқ тарафдорӣ мекунад, охири моҳи декабри соли 1917 «хукумати мухторият» дар Қўқанд ба ном анҷумани кишвари шуроҳои коргарону деҳқонро даъват намуд. Танҳо бо роҳи ҳар гуна найрангу таҳдид, зӯрварӣ ва шуурнокии пасти сиёсии қисми аҳолиро истифода бурда, ба мухториятчиён як муддат муяссар гардид, ки ба анҷуман қариб 200 нафар намояндагонро аз Қўқанд, Самарқанд, Намангон, Андӣшон ва дигар шаҳрҳо ҷалб намоянд. Ин намояндагон асосан аз корхонаҳои хурду миёна, қисман аз аъзоёни «Иттифоқи меҳнаткашони мусулмон» иборат буданд.

Қисмати инқилобии анҷуман, ки таҳри роҳбарии П.Г. Полторатский буд, дар ҷараёни маҷлисҳо баромад карда, бо далелҳои раднашаванда, моҳияти зиддиинқилобии «Мухторияти Қўқанд»-ро фош карда исбот менамуданд, ки ҳеч гоҳ дастовардҳои Октябрро ба ихтиёри буржуазия ва «Мухториятчиён» нахоҳанд дод.¹

4). Оғози ҳаракатҳои зиддишуравӣ дар кишвари Туркистон.

Дар натиҷаи ба вучуд омадани «Мухторияти Қўқанд» дар кишвари Туркистон дар охири соли 1917 шароити ҳарбӣ-сиёсӣ ниҳоят мураккаб гардид, ки ин вазъиятро мамлакатҳои хориҷӣ, қабл аз ҳама Англия ва ШМА ба фоидаи худ истифода бурда, меҳостанд, мақсадҳои стратегиашонро амалӣ намо-

¹ Ниг.Х.Ш. Иноятов. Октябрская революция в Узбекистане. с. 270-271.

янд ва синфи коргару деҳқонро аз музаффариятҳои ба даст оварда маҳрум созанд.

Ин вазъияти баамаломадаро ба эътибор гирифта, 16 декабри соли 1917 дар маҷлиси Шурои Комиссарони Халқии Русия, ки дар он бевосита В.И.Ленин ширкат меварзид, масъалаи вазъият дар Туркистон мавриди муҳокимаи махсус қарор гирифт. Дар ин маҷлис бо қатъият изҳор карда шуд, ки давлати ҷавони Шуравӣ барои нигоҳ доштани манфиатҳои сиёсӣ ва стратегии мардуми кишвари Туркистон тамоми ҷорабиниҳоро хоҳад андешид.

Каме сонитар аз ин маҷлис 27 декабр, комиссари оид ба масъалаҳои миллӣ дар назди РСФСР И.В. Сталин дар маҷлиси Кумитаи Иҷроияи Марказии Умумиросиягӣ (КИМУ) оид ба масъалаи муносибатҳо бо Радияи Марказӣ баромад карда, махсусан изҳор дошт, ки «марказҳои вилоятҳо, ки ба навъи Шурои Комиссарони Халқӣ сохта шудаанд (дар Сибир, Белоруссия, Туркистон), барои дастур ба Шурои Комиссарони Халқӣ мурочиат карданд. Шурои Комиссарони Халқӣ ҷавоб дод: шумо худатон – ҳокимият дар маҳалед, худатон бояд дастурҳоро қор карда бароед.¹»

Ин мавод аз он шаҳодат медиҳад, ки барои дар маҳалҳо ташкил кардани мухторият марказ ягон маҳдудиятро пешбинӣ накарда буд. Аммо таҷриба нишон дод, ки роҳбарони ҳизбӣ давлатии кишвари Туркистон, барои ҷорӣ кардани сиёсати муносиб мустақилиятро нишон надоданд ва роҳи гуфтугӯ ва салоҳиятро пеша накарда, танҳо бо роҳи ҷарбӣ масъалаҳои баҳснокро ҳалу фасл кардани шуданд. Яъне, намоиши осоиштаи дар Тошкент барпо шуда, ки ҳукумати муваққати Туркистонро тарафдорӣ мекард, бо супориши сарвари Комиссариати халқии кишвар пароканда карда шуд. Ин воқеа баҳонаи бад шудани муносибати мухторчиён ва Ҳукумати Шуравӣ гардида, ба сар задани ҷанги шаҳрвандӣ дар қаламрави Осиеи Миёна ва аз ҷумла ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ ва Помир заминаи аввалин гузошт.

Масъалаи тезу тунд гардидани муносибати мухториятчиён

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история. Саҳ. 137.

ва органҳои Ҳокимияти Шуравӣ дар тамоми қаламрави имрӯзаи Осиёи Миёна, шароити ҳарбӣ-сиёсии кишварро рӯз то рӯз мураккаб гардонд. Аммо як масъала аниқу равшан мегардид, ки ин ҳам ба тарафи Ҳокимияти Шуравӣ мунтазам майл кардани меҳнатқашон ва муборизаи онҳо ба муқобили ҳокимияти синфҳои дорои «Мухторияти Қўқанд» боло мегрифт. Дар бораи ин масъалаи сиёсӣ бисёр факту рақамҳо шаҳодат медиҳанд. Ба муқобили дар кишвари Туркистон барпо кардани «Мухторияти Қўқанд» меҳнатқашони маҳалӣ дар ҳама ҷо ва дар ҳама ҷамъомадҳо зиддияти худро нисбат ба ин ҳукумати муваққатӣ бе тарсу ваҳм изҳор мекарданд. Ба муқобили ин ҳукумат ташкилотҳои корғарии вилоятҳои Фағонаю Самарқанд ва Сурхондарё баромад карда, тарафдори Ҳокимияти Шуравӣ буданро изҳор мекарданд.

Душманони Ҳокимияти Шуравӣ бо тамоми ҳастӣ бо ҷосусони хоричӣ, миссияҳои (мубаллиғон – А.Р.) гуногун, алоқа карда, ташкилотҳои махфии зиддишуравиро барпо мекарданд. Натиҷаи амалии ин дар шаҳри Тошкент аз ҷониби «Мухториятчиён»-и буржуазӣ моҳи декабри соли 1917 ташкил кардани баромади оммавӣ шуда метавонад. Дар гузоришномае, ки полковник Зайцев¹ ба унвони атаман (саркарда А.Р.) Дутов фиристода буд, бо тафсил оид ба аз ғалабаи Инқилоби Октябр то моҳи июли соли 1918 дар Туркистон авҷ гирифтани ҳаракатҳои аксулинқилобӣ сухан меравад. Вақти дар Хева будан ӯ бо атаман Дутов ва «Мухторияти Қўқанд» ва қўрбошӣ Ҷунайдохон алоқа барқарор намуд.

Бо ибтикори «Мухторияти Қўқанд» барои маҳви Ҳокимияти Шуравӣ аз ҳар тараф қувваҳои аксулинқилобӣ гирд омада, пурқувват мешуданд. Моҳи январӣ соли 1918 дар Чорчўй қазакони Ҳафтруд ва Оренбург, ки аз Эрон ва Хева ба хонаҳояшон бармегаштанд, ҷамъ омаданд. Ҳокимияти Шуравии Туркистон барои ба воситаи сарҳади кишвар гузаштани дастаи қазакон бо он шарт иҷозат дод, ки агар онҳо яроқҳояшонро супоранд.

¹ Полковник Зайцев – сардори аскарони қазакӣ ва комиссари Ҳукумати муваққатӣ дар назди хониғарии Хева.

Бо мақсади ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ дар Туркистон баромадан ва онро бо ҳамбастагӣ махв кардан ҳукумати «Мухторияти Қўқанд» нимаи дуюми моҳи декабри соли 1917 намояндагонро дар ҳайати Мустафо Чокаев, Убайдулло Хоҷаев ва прапоршик Заведеев ба Хева ва Бухоро махсус фиристод. Ба ин ҷо инчунин намояндагони атаман Дутов низ омаданд. Бо роҳбарии фармондеҳони Англия дар Машҳад онҳо нақшаи ба Туркистони Шуравӣ ҳучум карданро кашиданд. Душманони халқ нияти аввал дар Самарқанд, Чиззах, Қўқанд ва ғайра шуроҳоро барҳам задан кашида, пасон ба шаҳри Тошкент рафта, Ҳокимияти Шуроро дар он ҷо низ аз байн бардоранд.

Баъди дар Чорҷӯй барҳам додани Ҳокимияти Шуравӣ ва ба маҳкама гирифтани аъзоёни шуро, сарфармондеҳи қисмҳои казакҳо идоракуниро ба ихтиёри «Мухторияти Қўқанд», сарвари он Мустафо Чокаев, ки ба ин ҷо омада буд дода шуд. Дар ҷунин ҳолат Шурои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Қўқанд ба воситаи телеграмма ба Самарқанду Тошкент оид ба ҳаракати гурӯҳҳои казакҳо ба он ҷо хабар доданд. Қисме аз казакҳо ба Самарқанд даромада, қисми дигар ба сӯи Тошкент равон шуданд. Қисмҳои казакҳо Каттақурғонро ишғол карданд. Шурои Тошкент ба воситаи телеграф сурӯш дод, ки ҳаракати казакҳо боздошта шуда, онҳо беяроқ карда шаванд. Дар натиҷа 4 гурӯҳи казакҳо аз ҷониби дастаи гвардиячиёни сурх, ки болшевикони Самарқанд ва Когон ташкил карда буданд, беяроқ гардиданд.

Қисми казакони сафед вориди шаҳри Самарқанд шуда, қисми дигар ба тарафи шаҳри Тошкент равон гардиданд. Роҳбарони ташкилотҳои шуравӣ муваққатан ба корҳои пинҳонӣ гузаштанд. Казакони сафед аз ҷониби буржуазияи рус ва маҳаллӣ ботантана пешвоз гирифта шуданд. Дар майдони Бибихонум намоиш барпо карда шуд. Аммо меҳнаткашонӣ бозӯриву таҳдид ба ин ҷамъомад оварда шуда, ниҳоят кам буданд. Коргар Ҷурабоев ҷавоб ба даъвати бойҳо, ки ба «ҳокимияти асосӣ» яъне давлати ягона аз Халифат то Хитой итоат кунанд, ба минбар баромада бо овози баланди марғуладор гуфт: «Бас кун, бас кун, Қозӣ Исоҳон! Як бор моро ба

ғуломӣ фурухтӣ, акнун дуюм бора моро ба ғуломии казакон медихӣ! Дар Маскав аллақай В.И. Ленин ҳокимиятро ба даст гирифт ва дере нагузашта он пурра ба ихтиёри синфи коргар хоҳад гузашт.»¹

Дар ибтидои таъсис ёфтани «Мухторияти Қўқанд» унсурони ақсулинқилобӣ, аз торикии сиёсии омма истифода бурда, ин мухториятро дар кишвари Туркистон ҷонибдорӣ мекарданд. Масалан, Думаи шаҳрии Хучанд дар санаи 4 январӣ соли 1918 масъалаи дар Қўқанд эълон кардани мухторияти Туркистонро махсус дида баромад ва қарор кард «Эълони мухторияти Туркистонро маҳкул ва эътироф менамояд.» Намояндагони «Шурои Исломия»– Муҳаммад Алибоев, «Уламо»-Саид Аҳмадхон Бузург Хоҷаев ва тарафдорони Ҳукумати Муваққатӣ чун Тараненко ва дигарон, ба тарафдорӣ «Мухторияти Қўқанд» баромад карданд.

Ба анҷумани дар Қўқанд доир гашта М. Алимбоев, Саид Аҳмадхон, Бузург Хоҷаев, Мангелдин ва дигарон фиристонида шуданд. Тараненко, эсэр бо ақидааш ва минбаъд аъзои ҳизби эсерҳои «чап», бо ҳамақидаҳояшон якҷоя тарафдорони ашадии маҷлиси муассисон буданд.

Ин омилҳо кушоду равшан нишон медоданд, ки ҳизбҳои «Шурои Исломия», «Уламо», Думаи шаҳрӣ ҳамчун тақягоҳи шурои исломистон ва сарварони шуроҳое, ки онҳоро тарафдорӣ мекарданд, манфиати меҳнаткашонро нодида истода, моҳият ва мавқеи зиддиҳалқии хешро нишон доданд.²

«Мухторияти Қўқанд» аз ҷониби тамоми қувваҳои зидди Ҳокимияти Шуравӣ дастгирӣ медид. Ба ҷуз атаман Дутов «мухторчиён»-ро аз ҷониби аморати Бухоро, миллатчиёни Хева, сафедгвардиячиён дастгирӣ карда, алоқаи зич доштанд. «Мухторияти Қўқанд»-ро империалистони англис ҳамачониба дастгирӣ мекарданд. Онҳо «ҳукумати» Қуқандро бо яроку аслиҳа ва маблағи калон таъмин менамуданд.³

¹ Ниг.Х.Ш. Иноятов. Октябрская революция в Узбекистане.саҳ. 272-273.

² Г.Х. Ҳайдаров Н.М. Морозов. Первые шаги Ходжентского Совета.(1917-1919 гг., Душанбе-1918, саҳ.22-23.

³ Х.Ш. Иноятов. Октябрская революция в Узбекистане.саҳ. 264.

Пас аз Англия «ҳукумати» Қўқандро инчунин империалистони Америка дастгирӣ мекарданд. Ҳамсафи наздики президенти онвақтаи ШМА Вилсон полковник Хауз дар хотироташ масъалаи аз ҷониби интервентҳои Америка ишғол намудани роҳи оҳани Сибир барои дастгирӣ кардани «ташкили мухторияти Ҷанубу Шарқии Русия» эътироф кард.¹

Сарварони ҳукумати Қўқанд бо мароми том барои расондани ёрӣ ва дастгирии доираҳои империалистони Америка амал карданд. Масалан, дар пайгоми худ ба президенти Америка Вилсон онҳо чунин навиштаанд: «Мо бовар дорем, ки бо мададатон аҳолии ҳаштмиллионнафараи Туркистон аз болшевикони забткор озод хоҳанд шуд»².

Ба ғайр аз империалистони Англия ва Америка «Мухторияти Қўқанд-»ро инчунин Германия ва Туркия дастгирӣ мекарданд.

Баъди инқилоби февралӣ ҷосуси немис – афсари турк Усмонбек худро бо роҳи пинҳонӣ ба шаҳри Тошкент гирифта, бо мадади миллатчиёни буржуазии маҳаллӣ маркази мутаххидии чамъияти «Иттиҳод ва таракқӣ» («Союз и прогресс»), мақсади он дар Туркистон ва дигар вилоятҳои Русия, ки аҳолиаш аз мардуми туркзабонанд, барпо намудани «давлати бузурги туркӣ» бо роҳбарии Туркия буд.³

Ҳамин тавр, ҳарду гурӯҳи мамлакатҳои ҷангҷӯи империалистӣ бо мақсади забти Осиёи Миёна ва онро ба майдони амалиёти ҳарбӣ табдил дода, ба қисми марказии Русияи Шуравӣ ҳучум кардан «Мухторияти Қўқанд-»ро ҷонибдорӣ ва ёрии амалӣ расониданд.

Ба ёрии ҳарбӣ ва молиявии мамлакатҳои империалистӣ тақя карда «мухториятчиён», барои дар Туркистон барпо кардани давлати ба ном «мусулмонӣ» дар байни мардум қорҳои зиддиинқилобии таблиғотӣ мебурданд. Бо мақсади дар байни омма таблиғ кардани ғояи «Мухторият», тамоми намояндаго-

¹ Архив полковника Хауза. Т.4, 1944, сах, 275.

² Ю. Алескеров. Интервенция и гражданская война в Средней Азии. Ташкент, 1959, сах. 29.

³ А.Х. Бобохоҷаев. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке. М., 1962, сах. 12.

ни зиддиинкилобии реаксионӣ ва намояндагони руҳониёнро истифода бурданд. Масалан, бо мақсади тайёри дидан ва зада гирифтани ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ «Мухториятчиён» ташвиқотгаронро ба Хучанд, Ёротеппа ва Мирзочул сафарбар карданд. Одамони шубҳаноки буржуазӣ-миллатгароии Тоҷикистони шимолӣ ҳамонро ташкил шудани мухторияти буржуазӣ-бойии Қўқандро маъқул дониста, дар кори тайёр кардани исёни зиддишуравӣ дар Хучанд, Ёротеппа ва Мирзочул ғаёлона ширкат варзиданд¹.

Ягон шубҳае нест, ки аз ибтидо то интиҳои амалиёти ҳукумати «Мухториятчиён» дар «соҳти» давлатдорашон мавқеи асосиро руҳониён ишғол мекарданд. Ислом дар «Мухторияти Туркистон» ҳамчун дини давлатӣ шуморида мешуд. Ҳоло дар изҳороти анҷумани 3 мусулмонони Кишвар (сентябри соли 1917) зикр гардида буд, ки «роҳ ба худмуайянкунии мусулмонон ва ба даст овардани прогресси умуминсонӣ, танҳо ба он чизе, ки дар Қуръону шариат гуфта шудааст, амалӣ мешавад». Ин изҳорот дар анҷумани 1V Фавқулодаи кишвари мусулмонон тасдиқ карда шуда буд.

Дар шароити кишвари Туркистон эсерҳо таъсири калон доштанд. Онҳо чӣ дар марказ ва чӣ дар маҳалҳо мухториятчиёнро ғаёлона дастгирӣ мекарданд. 7-10 январи соли 1918 дар шаҳри Қўқанд анҷумани 2 умумии сотсиал-демократҳои Туркистон доир гардид. Дар он намояндагон аз Қўқанд, Скобелев, Андичон, Марв, Самарқанд, Ашқобод, Қизил –Арват ва аз қонҳои нафт ширкат варзиданд. Анҷуман ҳамачониба вазъиятро таҳлил карда, бо як овоз қарори «оид ба ҳамроҳшавӣ ба мухторияти Туркистон» қарор баровард. Намоянда аз ҳизби эсерон ба мухторият Искумаров интиҳоб карда шуд. Дар мухторият чун эсерон меншевеқон низ ғаёлона иштирок карданд.²

Дар чунин шароити муташанниҷ Ҳукумати Шуравии Туркистон танҳо бо ташкил кардани ташвиқоти зидди мухтори-

¹ Т.Р. Каримов. . Победа Великой Октябрьской Социалистической Революции в Северном Таджикистане. С. 212, 213.

² История таджикского народа. Т.V новейшая история. С.138.

ятчиён маҳдуд набуд. Аллакай дар аввали моҳи декабри соли 1917 бо ёриву мадади қисмҳои Артиши Сурх он ноҳияҳое, ки дар ихтиёри мухториятчиён қарор доштанд, озод карда, ба тарафи ҳукумати Шуроҳои кишвари Туркистон гузаштанд. Дар баъзе ҷойҳои сарҳади мухториятчиён, ки шуроҳо вучуд дошта, бо сарвари болшевикон амал мекарданд «баромадҳои инқилобии зидди мухториятчиён» ташкил карда мешуд.

Дар ибтидои моҳи декабри соли 1917 бо сарвари болшевикон баромади ярокноки коргарон ва солдатҳои Скобелев оғоз гардид, ки бо мадади онҳо қисмҳои Артиши Сурх расида омаданд. Каме пас ҳокимият ба дасти шуроҳои шахрчаҳои корғари Қизил–Кия, Чимион, Шӯроб ва дигар ҷойҳо гузашт. Дар ин ҷараён қисми амалдорони Ҳукумати Муваққатӣ ба маҳкама гирифта шуда, қисми дигар ба суи Қўқанд гузаштанд. Дар ҳамин рӯзҳо анҷумани вилоятии Шуроҳо доир гардид ва дар он қарори барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Фарғона бароварда шуд. Анҷуман Шурои вилоятиро бо роҳбарии болшевик Крутиков интихоб намуд.¹

Дар шуроҳои зиёд, ки дар водии Фарғона, аз ҷумла ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ дар ҳайаташон эсеру меншевикон аксариятро ишғол мекарданд, даъвои ҳокимиятро ба даст даровардан доштанд. Аммо ин нияти онҳоро амалиётҳои қисмҳои Артиши Сурх моҳи январи соли 1918 барбод дод ва Шуроҳои меншевикӣ-эссерӣ ҳокимияти Шурои Комиссарони Халқии кишварро эътироф карданд.²

28 моҳи декабри соли 1917 дар Қўқанди Нав пас аз мубоҳризаҳои шиддатнок ба муқобили меншевикон шурои маҳаллӣ ба ақидаи болшевикӣ гузашт. Шурои ин қисми Қўқандро бошевик Е.А. Бабушкин сарварӣ мекард.³

Роҳбарияти Ҳукумати Муваққатии мухторияти Туркистон, ҳис кард, ки таъсираш дар байни меҳнаткашони Туркистон суст шуда истодааст, барои аз чунин вазъияти ногувор

¹ Очерки истории Коммунистической партии Туркестана.-Ташкент, 1958.- С.112.

² История Коммунистической организаций Средней Азии.- С. 209

³ Дар ҳамон ҷой.

баромадан қарор кард, ки анҷумани кишвари депутатҳои коргарон ва деҳқонро даъват намояд. 26-30 декабри соли 1917 дар шаҳри Қўқанд анҷумани I Фавкулодаи депутатҳои коргарони мусулмон ва солдатҳо барпо гардид. Қисми зиёди ҷойҳо ба «Иттифоқи меҳнаткашони мусулмон» тааллуқ дошт ва аз ин рӯ баъзеҳо тасдиқ мекарданд, ки ин анҷуман ба «Иттифоқи меҳнаткашони мусулмонон» тааллуқ дорад.¹

Дар анҷуман комиссари халқии меҳнат дар Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон, болшевик П. Полторатский баромад кард. Ӯ аз ҷумла изҳор кард, ки «Мо зидди мухторияти меҳнаткашон нестем, аммо мо зидди мухторияти бойҳоем. Мо барои мухторият мубориза бурдем ва ҳокимиятро аз дасти буржуазия гирифтём на барои худ, балки барои манфиати коргарон ва камбағалон ба даст овардем. Мо ҳокимиятро аз дасти буржуазияи рус кашида гирифтём на ба он мақсад, ки онро боз ба дасти буржуазияи мусулмонон диҳем. Ҳокимиятро барои Шуроҳои депутатҳои коргарону солдатҳо гирифтём. Мо барои ба тарафи худ ҷалб кардани мусулмонон ғамхорӣ карда будем ва минбаъд низ ғамхорӣ хоҳем кард.»²

Баъд аз баромади П. Полторатский анҷуман қарори махсус қабул кард, ки дар он аз ҷумла чунин гуфта шуд:

1) Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон ифодакунандаи манфиати аксариат ва махсусан қисми аҳолии мусулмон шуда наметавонад;

2) Хоҳиши аҳолии кишвари Туркистон дар анҷумани дуоми (анҷумани IV фавкулодаи кишвари мусулмонон дар назар дошта шудааст), ки дар он ташкил ёфтани мухторият эълон карда шуд, ифода ёфтааст;

3) Ҳукумати мухторияти Туркистон, ки дар анҷумани умумимусулмонон ташкил ёфта буд, ва дар анҷумани депутатҳои коргарон, деҳқонон ва солдатҳои мусулмонӣ тасдиқ шуда гардид, органи ягонаи ҳокимияти кишвар махсуб аст. Баъд анҷуман таклиф пешниҳод намуд, ки « Шурои Халқии

¹ П. Алексеенков. Асари номбурда. С. 41.

² История таджикского народа. Т. V новейшая история. С. 139.

Комиссарони Туркистон бемамониат ва бо тезӣ ҳокимиятро ба манфиати Ҳукумати Мухторияти Туркистон ва Шурои Халқӣ гузорад, зеро ин анҷуман иродаи бисёр табақаҳои демократии мухторияти Туркистонро ифода мекунад»¹.

Ҳаминро бояд изҳор кард, ки масъалаи сохтори мухторияти кишвари Туркистон масъалаи ниҳоят душвор ва баҳснок ба назар мерасид, зеро болшевикони маҳаллӣ баъд аз ғалабаи инқилоб ин масъаларо бехатову иштибоҳ ҳалу фасл карда натавонианд. Албатта дар рафти таҷрибаи кории коммунистон ба ҳалли масъалаи миллӣ дуруст муносибат карда натавонианд ва ба мавқеи меҳнаткашони маҳаллӣ баҳои объективӣ дода намешуд. Маълум, ки ин платформаи сиёсӣ набуд, балки сусти назариявӣ, камтаҷрибагии баъзе роҳбарони Ҳизби Коммунистии Туркистон маҳсуб буд. Дар ин ҷо бояд изҳор кард, ки дар он вақт (солҳои 1917-1918) мавқеи на камтарро дар ин роҳ тамоюли бузургдавлатӣ, ки дар байни баъзе арбобони роҳбарикунандаи Туркистон дида мешуд, ишғол мекард.

Дар назди ҳизби коммунист вазифаи сохтори кӯҳнаи истисморгариро барҳам дода, ба пояҳои ҳаёти сиёсӣ бардошта ни табақаҳои аз ҳама ақибондаи камбағалони маҳаллӣ, барпо кардани ташкилотҳои ҳақиқатан халқии Ҳокимияти Шуравӣ, ки ба бовари мутлақӣ на танҳо меҳнаткашони марказ, балки гӯшаҳои аз ҳама дурдасти кишвар даромадан аст.

Дар ин давраи ҳассос вазифаи коммунистон аз он иборат буд, ки зиёиёни маҳаллиро аз худ дур набояд кард, ки қисми асосии онҳоро намояндагони табақаҳои доро ташкил мекарданд, ки онҳо як дараҷа бо сохти кӯҳна алоқаманд буданд, аз ин рӯ мебоист намояндагони бехтарин ва пешқадамро ба тарафи худ кашид.

Душвории дигаре дар роҳи барпо кардани ташкилотҳои нави ҳокимият дар Туркистон фаъолияти зарароварӣ дар Шууроҳо боқимондаи меншевикон ва эсерон, инчунин унсурони буржуазия ва бойҳои маҳаллӣ тезутунд мекард, маҳсуб буд.

Ба ҳаёт тадбиқ кардани сиёсати миллӣ ва сохтмони давлатдорӣ нав дар Туркистон дар шароити муқовимат ва

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история. С.139-140.

муқобилаяти саҳти буржуазияи миллӣ ва руҳониён, ки меҳостанд, ба манфиати синфӣи ҳеш шиори ҳизби коммунистӣ-худмуайянқунии миллатҳоро истифода баранд, мегузашт. Таъсис додани ба ном мухторияти ҳукумати Қўқанд шавқу завқӣ буржуазияи миллиро ифода мекард.

Бояд зикр кард, ки вазифаҳои мураккаби ҷомеаро коммунистони Туркистон аз сабаби надоштани маркази ягонаи ҳизбӣ сари вақт ҳал карда наметавонистанд.

Аммо ҳамаи инро тадқиқотчиён ба назару эътибор нагирифтанд ва барои ҳамин ҳам тезис дар бораи «хатоҳои дағали сиёсии» болшевикони Туркистон дар давраи мубориза барои мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ ба вуҷуд омад.

Муборизаи зидди қувваҳои ақсулинқилобӣ дар кишвари Туркистон идома ёфта, бо даъвати ҳизби коммунист ва ҳукумати Туркистон дар ҳама ҷо дастаҳои яроқноки Артиши Сурх барпо карда мешуд. Тавре ки комиссари ҳарбии Самарқанд дар радиограмма хабар дод, тарғибу ташвиқи солдатҳои инқилобии гарнизони ҳарбии Самарқанд натиҷаҳои мусбӣ ба бор овард. Дар стансияи Самарқанд полки 4-уми Оренбургу Ставрополи армияи оренбургии казакон дар ҳайати 4 эшалон ва як эшалон казакҳои Сибир беяроқ карда шуданд.

Қисми казакони сафед бо сарвариин полковник Зайцев ба сӯи Тошкент ҳаракат намуданд. Шурои депутатҳои коргару солдатҳои Тошкент супориш дод, ки «дар Тошкент монанди ҳарбӣ ташкил дода шавад, то ки дар хати роҳи оҳани Тошкент ягон казакӣ мусаллаҳ роҳ дода нашавад.»¹

Коргарони Тошкент чун коргарони дигр шахрҳо қарор намуданд, ки ба душман зарбаи марговар зада, ўро ба маркази қувваҳои инқилобӣ – шахри Тошкент омадан роҳ надиханд, инчунин ба меҳнатқашони Самарқанд ёрии фаврӣ расонидан лозим буд. Коргарони роҳи оҳани Тошкент дар маҷлиси худ бо як овоз қарор карданд, ки фавран яроқро гирифта ба Самарқанд равон шаванд. Кумитаи иҷроияи Шурои Тошкент 26 январӣ соли 1918 дар маҷлиси худ ба қарор омад, ки 100 нафар

¹ Х.Ш. Иноятов. Октябрьская революция в Узбекистане. С. 274.

гвардиячиёни сурхро ба Самарқанд равон карда, ба муқобили казакон дар стансияи Урсатевский 50 нафар солдат фиристо-нида шавад. Ба сари артиши инқилобӣ болшевикон Ф.И. Колесов, А.И.Фролов, В.С. Гуша ва дигарон меистоданд. Ба юриши ҳарбӣ дастаи коргарии Самарқанд ва дастаи ҳарбии Самарқанд, ки дар ҷабҳаи Оренбург ширкат варзида буд, тайёр буданд.¹

Казакони сафед, ки ҳам аз набард ва ҳам аз ақибгоҳ ба зарбаи саҳт дучор омада, дар назди Оренбург шикаст хӯрдани Дутов, ки мехостанд, бо ӯ як ҷо шаванд, огоҳ шуда, маҳв гаштанд. Аммо қисми сарбозон тавонистанд, аз зарбаҳои ҷонгудоии қувваҳои инқилобӣ худро эмин намуда, дар «Мухторияти Қўқанд» аморати Бухоро ва хонигарии Хева барои худ паноҳгоҳ ёбанд. Сарвари қисмҳои казакони сафед полковник Зайцев ҳам кӯшиш намуд, ки ба ноҳияҳои кӯҳии вилояти Самарқанд пинҳон шавад, аммо ин ба ӯ муяссар нагардид. Вай бо дигар сарбозони ошўбгар ба даст афтода, дар қалъаи Тошкент ба маҳкама гирифта шуд.²

Раиси Шурои Комиссарони Халқии Туркистон Ф.И. Колесов бо телеграммае, ки бо роҳи Тошкент-Красноводск фиристода мешуд хабар дод, ки дар натиҷаи «задухӯрдҳои бошидат ба дастаҳои казакони сафед шикаст дода шуд. Самарқанд аз ҷониби армияи ихтиёриёни инқилобӣ гирифта шуд.»³

Ин ғалаба рӯҳияи меҳнаткашони кишвари Туркистон, аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолиро баланд бардошта, умеду орзуи қувваҳои аксулинқилобӣ барбод рафт. «Мухторияти Қўқанд» аз ҷониби оммаи меҳнаткаш дастгирӣ наид. Факту рақамҳои зиёд шаҳодат медиҳанд, ки оммаи меҳнаткаш на танҳо аз паи ташкилдихандагон ва идеологҳои «Мухторияти Қўқанд» нарафтанд, балки бо сарварии ҳизби болшевекӣ бо онҳо то дами барҳам додани «ҳукумати» миллатчиёни буржуазӣ муборизаҳои беамон бурданд. Масалан, 13

¹ Дар ҳамон ҷо. С. 275.

² Х.Ш. Иноятов. Октябрская революция в Узбекистане. С.276.

³ «Голос Самарканда» № 24, 19 (6) феввали соли 1918.

декабри соли 1917 дар анҷумани вилоятии Шуороҳи Самарқанд, баромадкунандагон изҳор намуданд, ки Ҳукумати мухторияти Туркистон танҳо аз намояндагони буржуазия иборат аст, аз ин рӯ аҳолии шаҳри Самарқанд ҳеч гоҳ онро эътироф наменамояд.¹

«Мухториятчиён», ки аз ҷониби оммаи меҳнаткаш ягон дастгирие надоштанд, кӯшиш мекарданд, ки дар мубориза ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ ҳамаи қувваҳои дохилии аксулинкилобиро бо ёрии мамлакатҳои империалистӣ истифода баранд. Бо ин мақсад онҳо дастаи босмачиёни ғоратгари касбӣ Эргаш, ки дар ихтиёри хеш 1500 зархаридони чаллод дошт, ба худ ҷалб намоянд.² Барои он, ки роҳҳои оҳан, шаҳрҳои калонро гирифта, баъд ба Тошкент ҳучум кунанд, «мухторчиён» қарор доданд, ки қисмҳои гвардиячиёни сафеди полковник Зайцевро бо гуфтугӯи пешина бо атаман Дутов ба тарафи худ кашанд. Зайцев ба Дутов хабар дод, ки бо хоҳиши намояндагони «Мухторияти Кӯқанд», ки аз номи Чакаев ва Танишбоев амал мекарданд, барои ба армияи мухторият сарварӣ қардан розӣ аст.³

Дар кишвари Туркистон дар охири соли 1917 ва ибтидои соли 1918 ғояи даъвати маҷлиси Муассисон ба ғояи оммавӣ табдил ёфта буд. Ин ғояро ҳизбҳои гуногун ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ муҳокима намуданд. Барои тезонидани вақти даъвати маҷлиси Муассисон ба ғайр аз ҳизбҳои эсеру мешевикон инчунин ба ин ҳуди мухторчиён хавасманд буданд. Онҳо меҳостанд, ки аз ҳолати мухторияти муваққатӣ ба ташкил қардани мухторияти ҳақиқии Туркистон соҳиб шаванд ва конституцияи аллақай тайёр қардари қонунӣ қабул намоянд.

Дар миёнаи моҳи январӣ соли 1918 дар шаҳри Тошкент анҷумани IV кишвари Шуороҳи Туркистон доир гадид, ки дар он мавқеи болшевикон оид ба масъалаҳои мухторияти

¹ К.Е. Житов. Установление Советской власти в Узбекистане. Из истории Советского Узбекистана. Сб. статей. Ташкент, 1956, С 19.

² Ш.А. Шомағдиев. Очерки истории гражданской войны в ферганской долине. Ташкент, 1962. Саҳ.38.

³ С.Б. Жонтураев. Гражданская война в Киргизии (1918-1920 гг.). Фрунзе, 1963, Саҳ.33.

Туркистон пурра муайян карда шуд. Дар охири анчуман масъалаи эълони мухторияти Туркистон амалан ба вақти номаълум гузошта шуд. Дар анчуман намояндагони он изҳор доштанд, ки мухторияти буржуазӣ –миллатчиғии Қўқанд фавран барҳам дода шуда, мухторияти Шўравӣ барпо карда шавад. Аммо дар ин анчуман масъалаи барпо кардани мухторияти Шуравии Туркистон ҳалли худро наёфт. Ба ин масъала меншевекон мамониат расонда, таъкид карданд, ки барои Туркистон сохти мухторияти шуравӣ тадбиқнашаванда аст. Баъзе коркунони ғояи шовинистӣ доштаи Ҳокимияти Шуравии кишвар ба он ақида буданд, ки то чудо шудани пролетариати миллӣ аз одамони шубҳаноки буржуазӣ интизор бояд шуд.

Дар рӯзҳои кори анҷумани 1V кишварии Шуроҳо ҳукумати муваққатии мухториятчиён ба суроғаи анчуман телеграмма фиристонида, маълумот доданд, ки онҳо 20 марти соли 1918 маҷлиси Муассисони кишварро даъват менамоянд. Аммо коммунистони кишвар бо яқҷоягии Шурои Комиссарони Халқӣ бо роҳбарии И.О. Тоболин, ва Ф.И.Колесов зидди қарори анҷумани мухториятчиён ва мавқеи онҳо буда, тамоми муассисаҳои маҳаллии худро барои дар назди мардуми кишвар беобрӯ кардани ғояи мухторияти Туркистон супориш доданд. Бо ташаббуси ташкилотҳои маҳаллии болшевекон ва шуроҳо митингҳои зидди мухторият ташкил гардиданд. Аз номи коргарон хабарҳои гуногун омада, на танҳо ба муқобили мухториятчиён равона карда шуда буд, ҳатто онҳоро чун «гумоштаи империалистони Англия» айбдор мекарданд. Чунин «эътирозҳо» оид ба ташкил шудани «Мухторияти Қўқанд» аз номи ташкилотҳои коргарии вилоятҳои Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё омаданд.¹

Маводҳои зиёд ва факту рақамҳои раднопазир шаҳодат медиҳанд, ки муносибати Комиссарони Халқии кишвари Туркистон ва ҳукумати муваққатии мухторчиёни Қўқанд рӯз то рӯз бештар тезутунд гардиданд.

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история. С. 141-142.

БОБИ 2.
БАРҲАМ ДОДАНИ «МУХТОРИЯТИ ҚЌҚАНД»
ВА МУБОРИЗА БАРОИ
МУСТАҲҚАМ НАМУДАНИ ҲОКИМИЯТИ
ШУРАВЌ ДАР ТОҶИКИСТОНИ
ШИМОЛЌ ВА ПОМИР

1). Тезутунд шудани вазъи сиёсӣ
дар рафти муборизаи зидди мухторият.

Муборизаҳои шадиди байни «Мухторияти Қўқанд» ва Туркистони Шуравӣ на танҳо рӯ ба сӯстӣ мерафт, балки бо даҳолати ҳарду тараф баҳри пурра дар кишвари Туркистон ба даст овардани ҳокимияти сиёсӣ боз ҳам шиддат мегирифт. Ядрои асосии муборизаҳои тарафайн маълум, ки шаҳри Қўқанд махсуб буда, он ба ду қисм, яъне ба қисми наву кухна тақсим гашта, амалан дар ин ҷо духокимиятӣ вучуд дошт. Дар зарфи вучудияти ин мухторият меҳнаткашони ин гӯшаи кишвари Туркистон дар зери зулму ситами синфҳои хангома-талаби истисморгар ва руҳониёни иртиҷой монда, бо тамоми қувва илоҷи аз ин банд озод гаштанро меҷустанд. Бояд иқрор гашт, ки қисми шаҳри нав, ки дар ихтиёри Ҳукумати Шуравии Туркистон қарор дошт, сари вақт аз он ҷо ёрӣ ва мадади моддиву ҳарбӣ мегирифт. Бо ташаббуси шуроҳои маҳалӣ аз шаҳру деҳот ба ин қисми шаҳр ёрии ҳамаҷониба расонида мешуд.

Қисми кухнаи шаҳр, ки дар ихтиёри мухториятчиён қарор дошт, чунин шароитро доро набуд, зеро аз як тараф оммаи халқ онҳоро ҷонибдорӣ намекард ва аз тарафи дигар қувваҳои дохилии аксулинқилобӣ ва душманони берунаи Ҳокимияти Шуравӣ барои ёрии ҳамаҷониба расонидан ваъдаҳои зиёд дода, вале на ҳама вақт онро бо пуррагӣ иҷро мекарданд. Масалан, бо баъзе маълумотҳо ҳукумати Англия гуё « ба воситаи

Эрон» ба «Мухторияти Қўқанд» дар ҳаҷми якуним миллион сӯм ёрии пулӣ расонд. Аммо вазъияти душвори молиявии ҳукумати мухторият нишон медиҳад, ки гумон аст, чунин ёрдамро он гирифта бошад. Чунин ёриро гумон меравад, ки на ин ки «ҳукумат»-и Дутов, балки амррати Бухоро, хонигарии Хева ва ғайра низ дода бошанд. Барои иҷро нашудани ин масъалаҳо сабаби объективӣ вучуд дошт, яъне сарҳади ҳукумати мухторият аз ҷониби қисмҳои Артиши Сурх ихота карда шуда буд ва мухториятчиён имконияти сари вақт ба даст овардани чунин ёриро надоштанд.¹

Мухториятчиёни Қўқанд аз як тараф дидаву доништа муташанниҷ гардидани ҳолати худ, аз ҷониби дигар дар қисми шаҳри нав вучуд доштани шумораи ночизи солдатҳо кӯшиш карданд, ки дар он ҷо Ҳокимияти Шуравиро барҳам диҳанд. Намояндагони онҳо ҳатто бо коминданти қалъа собиқ сарбози ҳукумати подшоҳӣ Зинченко «оид ба бе ҷанг ба даст даровардани қалъа»забон як карданд. Бо баъзе маълумотҳо дар он вақт вазъияти қалъаи Қўқанд дар ҳақиқат дар ҳолати душвор қарор дошт. Қалъа «пас аз пароканда кардани армия қариб, ки холӣ буд.» Дар он шахсони зиёд ҷой дода шуда буданд, ки ягон умумияте бо армия ва қалъа надоштанд, ба он ҷо ҳар ашхосе ва ҳар вақте лозим буд медаромаданд». Ин вазъиятро худи коменданти шаҳр Зинченко қарор дод, ки истифода барад, зеро ӯ нисбат ба Ҳокимияти Шуравӣ тавачҷуҳ надошт.²

Шаби 11 ба 12 январи соли 1918 як гурӯҳ шахсони номаълум ба дарвозаи қалъа наздик шуда, илтимос карданд, онро барояшон боз намоянд, то ки ба назди шахси шинос дароянд. Посбон аз асли мақсади онҳо беҳабар дарро боз кард ва фавран кушта шуд. Ҳимоятгарони қалъаро садои тир, ки сарбоз холӣ карда буд, бедор намуд. Дар натиҷаи байни муҳофизон ва ба қалъа даромадагӣҳо задухурд ба амал омад ва онҳо ақибнишинӣ карданд. Пагоҳии ҳамон рӯз дар қалъа аъзои ҳукумати мухторияти Қўқанд Шаги – Аҳмедов, ки дар вақти ҳучум ба қалъа дар назди комендант Зинченко меистод, ба

¹История таджикского народа. Т.V новейшая история. С. 142.

²Дар ҳамон ҷой.

даст афтод. Дар ҳамин вақт мухториятчиён ба хонаи истиқомати раиси Шӯрои Қўқанд Е.А. Бабушкин ҳучум намуданд, ки дарбон кушта шуд. Аммо Е.А. Бабушкин бо оилааш зинда монд.¹

Ин далелу бурҳон шаҳодат медиҳанд, ки аввало кӯшиши мухториятчиён бо роҳи мочарочӯӣ қалъаро забт карда натавонистанд ва дигар ин, ки онҳо кӯшиш ба харҷ доданд, ки ин қисми қалъаро гирифта онро ба маркази Мухторияти Туркистон табдил дода, барои Ҳокимияти Шуроҳо монеа эҷод намоянд.

Воқеаҳои моҳи январ барои Ҳокимияти Туркистони Шуравӣ баҳонае шуд ва баҳри сарнагун кардани ҳукумати мухториятчиён қувваҳои ҳарбӣ дар Қўқанд пурқувват гардониданд. Аз шаҳру маҳалҳои кишвари Туркистон, аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, ки оммаи меҳнаткаш Ҳокимияти Шуравиро пурра дастгирӣ мекарданд, бо суръати ниҳоят тез баҳри мустаҳкам кардани мавқеи қисмати шуравии шаҳр ҳозир мешуданд.

Мухториятчиён бо тамоми ҳастӣ кӯшиш мекарданд, ки қувваҳои мусаллаҳи худро барои мубориза ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ пурқувват намоянд, аммо ин нақшаҳо барбод рафт. Сабаби асосии ин ноумедии онҳо оммаи халқ буд, ки аз фиребу найранги буржуазияи маҳаливу рус, бойҳову руҳониён ба дод омада буд, ҳамакнун моҳияти муборизаи синфиро бо тамоми ҳастӣ фаҳмида ву чабида гирифт.

Баъд аз эълони «Мухторияти Қўқанд» Тоҷикистони шимолӣ дар сари дуруҳаи байни Қўқанд ҷойгир буд, ки қувваҳои ақсулинқилобӣ монеъ шуда буданд. Баробари ин се волости Тоҷикистони шимолӣ, ба ҳайати уезди Қўқанд дохил буда, ба ихтиёри ҳукумати буржуазии мухториятчиён гузашта буданд. Аз ин рӯ, Хучанд барои мухторчиён мавқеи ниҳоят қулай маҳсуб буд. Бо мақсади гирифтани ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ мухториятчиён намояндагони худро барои тарғибу ташвиқ ба Хучанд, Ёротеппа ва Мирзочул сафарбар карданд. Онҳо дар байни мардум баромад карда, ҷамоатро даъват

¹ Ниг. П.Алексеевков. Асари номбурда . С.56-57.

намуданд, ки мухториятчиёни буржуазиро дастгирӣ намоянд. Буржуазияи миллии Тоҷикистони шимолӣ ҳамонро дар ташкил кардани мухторияти буржуазӣ ва тайёр кардани ошӯбҳои зиддишуравӣ дар Хучанд, Ҷуртеппа ва Мирзочул ҷаёлона ширкат варзиданд.¹

Дар иҷрои ин мақсад мухториятчиён ба артиши харида умед мебастанд, аввало барои онҳоро гирд овардан онҳо аз лиҳози молиявӣ ниҳоят суғур буданд, аз тарафи дигар ба сафҳои артиши харида кам одамон майл доштанд. Сарварони ҳокимияти мухториятчиён барои ҳалли ин масъалаи ҳарбӣ-сиёсӣ ва ба хизмати харида намояндагони кавказиро ва мардуми порсро ҷалб намуданд. Аз рӯи баъзе маълумотҳо ҳукумати мухторияти Қўқанд ба сафҳои артиши хеш аз 60 нафар зиёд ҷалб карда натавонист. Аммо ба ҳамаи ин ноумедиро нигоҳ накарда, полковник Маъдӣ Чанишев ба вазифаи «вазирӣ ҳарбӣ ва сарфамондеҳӣ» қувваҳои ҳарбии Мухторият таин карда шуд.²

Ҳамаи ин «ҷорабиниҳо»-и ҳукумати мухториятчиён бо таҳдиди нишон додани буд, ки гӯё ба муқобили ҳукумати Туркистони Шуравӣ қувваҳои пурқуввати ҳарбӣ дорад. Дар асл шумораи ночизи ин артиши зархарид, аз ҳисоби фарзандони буржуазияи маҳаллӣ, рус ва бою руҳонӣ иборат будо халос. Таҷрибаи таърихӣ нишон дод, ки он ҳокимияте, ки аз ҷониби оммаи халқ дастгирӣ карда намешавад, умри дароз надорад.

Вақте ки тамоми ҷорабиниҳоро кӯшишҳои ҳукумати мухториятчиён натиҷаи дилхоҳе надод, онҳо маҷбур шуданд, ки ба хизмати худ роҳзану ғоратгари дар Қўқанд маълуми машҳур Эргашро даъват намоянд. Бо баъзе маълумотҳо Эргаш дар он вақт аллакай ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ дар Фарғона мубориза мебард. Аз рӯи дигар маълумотҳо ӯ сарвари милитсияи қисмати кӯҳнаи Қўқанд то эълон шудани мухторият маҳсуб буд. Маълумот дар бораи шахсияти ӯ ба-

¹ Ниг. Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и решение аграрного вопроса в Таджикистане. Часть 1., Изд. «Ирфон», 1968, С. 230 .-

² Ниг. П. Алексеев. Асари номбурда, С. 44.

рои «то ин дам ғоратгариаш ба бадарға ҳукм карда шуда буд ва умуман дастаи вай аз бадарғашудагон иборат буда, аз ҳарачу марачи давраи инқилобӣ истифода бурда, аз Сибир гурехт».¹

Дар як давраи начандон дуру дароз дар байни ҳокимон мухториятчиён «обурӯяш»баланд гардида ўро сарфармондеҳи «артиши ислом»таъин менамоянд. Гарчанде, ки ин артиш ҳоло мунтазам набошад ҳам, дорои яроку лавозимоти чангӣ буд. Дар асоси маълумоти рӯзномаи «Ҳуррият»аз таърихи 8 март соли 1918 шумораи қувваҳои ҳарбии «Ҳукумати мухторият» то ба 2 ҳазор одам расид.²

Пас аз торумори аксулиқилобчиёни казакони сафед дастаҳои гвардия Сурх ба меҳнаткашони Қўқанд, ки дар ин вақт ҳокимият дар дасти миллатчиёни буржуазӣ қарор дошт, сари вақт мадад расониданд.

Чун ҳарвақта аксулинқилобчиён кӯшиш карданд, ки бо роҳу воситаҳои таҳдиду зурӣ ва фиребу найранг оммаи халқро сафарбар карда, мавқеи худро мустаҳкам намоянд, ки ин чидду ҷаҳд бесамар монд. Ба ҷуз фарзандони бойҳову буржуазия аҳолии таҳҷой ба дастаи «Мухторияти Қўқанд» дохил шуданро рад кард. Меҳнаткашони кишвари Туркистон, ки аз ҷониби Инқилоби Бузурги Октябр аз зулму ситами истисморгарон озод карда шуданд, ҳаргиз ба иғвои миллатчиёни буржуазӣ, дастпарварони империалистони Англияю Америка намерафтанд. Баръакс онҳо дар атрофи ҳизби Коммунист ва Ҳукумати Шуравӣ боз ҳам зич муттаҳид гашта, ярок ба даст гирифта ба муқобили «Мухторияти буржуазии Қўқанд» бархестанд.

Мухториятчиён аз ин вазъит ба тарсу ваҳм афтада, роҳи зурӣ ва талаву торочи халқро ба пеш гирифтанд, то ки чаҳми онҳоро тарсонанд. Бо ин мақсад ба Эргаш фармон дода шуд, ки ў ба ном артиши «милитсияи халқӣ»ро ташкил диҳад. Аз ин хотир, Эраш расман ба вазифаи «фаҳрии» сардори «милитсияи халқии Қўқанд» таъин карда шуда, йигитҳояш ба

¹ Ниг. П.Алексеевков. Асари номбурда, С. 45.

² Х.Ш. Иноятов. Победа Советской власти в Туркистане. С. 312.

хайси милитсионерон дониста шуданд.¹ «Бо дилпурӣ ва ёрии чунин қувваҳо Эргаш ният дошт, ки дар «Қўқанд ва гирду атрофи шаҳр тартиботи террорӣ чорӣ кунад», ки ин тадричан ба паст гардидани обрӯ ва таъсири Мустафо Чокаев ҳамчун роҳбари мухториятчиён оварда расонд.

Меҳнаткашони вилояти Фарғона бо якҷоягии қисмҳои гвардиячиёни сурхи Қўқанд ва дигар шаҳру деҳот, ки ба ёриву мадади онҳо омада буданд, аз моҳи феврالی соли 1918 ба муқобили мухторияти буржуазӣ бархестанд. Масалан, 19 феврالی ҳамин сол Шурои депутатҳои коргарони конҳои нафтбарории «Санто» ва «Қизил-Кия» ба муқобили мухторчиён отряди гвардия сурхи 450 нафарро фиристоданд. Инчунин якбора отряди гвардияи Сурхи Хучанд ҳам ба муқобили ҳукумати мухториятчиён бархестанд. Моҳи феврал Шурои Хучанд қарор намуд, ки барои гвардиячиёни Сурх боз яроку аслиҳаи ҷангӣ чудо карда, дар Хучанд вазъияти ҳарбӣ эълон карда шавад. Дар ҳамин маҷлис қарор карда шуд, ки дар ҳангоми ақибнишинии мухториятчиён ба воситаи Хучанд, бо қувваи аъзоёни иттифоқи касаба Ҳимояи шаҳри Хучанд ташкил карда шавад.²

Бо ҳамроҳии синфи коргар ва гвардиячиёни Сурх ба муқобили «Мухторияти Қўқанд», инчунин бо ярок деҳқонони камбағали ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ муборизаи беамон мебуданд. Масалан, яке аз иштирокчиёни ин мубориза коргари кони нафти «Санто» Липин дар хотираҳояш навишта буд, ки моҳи феврالی соли 1918 вақте ки аксулинқилобчиёни миллатчиӣ барои ба кони нафти «Санто» ҳуҷум кардан ва аз кор баровардани роҳи оҳан дар стансияи Мелниково тайёрӣ медиданд, коргарон намояндагони худро ба деҳоти ҳамсоя барои ба онҳо ёрӣ расонидан дар мубориза ба муқобили мухториятчиён фиристониданд.

Деҳқонони волости Конибодом бо ҳамбастагии коргарони кони нафт ва шаҳрчаи коргариро аз қувваҳои мухториятчиён

¹ Х.Ш. Иноятов. Победа Советской власти в Туркистане. Саҳ. 312.

² Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции..., С. 235-236.

химоя мекарданд. Чунин ёриву мададро инчунин ба коргарон деҳқонони деҳаҳои Кучкак, Исфара ва ғайра сари вақт мерасониданд. Даре нагузашта пас аз ин ҳолатҳо аз тамоми деҳаҳои ҳамсоя барои Ҳимояи конҳо аз ҳучуми ногаҳонии қувваҳои ҳарбии мухториятчиён якчанд гурӯҳ деҳқонони бо милтики сочма мусаллаҳ шуда расида омаданд. Дар зарфи як чанд рӯз отряди аз ҳад калон ташкил карда шуд.¹

Чараёни воқеаҳои ҳарбӣ-сиёсӣ дар кишвари Туркистон аниқу равшан шаҳодат медиҳанд, ки ҳукумати мухторияти Қўқанд аввали соли 1918 ба душвории саҳти сиёсӣ дучор омада буд. Тартиботи қорӣ кардаи онҳоро оммаи меҳнаткаш на танҳо дастгирӣ накарданд, балки моҳияти зиддишуравӣ ва зиддиҳалқии онро чуқур дарк карда, бо сарвари ташкилотҳои ҳизби коммунист яроқнок гардида, барои нест кардани сиёсати ин ҳукумати муваққатӣ баромаданд. Бо мақсади ҳучуми марговар расонидан гирду атрофи Қўқандро қисмҳои яроқноки Артиши Сурх маҳкам ихота карда буданд. Аммо то рӯзҳои охир мухториятчиён умеди ғалаба аз болои ҳокимияти шуруҳоро дошта, аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ, сафедгвардиячиёне, ки пас аз зарбаҳои саҳти Артиши Сурх дар симои мухторият паногоҳи худро ёфта, чун Ҳимоятгарони он хизмат мекарданд. Аммо кӯшишҳои девонавори онҳо, ки баҳри дар сарҳади Туркистон ташкил кардани мухторият ва баъди мавқеи муносиб ёфтан дар Осиёи Миёна, соф давлати туркӣ барпо кардан буду халос. Зеро вақте ба ҳайати ҳукумати ба ном «Мухторияти Қўқанд» бо диққат назар меафканед, он шаҳодат медиҳад, ки қулли ҳайати онҳоро туркнажодон ташкил мекунад. Шиори онҳо ки гӯё дар Осиёи Миёна давлати мусулмонӣ месозем, ба чашми мардуми ғайритурк хок задан буду бас.

Дар гуфтушуниде, ки дар хонигарии Хеваю аморати Бухоро байни намояндагони ин давлатҳо доир гардид, инчунин намояндагони атаман Дутов ва мухториятчиёни Қўқанд дар ҳайати Мустафо Чокаев, Убайдулло Ходжаев ва прапоршик Заведеев низ иштирок карданд, қарор дода шуд, ки «барои

¹ История Узбекской ССР, т.2, Ташкент, 1957, С. 62.

барҳам додани Ҳокимияти Шуравӣ дар сарҳади аз Самарқанд то Тошкент қисмҳои казакӣ, ки бо сарвари полковник Зайцев аз Эрон баргашта буданд, истифода бурда шаванд.»¹

Гуруҳи гвардиячиёни сурх, ки аз 3 ҳазор одам иборат буд, ба муқобили гвардиячиёни сафед баромада, аз ҳаматараф ба шаҳри Самарқанд наздик мешуданд. Ба гвардиячиёни сафед чӣ аз набард ва чӣ аз ақибгоҳ зарбаҳои пайдарпайи саҳт расонида мешуд. Дар натиҷаи муборизаи фидокоронаи гвардиячиёни сурх ва задухӯрдҳои шадид қисмҳои зиדיинқилобии казакони сафедгвардия торумор ва беяроқ карда шуда, шаҳри Самарқандро қувваҳои ҳарбии инқилобӣ гирифтанд. Дар қори беяроқ қардан, аз қониби қисмҳои полкҳои казакон ихтиёран силоҳ супурдан, мақеи асосиро қорҳои фаҳмондадиҳии болшевикон, отряди пешқадами қорқарон, солдатҳои гарнизони Самарқанд дар байни казакони одӣ оид ба воқеаҳои инқилобии Русия, ки ба онҳо ба таври дуруғу бофта мефаҳмониданд, мақеи муҳимро мебозид.

Баробари ба Самарқанд даромадани казакҳо баромади яроқноки мухториятчиён оғоз гашт, ки аввал онҳо мехостанд, ки Ҳокимияти Шуравиро дар қисми Қўқанди нав аз байн баранд. Шаби 28 ва пагоҳии 29 моҳи январ мухториятчиён алоқаи телефон ва телеграммаро қанда қарда, хати роҳи оҳани Тошкент, Намангон, Андиҷонро вайрон намуда, қупрукҳои роҳи оҳанро оташ заданд. 19 январи соли 1918 қувваҳои мусаллаҳи «Мухторияти Қўқанд» ба қалъа ва вокзал ҳуҷум қарданд. Аммо ҳуҷуми онҳо аз қониби дастаи гвардиячиёни сурх, ки дар Қўқанди нав ташкил шуда буд ва ба ёрии онҳо дастаҳои Гвардияи сурхе, ки аз Скобелев, Андиҷон, Самарқанд, Тошкент, инчунин аз қонҳои «Санто» ва «Қизил-Кия» аз стансияи Урсатевский омада буданд, қардо-нида шуд.²

Дастаҳои гвардиячиёни сурх, ки қори ёриву мадад расо-

¹Х.Ш. Иноятов. Победа Советской власти в Туркистане.-С.313-314.

²Х. Иноятов.Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане .Изд. «Узбекистан», Ташкент 1976.С.278-279.

нидан ба мардуми ҷафокашидаи Қўқанд омада буданд, дар ҳайати он инчунин намояндагони аҳолии маҳаллӣ низ вучуд доштанд. Масалан, «дар байни гвардиячиёни сурх, ки аз Тошкент омада буданд, – хабар додааст, рӯзномаи «Улуғ – Туркистон»,– 200 нафар партизанҳои сурхи ҷомаю салладор буданд». ¹Аз байни онҳо чунин фидоӣро номбар кардан ҷоиз аст: Ҷалол Камолов, Фарид Тоҳиров, Абдурахмон Мусоев, Акбар Ҳидоятов ва дигарон. Табақаҳои камбағалтарини аҳолии маҳаллии Қўқанд, ки ба «Иттифоқи меҳнаткашони мусулмон» муттаҳид шуда буданд, дар мубориза ба муқобили қувваҳои аксуламал ва аз ҷумла ҳокимияти қўқанд мардонавор мубориза бурданд. Ба қатори онҳо Юсуф Шамсиддинов, Тошпулот Урозбоев, Фозил Матқабиллов, Абдурахмон Султонов дохил мешуданд. ²

Баъди дар назди Самарқанд торумори казакони сафедгвардия ҳаракати Ҳокимияти Шуравии кишвари Туркистон бе таъхир ба сафарбар кардани тамоми қувваю имконият ба муқобили давлати мухторияти Қўқанд равона карда шуд. Аллакай 14 феввали соли 1918 Шурои Комиссарони Халқии Туркистон дар вилояти Фарғона вазъияти ҳарбӣ эълон карда, роҳи оҳани Фарғона муҳосира карда шуд. Ба назди Қўқанд қувваҳои нав ба нав равона карда мешуд, ба онҳо қувваҳое, ки дар задухурдҳои назди Самарқанд низ иштирок доштанд, ҳамроҳ шуданд.

Дар чунин вазъияти мураккаб роҳбарияти мухторчиён сарварони комитетҳои инқилобии Қўқанди навро ба гуфтушунид даъват намуданд. Мухториятчиён чунин пешниҳодҳое карданд: барои идораи шаҳр ҳукумати коалиционӣ ташкил кардан лозим, ки дар ҳайати вай мухториятчиён зиёдтар бошанд; қалъа ба зерӣ назорати ин ташкилот дода шавад; ба истиснои милитсия, ҳамаи дигар қувваҳоро беяроқ кардан лозим аст; тамоми декретҳои зидди шариятии ҳукумати кишварӣ ва ғайра бекор карда шавад. Аммо намояндагони кумитаи инқилобӣ ба чунин шартҳо розӣ нашуданд. Ба болои

¹. Дар ҳамон ҷой.

² Х. Иноятов. Против фальсификации истории победы... С.279.

ҳамаи ин Шурои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Қўқанди нав қароре қабул карданд, ки дар асоси он аз мухторчиён талаб карда мешуд, ки бе ягон таъхир беяроқ шаванд ва органҳои ҳарбияшонро аз эътибор соқит намоянд. Барои иҷроиши ин қарор гурӯҳи махсус ташкил гардид.¹

Баъд аз ин 17 феввали соли 1918 дар қисми нави Қўқанд гуфтушунидҳои расмӣ (конференсия сулҳчуйӣ) байни намоёндагони Ҳокимияти Шуравӣ ва ҳукумати мухторияти Қўқанд оғоз ёфтанд. Дар он аз ҷониби Ҳокимияти Шуравӣ 27 нафар ва аз ҷониби мухторчиён 24 шахс ширкат варзиданд.² Ин гуфтушунид ҳам бо айби мухториятчиён чун қаблан бенатича анҷом ёфт ва ҳукумати муваққатӣ роҳу равиши хешро гум карда, сарфаҳми аз ин душворӣ баромаданро намедонист.

Баъди 18 моҳи феврал Эргаш, ки ба дастгирии «Шурои уламо» таъя мекард вазири ҳарбӣ Чанишев ва баъзе вазирони дигарро ба маҳкама гирифт. Дар байни ба маҳкама гирифтагӣҳо инчунин сарбозони рус, ки дар дастаи полковник Чанишев буданд, дохиланд. Дар яке аз деҳоти берун аз шаҳр Чанишев аз ҷониби яке аз деҳқонон дастгир шуд, аммо ҳангоми ба Қўқанд фиристондан бо мадади шиносаш тавонист пинҳон шавад. Эргаш дар арафаи барҳам хӯрдани Мухторият хони Қўқанд эълон карда шуд. Ин воқеа дар таърих чун «табаддулоти уламоҳо дар Қўқанд» ном гирифт.

Баъд аз табаддулоти уламоӣ Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон ба кори барҳам додани тартиботи ҳокимияти мухторияти Қўқанд оғоз намуд. 19 феврал комиссари ҳарбии кишвари Туркистон Е. Перфилев бо 11 эшалон ҳарбиён (пиёдаву савора) ва қисмҳои артилерӣ ба шаҳри Қўқанд омад. Дар ҳуди ҳамин рӯз Шурои депутатҳои коргарони корхонаҳои нефтистехсолкунии «Санто» ва «Қизил-Кия» ба муқобили мухториятчиён 350 нафар гвардиячиёни сурхро фиристониданд. Гвардиячиёни сурх инчунин аз Хучанд ҳам

¹ Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история. С. 145..

² Дар ҳамон ҷой.

омаданд ва ин шаҳр дар навбати худ ба ҳолати ҳарбӣ эълон карда шуд. Зеро Хучанд дарвозаи Фарғона маҳсуб буд.¹

19 феврал соати 10-ху 15 дақиқаи рӯз сарфармондеҳи Шуравӣ ба Эргаш талаби қатъӣ ва таҳдидомез фиристонида, амр кард, ки дар зарфи 45 дақиқа оташбас эълон намояд, аммо он дар соати 12 ва 45 дақиқа рад карда шуд. Пас аз ин Е Перфилев ба артилерия амр дод, ки ба сӯи Қӯқанд оташ кушода, тирру тупи оташзананда истифода бурда шавад. Тирпаронии артилерӣ дар соати яки рӯз сар шуда то ними шаб давом кард. Пас аз мағлубият якчанд роҳбарони «Мухторияти Қӯқанд» дастгир шуда, ҷазои сазовор гирифтанд.

Баъди як рӯзи тирборонкунии артилерӣ ба шаҳри Қӯқанд армияи пиёдагарди шуравӣ ва қисмҳои ҳарбии «Дашнаксутюн» (яке аз ҳизбҳои сиёсии армени, ки дар охири асри XIX таъсис ёфта буд А.Р.) даромаданд. Ба сабаби он, ки то оғози задухӯрд армияи Эргаш нагузошт, ки мардуми осоишта, аз шаҳр баромада ҳаёти хешро ҳифз намоянд, қурбонӣ хеле зиёд буданд. Бо маълумоти разведкачии Англия Блеккернинга, дар рӯзҳои фочиабор танҳо дар Қӯқанд 3 ҳазор одам ҷон дод. Шаҳр дар натиҷаи тирборонии артилерӣ хароб гардид буд.²

Аз рӯи ин маълумот чунин хулоса баровардан лозим аст, ки бо фалокати ҳукумати мухторчиён ва махсусанд роҳзани ашаддӣ Эргаш ҳазорон мардуми бегуноҳу меҳнаткаш аз ҳаёт маҳрум шуданд. Ҳамаи ин талафоти ҷонӣ ба хотири он буд, ки пантуркистон бо ҳар роҳе, ки набошад аз вазъияти душвори ҳарбӣ– сиёсӣ истифода бурда, дар Осиеи Миёна давлати туркӣ ташкил дода, сипас мардуми ғайритуркро чун пештара ба ғулом табдил диҳанд. Аз ин гирдоби даҳшатовар меҳнаткашонро, ки асрҳо дар зеру зулми аҷнабиёни хоричӣ ва истисморгарони маҳаллӣ монда буданд, танҳо ғалабаи инқилоби пролетарӣ дар Русия озод карду халос. Ин ҳақиқати таърихро ҳеч гоҳ ва дар ягон давра замон инкор кардан ғайриимкон аст. Гарчанде баъзе муаррихон бо мисолу далелҳои

¹ История таджикского народа . М.1964-Т. 3. Кн.1. С.43.

²Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С.146..

чузъй така карда, ҳукумати муваққати мухторияти Қўқандро сафед карданӣ шуда, онро гуё ҳомиёни ташкил кардани давлатӣ миллӣ мепиндоранд. Масалан, Эргаш, ки худро хони бузурги Қўқанд эълон дошт, вақти ба шаҳри Қўқанд ворид шудани қувваҳои инқилобӣ аз ҷонаш тарсида, бо дастаи хеш аввалин шуда роҳи гурезро пеш гирифт.

Ҳаминро бояд изҳор кард, ки таърихнигорони хоричӣ, далелу бурҳонро вайрон карда, кӯшиш мекунанд, исбот намо-янд, ки барҳам додани мухторияти Қўқанд гуё ниҳоят амали саҳт буда, сабаби асосии дар Осиёи Миёна сар задани ҳаракати босмачигарӣ гардид. Чунин вайрон кардани ҳақиқати таърихро дар китобҳои: «Таърихи имрӯзаи Осиёи Миёнаи Шуравӣ»-и Д. Уилер ва «Болшивизм дар Туркистон»-и А. Парк равшан дидан мумкин аст.¹

Маълум, ки пас аз гурехтани Эргаши роҳзану ғоратгар ак-нун мухториятчиёни Қўқанд дар назди қувваҳои бузурги Ҳокимияти Шуравӣ қудрате надоштанд, ки минбаъд барои амалӣ кардани ниятҳои зиддиҳалқии худ кӯшиш намоянд. Ва ҳатто ягон шахсе ба муқобили сохти шуравӣ муқобилияте нишон надод.

Дар чунин вазъият ба назди сарфармондеҳи шуравӣ аз мухторияти Қўқанд намояндагон ҳозир шуда, изҳор наму-данд, ки шартномаи сулҳи пештараро барқарор кардан ба мақсад мувофиқ аст. Намояндагони Шуравӣ ба ин таклиф ро-зигӣ дода, 21 моҳи феврал дар идораи шуъбаи банки Русӣ-Осиёгӣ гуфтушуниде, ки 18 моҳи феврал байни намояндагони Ҳокимияти Шуравӣ ва мухторияти Қўқанд бенатича анҷом ёфта буд, аз нав қори худро сар кард. Дар ин дафъа, ки муқобилияти тарафҳо аз байн рафта, дар ҳар як банди шарт-нома таклифи намояндагони шуравӣ беамониат гузашт. Аз рӯи созишнома пешниҳоди зерин қабул гардиданд: беяроқ гардонидани ҳамаи тарафдорони собиқ мухторият; аз тарафи кулли аҳолии сарҳади собиқ мухторият эътироф кардани ҳокимияти Комиссарони Ҳалқии кишвар ва ҳаммаи муас-

¹ Х. Иноятов. Против фальсификации истории победы... С.280.

сисаҳои маҳаллии шуроҳо; тамоми ғаёлони ҳаракат ва ҳукумати мухторият асир гирифта шавад; ба кишвар вориди яроқ манъ карда шавад; роҳҳои оҳан, телеграф барқарор ва таъмир шавад; Шурои Комиссарони Халқӣ ба аҳолии камбағалтарине, ки дар солҳои «Мухторияти Қӯқанд» зарари моддӣ ва маънавӣ дидаанд, ёрӣ расонад.¹

Меҳнаткашони Қӯқанд дар намоиши аҳолии бисёр, ки 3 моҳи март соли 1918 доир гардид, дар он намояндагони 15 иттифокҳои касабавӣ шаҳр бо қаҳру ғазаб «Мухторияти Қӯқанд», ки ин иғвои буржуазия, бойҳо ва уламо маҳсуб буд, изҳор карданд, ки Ҳокимияти Шуравиро эътироф мекунам.² Дар қароре, ки бо як овоз қабул карда шуд, гуфта мешавад, ки ин «...бо иғвои буржуазия, бойҳо ва уламо бо сарвари авомфиребони азберуномада ва бо иттифоқи даста ва шайқаҳои ғоратгарон нанги якумра ва беасос дар назди инсоният ба амал оварданд...Бинобарин мо, меҳнаткашон ва коргарони мусулмон, ба кулӣ авомфиребони мухторият лаънат хонда, ҷумҳурии Русияи коргару деҳқони сотсиалистиро эътироф карда, тарафдори ҳокимияти Шуроҳо ҳастем.»³ Дар ҷамъомад комиссияи тафтишотӣ интиҳоб гардид. Дар ин маҷлис, инчунин қарор карда шуд, ки барои меҳнаткашон ошхонаҳои арзон, чойхонаҳо, нонпазхона, биржаи меҳнат ва дигар муассисаҳои иҷтимоӣ кушода шавад.

Намоишҳои серодаме, ки дар он инчунин зиёда аз 2000 намояндагони миллатҳои таҳҷой ширкат меварзиданд аз Черняеви вилояти Сирдарё ва Самарқанд буданд. Тамоми аъзоёни иттифокҳои касабавӣ Самарқанд, яъне синфи коргари он изҳор намуданд ки Ҳокимияти Шуравиро дастگیرӣ менамоянд. Чунин изҳороти намояндагони синфи коргар ва деҳқонони меҳнаткаши ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ низ дида мешуд.

Пас аз шикасти қисмҳои казакони сафеди полковник Зайцев гвардиячиёни сурх, ба оммаи меҳнаткаш така карда, ама-

¹ Ниг. История таджикского народа. Т. V новейшая история С.147.

² «Наша газета», № 45, 9 март соли 1918.

³ «Наша газета», № 45, 5 март соли 1918.

лиёти барҳам додани ҳукумати буржуазии «Мухторияти Қўқанд»-ро оғоз карданд. Хучуми барқвори қувваҳои ҳарбии шуравӣ ба ин ҳукумати муваққатӣ 22 феввали соли 1918 сар шуд. Пас аз чангҳои шадид, Эргаш ва дигар аксулинқилобчиён ба хучуми саҳти гвардиячиёни сафед тоб наоварда бо дастаи на он қадар калон ба мавзёҳои кӯҳи пинҳон шуданд. Дар натиҷа 22 феввали соли 1918 ҳукумати буржуазии «Мухторияти Қўқанд» барҳам дода шуд. Сарварони гурезаи ин мухторият барои ҷони худро аз қасди меҳнаткашони ҷабру ситамдида ҳалос намудан ба қалъаи дастнораси Мастҷоҳи баландкӯҳ пинҳон шуданд. Ҳатто баъзе аз онҳо ба воситаи қаторкӯҳҳои Ҳисор ба Бухорои Шарқӣ фирор карданд. Эргаш ва дигар роҳбарони дастаҳои роҳзану ғоратгар, ташаббускорони барпо кардани дастаҳои босмачиён дар Фарғонаю ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ ва Помир гардиданд.

Бояд махсус ибрази ақида намуд, ки табақаҳои камбағалтарини Қўқанд, ки ба иттифоқи ташкилгардидаи меҳнаткашони мусулмонон шомил буданд, инчунин дар муборизаи яроқноки зидди «Мухторияти Қўқанд» ширкат доштанд. Ин иттифоқро чунин муборизони роҳи озодӣ ба монанди Юсуф Шамсиддинов, Тошпулот Урозбоев, Фозил Матқобилов, Абдурахмон Султонов сарварӣ мекарданд.¹

Бо дастгирии тамоми қувваҳои аксулинқилобӣ, ёриву мадади ҳарбӣ ва молиявии империалистони Англияву Америка нигоҳ накарда, ин қадар дар як вақти кӯтоҳ барҳам додани «Мухторияти Қўқанд», ба он шаҳодат медиҳад, ки идеологҳои миллатчиёни буржуазӣ-пантуркистӣ, аз ҷониби оммаи васеъи меҳнаткаш ягон дастгирие наёфтанд. Ҳатто муаррихони хоричӣ, маҷбур шуданд, ки ин амалро эътироф кунанд. Масалан, муаррихи америкой Р. Пайпе менависад: «Мухторияти Қўқанд»имконият надошт, ки ҳатто ҳукуматро пурра дар шаҳре, ки қароргоҳи худ интихоб карда буд, гирад...»²

¹ Ш.А. Шомагдиев. Из истории борьбы против контрреволюционных басмаческих банд в Ферганской долине: «из истории Советского Узбекистана». Сборник статей. Ташкент 1956, С. 113.

² Иқтибос аз асари К. Новоселов. Провал буржуазных фальсификаторов истории Средней Азии. Ашхабад, 1962. С. 95.

Бархам додни мухторияти буржуазии Қўқанд яке аз омилҳои асосии барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, аз он ҷумла Конибодому Исфара махсуб аст.

2). Мустаҳкам шудани органҳои Ҳокимияти Шуравӣ дар уезди Хучанд.

Тавре ки дар боло зикр карда шуд, баъд аз ташкил шудани «Мухторияти Қўқанд» вазъият дар тамоми кишвари Туркистон, аз он ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ низ муташанниҷ мегардад. Қисми аҳолии доранда ва рухониёни шаҳри Хучанд аз нигоҳи синфии хеш ҳукумати мухториятро ҷонибдорӣ мекарданд. Масалан, Думаи шаҳрии Хучанд 4 моҳи январи соли 1918 махсус масъалаи мухторияти Туркистанро дида баромада қарор қабул кард: «Эълон кардани мухторияти Туркистон табрик ва эътироф карда шавад».¹ Ба тарафдорӣ «Мухторияти Қўқанд» ҳомии Ҳукумати муваққатӣ Тараненко роҳбари шуро баромад кард. Ба анҷумани «Мухториятчиён» чунин намояндагон фиристонида шуданд: сардори шаҳри Хучанд Муҳаммадраҳим Алибоев, аъзоёни Думаи шаҳрӣ Саид Аҳмадхон Бузургхочаев ва Н.А. Божуков, аъзои Управеи озуқаворӣ Пацинко, инспектори хирочғирӣ Лидский. Ба ҳайати «ҳукумати мухторияти» Қўқанд инчунин ҳуқуқшинос аз Хучанд Мангелдин дохил карда шуд.²

Воқеаи дигари сиёсӣ, ки ниқобро аз рӯи сарварони риёкори Шурои Хучанд, барои гирифта партофтани мадад расонд, ин гузаронидани маъракаи тайёри ба даъват кардани интиҳоботи маҷлиси Муассисон ва органи маҳаллии худидорақунӣ ба ҳисоб мерафт. Эсеру меншевикон бо ибораҳои болохонадор мехостанд, ки бо даъвати маҷлиси Муассисон диққати оммаи меҳнатқашро аз муборизаҳои инқилобӣ боздоранд.

¹ Бойгонии давлатии вилояти Суғд, ф. 15, р. 1, д. 35, в. 4. (минбаъд БД ВС)

² Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд, ф. 74, р. 1, д. 8, в. 57. (минбаъд БД вилояти Самарқанд)

Болшевикон чун намояндаи Шууро мавқеи роҳбарияти эсерии Шуурои депутатҳоро оид ба даъвати маҷлиси Муассисон ва ташкил кардани органи маҳаллии худидоракунӣ ба зери тозиёнаи танқид гирифтанд. Дар натиҷа 23 январи соли 1918 Шууро баъди дар маҷлиси худ масъалаи даъвати маҷлиси Муассисонро дида баромадан, дар интихобот овози аксариятро болшевикон гирифтанд ва ин масъалаи сиёсӣ ба манфиати мухториятчиён ҳал нашуд.

Ин ду воқеае, ки дида баромада шуд, аниқу равшан исбот кард, ки ҳизбҳои «Шуурои Исломия», «Уламо»ва Думаи шахрӣ чун тақягоҳи шуурои исломистон, ки онҳоро сарварони Шуурои эсеру меншевикон ҷонибдорӣ мекарданд, манфиати меҳнаткашонро поймол карда, бо ҳар роҳу восита меҳостанд, ки ҳокимиятро аз даст надиханд.

Акнун мавқеи ҳалқунандаи рӯзҳои мубориза баҳри барқарор ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар кишвари Туркистон ва ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ фаро расид.

Инқилобчиён-коргарон, ки ба «Иттифоқи меҳнаткашон»ҳамроҳ шуда буданд ва онро болшевики матин Е.А. Иваницкий роҳбарӣ мекард, ба майдони сиёсӣ баромаданд. 18 моҳи феврالی соли 1918 дар маҷлиси «Иттифоқ» яке аз масъалаҳои асосии инқилоб ҳалли худро ёфт, ки чунин қарор қабул карда шуд: «Ҳокимиятро ба ихтиёри Шуурои депутатҳои солдатҳо бо ҳамбастагии Иттифоқи косибон, коргарон ва хизматчиёни ноҳияи Хучанд дода, онҳоро аъзои Шууро интихоб карда шавад»¹.

Бо таклифи Е.А. Иваницкий ба шаҳри Тошкент ба Шуурои Комиссарони Халқӣ «барои маърузаи шахсӣ» оиди дар Хучанд мураккаб шудани вазъият ва огоҳ кардани мақсадҳои «Иттифоқ»болшевик Г. Караваев чун намояндаи махсус фиристонида шуд. Коргарон инчунин масъалаи мусаллаҳ кардани аъзоёни «Иттифоқ»ва ба инқилоб содик будани солдатҳои гарнизонро муҳокима намуданд. «Иттифоқи меҳнаткашон» бо мақсади муборизаи қатъӣ барои ҳокимият коргарони ақибгоҳ ва кам-

¹ БД ВС , ф. 370, р.2, д.16, в. 28.

бағалони шахрии миллати таҳҷоиро ба худ чалб кард. Бо дастгирии «Иттифок» аз ҳайати Шурои Хучанд намояндагони «Шурои Исломия», ки дар зери пардаи «Шурои депутатҳои коргарон» пинҳон буданд, бароварда шуданд.¹

Рӯзҳои 20-уми моҳи феввали соли 1918 маҷлиси якҷояи аъзоёни «Иттифок» ва «Ҳизби коргарони мусулмон», ки дар он зиёда аз ҳазор нафар меҳнаткашони шахр ширкат варзиданд, доир гардид. Дар рӯзномаи маҷлис якҷанд масъалаҳои муҳим, яъне оид ба интихоби намояндагони худ ба Шурои депутатҳои коргарон, соладатҳо, деҳқонон ва депутатҳои мусулмони Хучанд меистоданд. Дар ҳайати Шурои коргарон 26 намоянда интихоб шуд, ки дар байни онҳо болшевикони машҳури Тоҷикистони шимолӣ буданд: Е.А. Иваницкий, И.Я. Тихонов, Абдуқодир ва Ҷӯрабой Шокаримовҳо, В. Михайлов, К. Начмиддинов, Г. И. Караваев ва дигарон шомил буданд.²

Баҳри боварии меҳнаткашони маҳаллиро ба сохти ҷадид кавӣ кардан ва ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравиро аз унсурони аксулинқилобӣ тоза намудан моҳи марти соли 1918 Шурои Хучанд аз сари нав ташкил карда шуд. Ҳаминро бояд иқрор шуд, ки дар ин роҳ мавқеи И. Калугин, ки бо кӯшиши Е.И. Иваницкий аз вазифаи аъзои Шурои Кишварӣ баҳри мустаҳкам кардани Шурои Хучанд ва дастаи маҳалии Гвардияи Сурх даъват карда шуда буд, мавқеи калон бозид.³

Ҳамин тавр, муборизаи дуру дароз ва қатъии дохилӣ ба рои ба даст даровардани ҳокимияти сиёсӣ ба фоидаи болшевикон анҷомид. Дар Хучанд ва баъд дар тамоми уездҳои Тоҷикистони шимолӣ ҳокимияти Шуроҳо бе ягон шӯриши ҷароғнок ва бо роҳи осоишта барқарор гардид.

Бо барҳам додани «Мухторияти Кӯқанд» Инқилоби Сотсиалистӣ дар Исфара, Конибодом ва Ашти Тоҷикистони шимолӣ ғалаба кард. Аллақай дар ибтидои соли 1918 дар волости Исфара шумораи зиёди шууроҳо пайдо шуданд. 10 апрел

¹ Г.Х. Хайдаров. Борьба за Советской власти в Северном Таджикистане(1917-1923 гг.) Изд. «Ирфон», 1966.С.61.

² Дар ҳамон ҷой С.62.

³ БД ҶТ, ф.46, р 1, д.27, в. 5.

анчумани Фавқулодаи судҳои халқӣ, комиссарони волост, арбоби деҳот ва оқсақолони шаҳри Қўқанд ва уезд оид ба эътирофи Ҳокимияти Шуравӣ қарор бароварданд.¹

Ҳанӯз 6-7 декабри соли 1917 дар Фарғона анчумани шууроҳои вилоятии коргарон, солдатҳо ва депутатҳои мусулмон бо иштироки намояндагони иттифоқҳои касаба доир гардид. Ба муқобилияти саҳти аъзоёни ҳизбҳои муросокор нигоҳ накарда, анчумани вилоятии шууроҳо бо қатъияти болшевикон, қарори Комиссарони Халқиро чун органи олии кишвари ҳокимият қабул кард. Анчуман шуурои нави вилоятиро бо сарвари болшевик Крутиков интиҳоб намуда, дар маҳалҳо ба дасти шууроҳо гузаштани ҳокимиятро эълон кард.

Қарори анчуман инчунин барои меҳнаткашони Ашт, Исфара, Конибодони волостҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир, ки аз лиҳози маъмури ба вилояти Фарғона итоат мекард аҳамияти муҳим дошт. Моҳи январи соли 1918 Шуурои коргарон, солдатҳои Хучанд депутатҳои худро барои дар маҳалҳо барпо кардани Ҳокимияти Шуравӣ сафарбар намуд. Ҳокимияти Шууроҳо дар волостҳо бо қарори анчумани депутатҳои деҳқонон барпо мегардид. Дар волости Қистакӯз ҳокимияти шууроҳо ҳанӯз декабри соли 1917 барпо карда шуд.

29 марти соли 1918 дар анчумани шуурои волости Унҷӣ шуурои волостии депутатҳои деҳқонон ташкил шуда, кумитаи иҷроия интиҳоб карда шуд. Дар муддати январ – марти соли 1918 Шуурои Ўротеппа аз вазифаи комиссарони волостии ҳукумати муваққатӣ озод кардани мансабдорон дар волостҳои Гонҷӣ, Шаҳристон, Ўротеппа, Далён ва Мастҷоҳ ба анҷом расонида, ба ташкил кардани шууроҳои нави волостӣ шуруъ намуд.

Аввали моҳи апрели соли 1918 бо ёрии депутатҳои уездии муттаҳидаи Шуурои Хучанд, аллақай ба деҳқонҳо Шууроҳои волостӣ ва дар назди онҳо дар нӯҳ волостҳо кумитаҳои замину об ташкил карда шуд.²

¹ «Наша газета» аз 10-уми апрели соли 1918.

² Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции..., С. 227-228.

Моҳи марти соли 1918 бо қарори Шурои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Хучанд вазифаи комиссари уездии ҳукумати муваққатӣ аз эътибор соқит карда шуд. Дар ибтидои моҳи апрели соли 1918 думмаи аксулинқилобии шаҳри Хучанд низ пароканда карда шуд.¹

Таҷрибаи таърихӣ ошкору равшан нишон дод, ки Шурои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Хучанд, ба ёриву мадади меҳнаткашон така намуда, муборизаи барҳам додани ташкилотҳои маҳалии буржуазӣ– маҳалчигӣ ва қабл аз ҳама ҳизби «Шурои Исломия»-ро мустаҳкам намуд. Пас аз барҳам хӯрдани «Мухторияти Қуқанд» яку яқбора обрӯ ва эътибори ташкилотҳои маҳалии «Шурои Исломия»дар назди омма рехт. Зеро меҳнаткашони маҳаллӣ боварии қавӣ ҳосил карданд, ки «Шурои Исломия»ба онҳо хиёнат кардааст ва аз ин ҷо онҳо дар атрофи шуроҳо саҳт мустаҳкам шуданд. Барои ҳамин ҳам шурои Хучанд хоҳишу дархостҳои меҳнаткашонро ба эътибор гирифта, дар охири моҳи феввали соли 1918 оид ба пароканда намудани ҳизби «Шурои Исломия»қарор баровард.²

Бо ҳамин аз рӯзҳои нахустини баъд аз барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ сар карда, тамоми звенаҳои муҳими соҳти кӯхнаи буржуазӣ ва мустамликадорӣ барҳам дода шуда, ба ҷои он оммаи меҳнаткаш бо сарвариин болшевикон баҳри барпо кардани давлати коргару деҳқон камари ҳиммат бастанд. Масалан, 18 моҳи апрели соли 1918 Шурои Хучанд оид ба таъсиси қисмҳои Артиши Сурх қарор баровард, ки мувофиқи он дар сафҳояш бояд шахсони софдил ва ба халқу Ватан содиқ вучуд дошта бошанд.

Барҳам додани «Мухторияти Қуқанд»яке аз омилҳои муҳими мустаҳкам намудани ҳокимияти коргару деҳқон ва барпо кардани мухторияти шуравӣ дар кишвари Туркистон маҳсуб аст. Анҷумани V-уми кишвариин Шууроҳои Туркистон (30 апрели соли 1918), орзуву умед ва иродаи оммаро ба эътибор гирифта, оид ба барпо кардани Ҷумҳурии Мухториин

¹ Г.Х. Ҳайдаров. Борьба за установление... С. 64.

² Ниг: Борьба за установление и упрочение Советской власти в Ходженском уезде (1917-1920 гг.). Сб. документов, Ленинабад, 1957, С. 25.

Шуравии Туркистон дар ҳайати ҶФСШР қарор қабул кард. Ба ҳайати он тамоми ноҳияҳои имрӯзаи вилояти Суғд низ дохил шуданд.

Барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Хучанд ба болшевикон имконият дод, ки корҳои зиёди ташкилиро дар волостҳо ва деҳаҳои уезд ба таври васеъ ба роҳ монанд. Баҳори соли 1918 интихоботи шуроҳо дар волостҳои Нов, Гулякандоз, Қистакӯз, Унҷӣ ва дигар волостҳои уезди Хучанд, инчунин дар Исфара ва Конибодомии уездди Кӯканди вилояти Фарғона доир гаштанд. Аммо бояд андеша намуд, ки бо чанд сабабҳои субъективӣ интихоботи ҳокимияти маҳаллии шуроҳо дар баъзе маҳалҳо дар асоси ғайридемократӣ гузаронида мешуданд. Аксарияти интихобкунандагон аз қабилӣ оммаи халқ ба таври бояду шояд дар чараёни интихобот иштирок накардаанд ва баъзе аз онҳо ҳатто моҳияти ин чорабиниҳои сиёсиро дуруст сарфаҳм намерафтанд. Зеро ба онҳо аз ҷониби ташвиқотчиён моҳияти сиёсӣ ва вазифаҳои шуроҳоро дуруст фаҳмонида намешуд. Аз ҷониби дигар, дар ҳайати шуроҳо намоёндагони эссеру мешевикон ҷой гирифта, дидаву доништа мақсаду маром ва вазифаҳои шуроҳоро ба меҳнаткашон намефаҳмониданд.

Масалан, дар гузоришнома ва арзномаи комиссари уезди Хучанд Н. Зайцев, ки ин вазифаро аз таърихи 27-уми сентябри соли 1918 иҷро мекард зикр карда мешуд: «Меросро аз комиссарони эсерони чап гирифта, уезди Хучанд бояд изҳор намояд, ки ягон шахс аз байни камбағалон оид ба диктатураи пролетариат ҳарфе нашундааст, дар сари ҳокимият ва кумитаҳои иҷроия бошад аксариятро намоёндагони буржуазия ва бойҳо ташкил мекарданд.»¹

Бо мақсади аз байн бурдани камбудихои ҷойдошта дар ташкилотҳои шуроҳои волостӣ, кумитаи ҳизбии вилояти Самарқанд оид ба гузаронидани чараёни азнавинтихобкунии шуроҳо дар волостҳои уезди Хучанд ва ноҳияи Ҷротеппа қарор қабул намуд. Азнавинтихобкунии шуроҳои волостиро комиссияи ҳизбӣ-шуравӣ дар ҳайати котиби ҳизбии вилояти

¹ БД ҶТ, ф.208, р 1, д.37, в. 68.

Самарқанд Чечевичкин, аъзои бюрои кумитаи ҳизбии вилоят И. Деканов, комиссари уезди Хучанд Н.В. Зайцев ва комиссари оид ба масъалаҳои миллии уезди Хучанд А. Иркабоев сарварӣ мекарданд.

Бо сарвари ин комиссия аз таърихи 2 то 24 моҳи октябри соли 1918 маҷлисиҳои умумии меҳнаткашони волостҳои Унҷӣ, Гулякандоз, Нов, Исфана, Букса-Себерғон, Қистакӯз, Мастчоҳ, Далён, Ғонҷӣ, Басмандӣ ва Ҷротеппаи Тоҷикистони шимолӣ гузаронда шуд, ки дар он шуроҳои волостӣ ва кумитаҳои иҷроияи онҳо интихоб карда шуданд.¹

Қарағни шӯроқунонии ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, ки аз охири моҳи ноябри соли 1917 оғоз гардида буд, моҳи октябри соли 1918 ба анҷом расид. Ва дар анҷумани якуми шуроҳои уезди Хучанд ихроҷ карда шуд, ки дар қаламрави уезд тамоми ҳокимият ба ихтиёри шуроҳо гузашт. Анҷуман ҳайати Шуроҳои коргарон, солдатҳо, мусулмонон ва депутатҳои уезди Хучандро интихоб намуда, Кумитаи иҷроияро ташкил кард.²

Ҳокимияти Шуравӣ дар Самарқанд ва ноҳияҳои қўҳии водии Зарафшон, ки ба ҳайати уезди Самарқанд дохил мешуданд, нисбат ба шаҳри Тошкент каме дертар барпо карда шуд. 28 ноябри соли 1917 дар Самарқанд маҷлиси ғайринавбатии Шурои депутатҳои коргарон, солдатҳо ва мусулмонони меҳнаткаш доир гардид. Маҷлиси умумӣ Шурои Комиссарони Халқии кишварро эътироф намуд. Дар шаҳри Самарқанд 13 декабри соли 1917 даъват карда шудани анҷумани вилоятии шуроҳои депутатҳои коргарон, солдатҳо ва деҳқонони мусулмон, Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистонро эътироф намуда, дар вилояти Самарқанд ба дасти шуроҳо гузаштани ҳокимиятро расман эълон намуд.

Ноҳияҳои қўҳии Тоҷикистони шимолӣ – волостҳои Панҷекат, Моғиёну Фароб, Офтобруя, Киштуд, Фалғар ва Исқандар аз лиҳози маъмурий ба ҳайати уезд ва вилояти Са-

¹ Г.Х. Ҳайдаров. Борьба за установление... С. 68.

² : Борьба за установление и упрочение Советской власти в Ходженском уезде (1917-1920 гг.). Сб. документов, Ленинабад, 1957, С. 22.

марқанд шомил буданд. Аз ин рӯ дере нагузашта пас аз қарори анҷумани вилоятии шуроҳо Ҳокимияти Шуравӣ дар волостҳои номбаршудаи водии Зарафшон ва қабл аз ҳама дар волости Панчекат, ки ба Самарқанд наздик буд, барпо карда шуд. Барои ҳамин ҳам, аҳолии ин ҷойҳо дар зери таъсири он воқеаҳои инқилобие, ки дар шаҳрҳои марказии кишвари Туркистон рух дода буданд, қарор доштанд.

Бо дастгирии бевоситаи шурои вилоятии Самарқанд моҳи декабри соли 1917 Ҳукумати Шуравӣ дар дигар волостҳои кӯҳии водии Зарафшон, ба ҷуз волости Мастҷоҳ барқарор карда шуд.

3). Бунёди Ҳокимияти Шуравӣ дар уезди Ўротеппа ва волости Мастҷоҳ.

Ба ҳама маълум аст, ки шаҳри Ўротеппа яке аз қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Марказӣ буда, дар он ҳунармандӣ ва қосибӣ ба авҷи аъло тараққӣ карда буд. Ин шаҳр, ки яке аз марказҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии кишвар маҳсуб меёфт, дар арафаи Инқилоби Октябр дорои саноати калон набуд ва вобаста ба ин синфи коргари инқилобӣ низ дида намешуд. Намояндагони ҳизби болшевикӣ ангуштшумор буда, онҳо бо омма ҳоло алоқаи қавӣ барқарор накарда буданд. Дар гарнизони шаҳр байни амалдорони кухнаи рус таъсири ҳизбҳои майдабуржуазӣ хело зиёд буд. Дар чунин ваъияти сиёсӣ ҷараёни барпо шудани ҳукумати Шуроҳо дар Ўротеппа ва ба чунин волостҳои он :Ғонҷӣ, Мастҷоҳ, Шаҳристон, Басмандӣ мегузашт.

Шуро дар Ўротеппа моҳи март Соли 1917, дере нагузашта пас аз ғалабаи инқилоби буржуазӣ— демократии моҳи феввали соли 1917 ба вуқӯ пайваст. Дар ин ҷо чун дар Хучанд ташаббускорони барпо кардани шуроҳо солдатҳои руҳияи инқилобидоштаи гарнизон буданд. Коргарони рус ҳам дар Ўротеппа шурои хешро барпо намуданд, ки моҳи августи соли 1917 бо шурои солдатҳо як карда шуданд. Шурои муттаҳидгаштаи депутатҳои солдатҳо ва коргарон мавқеи худро мустаҳкам карда, дар байни омма соҳиби обрӯ гардид.

Аммо дар Ўротеппа ташакул ёфтани ҳоқимият ба шуроҳо имконият наредод, ки феврал ҳоқимиятро ба даст дароваранд. Моҳи апрели соли 1917 бо сарвари прароршик Зауряд, бо фармони сардори посбони Ўротеппа Кумитаи иҷроияи Ҳукумати муваққатӣ ташкил ёфт, ки ба он тамоми унсурони аксулинқилобӣ майл намуданд. Аммо бо баъзе сабабҳои объективӣ ва субъективӣ ба болшевикон имконият нашуд, ки тамоми ҳоқимиятро ба даст дароранд. Дар Шуроҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Ўротеппа аксариятро аъзоҳои ҳизби эсеру меншевикони муросокор ташкил мекарданд. Нуқтаи назари зиддиҳалқии онҳо аз он иборат буд, ки бояд дар шуроҳо намоёндагони меҳнаткашон маҳаллӣ роҳ дода нашаванд.

Ғалабаи инқилоби пролетарӣ сабаби он гардид, ки баъд аз шӯриши ярқноқ дар маркази сиёсӣ ва маъмурии Осиёи Миёна шаҳри Тошкент 1-ми ноябри соли 1917 Шурои депутатҳои коргарон ва солдатҳо, масъалаи ба дасти омма гузаштани ҳоқимиятро эълон намуд. 2 ноябр оид ба ин масъалаи сиёсӣ Шурои Хучанд низ изҳор кард. Аммо дар ҳаёти Шурои Ўротеппа намоёндагони синфҳои доро «ҷонибдорони сиёсати кӯҳна» низ буданд. Танҳо дар ибтидои моҳи декабр қарор карда шуд, ки аъзои Шурои депутатҳои солдатҳо Калюшкин бо мақсади муайян намудани «вазъи ҳоқимият» ба шаҳри Тошкент фиристонида шуд. Пас аз ахбороти Калюшкин оид ба ғалабаи инқилоби пролетарӣ ва ба дасти меҳнаткашон гузаштани ҳоқимият, дар кишвари Туркистон барпо кардани Шурои комиссарони халқӣ қарор дода шуд, ки дар Ўротеппа ҳам ҳоқимият бояд ба дасти шуроҳо гузарад. Аммо ба ин нигоҳ накарда, ҳоқимият дар ин ҷо ба дасти эсеру меншевикон, «Шурои исломия» ва дигар ташкилотҳои буржуазӣ қарор дошт. Ин ҳоқимият ягон дигаргуниҳои демократӣ бо маводи хӯрокворӣ таъмин кардани аҳоли ва дигар эҳтиёҷоти зарурии мардумро ба ҷо наовард. Ҳамаи ин амал онро нишон медиҳад, ки баъд аз ғалабаи Инқилоби Февралӣ ва барпо кардани Шурои депутатҳои солдатҳо ва коргарон ва пас аз Инқилоби Сотсиалистии соли 1917 низ дар Ўротеппа дар сари ҳоқимият асосан ҳизбҳои муросокори меншевику эсерҳо меистоданд.

Ба замми ин аксулинқилобчиён бо унсурони меншевикию эсерй, махсусан баъди ташкил шудани «Мухторияти Қўқанд»ва ба ин чо реша давонидани намояндагони ин ҳокимияти сохта, онҳо ба он алоқаи зич бастанд. Ба ин аз чониби шуруҳо барқарор кардани Думаи шаҳрии Ўротеппа мисол шуда метавонад, пас аз он чӣ дар шаҳр ва чӣ дар деҳот ягон дигаргуниҳои инқилобӣ гузаронида нашуд.

Аҳолии русзабони шаҳри Ўротеппа бо баҳонаи он, ки гӯё аз чониби аҳолии маҳаллӣ ҳар гуна ҳаракатҳои бечо зоҳир мегардад ва он минбаъд барои ҳаёти мардуми русзабон ҳавфи калон дорад, дар маҷлиси 4 феввали соли 1918 ба Шурои депутатҳои солдатҳо ва коргарон бо хоҳиш мурочиат карданд, ки «минбаъд то пурра гардидани ҳаёти гарнизон, он захираи аслиҳа ва патронҳо барои нигоҳ доштан ба ихтиёри аҳолии рус дода шавад...»Депутатҳои эсеру меншевикон оқибати сиёсии чунин қарорҳо ба эътибор нагирифта, ин талаботро ҷонибдорӣ намуданд.

Ба яроку аслиҳа соҳиб гашта, дар Ўротеппа В.И. Владимиров 18 феввали соли 1918 «маҷлиси шаҳрвандони рус ва солдатҳои шаҳро даъват менамояд ва дар он дар бораи ташкил намудани «дружи́наи яроқнок» аз байни шаҳрвандони руси ҷинси марди шаҳри Ўротеппа, ки қобилияти идора кардани яроқро дошта, дар шаҳр вазифаи посбониро адо карда тавонанд ва дар вақти «балво» бардоштани аҳолии таҳҷой оромии шаҳрвандонро таъмин намоянд.»¹

Дар ин маҷлис собиқ амалдорони руси подшоҳӣ, аъзоёни ҳизби «Шурои исломия», судҳои «халқии»Ўротеппа ва волостҳо ширкат варзиданд. Ба иштирокчиёни маҷлис муясар гардид, ки пинҳонӣ аз омма оиди дар Ўротеппа моҳи сентябри соли 1917 аз чониби шуруҳо барҳам додаи думаи шаҳриро аз нав барқарор намоянд ва қисми аҳолии русро бо аслиҳаи аз сарварони ҳарбӣ ба даст оварда, мусаллаҳ кунанд.²

Думаи шаҳриро барқарор карда, аксулинқилобчиён аз лиҳози яроку аслиҳа мусаллаҳ гардида, ба муқобили ҳара-

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история С.152...

² БД вилояти Суғд , ф.4,р. 1, д.3,в.2.

катҳои инқилобии меҳнаткашони маҳаллӣ баромада, кӯшиш ба харҷ медоданд, ки барои худро «эмин» нигоҳ доштан сарҳади Ёротеппаро ба мухторияти буржуазии Қўқанд ҳамроҳ намоянд.

Ибтидои моҳи март соли 1918 аз шаҳри Ёротеппа командаи посбонон бароварда шуд, солдатҳои он шуроҳоро ҷондорӣ мекарданд. Аммо сарварони эсеру меншевекии шуро худсарона тамоми ҳокимиятро ба «дружиная русӣ-халқӣ», ки онро собиқ амалдорон ташкил карда буданд, бо ду дасти адаб супориданд.

Шурои депутатҳои солдатҳо ва коргарони Ёротеппа дар маълумотномаи охирини худ аз санаи 28 моҳи март соли 1918 ба унвони Шурои вилояти Самарқанд ва уезди Хучанд хабар дод : «Бо сабаби дар шаҳри Ёротеппа барҳам додани командаи маҳалии посбонон ва дар гарнизон вучуд надоштани солдатҳо Шурои депутатҳои солдатҳо ва коргарони Ёротеппа барҳам дода мешавад...ва дар шаҳри Ёротеппа»дружиная русӣ-халқӣ» ва шурои дружина ташкил мешавад. Аз ин рӯ шуро хоҳиш мекунад, ки минбаъд тамоми муқотибаи расмӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо ба Шурои депутатҳои солдатҳо ва коргарони Ёротеппа нафиристонида, балки ба ¹Шурои «дружиная русӣ-халқии» Ёротеппа раво карда шавад. «Ин барои маълумот хабар дода мешавад. Ҳуҷҷат ва маблағи пулӣ ба шурои навтаъсиси дружина ирсол шуд». Бояд изҳор кард, ки дружиноро оммаи меҳнаткаш ҳаргиз тарафдорӣ намекард, зеро амалу рафтори он мутлақо ба муқобили омма равона карда шуда буд.

Баҳри роҳбариро ба уҳда гирифтани шурои дружина дар ҳайати панҷ нафар одам интихоб карда шуд. Ба он монархистон ба мисли В.И.Владимиров, собиқ амалдорони саризм В. Ручкин, Г.И. Стемпневский, Д.Т. Тяпухин, сардори гарнизони Ёротеппа, ки дар паҳш кардани шӯриши соли 1916 ширкат варзида буд, Т.С. Кузин дохил мешуданд. Мақсади амалиётҳои ҳамаи онҳо пароканда кардани шурои Ёротеппа ва ба

¹ БД вилояти Суғд. ф.41,р. 1, д. 248 .,в. 119.

даст даровардани ҳокимият буду бас. Комиссари халқӣ оид ба қисми шаҳрвандӣ – маъмурии Шурои Комиссарони халқ эсер Агапов, ки баъдтар рӯйроҳ ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ бархеста, ба ҷои Раиси Комиссарони Халқии Туркистон амри дар Ёротеппа ҳокимиятро ба шурои дружина додан имзо гузошт.¹

Баъди аз ҷониби оммаи халқ ва дастаҳои гвардияи Сурх барҳам додани «Мухторияти Қӯқанд»қувваҳои зиддиинқилобии Ёротеппа бо сарвари монархист В.И. Владимиров маҷбур буданд, ки тактика ва стратегияи ақсулинқилобии хешро бо методи авомфиребӣ ва пардапӯшӣ дигаргун намоянд. Роҳу воситаҳои нави ба худ хоси зиддишуравиро маккоро на кор карда, ба ҷашми оммаи халқ ҳок мепошиданд. Масалан, намояндагони монархистон, эсеру меншевикон ва собик амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ва дигар унсурони зидди-халқӣ бо роҳи пинҳонӣ аз мардум монархист В.И. Владимировро ба Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон фиристониданд.

Ба гузоришнома ва арзномае, ки аз номи Шурои дружинаи Ёротеппа навишта шуда буд, чунин фикру андеша изҳор дошт : «Аз сари нав ташкил шудани Шурои дружина, Шурои Комиссарони Халқиро хоҳиш мекунад, ки қарор оид ба ташкил карда шудани дружинаи русӣ-халқии Ёротеппа бо ҳамаи он дархостҳо тасдиқ карда шавад. Ба Шурои дружина ҳамаи он ҳуқуқи вазиғҳое, ки ба Шурои депутатҳои солдатҳо ва коргарон дода шуда буд, муҳайё карда шавад...»² Дар охири ин гузоришнома Шурои дружина, инчунин хоҳиш карда буд, ки қарор оид ба ташкил кардани дружина бо роҳи наشري амр ва онро дар қаламрави кишвар паҳн карда, оммаи васеъро ба он ошно намудан ба мақсад мувофиқ аст.

Аъзои Шурои Комиссарони Халқӣ эсери ҷап Агапов, ки дере нагузашта, ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ рӯйроҳ баромад карда буд, 10 моҳи март соли 1918 ба ҷои раиси Совнарком амри сохтаи монархист В.И. Владимировро, ки асоси

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история С.153.

² БД вилояти Суғд , ф.4,р. 1, д. 3.,в.6.

онро протоколи маҷлиси аксулинқилобчиёни Ўротеппа ташкил мекард, имзо гузошт.

Гарчанде ки сўйқасдчиён амри Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистонро, ки дар бораи Шурои дружина ҳамчун органи салоҳиятдори ҳукумат доништа шуд, ба даст оварданд, аммо бе иштироки буржуазияи миллии маҳалӣ барои ҳокимиятро пурра гирифтган мулоҳиза мекарданд, то ки шӯриши умумихалқӣ сар назанад. Аз ин рӯ моҳи март соли 1918 Шурои дружинаи русӣ-халқӣ ба управи шаҳрии Ўротеппа бо дархосте муроҷиат намуд, ки Шурои дружинаи русӣ-халқиро аз ҳисоби «мусулмонон» бояд «такмил» дод. Аммо шовинистони дружина, шарт монданд, ба аъзои Шурои дружина ашхоси миллати маҳалие роҳ дода мешавад, ки забони русиро баробари русҳо донад. Ин шарт вазнин буд, зеро шовинистон хуб огоҳ буданд, ки аз байни мардуми маҳаллӣ донандаи забони адабии русӣ ангуштшумор буданд, ки ба ин андеша фактҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд.

Масалан, аз 150 ҳазор аҳолии таҳҷоии ноҳияи Ўротеппа мувофиқи шарт ба ҳайати дружина дохил шудан танҳо як шахс пайдо шуд, ки аъзои он шавад. Ин ҳам бошад комиссари маҳалии Ўротеппа Шомирзо Шокаримбоев маҳсуб буд. Бо баъзе маълумотҳои намояндагони Шурои вилоятии Самарқанд ришвахори ашддӣ ва вақтҳои охир аксулинқилобчӣ аст»¹

Шомирзо Шокаримбоев ҳамчун аъзои «Шурои дружинаи русӣ-халқӣ» вазифаи худро иҷро карда, ҳудаш худсарона қарорҳои Шурои Ўротеппаро бекор карда, бойҳо ва батангкунандагони камбағалони деҳотро, ки аз вазифа сабукдӯш карда шуда буданд, аз нав дар чояшон барқарор мекунад. 13 моҳи апрели соли 1918 дар маҷлиси васеи «дружина» дар бораи барҳам додани Шурои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Ўротеппа қарор қабул карда мешавад².

¹ Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции..., С.241.

² Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон (Минбаъд БМД ҶЎ), ф.17, р.1, д. 86, в. 3.

Масъалаи дигаре, ки маҷлис дида баромад, муносибат ба Кумитаи иҷроияи ноҳияи Ўротеппа, ки дар рӯзҳои шӯриши яроқноки Тошкент барпо карда шуда буд, махсуб буд. Кумитаи иҷроия дар Ўротеппа ягона ташкилоте доништа мешуд, ки манфиати синфии оммаи меҳнаткашро ҳимоя мекард. Дар давраи вучудияти хеш ин ташкилот оид ба ҳаёт тадбиқ кардани қарорҳои Ҳокимияти Шуравӣ қорҳои бузурги роҳбарият ташкилиро иҷро кардааст. Кумитаи иҷроияи ноҳияи Ўротеппа қарорҳои Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистонро ба роҳбарият гирифта, шуъбаи иқтисодӣ таъсис дод, ки он дар назди худ вазифаи милликунони фабрикаю завод, биржаи меҳнат барои ба қайд гирифтани бекорон ташкил намуд ва амр кард, ки тамоми муассисаҳои шуравӣ ва шахсони алоҳида, бе иҷозати биржаи меҳнат қоргарон ва хизматчиён ба қор қабул карада нашаванд.

Баъдан маълум гардид, ки депутатҳои эсерони чапи комичроия расман ба хатоии амр таъя карда, ба дружинаи аксулинқилобӣ ҳамроҳ шуданро изҳор карданд. Аммо қисми депутатҳо бо сарвари болшевикон берун аз амри Шурои Комиссариати халқии Туркистон барои пароканда кардани комичроия қатъиян зид баромада, қорор доданд, ки қорҳои ташкилиро қавӣ карда, алоқаро бо халқ мустаҳкам намуда, муборизаи зидди «дружинаи русӣ-халқӣ»-ро ҳамачониба ташкил бояд кард. Аммо амри Шурои Комиссариати халқии Туркистон ва хиёнати эсерони чап ба монархисти ашаддӣ В.И. Владимирова имконият пайдо кард, ки чунин изҳор намояд: «шурои дружина бо якҷоягии думаи шахрӣ ҳокимиятро ба даст гирад ва доир ба ин воқеа ба аҳолии маҳаллии Ўротеппа фаҳмонда шавад».¹

Таҷрибаи таърихӣ аниқу равшан нишон дод, ки шурои «дружинаи халқӣ– русӣ»-и Ўротеппа амалан сиёсати саризими рус ва ҳукумати муваққатиро бе ягон дигаргунӣ идома дод. Бе муайян кардани даромади иқтисодии аҳолии ноҳияи Ўротеппа андози сангин муайян карда мешуд, ки аҳволи бе

¹ Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции..., С.242.

ин ҳам вазнини иҷтимоӣ– иқтисодии меҳнаткашонро боз ҳам сангинтар мекард. Роҳбарияти «дружина» на танҳо коркунони масъули комиссияи гузаронидани ислоҳоти заминро обро ба сарҳади ноҳияи Ўротеппа дохил шудан манъ карда буданд, изҳор доштанд, ки ташкил кардани ин масъала ба уҳдаи органҳои маҳалии ҳокимият, яъне шурои «дружина» гузошта шавад. Ин маъноӣ онро дошт, ки ислоҳоти муҳими иқтисодӣ-иҷтимоӣ ба ғайри ин бою амалдорон ва руҳониён ҳаллу фасл карда шавад.

Дар муддати на он қадар тӯлонии фаъолиятҳои «дружинаи русӣ-халқӣ» аз омма тамоман дур буд, зеро ҳеч гоҳ ба манфиати меҳнаткашон қору амал зоҳир накардааст. Қувваҳои инқилобӣ моҳи май соли 1918 бо мақсади ҳарчи тезтар аз байн бурдани ин ҳокимияти истиморгарон ҳизби синфи коргару деҳқони мусулмонро таъсис доданд, ки он қувваҳои инқилобиро бо ҳам зич пайваст. Барқарор кардани Ҳокимияти Шуравӣ вазифаи асосии ин ҳизб доништа мешуд. Даре нагузашта ба ин ҳизб аъзоёни шурои дружина С.В.Ношкин ва номзадҳо ба Шурои дружина С.Р. Дунаев ва Г.М. Голубев майл карданд. Қисме аз аъзоёни ташкилоти Ўротеппагии эсерони чап аз ҳамкорӣ бо шовинистон даст кашиданд.

Дар Ўротеппа бо роҳбарии болшевик Бобо Содиқов бо иштироки эсерҳои чап Г.М. Голубев, Сабур Зокиров, Уматқулов ва дигарон Шурои коргарон таъсис дода шуд. Дар натиҷа дар Ўротеппа то моҳи июли соли 1918 духокимияти амал мекард.¹

Ташкилотҳои марказии Ҷумҳурии Туркистон ва вилояти Самарқанд дар асоси маълумотҳои бардуруғи амри Шурои комиссарони халқи Туркистон аз 10 март соли 1918 танҳо ҳукумати «дружина «-ро эътироф мекарданд, ки ин амалиёт куллан зиддиинқилоб ва ҳокимияти халқӣ равона карда шуда буд. Онҳо ҳизби мусулмонии коргару деҳқонро чун ҳизби буржуазияи миллӣ эътироф накарда, дар амалиёти барпо кардани шуроҳои волостӣ ҳама гуна мамониатро пешкаш мекарданд.

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история С.154...

Аммо ба ҳамаи ин мамониатҳо нигоҳ накарда «ҳизби му- сулмонони коргару деҳқон» оммаи васеи халқро дар атрофи Шууроҳои депутатҳои коргарон муттаҳид намуда, ба қувваи халқунандаи зидди ҳокимияти аксулинқилобии «дружинаи русӣ-халқӣ» табдил ёфт. Ин ҳизби халқӣ дар назди ташки- лотҳои ҳокимияти вилоят ва кишвар вазифаи бекор кардани амри Шурои Комисарони халқи кишвари Туркистон аз 10 моҳи март соли 1918 ва барҳам додани «дружинаи русӣ- халқӣ» чун ташкилоти аксулинқилобии монархистон масъала гузошт.

Шурои дружина 5 март соли 1918 Дастури шурои ўро- теппагии дружинаи русӣ-халқӣ ва маърузаро ба номи Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон тайёр намуд. Бо чунин ҳуччатҳо аъзои шурои дружина В.И. Владимиров ба шаҳри Тошкент ба назди Шурои Комиссарони Халқии ки- швари Туркистон фиристонида шуд. Ў 10 моҳи март аз чони- би аъзои Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон эсери чап Агапов қабул карда шуд. В.И. Владимиров ба ў бо- тафсил масъалаи ташкил шудани «дружинаи русӣ– халқӣ»-ро фаҳмонида дода, баробари ин шароити вазнини ҳаёти ичти- мой– маиширо изҳор намуда, ёрии иқтисодӣ талаб намуд. Намояндаи дружина инчунин гӯё барои ҳифзи мардуми рус аз ҳучуми аҳолии таҳқоии Ўротеппа ва гирду атрофи он яроқи лозимӣ талаб намуд. Инчунин ў талаб кард, ки бо роҳи наشري амр дар қаламрави кишвар «қонунӣ» амал кардани дружина эътироф карда шавад. Эсери чап Агапов ваъда дод, ки ба роҳбари дружина ва ба ҳама масъалаҳо ёриву мадад мерасо- над.¹

В.И. Владимиров аз Тошкент бо ҳуччате баргашт, ки дар асоси он ба шурои дружина бо барҳам додани гарнизони Ўротеппа ҳама ҳуқуқҳо дода шуд. Ба ҷуз ин ба дружина ҳуқуқи органи салоҳиятдор на танҳо дар Ўротеппа, инчунин ба волостҳои Гонҷӣ, Мастҷоҳ, Шаҳристон ва Босмандӣ, ки ба шаҳр наздикӣ доштанд, низ дода шуд. Дар асоси тасдиқи

¹ Филиали Ўротеппагии бойгонии давлатии вилояти Суғд (минбаъд ФҶБДВС), ф. Р-1 д.11, в.4.

хаттии Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон аз таърихи 10 март, тахти №1966, оид ба он, ки протоколи маҷлиси умумии шаҳрвандони рус ва сарбозони шаҳри Ўротеппа маълумот доир ба ҳуқуқи дружина чун органи салоҳиятдори ҳокимият эътироф карда шуд, пас аз ин шурои дружина аз 14 март тахти №1 дар бораи «Шурои дружина аз ин рӯз сар карда вазифаи худро муайян менамояд, амр баровард».¹

Аз рӯзҳои нахустини фаъолиятҳои дружинаи русӣ-халқӣ ва Шурои он аз моҳи феврал то июли соли 1918 дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва алалхусус дар шаҳри уезди Ўротеппа ва волостҳои ба он наздик сиёсати Ҳукумати муваққати ба пеш бурда, фаъолияти зиддиинқилобӣ ва зиддиҳалқиро ҷорӣ намуданд.

Ба амри Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон таъя намуда, аъзоёни шурои дружина кӯшиш ба харҷ медоданд, ки тамоми дигаргуниҳои демократиро дар Ўротеппа барҳам дода, баробари ин амал пеши роҳи иштироки оммаи халқро дар барпо кардани ҳокимияти нав мегирифтанд. Масалан, 13 моҳи апрел аз ҷониби шурои дружина чунин қарор қабул карда шуд: Шурои депутатҳои сарбозони Ўротеппа барҳам дода шуда, аъзоёнаш ба Шурои дружина ҳамроҳ карда шаванд. Депутатҳои эсерони чапи Шурои депутатҳои сарбозон хоҳиши ба ҳайати дружинаи аксулинқилобӣ ҳамроҳ шудан майл намуданд. Аммо қисми депутатҳои шурои сарбозон бо сарвариин болшевикон ба барҳам додани кумитаи иҷроия розӣ нашуда, ба оммаи меҳнаткашон таъя карда, ба муборизаи зидди дружина баромадан қарор карданд. Хиёнати эсерони чап ба аксулинқилобчиён имконият дод, ки бо изҳорот, ки «Шурои дружина бо яқҷоягии думаи шаҳрӣ ҳокимиятро гирифта, оид ба ин масъала ба самти аҳолии Ўротеппа хоҳанд расонд».² Сиёсати Шурои дружина, ки барои ба даст даровардани ҳокимият равона шуда буд, ба ҷамоати болшевикони

¹ ФҶБДВС, ф. Р-1 д. 11, в. 12.

² Р.А. Абулхаев. Упрочение советской власти в районах верховьев Зеравшана. Душанбе, 1972г. С. 45.

Ўротеппаро, ки дар мавқеи дигаргуниҳои васеи демократии ин мавзё қарор доштанд, қонё наметкард.

Болшевикон С.В. Ножкин, С.Р. Дунаев, М.К. Тимохин аз ҳайати дружинаи русӣ-халқӣ ва Шурои он баромада, бо тақя ба аҳолии меҳнаткаш муборизаи васеи ташкилӣ ва ташвиқотӣ баҳри барҳам додани он ва барқарор кардани ҳокимияти ҳақиқатан халқӣ камар бастанд. Дар ин роҳ ба болшевикон дар аввали моҳи май барпо кардани Шурои депутатҳои коргарон ва сарбозон, ки дар ҳайати он намояндагони гуногун аз атрофу акнофи Ўротеппа шомил буданд, ёриву мадади ҳамаҷониба расониданд. Даре нагузашта Шурои депутатҳои коргарону деҳқонон, ҳизби коргару деҳқони мусулмонии хешро барпо карданд. Онҳо бҳио ҳамроҳии болшевикони шаҳри Ўротеппа ва ноҳияҳои он байни оммаи халқ қор бурданд. Яке аз аввалин талабҳои сиёсии ҳизби коргару деҳқони мусулмон бекор кардани амри Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон аз 10 мартӣ солди 1918 ва барҳам додани дружинаи русӣ-халқӣ маҳсуб буд. Аз ин ҷо Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон маҷбур шуд моҳи июл ба роҳбари дружинаи русӣ-халқӣ бо телеграф мурочиат намояд: «Фавран қулли аъзоҳои дружинаи русӣ-халқӣ беяроқ карда шуда, бараъкс аъзоёни қомичроияи Шурои депутатҳо ва гурӯҳи қоммунистон – болшевиконро аз рӯйхати тартибдода шуда, ки ба Шумо қомичроия ва роҳбари гурӯҳ пешкаш кардаанд, бо яроқ таъмин карда шаванд. Бо баробари гирифтани рӯйхат онҳое, ки дар он дарҷ ёфтаанд, ба омӯхтани қорҳои ҳарбӣ қалб бояд қард¹».

Даре нагузашта аз шаҳри Самарқанд ба ёрии Шурои депутатҳои коргарон ва деҳқонони Ўротеппа қомиссияи маҳсуси қорқунони ҳизбию шуравӣ расида омаданд. Шурои депутатҳои коргарон ва деҳқонони Хучанд бо мақсади мубориза бар зидди «дружинаи русӣ-халқӣ» дастаи яроқнокро қиристонд.

Аввали моҳи июни соли 1918 дар шаҳри Ўротеппа ҳизби болшевикии қоммунистӣ таъсис ёфт. 8 моҳи июл бо қувваи

¹ БД вилияти Суғд, ф. 74, р.1, д.8, в.45.

якчояи инқилобӣ ва иштироки фаъолонаи дастаи ярокноки аз Хучанд омада, қисми шаҳри Ўротеппа, ки дар дасти қувваҳои ақсулинқилобӣ қарор дошт, ихота карда шуд. Бо фишори саҳти қувваҳои инқилобӣ штаби «дружинаи русӣ-халқӣ» ва қувваҳои мусаллаҳи он таслим гардиданд.

Дар таҳти раёсати аъзоёни комиссияи Фавқулода оид ба ташкили Шууроҳои вилояти Самарқанд Христофоров, Лебедев ва Самадов аввалин маҷлиси умумии Шуурои нави депутатҳои сарбозон, коргарон ва мусулмонони коалиционии ноҳияи Ўротеппа доир гардид. Дар он ҳайати аъзоёни Шуурои иҷроия аз 7 шахс интихоб карда шуд. Раиси Шуурои депутатҳои сарбозон, коргарон ва мусулмонон болшевик Сеславин ва ҷойнишини аввалини ӯ эсери чап Р.И. Стемпневский, ҷойнишини дуум болшевик Фозил Рачабов, котиб эсери чап Г.М. Голубев; аъзоёни Шуурои комичроия болшевик С.В. Ножкин ва эсерҳо А. Холназаров ва Мир Толибов интихоб шуданд.¹

Шуурои ноҳиявии депутатҳои сарбозон, коргарон ва деҳқонон бевосита ба итоати Шуурои вилоятии депутатҳои сарбозон ва коргарони Самарқанд «бо ҳамаи қонуну уҳдадорихояш» қайд карда шудааст дар амри Комиссариати қорҳои дохилӣ бо рақами № 321 аз 27 июл дохил шуда буд.² Шуурои ноҳиявӣ якҷанд қарорҳои муҳим баровард: дар бораи ноҳияи Ўротеппаро ба уезди мустақил табдил додан, оид ба даъват намудани анҷумани Шууроҳо, дар назди кумитаи иҷроия барпо кардани Биржаи меҳнат, ки бе иҷозати он тамоми муассисаҳои давлатӣ ва шахсони алоҳида одамонро ба қор қабул карда наметавонистанд.

Пас аз барҳам додани «дружинаи русӣ-халқӣ» дар Ўротеппа ва гирду атрофи он вазъияти сиёсӣ нисбатан беҳтар гардид ва меҳнаткашон ба меҳнати осоиштаи хеш бо дили пур шуруъ намуданд. Бинобар ин, шуурои ноҳиявӣ иди яксолагии ғалабаи Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябро бо-тантана ҷашн гирифта, руҳи меҳнаткашонро болида гардонд.

¹ Г.Х. Хайдаров. Борьба за установление и упрочение Советской власти в Северном Таджикистане (1917-1923).-Душанбе 1966.-С. 75.

² ФҶБДВС,ф.р-1, р.1.д.15, в. 2.

Дар протоколи маҷлиси болшевикон – коммунистони шаҳри Ўротеппа аз 23 октябри соли 1918 дарҷ гардида буд: «Гуш карда шуд. Дар бораи ба муносибати 25-уми октябр барпо кардани тантана». Қарор карда шуд: 25-уми октябри соли равон тамоми ташкилотҳои маҳаллӣ ва кулли пролетариати ноҳияро чамъ намуда, дар шаҳр намоиш барпо карда шавад. Ба Шурои депутатҳо пешниҳод намудан лозим аст, ки барои ҳамаи пролетариат хӯроки нисфирӯзии рафиқона ташкил карда шавад... Дар рӯзи ид ба пролетариат моҳияти ин тантана ро фаҳмонда, бо ин мақсад суҳандонро аз чунин ҳайат таъин кардан лозим аст: Фозил Раҷабов, Боқибой Раҷабов ва инчунин рафиқон Сеславин ва Ноҷкин».¹

Ба муқобили фаъолияти болшевикон – коммунистон эсерони чап фаъолона амал мекарданд. Ҳолатҳои рӯйрош ба муқобили якдигар баромад кардан ба амал меомад. Танҳо пеши роҳи задухӯрҳои онҳоро дастаи аз Хучанд ба Ўротеппа омадаи аскарони сурх гирифт.

Ба ҳаёт тадбиқ кардани қарорҳои қабул шуда дар Ўротеппа ва гирду атрофи он ба вучуд омадани вазъияти ногувори иқтисодӣ ва вобаста ба ин гуруснагии аҳоли ва ҳолати аксулинкилобии қисми аҳоли халадор мекард. Ин ҳолат боз ба муборизаи ба даст овардани ҳокимият оварда расонд. Дар ин вазъият ҳаёти шурои ноҳиявӣ ва кумитаи иҷроияи он аз нав карда, доир ба он ба шурои вилоятии Самарқанд хабар дода шуд. Дар ин хабар қайд карда шуда буд, ки «ба ҳаёти кумитаи иҷроия он ашхосе ҷой гирифта буданд, ки онҳо фоидаовар ва масъулиятнок шуда наметавонистанд. Ба кумитаи иҷроия ашхосе пешниҳод карда мешуданд, ки онҳо хизматгори калосо буданд,»², ки ба он Конститутсияи Ҷумҳурии худмухтори Туркистон роҳ наметод. Дар ахборот инчунин дар бораи он комиссароне, изҳор карда шуда буд, ки ба вазифаи таъиншуда арзанда набуданд, зеро онҳо дар байни мардум ташвиқоти зиддиҳалқӣ ва зиддиинқилобӣ мебуданд. Яке аз

¹ Н. Морозов. Первая годовщина // Коммунист Таджикистан.– 1990.– 7 ноябр.

² ФҶБДВС, ф.р-1, р. 1 д.12. в. 1.

онҳо сокини волости Сават Муллохолбек Расулов, ки бо рафтори ношоям ҳисси бадбинии деҳқононро оварда буд. Дар ахборот зикр мешуд, ки Муллохолбек Расулов минбаъд дар вазифаи комиссари волости Сават ҷой доштаниш ниҳоят зараровар аст, зеро чунин фактро ба хотир бояд овард, ки ӯ ба ин вазифа аз давраи ҳокимияти куҳна таъин гашта, аз 20 моҳи май аз вазифа сабукдӯш гашта, барои аз нав таъин шудан ба ин вазифа дар муддати шаш моҳ маҳрум карда шуда буд.

Аммо нокифоя будани ашхоси ба ҳокимияти нав содиқ ба он оварда расонд, ки моҳи ноябри соли 1918 шурои дастачамъӣ ва комичроияи он барҳам дода шуд. Комиссарони волостӣ бо сарвари кумитаҳои муваққатан ташкилфтаи ҳарбӣ-инқилобӣ то дами барҳам додани ошӯби Мастҷоҳ ва ташкил намудани ҳайати нави шуроҳо амал мекарданд.

Дар маҷлиси кумитаи Муваққатии ҳарбӣ-инқилобии ноҳияи Ӯротеппа, ки 22 моҳи ноябри соли 1918 баргузор гашт, дар бораи тасдиқ намудани ваколатномаи аъзоёни он шунида шуд. Дар қарори он гуфта шуда буд: «1) Оид ба дида баромадани ваколатномаи аъзоёни кумитаи ҳарбӣ– инқилобӣ маълум гардид: аз дастаи Самарқанд рафиқон 1), Викулов, 2) Пестряков, 3) Мануйлов, 4) Сомер аз кумитаи иҷроияи Ӯротеппа ва ҳизби коммунистон – болшевикон, 5) Донин, 6) Дунаев аз дастаи Хучанд, 7) Борицев, 8) Елкин, 9) Масквичев» шомил буданд. Ба ҳайати президиуми Кумита намояндагон аз ҳокимияти марказии вилоят ва сардори дастаҳо дохил мешуданд. Бо аксарияти овозҳо раиси кумитаи ҳарбӣ-инқилобӣ В.И. Владимиров, ҷойнишини аввалаш С. Р. Дунаев ва дуюмаш Л. Пестряков интихоб гардиданд. Маҷлис инчунин масъалаи ваколатномаи аз нав ба аъзои кумитаи ноҳияи Ӯротеппа интихоб шудагонро дида баромад. Аз ҷониби ҳизби болшевикон-коммунистон пешниҳод намудаи ваколатнома аз 22 ноябри соли 1918 № 40 оид ба кумитаи иҷроияи ноҳия интихоб кардани раис Ножкин, аъзоён Асадбоев, Буев, Сеславин ва Холназаров амали дуруст буд, ки онҳо тасдиқ гардиданд.

Дар маҷлиси кумитаи ҳарбӣ-инқилобӣ ба масъалаи бо озуқа таъмин кардани ноҳия ва дастаҳои гвардиячиёни сурхи

аз Самарқанду Хучанд ба Ёротеппа омада, диққати махсус дада шуд.

Ташкил шудани кумитаи ҳарбӣ-инқилобии ноҳияи Ёротеппа барои дар маҳалҳо барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ аҳамияти беандоза дошт. Аммо душворихои иқтисодӣ, гуруснагӣ, муқобилиятҳои аксулинқилобчиёни дохилӣ ба ин ташкилоти дар он вақт зарурии давлатӣ имконият намедоданд, ки вазифаҳои ба нақша гирифтаре сари вақт иҷро намояд. Яке аз шакли ҳокимияти давлатӣ кумитаҳои ҳарбӣ-инқилобӣ то давраи тақсимои милли-давлатӣ арзи вучуд карданд. Дар давраи амалашон ба дӯши кумитаҳои ҳарбӣ-инқилобӣ вазифаҳои ниҳоят вазнин ва санҷишҳои ҷиддӣ бор буданд.

Таҳлили ҳамаҷонибаи ҳуҷҷатҳои гуногуни бойгонӣ ва маводҳои воситаҳои ахбори умум шаҳодат медиҳанд, ки дар волости баландкӯҳи Мастҷоҳ, ки дар сарғаҳи водии Зарафшон ҷойгир аст, Ҳокимияти Шуравӣ танҳо аввали моҳи июли соли 1918 баъди дар Ёротеппа барҳам додани ба ном «дружи́наи Русӣ-халқӣ» барпо карда шуд. Шароитҳои қулаи чуғрофӣ, аз шахрҳои марказии кишвари Туркистон қанда будани Мастҷоҳ, вучуд надоштани намояндагони синфи коргар ва дар Ёротеппа амал кардани «дружи́наи русӣ-халқӣ» ва ба мадади он таъя карда, намояндагони табақаҳои бойҳои аксулинқилобӣ, кулакҳо ва руҳониён дар ин ҷо то миёнаи соли 1918, то дами барқарор кардани Ҳокимияти Шуравӣ тартиботи куҳнаро нигоҳ доштанд.¹

Аз ин рӯ, вақти барқарор кардани Ҳокимияти Шуравиро дар болооби водии Зарафшон бояд ба ду давра тақсим кард. Давраи аввал (декабри соли 1917)– баъди дар Самарқанд барпо кардани Ҳокимияти Шуравӣ, дар волостҳои болооби водии Зарафшон ба мисли Панҷакент, Офтобрӯя, Моғиёну Фароб, Киштуд, Фалғар ва Искандар чунин ҳокимият арзи ҳастӣ мекунад. Давраи дуюм (тобистони соли 1918) бо шикасти «дружи́наи русӣ-халқӣ» дар Ёротеппа ҳокимияти халқӣ низ дар Мастҷоҳ барпо карда мешавад.

¹ Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд.ф.63, р. 1, д. 1, в. 5.

Баъди барҳам додани «дружинаи русӣ– халқӣ» дар волостҳое, ки дар ҳайати участкаи ноҳиявии Ўротеппа дохил буданд, минҷумла волости Мастчоҳ бо баъзе сабабҳо Ҳокимияти Шуравӣ каме дертар барпо карда шуд. Пас аз ғалабаи Ҳокимияти Шуравӣ дар вилояти Самарқанд собиқ амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, гвардиячиёни сафед, намояндагони буржуазияи маҳаллӣ, феодалону руҳониён аз тарси интиқоми халқӣ дар Мастчоҳ пинҳон шуда буданд. Баъд аз торумори «Мухторияти Кӯқанд» (феврале с. 1918) ва барҳам додани «дружинаи русӣ–халқии» Ўротеппа (июли с. 1918) дастаҳои босмачиён ва қисми «дружиначиёни» ақсулинқилобӣ ба Мастчоҳ паноҳ бурданд.

Шуури пасти сиёсии оммаи халқро истифода бурда, дар Мастчоҳ унсурони ақсулинқилобӣ бо мадади муллоҳою эшонҳо, ки дар он вақт дар байни мардуми ақибмонда ташвиқоти зиёд бурда, мусулмонро ба «ғазоват» (чанги мукаддас) ба муқобили Шуроҳо ва «кофирон» (беимонҳо) даъват мекарданд.

Ташвиқу тарғиби зидди инқилобӣ ба он сабаб гашт, ки бо мадади эсеру меншевикон ба ҳайати ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияи Ўротеппа ва волости Мастчоҳ бойҳою, кулакҳо, муллоҳо ва дигар унсурони зидди ҳокимияти халқӣ бо ҳар роҳ ҷой гирифтанд. Онҳо бо ришвахурӣ машғул гашта, ба ҳисси динии мардум иснод меоварданд ва обрӯи Ҳокимияти Шуравиро дар байни аҳли деҳот мерезониданд.

Баъди барҳам додани «дружинаи русӣ–халқӣ» комичроияи Шурои Ўротеппа бо мақсади дар Мастчоҳ ҷорӣ намудани тартиботи инқилобӣ намояндааш Исо Алимбоевро ба он ҷо фиристонд.¹ Аввали моҳи сентябри соли 1918 Кумитаи иҷроияи вилояти Самарқанд барои гузаронидани интиҳоботи шуроҳои волостӣ ба Мастчоҳ намояндаи худ Чечевичкинро фиристонд. Дар ин моҳ бо сарвари Чечевичкин интиҳоботи шурои волостӣ гузаронида шуд. Аммо бояд зикр кард, ки интиҳобот бе тайёрии пешакӣ танҳо дар деҳаҳои поёнии

¹ Т.Р. Каримов. Победа октябрьской революции и решение аграрного вопроса... С.248.

Мастчоҳ гузаронида шуда, дар натиҷа дар бораи гузаштани ин чорабиниҳои сиёсӣ мардуми деҳаҳои болоӣ, ҳатто хабар надоштанд, ки кай ва чӣ тавр гузашт. Пешниҳоди номзодии вазифаи раис ва котиби комичроияи волости Мастчоҳ пешаки ҳамаҷониба санҷидаю муҳокима нашуда буд, зеро дар ҳайати комичроияи вилояти Самарқанд унсурони зиддишуравӣ ҷой доштанд. Дар натиҷа ба ин вазифаҳо унсурони зиддишуравӣ ба мисли Исо Алимбоев (намоянда аз Ёротеппа ва Маъруф-хуча аз Мастчоҳ) интихоб гардиданд.¹ Номзодии Исо Алимбоев ҳамчун намояндаи Ҳокимияти Шуравӣ ба Мастчоҳ аз ҷониби раиси комичроияи Ёротеппа Сеславин тавсия дода шуда буд.

Баъди раиси кумитаи иҷроияи волости Мастчоҳ интихоб шудан Исо Алимбоев бо якҷоягии тоғбеги Балаба ҳамчун намояндаи ҷамъоварии андози давлатӣ аз деҳаҳои волости Мастчоҳ, бо баҳонаи иҷрои ин вазифа ба мардум бо дуғу пӯписа, худсарӣ ва ҳатто зулму ситам роҳ доданд.² Ба ҷои оромона ва тоқатовар ба мардум фаҳмонидани сиёсати Ҳокимияти Шуравӣ ӯ рӯйро ба назди омма деҳқонро бо алфози қабҳ ва дашномҳои ғайриинсонӣ муроҷиат мекард.³ Амалиёти ғайриқонунии аз номи Ҳокимияти Шуравӣ содиршуда, қаҳру ғазаби меҳнаткашони волости Мастчоҳ, алалхусус аҳолии деҳаҳои қисми болоӣ, ки дар интиҳоботи кумитаи иҷроияи волостӣ ширкат наварзида буданд, ба амал овард.

Ин вазъияти нобахангомро истифода бурда, ба мадади амири Бухоро ва босмачиёни Фарғона тақия карда, аксулинқилобчиён моҳи ноябри соли 1918 бо шиори «Мастчоҳро ба давлати мустақил табдил медиҳем» ошуби зиддишуравиро барангехтанд.⁴ Сарвари ошӯбгарон бои деҳаи Палдорак Сул-

¹ Научный архив М.С. Андреева, хранящийся в отделе этнографии Института истории, археологии и этнографии национальной академии РТ, папка №16, С.1.

² Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд. Ҷ.63, р. 1, д. 1, в. 5.

³ Т.Р. Каримов. Победа октябрьской революции и решение аграрного вопроса... С.248..

⁴ Т.Х. Келдиев. Разгром контрреволюции в ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР. Ташкент, 1959, С. 29.

тонбек, дере нагузашта «беки» Мастчоҳ интихоб мегардад, ба ошўбгарон муяссар мешавад, то бо фаребу найранг оммаро ба чониби худ кашанд. Онҳо қонуну қарорҳои Ҳукумати Шуравиро эътироф накарда, аз супоридани андози давлатӣ рӯй меотфтанд ва ба ғайрону чонибдорони ҳукумати нав террор чорӣ карданд.

Ба амалиётҳои иғвогаронаи Исо Алимбоев ва Балаба сарфаҳм нарафта, раиси Кумитаи иҷроияи шурои Ўротеппа Се-славин, ки дере нагузашта аз сафи ҳизби коммунистӣ «ҳамчун тоғбегӣ аз табақаи доро» ва чун «муросокор бо буржуазия» бароварда шуда буд, худсарона ба волости Мастчоҳ дастаи Артиши Сурхро аз ҳайати гарнизони шаҳри Ўротеппа мефиристонанд.¹ Дастаи аз 20 нафар сарбозон иборат, бо сарвари комиссари ҳарбӣ С.Я.Хохлов нимаи аввали ноябри соли 1918 аз Ўротеппа ба сӯи волости Мастчоҳ роҳ пай намуданд.² Дар байни сарбозони сурх ба ҷуз русҳо инчунин тоҷику ўзбекон низ буданд. Ин дастаро иғвогар Балаба, ки ба ғайр аз вакил оид ба аз омма гирифтани андоз, инчунин вазифаи комиссари ҳарбии волости Мастчоҳро иҷро мекард, отрядро роҳбаладӣ менамуд. Вақто ки даста ба деҳаи Мадрушкат расид, деҳқонони тарафдори Ҳокимияти Шуравӣ буда, ба С.Я. Хохлов маслиҳат доданд, ки ба чониби деҳаҳои боло ҳаракат накунад, зеро дар он ҷо сӯйқасди ақсулинқилобӣ пухта расидааст. Ин маслиҳатро инчунин ба даста тоғбегӣ Тихон Трифонович Федров, ки дар Мастчоҳ доимӣ зиндагонӣ мекард ва шароити сиёсии он ҷойро хуб медонист, дода буд.³ Аммо Балаба дастаро маҷбур мекард, ки ҳатман ба деҳаҳои боло ҳаракат намояд.

Ошўбгарон омадани дастаи ҳарбиро фаҳмида, дидаву до-ниста барои ғун кардани қувва ақибнишинӣ карда, мақсад доштанд, ки ногаҳон ба отряди низомӣ ҳучум намоянд. Каме дуртар аз деҳаи Мадрушкат дар назди дарёи Чиндӣ отряди

¹ Т.Р. Каримов. Победа октябрьской революции и решение аграрного во-проса... С.249.

² Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд.ф.1012, р. 1, д. 20, в. 151.

³ ПА Института истории партии при ЦК КП Республики Узбекистан. Ф.68,р,1 д.50, в.69.

низомӣ ногаҳон ба ҳучуми ошӯбгарон дучор омад. Вале ин ҳучум бочуръатона зада гардонида шуд.

Аммо каме баътар 16 моҳи ноябри соли 1918 ошӯбгарон бо шумораи хело зиёд ба даста ҳучум карданд. Дар чараёни задухӯрд сарбозони сурх (красноармейцы) ба муқобили ошӯбгарон шуҷоат ва далерӣ нишон доданд. Аммо теъдоди ошӯбгарон нисбат ба теъдоди сарбозони сурх зиёд буда, дар натиҷа 84 нафар сарбози сурх талаф ёфт. Задухӯрди минбаъда аниқ нишон дод, ки қувваҳои ошӯбгар чандин маротиба аз дастаи инқилобчиёни ӯротеппагӣ зиёдтар буданд. Инчунин бо ташвиқоти намояндагони табақаҳои доро ва руҳониён аҳолии деҳаҳои боло сарбозони сурхро дастгирӣ накарданд. Барои ҳамин ҳам бегоҳии 17 ноябр даста дар назди деҳаи Риомутк пурра нест карда шуд.¹ Дар ин задухӯрди нобаробар комиссар Семён Яковлевич Хохлов, сарбозон Донёр Худоёров, Ислом Холматов, Нурмат Саримсоқов ва дигарон ҷон бохтанд.²

Барои вусъат наёфтани ошӯби аксулинкилобӣ бояд чораҳои таъҷилӣ андешида мешуд. Ташкилотҳои давлатию ҳизбии вилояти Самарқанд ва уезди Хучанд ҷонибдорони Ҳокимияти Шуравӣ ва коммунистонро ба муқобили ошӯбгарон сафарбар карданд. Аз шаҳри Хучанд ба ӯротеппа дастаи 56 нафараи аъзоёни ҳизби коммунист бо сарвари раиси комитроияи шурои уездӣ Тихонов ва аз шаҳри Самарқанд даста бо сарвари Н.А. Силченко фиристонида шуд.³

Баъди ба ӯротеппа омадани дастаҳои ҳарбии Хучанду Самарқанд кумитаи ҳарбӣ– инқилобӣ таъсис дода шуд. Дар маҷлис кумита аз 24 ноябри соли 1918 ба сарварони дастаҳои Хучанду Самарқанд дастур дод ки то дами омадани намояндагоне, ки 22 ноябр барои муайян кардани сабаби ошӯб ва бастанӣ сулҳ ба Мастҷоҳ фиристонида шуда бу-

¹ Аз протоколи маҷлиси умумии кумитаи ҳарбӣ-инқилобии ноҳияи ӯротеппа аз 27 ноябри соли 1918. Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд. ф.74, р. 1, д. 8, вв. 24, 151.

² М.И. Эркаев. Асари номбурда, С. 82.

³ «Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане». (Сб. докум. И мат-лов). Т.1, Алма-Ата, 1963, С. 436.

данд, ягон кӯшиши ба муқобили ошӯбгарон ҳучум кардан дида нашавад.

Баъди аз Мастчоҳ баргаштани намояндагон 27 ноябри соли 1918 маҷлиси кумитаи ҳарбӣ-инқилобии Ўротеппа даъват карда шуд. Дар он масъалаи ахбороти намояндагон оид ба сабабҳои сар задани ошӯби зиддишуравӣ ва шароити сиёсии Мастчоҳ шунида шуд. Пас аз шунидани ҳисоботи намояндагон аъзоёни маҷлиси кумитаи ҳарбӣ-инқилобӣ бедодгарии раиси комичроияи волости Мастчоҳ Исо Алимбоев ва намояндаи аз аҳолии гирифтани андозии давлатӣ Балабаро маҳкум карда, ба муқобили худсарона ба он ҷо фиристонидани дастаи ҳарбӣ ба Сеславин эътирози сахт зоҳир карда шуд.¹ Раиси кумитаи ҳарбӣ-инқилобӣ Тихонов, ҷонишинҳо Силченко ва Дунаев интиҳоб гардиданд. Маҷлис қарор кард, ки кумитаи ҳарбӣ-инқилобӣ бояд дар Ўротеппа бимонад. Коммунистон ва аъзоёни кумитаи ҳарбӣ-инқилобӣ зидди феврал ба Мастчоҳ фиристонидани дастаи ҳарбӣ баромаданд. Барои он, ки ошӯбгарон мардуми зиёдро бо роҳи фиребу найранг ба ҷониби худ кашида буданд. Дар ин шароит амалиёти ҳарбӣ ба талафоти мардуми гумроҳ оварда мерасонд. Дар чунин вазъият ба деҳқонон мақсаду мароми зиддиинқилобии ошӯбгаронро фаҳмонида мақсаду ниятҳои аксулинқилобчиёро фош мебоист кард.

Ба ғайр аз ин дар шароите, ки Ҷумҳурии Туркистон дар ҳалқаи ҷабҳаҳо ҷойгир буд, барпо шудани ҷабҳаи дигар мақсаднок набуд. Бинобар ин, ташкилотҳои ҳизбиву шуравӣ ва сарварони Артиши Сурх ба қарор омаданд, ки бо роҳи гуфтушуниду бастанӣ сулҳ дар Мастчоҳ ҳаракати ошӯбгаронро барҳам дода, Ҳокимияти Шуравӣ барқарор карда шавад. Бо ҳамин мақсад кумитаи ҳарбӣ-инқилобии Ўротеппа 27 моҳи ноябри соли 1918 дар маҷлиси хеш ба чунин қарор омад, ки ба макони муайянгардидаи гуфтушунид дар ҳайати ҷойнишини раиси кумитаи ҳарбӣ-инқилобӣ Н.А. Силченко, аъзоёни кумита Имомов ва Ҳасанҷоновро чун намоянда фи-

¹ «Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане». (Сб. докум. И мат-лов). Т. 1, Алма-Ата, 1963, С. 437.

ристониди шавад. Намояндагон бояд бо ошўбгарон баҳри ба-
стани сулҳ гуфтушунид мекарданд.¹

30 ноябри соли 1918 дар деҳаи Аучии ноҳияи Ўротеппа
воҳӯрии намояндагони Шурои вилояти Самарқанд ва Шу-
рои Ўротеппа бо намояндагони ошўбгарон доир
дид.² Намояндагони шуроҳо ба сарварони ошўбгарон таклиф
гузоштанд, ки минбаъд бо чунин шартҳо ба ҳаракати зидди
Ҳокимияти Шуравӣ хотима диҳанд: аҳолии Мастчоҳ мета-
вонад аз байни худ оқсақолони волостӣ ва қозихоро интиҳоб
кунад, ки онҳо бе гуфтугузор ба Ҳокимияти Шуравӣ итоат
намоянд; ошўбгарон тамоми ярокҳои дар даст доштаро ба
ихтиёри Ҳокимияти Шуравӣ бидиҳанд; мардум сари вақт
ҳама андози ҳокимияти Шуравиро супоранд; ягон баромади
зидди Ҳокимияти Шуравӣ ва намояндагони он ба амал нао-
яд; комиссияи тафтишотӣ ба қаламрави Мастчоҳ роҳ дода
шавад, то ки сабаби ошўби ноябрӣ таҳқиқ карда шавад; яке
аз намояндагони шурои вилояти Самарқанд ба волости
Мастчоҳ роҳ дода шавад; ба мастчоҳиён ҳуқуқ дода меша-
вад, ки аз ҳар як деҳа ба шурои вилояти Самарқанд як
намоянда фиристонанд.³

Кулли ин пешниҳоди сулҳоварии Ҳокимияти Шуравӣ аз
ҷониби сарварони ошўбгар бо шарту эзоҳи муайян қабул кар-
да шуд. Намояндагони ошўбгарон ваъда доданд, ки минбаъд
бар зидди Ҳокимияти Шуравӣ нахоҳанд баромад. Аммо талаб
карданд, ки аз волости Мастчоҳ тоғбегиҳо гирифта шаванд,
ба масъалаи супурдани аслиҳа ва омадани комиссияи махсуси
тафтишотӣ низ розӣ нашуда, баҳонае пеш оварданд, ки ҳоло
дар ин ҷо халқ «ноором аст».

Намояндагони Ҳокимияти Шуравӣ бо мақсади масъаларо
бо роҳи мусолиҳа ҳаллу фасл намудан гузашт карда, ба шарту
шароити пешниҳоди ошўбгарон розӣ шуданд.

¹ Бойгонии давлатии таърихи навтарини Тоҷикистон. Ф. 5337, р. 1.д.19,
в.15. (минбаъд БДТНТ).

² Аз протоколи вохурии намояндагони вилояти Самарқанд ва Шурои Ўро-
теппа бо намояндагони ошўбгарони Мастчоҳ аз 30 ноябри соли 1918.

³ Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд ф.74, р. 1, д. 12, в. 39..

³ Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд ф.74, р. 1, д. 12, в. 39..

Аз ин рӯ маҷлис қарор кард: «Ба ташкилотҳои маҳаллии Ҳокимияти Шуравӣ намояндагон аз аҳолии Мастчоҳ интихоб карда шавад; дар он маврид мастчоҳҳо ба Ҳокимияти Шуравӣ итоат мекунанд, ки агар шарт ба пеш гузошташон, яъне аз ағбаҳо бошишгоҳҳои ҳарбӣ бардошта шаванд.¹ Бо ҳамин пас аз баҳсу кашмакашҳои зиёд дар маҷлис тарафҳо ба бастанӣ сулҳи муваққатӣ муяссар гардиданд: ошӯбгарон ваъда доданд, ки баромадҳои ақсулинқилобии зидди Ҳокимияти Шуравиро бас мекунанд.

Аммо вақт нишон дод, ки ошӯбгарон то охир ба аҳди ҳеш вафодорӣ накарданд. Агар намояндагони Ҳокимияти Шуравӣ барои минбаъд ба хунрезӣ роҳ надодан аз тахти дил гузаштҳо карда бошанд, аммо намояндагони ошӯбгар, бо мақсади вақтро ба фоидаи ҳеш истифода бурда, минбаъд амалиётҳои зиддишуравиро давом додан буд. Ошӯбгарон дар муддати гузаштани гуфтушуниди тарафҳо қувваи беш ғун карда, фаъолияти зидди ҳокимияти синфи коргару деҳқонро ҷоннок мекарданд. Масалан, охири моҳи ноябри соли 1918 Султонбек беки Мастчоҳро, ки марказаш деҳаи Оббурдан буд, таъсис дода, худро аввалин бек эълон кард. Ақсулинқилобчиён дар ихтиёри худ 6 ҳазор одам доштанд, ки қисме аз онҳо бо яроқи маҳаллӣ (милтик), инчунин бо винтовкаю берданка мусаллаҳ буданд.²

Баъдтар маълум гашт, ки сарварони ошӯбгар бо ақсулинқилобчиёни Фарғона, қабл аз ҳама пас аз барҳам додани «Мухторияти Қўқанд» бо қўрбошӣ Эргаш ва аморати Бухоро алоқаи зич дошта, аз онҳо аслиҳа мегирифтанд. Баробари ташкил шудани бекигарии Мастчоҳ дар ноҳияҳои болооби водии Зарафшон дастаҳои босмачиён низ амалиётҳои зиддиҳалқиро оғоз мекунанд, ки ин чараён барои мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ як муддати муайян мамониат мерасонид. Ақсулинқилобчиён баҳри «ҳимояи» бекигарӣ дар ҷойҳои стратегӣ дастаи яроқноки қаровулнро гузоштанд. Масалан, наздики 200 нафар босмачиён ба деҳаи Оқ Учаки

¹ Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд ф.74, р. 1, д. 12, в. 39, 40.

² Дар ҳамон ҷой д. 110, в. 1.

волости Янгиариқ ва участкаи Ўротеппа ба сифати «дидбони савора» чой гирифтанд. Дар деҳаи Вешаб, ки дарвозаи Бекигарии Мастчоҳ аз чониби Самарқанд махсуб буд, 100 нафар босмачиёни мусаллахро гузоштанд.¹ Бо ҳамин аз чониби босмачиён роҳҳои Панҷакенту Самарқанд баста шуда буданд ва аҳолии ин деҳаи дар гузашта бе ин ҳам қалъаи душворгузар ва дур боз ба маҳкамаи яроқноки касногузар табдил дода шуд. Таҳлили ҳамачонибаи ҳуччату маводҳои бозътимоди бойгонӣ ба ҳулосае меоранд, ки Ҳокимияти Шуравӣ дар волости Мастчоҳ то охири моҳи ноябри соли 1918 арзи вучуд карда буд. Дастаҳои босмачиён дар ин ҷо маҳз пас аз муваққатан барҳам додани Ҳокимияти Шуравӣ дар охири ноябр ва аввали декабри соли 1918 фаъоият оғоз карданд.²

Ташкилкунандагони асосии дастаҳои босмачиён дар волости Мастчоҳ бойҳову руҳониён ба мисли Султонбек, Эшонхон, Тӯрахоча, Низомиддин, Бузургхон, Қутбихон, Асрорхон, Мулло Юнус, Ҳочӣ Ҳусейн, Ҳайдарбек, Нусратшоҳ ва дигарон буданд.

Андешаи он, ки тамоми аҳолии Мастчоҳ кур-курона бо ақсулинқилобчиён ҳамроҳ шуда бошанд куллан нодуруст аст. Қисми зиёди аҳоли ба муқобили бек ва дастаҳои яроқноки он баромад карда, изҳор мекарданд, ки тарафдори барқарор кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар волости Мастчоҳ ҳастанд. Дар ин хусус ҳуччатҳои бозътимоди бойгонӣ аниқу равшан шаҳодат медиҳанд. Масалан, баъд аз эълон кардани таъсиси Бекигарӣ меҳнаткашони Мастчоҳ аз ҳар як деҳа намояндагонро интихоб карда, ба назди Султонбек фиристонида, изҳор карданд, ки онҳо ўро намехоҳанд ва хоҳони барқарор шудани Ҳокимияти Шуравӣ ҳастанд.³

Моҳи декабри соли 1918 дар қишлоқи Роғ дар хонаи Мулло Мустафо намояндагони деҳқонон гирд омада, норозигии ҳешро нисбат ба ташкили Бекигарии Мастчоҳ изҳор наму-

¹ Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд.ф.74, р. 1, д. 110,в.1.

² Дар ҳамон чой, д. 8,в. 24.

³ Аз протоколи пурсиши тоғбегӣ Тихона Федорова, ки тобистони соли 1919 аз Мастчоҳ фирор шуда буд. Бойгонии ҳизбии ҳизби Коммунистии ЧУ, ф. 68, р.1, д. 69, в, 71.

данд. Ба ин деҳқонон Улуғбек Нозибек, Мулломирсафо Ҳочиев, Одинаев Мирзоҳамдам, Саидмуқаддас ва дигарон дохил мешуданд. Баъд аз гуфтушунид деҳқонон ба қарор омаданд, ки ду нафар шахсро, яъне Саидмуқаддас ва Улуғов Нозимбекро ба Оббурдан фиристода, масъалаи барқарор намудани Ҳокимияти Шуравиро дар Мастчоҳ ба самти бек Султонбек расонанд.¹ Меҳнаткашони Мастчоҳ, ки аз марказҳои инқилобӣ дуртар ҷойгир буданд ва дар ихтиёрашон аслиҳаи ҷангӣ надоштанд, дар он шароит наметавонистанд, рӯйро ба муқобили бекигарии Мастчоҳ баромада, Ҳокимияти Шуравиро барқарор наоянд.

4). Барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир.

Дар ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва маиши инсоният омили табиӣ– ҷуғрофӣ мавқеъ ва моҳияти ҳам мусбӣ ва ҳам манфиро дорост. Маълум, ки Ҷумҳурии Тоҷикитон аз лиҳози мавқеи ҷуғрофӣ яке аз кишварҳои кӯҳсори Осиёи Марказӣ маҳсуб буда, бисёр гӯшаву канори он дар гузашта бо кӯҳҳои баланду пирияхҳо иҳота шуда, аз дунёи муттамадун қариб, ки қанда буданд. Яке аз чунин марказҳои баландкӯҳи Тоҷикистон Бадахшон ва бо истилои дигар Помир (Боми ҷаҳон) ба ҳисоб меравад. Аз ин ҷо ҷараёни барпо гардидани ҳокимияти синфи коргару деҳқон қабл аз ҳама дар марказҳои сиёсиву маъмурии имрӯза Тоҷикистон, ки ба ҷойгоҳҳои инқилобӣ наздик ва дар водиҳо ҷойгир буданд, ба амал омад. Аммо дар Бадахшон Ҳокимияти Шуравӣ нисбат ба ноҳияҳои Шимоли ва Ҷануби Марказии Тоҷикистон дертар барпо карда шуд, ки ба ин омилҳои объективӣ ва субъективӣ сабаб гаштанд.

Аз лиҳози дигар, мавзеи Помир мавзеи назди сарҳад бо мамлакатҳои хориҷӣ ва қабл аз ҳама бо Афғонистон буда, барои Ҳокимияти Туркистони Шуравӣ ҷову макони муҳими стратегӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, Ҳукумати Туркистони

¹ Аз ёддоштҳои иштирокчиҳои зиёди ҳаракати босмаҷигарӣ Бобо Ҳамдамов. Дастхати хотираҳо дар дасти муаллиф.

Шуравӣ ва ҳизби коммунистӣ барои бо ҳар роҳу восита барпо кардани Ҳокимияти Шуравиро дар ин ҷо ва дигар мавзёҳои наздисарҳадӣ вазифаи муҳими сиёсӣ ҳисоб мекарданд. Аммо барои иҷрои ин вазифаи барои халқи меҳнаткаш тақдирсоз, дар пеш мамониатҳои зиёде дучор мегардиданд. Қабл аз ҳама пеши роҳи барпо намудани Ҳокимияти Шуравиро дар ин ҷо амалу талаботҳои аморати Бухоро каме гирифта буданд. Аморати Бухоро бо қувваҳои аксулинқилобии Помир алоқа баста, ба назди Ҳокимияти Шуравии Туркистон талаби қатъӣ ва таҳдидомези гирифтани сарзамин карда, изҳор намуд, ки намояндагони он дар ташкилотҳои ҳарбӣ ва шахрвандӣ бояд иштирок намоянд. Ин талаботи аморат ба инобат гирифта нашуд ва роҳбарияти Туркистони Шуравӣ вазифа гузошт, ки бояд ҳокимияти синфи коргару деҳқон дар ин сарзамини кӯҳсор ва бераҳа барпо карда шавад ва оммаи меҳнаткаш аз зулму ситами амалдорон ва намояндагони дину мазҳаб озод карда шаванд.

Аммо меҳнаткашони Помир оид ба ғалабаи шӯриши яроқноки шаҳри Тошкент, ки давоми Инқилоби Октябр маҳсуб буд каме дертар фаҳмиданд, зеро дар он вақт воситаҳои ахбори умум дар он ҷо вучуд надошт. Аҳолии Помир доир ба воқеаҳои инқилобии Петроград ва Тошкент танҳо ба воситаи мактуби коммунист П. Воловик, ки ба номи Кумитаи умумипомирии сарбозон аз Тошкент фиристонида буд, огоҳ шуданд. Ин мактуб 2 июли соли 1918 дар назди дастаи Кумита хонда шуда, тавсия дода шуд, ки он дар тамоми кумитаҳои сарҳадӣ муҳокима карда шавад.

Ҳокимияти Шуравӣ, ки сиёсаташ ба таври маълум ҳамаҷониба ҳимояи ҳукуку озодии меҳнаткашон буд, ҳеҷ гоҳ ба тарафи барқарор кардани ба ном «ҳукуки юридикии» аморати Бухоро дар ноҳияҳои ғарбии Помир гузашт карда наметавонист. Зеро норозигии меҳнаткашони ин қисми Помир нисбат ба амалдорони бераҳму ҷоҳили Бухоро ва казакони сафед кайҳо боз аз баромадҳояшон маълум буд. Дар натиҷаи

¹ Очерки по истории Советского Бадахшана. Из-во «Дониш» Душанбе–1985. С. 82.

таъсири Инқилоби Сотсиалистии Октябр ва барпо гаштани Ҳокимияти Шуравӣ дар кишвари Туркистон баҳори соли 1918 меҳнаткашони деҳаҳои Баррушана, Дерзуда, Барзуда, Вамара ва ба наздикии онҳо ҷой гирифтаи маҳалҳои аҳолинишини волости Рушон ба муқобили истисморгарон ва қазакони сафед шӯриш бардоштанд. Деҳқонон барои соҳиби замин шудан талабот ба пеш гузошта, ба супоридани андози озуқа рӯ метофтанд. Шӯришгарон «шабона баъд аз ба таври пинҳонӣ ворида деҳаи Барушана шуда, ба Қалъаи – Вамар, ки дар он ҷо шоҳи Рушон Шо (шо– феодал) ва дастаи казакҳои рус ҷойгир буд ҳучум оварданд. Шӯришгарон навбатдори қазаконро беяроқ карда, аз дасти онҳо ду винтовкаро гирифта.., кӯшиши ба қалъа даромада, Шо ва атрофиёнашро ҷазо дода, қисми қазакони дар он ҷо ҷойгирифтаро низ ҷазо диҳанд.»¹

Аммо аз сабаби кам будани шӯришгарон ва дар ихтиёрашон нокифоя вучуд доштани яроқ шӯриш ба мақсад нарасид. Вале ин воқеа сабаби минбаъд баланд шудани муборизаҳои инқилобии деҳқонон ба муқобили намояндагони ҳукумати Муввақатӣ ва ҳомиёни маҳаллии онҳо гардид. Дар мубориза барои Ҳокимияти Шуравӣ бо деҳқонони меҳнаткаш, иҷунин сарбозони дастаи Ҷарбии Помир ҳамгирой мекарданд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон вазъияти Ҷарбӣ-сиёсии Помирро ба эътибор гирифта, бо мақсади мустаҳкам кардани қувваҳои Ҷарбӣ ҷораҳои таъчилаго андешид. Масалан, бо амри 30 августи соли 1918 дастаи Помир бевосита ба иттиҳоди Комиссари Ҷарбии Ҳукумати Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон шомил гардид. Аммо дар ин вақт офитсерони гвардиячиёни сафед бо сарвариин роҳбари дастаи Помир полковник Фенин Ҳокимияти Шуравиро ба эътибор нагирифта, бо умеди бо тезӣ аз байн рафтани Ҳокимияти Шуравӣ ташвиқоти зидди онро дар ҳама ҷо паҳн мекарданд.²

¹ Т.Р. Каримов. Победа октябрьской революции и решение аграрного вопроса... С.255.

² А. Набиев. Установление и упрочение Советской власти на Памире. Труды АН Таджикской ССР, т.80, Душанбе, 1957, С. 14.

Комиссариати халкии Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон, бо мақсади қавӣ гардонидани ноҳияҳои сарҳадӣ ва пеши роҳи зархаридони мамолики хоричиро боздоштан ва бо меҳнаткашони Помир алоқаи зич пайдо кардан ба он ҷо дастаи иловагӣ фиристонд, ки ин амал барои баланд бардоштани руҳи инкилобии меҳнаткашон сабаб гардид. Дар арафаи тайёр шудани шӯриши навбатии деҳқонон ва сарбозон афсарони сафедгвардиячиён бо сарвари полковник Фенин барои ба хорича гурехтан шитобан тайёрӣ медиданд. Гвардиячиёни сафед мақсади ба мамолики хоричӣ ва қабл аз ҳама ба Ҳиндустон гурехтанашонро аз оммаи меҳнаткаш пинҳон карданӣ мешуданд. Бо ҳамин мақсад онҳо бо сарвари полковник Фенин ин амалро бо ҳар роҳ аз омма пинҳон дошта ба сӯи деҳаи Лангар ҳаракат намуда, дастаи «гурезагонро» ба ду қисм ҷудо карданд. Як қисми онро полковник Фенин ва қисми дигарашро капитан Рахитов сарварӣ мекард. Аммо онҳо мақсади разилонаи хешро аз омма пинҳон дошта натавонистанд. Дар бораи он, ки чӣ тавр аҳолии маҳалӣ аз амалиётҳои ғайриинсонии онҳо ба дод омада, интизори ҳарчи тезтар аз сарҳади Помир дур шуданашон чунин факт шаҳодат медиҳад: қабл аз гурехтани онҳо меҳнаткашон афсаронро сангборон карда, бо дашномҳои обдор гусел намуланд.¹

Моҳи ноябри соли 1918 полковник Фенин ва дигар афсарони даста, аз даст рафтани мавқеи худро эҳсос карда, бо ҳамроҳии 32 нафар сарбозони қаторӣ тамоми маблағ ва аслиҳаи мавҷудаи дастаро бо худ гирифта, ба воситаи Вахон ба Ҳиндустон фирор карданд.² Тавре ки баъдтар маълум гардид полковник Фенин ба ҷуз ҳазинаи давлатиро ба яғмо бурдан, инчунин маблағи зиёде, ки бо баҳонаи ташкил кардани кооператсия ва аз Афғонистону Ҳиндустон ва Кашмир харида-

¹ Т.Р. Каримов. Победа октябрьской революции и решение аграрного вопроса... С.256.

² Н. Ҳотамов., Д. Довудӣ, С. Муллоҷонов, М. Исоматов. Таърихи халқи тоҷик (Китоби дарсӣ барои макотиби олии), Душанбе «ЭР–граф», 2015, С. 302.

ни молу мавод аз мардум ғун кардаро низ бо худ гирифта ба хориҷа фирор намуд.

Баъд аз ба хориҷа гурухтани афсарони гвардияиёни сафед Кумитаи умумипомирии Ҳукумати муваққатӣ пароканда шуда рафт. Ба ҷои он аз ҳисоби сарбозон ва меҳнаткашони ба Ҳокимияти Шуравӣ содиқ ва ба роҳи инқилобӣ рафта, бо сарвари П. Воловик моҳи ноябри соли 1918 Кумитаи инқилобии умумипомирӣ барпо карда шуд. Бо ёрии сарбозони инқилобӣ ва деҳқонон ин кумита ба бунёди кумитаҳои инқилобии деҳаву авулоҳо оғоз намуд.

Дастаи ҳарбии аз Тошкент ба мадади меҳнаткашони Помир фиристонида, ба ҷои таъингардида каме дертар омад, Кумитаи инқилобии умумипомирӣ аз ҳисоби меҳнаткашони маҳаллӣ гвардияи Сурх таъсис дод. Гвардиячиёни Сурх барои барпо кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир фаъолияти дар ҳақиқат инқилобӣ нишон доданд, ки аз байни онҳо метавон номҳои Мирзобек Бадуров, Холмаков, Бакинов, Иброгим Исмоилов ва дигаронро нобар намуд.

Дар Помир чун дигар мавзӯҳои имрӯзаи Тоҷикистон, мубориза барои барпо кардани ҳокимияти синфи коргару деҳқонро, коммунистон, ки ба қувваи хело зиёди мардикорон – деҳқонони дар фабрикаю заводҳо ва конҳои водии Фарғона ва дигар шахру ноҳияҳои кишвари Туркистон мавсимӣ кор мекарданд, таъя намуда, сарварӣ менамуданд, ки шумораи онҳо ба ҳазорҳо мерасид. Метавон номҳои баъзе аз онҳоро ба забон гирифт: Х. Боқиев, Ш. Нағзибеков, А. Наврӯзбеков, С. Шоғуломов, Х. Кирмоншоев ва бисёр дигарон.

10 июли соли 1918 Шурои Комиссарони халқии Ҷумҳурии Худмухтори Сотсиалистии Туркистон моҳияти сиёсӣ ва ҳарбӣ-стратегии Помирро ба эътибор гирифта, дар бораи аз байни мардуми маҳаллӣ-тоҷикон ва қирғизҳо дар ҳайати 300 нафар одам ташкил кардани милитсия қарор баровард.²

Тирамоҳи соли 1918 маълум гардид, ки дастаи ҳарбии ташкил карда шуда, ки ба суи Помир равон шуда буд, на он

¹ БМД Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф. 17, р.3, д.19, в. 214.

² Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С.157.

қадар устувор ба назар мерасид, баъзе сарбозон на ҳама вақт вазифаи душвор ва масъулиятноки ҳешро ба таври инқилобӣ иҷро мекарданд. Ба ғайр аз ин дастаи Ҳарбие, ки ба Помир равон карда шуда буд, дар роҳ ба муқобилияти дастаҳои босмачиён дучор гардида, талофоти калон дод. Барои ҳамин ҳам Кумитаи инқилобии умумипомири аз Ҳукумати Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон хошиш намуд, ки ба Помир шахсони таҷрибадор, ки тавонанд сарҳад ва ноҳияҳои ҳарбӣ-сарҳадиро ҳимоя намоянд, фиристонида шаванд.

Дархости Кумитаи инқилобии умумипомириро ба эътибор гирифта, ноябри соли 1918 Кумитаи Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Худмухтори Сотсиалистии Туркистон оид ба Помир фиристонидани комиссияи ҳарбӣ-сиёсӣ ва дастаи ҳарбӣ қарор бароварда, дар назди он на танҳо вазифаи қавӣ қардани сарҳади давлатӣ, инчунин дар роҳи мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ ба меҳнаткашони маҳаллӣ ёриву мадад расонидан вазифа гузошта шуд. Вазифаи сарварии ин комиссия ба ўҳдаи коммунист А.А. Холмаков, ки таҷрибаи зиёди инқилобӣ дошт гузошта шуд. Дар ҳаёти комиссия дастаи ҳарбӣ буд, ки дар он 20 нафар болшевикон низ буданд. Комиссия ва дастаи ҳарбӣ, ки дар роҳ бо душвории ниҳоят зиёд дучор гардида, оқибат моҳи феврари соли 1919 ба маркази Помир шаҳри Хоруғ омада ҷой гирифт. То ин дам дар Бадахшон вазъияти беҳокимиятӣ ҳукмфармо буд. Дар маҳалҳо ханӯз ягон ҳел ташкилот ё худ ҷамъияти сиёсӣ вуҷуд надошт. Тавре ки дар боло ишора рафт, вазифаи комиссия ва дастаи ҳарбӣ дар маҳалҳо ташкил намудани органҳои ҳокимияти инқилобии халқӣ ва муҳофизати сарҳади давлати Федератсияи Русия дар Бадахшон ба ҳисоб мерафт.¹

Дар чунин вазъияти мураккаби сиёсӣ дар назди комиссия ва дастаи ҳарбӣ вазифаи дар байни аҳоли қорҳои зиёди фаҳмондадихӣ гузаронида, баҳри аз босмачиён ва сафедгвар-

¹ Ниг. Н. Ҳотамов., Д. Довудӣ, С. Муллоҷонов, М. Исоматов. Таърихи халқи тоҷик (Китоби дарсӣ барои макотиби олии), Душанбе «ЭР-граф», 2015, с. 302.

диячиён ҳифз кардани маҳалҳои аҳолинишин дастаҳои худ-мудофиакунӣ ташкил мекард.

Моҳи июни соли 1919 чор нафар мачорҳои (венгерҳо) мусаллаҳ, ки (собиқ асирони ҳарбӣ А.Р.) пештар аз Помир гу-рехта буданд, аз Афғонистон ба Хоруғ омаданд. Онҳо чизу чораи зиёдеро ба чанд асп бор карда оварданд, худашон бо милтиқҳои дувоздаҳтираи англисӣ мусаллаҳ шуда буданд. То аз Мурғоб баргаштани А.А. Холмаков мачорҳо дар Хоруғ дастгир карда шуданд. Вале пас аз омадани А.А. Холмаков, ки онҳоро ба Тошкент фиристодани буд, аз ин қарор норозӣ шуда, аз боварии сардорони дастаи Помир истифода бурда, бегоҳии 23 моҳи июни соли 1919 раиси комиссияи ҳарбӣ-сиёсӣ ва дастаи ҳарбии Помир А.А. Холмаков, ду афсар, фелдшерро ба қатл расонида, зани А.А. Холмаковро яродор карданд. Пас аз тирпарронӣ бо солдатҳои инқилобӣ, як шах-сашонро талаф дода, дар торикии шаб ба тарафи Афғонистон гурехта рафтанд.¹

Кумитаҳои инқилобӣ дар Помир нисбат ба ноҳияҳои мар-казии Осиёи Миёна дертар барпо шуданд, ки ин чараён қабл аз ҳама дар канор будан ва баъд аз барҳам додани ҳукумати муваққатӣ дар ин ҷо қувваҳои кифояи инқилобӣ намерасид, ки ин ташкилотҳои сиёсиро побарҷо намояд. Моҳи феввали соли 1919 пас аз ба Помир омадани комиссияи ҳарбӣ– сиёсӣ ва дастаи ҳарбии назди он чараёни дар ин ҷо барпо кардани ку-митаҳои инқилобӣ оғоз меёбад. Баҳори соли 1919 дар Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ анҷуманҳои кумитаҳои инқилобӣ доир ме-гардад ва дар онҳо масъалаи муттаҳидии ин ташкилотҳои сиёсии маҳаллӣ мавриди муҳокима қарор мегирад. Пас аз ин анҷуманҳо кумитаҳои инқилобии Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ муттаҳид мешаванд. Ба ҳайати кумитаҳои инқилобӣ А.А. Холмаков, П. Воловик ва Руднев дохил мешуданд. Роҳбарии дар маҳалҳо ташкил кардани кумитаҳои инқилобӣ ба уҳдаи коммунистон гузошта шуд.²

¹ М. Эркаев. Асари номбурда, С.96-97.

² А.М. Гафуров. Ревкомы таджикистана (1917– 1924гг.), Душанбе 2008, С. 44.

Охири зимистон ва аввали баҳори соли 1919 Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир барпо карда мешавад. Аммо тобистони ҳамин сол муборизаи зидди душманони Ҳокимияти Шуравӣ ниҳоят тезу тунд мешавад. Дар навбати худ дар ҳамин айём дастаи ҳарбии Помир аз лиҳози либоси расмӣ, озуқаворӣ ва лавозимоти ҷангӣ танқисӣ мекашид. Албатта, ин омил ба руҳияи даста таъсир нарасонида наметавонист. Баробари ин ҳучуми аксулинқилобиёни Фарғона бо роҳбарии Мадаминбек вазъиятро мураккаб мекард. Бо омадани Мадаминбек ва полковник Тимофеев моҳи декабри соли 1919 Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир муваққатан барҳам дода шуд.

Аз нимаи дуюми соли 1920 аллакай ҳокимият дар дасти омма ва сарбозони тарафдори шуроҳо буд. Вазъияти сиёсиро ба эътибор гирифта, моҳи октябри ҳамин сол ҳукумати Ҷумҳурии Худмухтори Сотсиалистии Туркистон ба Помир бо сарвари Семикин дастаи сарҳадиро равон кард. Таҷриба нишон дод, ки ҳоло ҳам барои мустаҳкам кардани сарҳад ва аз ҳучуми аксулинқилобчиён ҳимоя кардани ин гӯшаи кишвар қувва нокифоя аст. Аз ин рӯ, 9 июли соли 1921 Кумитаи Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Туркистон оид ба Помир фиришонидани дастаи нав қарор қабул кард.¹

Пас аз чунин чорабиниҳои муҳими инқилобӣ дар Помир аз ҷониби роҳбарияти кишвар зарур шуморида шуд, ки боз як ташкилоти салоҳиятдор барпо карда шавад, то ки ҳам сарҳад ва ҳам ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ мустаҳкам карда шаванд. Аз ин рӯ, дере нагузашта дар ин ҷо Сегонаи ҳарбӣ-сиёсӣ (СҲС) таъсис дода шуд. Ба ҳайати он намояндаи Помири Ғарбӣ Шириншо Шотемур, намояндаи Помири Шарқӣ Х. Ҳусейнбоев, сардори дастаи сарҳадӣ Т. М. Дяков (ӯ иҷунин намояндаи Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон) шомил гардиданд. Ба ғайр аз ин, ба ҳайати даста кормандони шуравӣ ва ҳизбӣ, инчунин намояндагони Кумитаи Фавқулодаи Ҳарбӣ дохил мешуданд. Аввали моҳи сентябри соли 1921 даста дар ҳайати 200 одам ба шаҳри Хоруғ расида омад.²

¹ История Горно-Бадахшонской автономной области. Том 11-новейшая история. Душанбе-2005. С. 34.

² Дар ҳамон ҷо. С. 35. .

Фаъолияти дастаи Сегонаи ҳарбӣ-сиёсӣ бо фаъолияти кумитаҳои инқилобӣ, ки дар гушаву канорҳои Помир бо иштироки мардуми ташнаи системаи нави адолатхоҳ таъсис меёфтанд, зич алоқаманд буд. Зеро дар пеши ин ду ташкилоти сиёсӣ ва ҳарбӣ вазифаи мукқадаси ҳамаҷониба мустаҳкам нигоҳ доштани сарҳади давлатӣ аз ҳар гуна ҳучуми беруна ва ҳарчи бештару тезтар қавӣ гардонидани системаи нави ҷамъиятӣ, яъне шуравӣ меистод.

Ҳалли чунин вазифаҳои ҳарбӣ-сиёсӣ дар шароити ҷуғрофӣи Помир танҳо баъди дар маҳалҳо ташкил кардани кумитаҳои инқилобӣ амалӣ мегардид. Таҷриба нишон дод, ки фаъолияти Сегонаи ҳарбӣ-сиёсӣ маҳз аз кори дар маҳалҳо ташкил кардани кумитаҳои инқилобӣ оғоз гардид.

Дар асоси қарори Кумитаи Сегонаи ҳарбӣ-сиёсӣ (минбаъд КСҲС) аз 19 сентябри соли 1921 дар ҳудуди Помир ду кумитаи инқилобии ноҳиявӣ, яъне Кумитаи инқилобии Помири Ғарбӣ ва Шарқӣ ташкил карда шуд. 25 сентябри ҳамин сол (КСҲС) дастури тартиботи дар маҳалҳо барпо кардани кумитаҳои инқилобиро тасдиқ намуд. Пас аз ин чорабинӣ фаъолияти ташкилотҳои шуравӣ дар маҳалҳо нисбатан ҷоннок гардид. Ба ин мактуби Шириншо Шотемур ба унвони Президиуми (КИМ) Ҷумҳурии Худмухтори Сотсиалистии Туркистон аз 28 ноябри соли 1921 ба номи Юмакаев шаҳодат медиҳад.¹ Дар ҳамин муддат дар Помири Ғарбӣ ду кумитаҳои инқилобии волостҳои Рӯшону Шуғнон ташкил шуданд, ки дар асоси он боз 18 кумитаҳои деҳотӣ ба амал омаданд. Дар мактуби Шириншо Шотемур аз ҷумла чунин гуфта шуда буд: «...аз сабаби бироҳагӣ ба баъзе ҷойҳои ин волостҳо имконияти рафтан нашуд, танҳо пас аз паст шудани сатҳи об ба ин мавзехо имконияти рафтан пайдо хоҳад шуд».²

Қараёни ташкил кардани кумитаҳои инқилобӣ, сабаби душвориҳои дар пеш омада ва роҳҳои ҳарчи зудтар барҳам додани онҳо дар маҷлисҳои (КСҲС) мунтазам мавриди муҳокимаи тезутунд қарор мегардид.

¹ История Горно– Бадахшонской автономной области. Том 11-новейшая история. Душанбе-2005. С. 35.

² История Горно– Бадахшонской автономной области. Том 11, С. 35.

Барпо кардани кумитаҳои инқилобӣ дар Помири Шарқӣ нисбат ба Ғарбии он бо хусуиятҳои хоси худ фарқ мекард. Ташкил кардани кумитаҳои инқилобӣ дар Помири Шарқӣ дар шароити муқобилияти саҳти синфҳои доро ва муборизаи қавму қабилавии байни қирғизон сураат мегирифт. Дар он вақт дар ин ҷо наздики 1500 одамон ҳаёт ба сар мебуданд. Ва онҳо ба ду гурӯҳи қавмӣ ва ба ҳам муқобил чудо гашта, дар тамоми Помири Шарқӣ кучманҷӣ буданд.

Ба ҷуз ҳамаи хусусиятҳои махсус нисбат ба Помири Ғарбӣ, мардуми ин мавзев бештар худро ба дин дода буданд. Чараёни мустақкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ин ҷо бо муборизаи оштинопазири синфҳои барҳамдодашуда ва ёрии аксулинқилобчиён аз Қирғизистон ва Бухорои Шарқӣ сураат мегирифт.¹

Хулоса, дар зарфи солҳои 1918 ва 1919 дар натиҷаи муборизаи меҳнатқашон, мардикорон, дастаҳои ихтиёрии милитсия ва қисмҳои артиши сурх, бо сарварию коммунистон дар Помир пас аз муборизаҳои шадиди зидди душманони берунӣ ва дохилӣ Ҳокимияти Шуравӣ дар шакли кумитаҳои инқилобӣ асосан барпо карда шуд. Аммо синфҳои истисморгар ва намоёдагонии дину мазҳаб ҳаргиз намехостанд, ки ҳокимият ба дасти меҳнатқашон гузарад ва ба мақсаду маром ва дастгирии аксулинқилобчиёни беруна ва дохилӣ кӯшиш мекарданд, ки мавқеи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии пешинаи худро дар ин гӯшаи зебои Тоҷикистон барқарор намоянд. Ва сонитар бо дастгирии душманони инқилоби пролетарӣ синфҳои ҳукмрон, ки мавқеи худро аз даст дода буданд, тавонистанд боз дар муддати якҷанд моҳ дар Помир ва махсусан қисми шарқии он ҳукмронии бебақои хешро барқарор намоянд, ки доир ба ин чараён баъдтан фикрронӣ хоҳем кард.

¹ История Горно-Бадахшонской автономной области. Том 11, С. 37.

БОБИ 3.

ҶУМҲУРИИ ХУДМУХТОРИ ТУРКИСТОН ВА МИНБАЪД МУСТАҲКАМ НАМУДАНИ СОҲТИ ШУРАВӢ ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ.

1). Ташкилотҳои сиёсии Тоҷикистони шимолӣ ва фаъолияти онҳо.

Ғалабаи Инқилоби Февралии буржуазӣ-демократӣ, ки ҳокимият ба дасти буржуазия гузашт, дар назди пролетариат ва деҳқонон бо сарвариин болшевикон вазифаи муқаддаси ба давраи дуюми он яъне, ба давраи инқилоби пролетарӣ гузаштан лозим буд. Роҳҳои стратегии аз инқилоби буржуазӣ-демократӣ ба инқилоби пролетарӣ сабзида расиданро В.И. Ленин дар тезисҳои апрелии соли 1917 аниқу равшан муайян намуд. Ва нишон дод, ки давраи дуюми инқилоб бояд ҳокимиятро хатман ба пролетариат ва табақаҳои камбағалтарин диҳад.

Дар натиҷаи таъсис ёфтани Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон масъалаи аз лиҳози ташкилӣ мустаҳкам намудани ташкилоти ҳизбии кишвар ба миён омад. Анҷумани 1-уми ҳизби Коммунистии Туркистон, ки моҳи июни соли 1918 доир гардид, аз ҷараёнҳои созишкор куллан ҷудо гашт ва ташкилотҳои болшевекиро дар тамоми сарҳади Туркистони Шуравӣ ба як ташкилоти ягонаи кишварӣ табдил дод. Ин ташкилот ҳамчун қисми ҷудонашавандаи Ҳизби Коммунистии Русия (болшевикӣ) ташкил ёфта, аъзоёни Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Туркистонро интихоб намуд. Бо мақсади дар амал ҷорӣ намудани сиёсати миллии ҳизб дар байни синфи коргари мусулмонон муҳокима кардан ва аз ҷониби анҷуман қабул намудани қарори дар байни пролетариати маҳаллӣ оид ба ин масъала қору кирдор бурдан аҳамияти ниҳоят амалӣ дошт.

Дар анҷуман маърузаҳои намояндагони маҳалҳо аз ҷумла намоянда аз ташкилоти болшевикии Чорҷӯй – Феактистов ва М. Троцкий, аз Марв – Гейвандов, аз Кушка – Жилцова, аз Қизил – Арват-Фокеев, аз Тошкент– Тоболдин, аз Самарқанд – Фоменко, аз Қўқанд– Вершинин ва Азизхонов, аз Черняевск– Курносков, аз Перовск-Мегалин, аз Актюбинск– Базаркин ва аз Челкара-Маслеников шунида, муҳокима карда шуд.¹

Таҷрибаи таърихӣ нишон дод, ки чараёни ташкил ёфтани ва мустаҳкам гаштани ҳизби болшевикии кишвари Туркистон дар шароити ниҳоят душвор ва кашмакашҳои муборизаи наву куҳан сурат гирифтааст. Масалан, намояндаи ташкилоти болшевикии Самарқанд Фоменко изҳор намуд, ки дар ин ҷо ташаккул ва инкишофи ташкилоти ҳизбӣ дар зери обу оташ чараён мегирифт ва то инқилоби Октябр ин ташкилот вучуд надошт, танҳо баъзе болшевикони алоҳида бо амалиёт ва ақидаҳои инқилобӣ ба ҷашм мерасиданд. Намояндаи Қўқанд Вершинин ахбор дод, ки ташкилоти болшевикӣ дар ин ҷо дар рӯзҳои Инқилоби Октябр ташкил ёфтааст. Намояндаи Чорҷӯй изҳор кард, ки то инқилоби Октябр болшевикон дар дохили ташкилоти сотсиал-демократӣ фаъолият доштанд. Баъд аз ғалабаи инқилоби пролетарӣ дар маркази сиёсӣ ва маъмурии кишвари Туркистон шаҳри Тошкент, – изҳор кард намояндаи анҷуман Феотистов,– дар ташкилоти сотсиал– демократӣ ҷудой ба вучуд омада, гурӯҳи болшевикон пайдо шуд, ки дар аввал дар ҳайаташ ҳамагӣ 8 нафар одам дохил мешуд. Дар анҷумани нахустини ташкилоти болшевикии кишвари Туркистон, аллақай аъзоёнаш ба 190 расида буд.²

Дар қарори анҷуман қабул намуда «Оид ба корҳои ҳизбӣ дар байни пролетариати мусулмонон» гуфта шуда буд, ки моҳияти ҳамаҷонибаи ҳизби эълон шудаи болшевикони мухторияти Туркистон, алҳол дар байни пролетариати мусулмонон ба таври зарурӣ фаҳмонида нашудааст. Барои амиқ ба оммаи халқ фаҳмонидани моҳияти сиёсии миллии ташки-

¹ Ниг. ба рӯз. «Наша газета», аз 26 моҳи июни соли 1918.

² Бойгонии КМ ҲК Ҷумҳури. Уз. Ф. 60, р.з. д.18, в. 15-17.

лоти ҳизбии кишвари Туркистон, корҳои тарғиботӣ ва ташвиқотию зиёде бурдан шарт ва зарур аст. Дар анҷуман намоёндагон изҳор карда буданд, ки вазифаи болшевикон на танҳо ба таври расмӣ эълон кардани мухторият, балки масъалаи милли бояд адолатона ва ба таври қонунӣ амалӣ карда шавад.

Дар қарори анҷуман гуфта шуда буд, ки аҳолии маҳаллӣ ва таҳҷой таъягоҳи асосии Ҳокимияти Шуравист ва онро бояд бештар ба ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ ҷалб кард. Аз ин рӯ, барои ба сохтмони шуравӣ ба таври васеъ ҷалб кардани аҳолии маҳаллӣ анҷумани 1-уми ҳизби Коммунистии Туркистон зарур шуморид:

- 1) забони давлатӣ забони туркӣ эътироф карда шавад;
- 2) дар назди тамоми шуроҳои вилоятӣ, уездӣ ва маҳаллӣ комиссарон оид ба масъалаи милли таъин карда шавад;
- 3) тамоми ахборот, амр, декрет ва дигар ҳуҷҷатҳои расмӣ ба забони туркӣ дарҷ карда шавад;
- 4) ба сафҳои Артиши Сурх барои Ҳимояи Ватани сотсиалистӣ пролетариати мусулмонон ҷалб карда шавад.¹

Гарчанде ки дар анҷумани 1-уми болшевикони мухторияти Туркистон, намоёндагони он масъалаи сиёсати миллиро ҳамаҷониба муҳокима карда бошанд ҳам, аммо қарори он масъалаи миллиро яктарафа ва танҳо ба ғоидаи мардуми туркзабон равона карда шуда буд. Ҳангоме ки дар қарори анҷуман забони туркӣ ҳамчун забони давлатӣ қабул гардид, кулӣ ҳуҷҷатҳои давлатӣ ва наشري воситаҳои ахбори умум ва ғайра ба ин забон бояд нашр шаванд, аз ин ҷо хулоса бармеояд, ки дар ин кишвар дигар халқҳои ғайритурк ҳаёт ба сар намебаранд. Мувофиқи ин қарор дар ин кишвар вучуд доштани халқи қадимӣ ва фарҳангии тоҷик ба эътибор гирифта намешуд ва дар ягон ҳуҷҷат номи тоҷик дида намешавад. Агар ҳуҷҷати анҷуманро бо диққат хонда бароед, аз ҷониби саркардагони чараёни пантуркистӣ рӯйрош вучуд доштани халқи тоҷик инкор карда мешавад, зеро намоёндагони ин анҷуман аслан туркзабонҳо буданд.

¹ Бойгонии КМ ҲК Ҷ. Узб. Ф. 60, р. 3, д. 1, в. 36.

Ба ҳайати Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Туркистон дар анҷуман 7 нафар одамон интихоб карда шуданд, ки дар байни онҳо ягон намоянда аз тоҷикон дохил нашудаанд. Ҳуччатҳои анҷумани нахустини Ҳизби Коммунистии Туркистон ба он шаҳодат медиҳанд, ки аз рӯзҳои нахустини ғалабаи Инқилоби Октябр саркарда ғояҳои пантуркистӣ сар боло намуданд ва ба муқобили таъриху маданияти бою ғании халқи қадимии Осиёи Марказӣ-тоҷикон кушоду пинҳонӣ амалиёти ноодилона мебарданд. Дар ин анҷуман масъалаи миллӣ, аз сабаби аз ҷониби тоҷикон нокифоя будани кадрҳои сиёсатмадор, соф ба ғоидаи туркзабонҳо ҳаллу фасл карда шуд. Ҳатто дар қарорҳои минбаъдаи анҷуманҳои Ҳизби Коммунистии Туркистон ва ҳайати роҳбарият низ намояндагон аз халқи тоҷик дида намешуд.

Бояд изҳор намуд, ҳоло Ҳизби Коммунистии Туркистон аз лиҳози ташкилӣ пурра муташаккил нашуда буд, зеро то ҳол анҷуман ҳуччати муайянқунандаи он, яъне уставро қабул накарда буд. Ин вазифаро танҳо анҷумани 11 Ҳизби Коммунистии Туркистон аз таърихи 17–29 моҳи декабри соли 1918 ҳамаҷониба муҳокима карда, нусхаи охириин ва пурраи аз дасти муҳокима гузаштаро тасдиқ намуд, ки он ба пурра ташаккул ёфтани ҳизб шаҳодат медиҳад.¹

Пурра аз меншевикон озод гаштани болшевикон обрӯи Ҳизби Коммунистии Туркистонро дар байни оммаи маҳаллӣ баланд бардошта, сафҳои онро аз ҳисоби тарафдоронаш ҳам аз ҷиҳати сифат ва ҳам лиҳози шумора афзуд. Масалан, дар охири соли 1918 аз 12-13 ҳазор аъзоёни Ҳизби Коммунистии Туркистон (ҲКТ), 45-50% намояндагони миллатҳои маҳаллӣ ташкил мекарданд.²

Пас аз анҷумани 11 (ҲКТ) фаъолияти ташкилотҳои маҳаллии ҳизбӣ аз пештара ҷоннок гардида, мавқеи роҳбарии коммунистон дар сохтмони давлатӣ ва хоҷагӣ пурқувват

¹ Ниг. Очерки истории коммунистической партии Таджикистана. Душанбе–1980, С. 42.

² Резолюции и постановления съездов Коммунистической Партии Туркестана (1918–1924), Ташкент, 1968, С. 21.

мешуд. Шумораи ячейкаҳои ҳизбӣ на танҳо дар шаҳру шаҳр-чаҳои коргарнишин зиёд мешуд, инчунин ин чараён дар деҳот низ ба чашм расида, шумораи онҳо рӯз то рӯз меафзуд. Масалан, охири соли 1918 дар ҳайати ташкилоти уезди-шаҳрии Хучанд 2117 коммунистон шомил буданд.¹

Дар ҳамин давра шумораи ячейкаҳои ҳизбӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ босуръат меафзояд. Масалан, дар нӯҳ деҳаи уезди Хучанд, аз ҷумла дар Гулякандоз, Қистакӯз, Нов, Сари-Туқай ва волости Урал ячейкаҳои ҳизбӣ ташкил ёфтанд, ки дар бораи дар байни омма пайдо кардани обрӯ ва нуфузи ҳизби болшевикӣ шаҳодат медиҳад.

Дар кори мустаҳкам кардани ташкилоти ҳизбии ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ҷои махсусро анҷумани 1-уми уездии болшевикони Хучанд, ки моҳи декабри соли 1918 доир гардид ишғол кард. Дар кори он 31 намоянда аз 18 ташкилотҳои ҳизбӣ ширкат варзиданд. Анҷуман ҳисоботи кумитаи уездӯ-шаҳриро оид ба корҳояш мавриди муҳокима қарор дод. Анҷуман дар назди коммунистони уезди Хучанд вазифаи дар маҳалҳо мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравиро қатъӣ ба роҳ монд. Инчунин анҷуман дар назди коммунистони уезд вазифа гузошт, ки эсерони чап аз ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ дур карда шаванд, то ки дар чараёни мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ ва дигаргуниҳои сотсиалистӣ мамо-ниат нарасонанд. Анҷуман кумитаи ҳизбии уезди Хучанд ва барои анҷумани кишварӣ намояндагонро интиҳоб намуд.

Тобистони соли 1918 дар як қатор шаҳрҳои кишвари Туркистон, аз ҷумла дар Тоҷикистони шимолӣ ба ном ячейкаҳои ҳизбии шаҳрҳои кӯҳан давраи ташаккулёбиро аз сар мегузарониданд. Қисми асосии онҳоро шумораи ками коммунистон ва фаёлони аъзоёни Шурои коргарони мусулмон ва итти-фокҳои касаба ташкил мекарданд. Ташкилоти ҳизбии шаҳри кӯҳна дар Хучанд амал мекард. Ташкилот ва дастаи коммуни-стони мусулмон дар волостҳои Қистакӯз ва Нови уездӣ Хучанд амал мекарданд.

¹ Коммунистическая партия Туркестана и Узбекистана в цифрах. Стат. Сборник (1918–1967), Тошкент 1967, С. 15.

Моҳи ноябри соли 1919 анҷумани 1-уми коммунистон-мусулмонон бюрои Марказии ташкилоти мусулмониро дар назди Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии (б) Русия (КМ ҲКР) (б) ташкил намуд. 1-уми апрели ҳамин сол Кумитаи кишвари Ҳизби Коммунистии Туркистон, Бюрои мусулмониро, ки ҳуқуқи шуъбаи кумитаи ҳизбиро ба дӯш дошт, барпо намуд. Анҷумани 111-уми Ҳизби Коммунистии Туркистон, ки аз 1 то 15 моҳи июли соли 1919 дар шаҳри Тошкент доир гардид, қарор намуд, ки феврал барои барпо кардани ташкилоти оммавии мусулмон ба воситаи муассисаи Бюрои коммунистии мусулмонон ва Қарор «Дар бораи шуъбаҳои миллӣ» баровард. Шуъбаҳои миллӣ бевосита ба бюроҳои маҳаллии коммунистони мусулмон, ба воситаи он ба кумитаҳои ҳизбии дахлдор итоат мекунанд.¹

Моҳи июли соли 1919 бюрои коммунистони мусулмон, ҳамчун шуъбаҳои кумитаҳои ҳизбии маҳаллӣ дар Хучанд ва Ёротеппа барпо карда шуда буданд. Кумитаи ҳизбии уездҳои шаҳрии Хучанд қарор намуд, дар ҳаёти шахсони зерин шуъбаҳои миллӣ ташкил карда шавад:

А. Комилов (раис) ва аъзоён А. Раҳимбоев, Раҳматбоев, Х. Муҳаммадов ва А. Эркабаев. Ҳамаи аъзоёни Бюрои мусулмонӣ дар навбати худ, ичунин мудирони шуъбаҳои уездӣ махсуб буданд.²

Сол аз сол шумораи аъзоёни Ҳизби Коммунистии Туркистон меафзуд. Ин чараён ба афзудани синфи коргари наварда расонд. Дехқонони инқилобӣ моҳияти дигаргуниҳои сиёсӣ, ки дар кишвар рух доданд, дарк мекарданд, ки ба манфиати онҳо буда, майл ба сӯи ғояҳои коммунистӣ мекарданд.

Тобистони соли 1917 дар арафаи инқилоби пролетарӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, чун дар дигар мавзӯҳои кишвари Туркистон таъсири сотсиал-демократҳо дар байни коргарон ва солдатҳои инқилобӣ чунбиши миллӣ-озодихоҳӣ

¹ Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С.160-161.

² Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С.160-161.

авҷ мегирад. Алалхусус ҳаракатҳои гурӯҳҳои сотсиал-демократӣ дар шаҳрҳои Хучанду Ҷротепа, қони нефти «Санто», дар стансияи Драгомирово, Хучанд, Мелниково ва шаҳрҳои коргарнишини Шӯроб, Сулюкта ва ғайра меафзояд.

Чараҳои ба инқилоб наздик шудани оммаи халқ, махсусан аз байни аскарон дар кишвари Туркистон моҳи октябри соли 1917 пурқувват мегардад. Дар баъзе шаҳрҳои дружинаҳои коргарӣ таъсис меёбанд, ки онҳо ба ташкил шудани Гвардияи Сурх дар Осиёи Миёна асос мегузоштанд. Хабарҳои ғалабаи инқилоби пролетарӣ дар шаҳри Петроград, ҳамчун шарорае барои оғози шӯриши яроқнок дар шаҳри Тошкент хизмат кард, ки он ҳатто пеш аз шаҳри Москва 28 ноябр рух дод. Ғалабаи шӯриши яроқноки коргару аскарон дар шаҳри Тошкент бо тезӣ дар тамоми кишвар ва аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир паҳн гардид.

Барҳам додани дастгоҳи қуҳнаи буржуазӣ-мустанликадорӣ ва барпо кардани дастгоҳи нави шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, чун дар дигар мавзӯҳои кишвари Туркистон, бо муборизаҳои оштинопазири зидди синфҳои дар гузаштаи наздик истисморгар ва хизбҳои майдабуржуазӣ, яъне эсерони чап, меншевикон, инчунин «Шурои исломия» ва «Уламо»сурат гирифт.

Аз моҳи май то миёнаи моҳи июли соли 1918 чараҳои азнавқунии ташкилотҳои маҳалии Ҳокимияти Шуравӣ дар Хучанд, Драгомирово, Ҷротепа, Қонибодом, Панҷакент ва Исфара гузашт. Онҳо Шуроҳои депутатҳои коргарон, аскарон, деҳқонон ва мусулмононро ташкил карданд. Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир нисбат ба бисёр дигар ноҳияҳои кишвари Туркистон дертар барпо карда шуд. Ба мамониати истисморгарони маҳаллӣ ва қисми афсарон нигоҳ накарда меҳнатқашони Помир бо якҷоягии аскарон тирамоҳи соли 1918 ба ташкил кардани ташкилотҳои шуравӣ шуруъ намуданд. Дар ибтидо дар ин ҷо ба ҷои шуроҳои кумитаҳои инқилобӣ ҳамчун ташкилоти инқилобӣ-демократии меҳнатқашон барпо карда шуданд.

Дар чараҳои барпо кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар Осиёи

Миёна ва сохтани дастгоҳи нави давлатӣ, болшевикон аз лиҳози ғоявӣ ва аз лиҳози ташкилӣ аз меншевикон ҷудо шуда, ҳамчун ташкилоти мустақил ташаккул меёфтанд. Ба онҳо лозим меомад, ки душворихоӣ зиёди аз сабаби кам ва аз лиҳози назариявӣ суғур ва камшумор будани болшевикони маҳаллӣ вучуддоштаро бартараф намоянд. Камбудӣ ва норасоихоӣ дигаре вучуд дошт, он вобаста ба суғур будани асоси таҳкурсии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва табақаи ками синфи коргар дар ҳайати гурӯҳҳои сотсиал-демократӣ ба ҳисоб мерафт. Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ташкилотҳои болшевикӣ пас аз ғалабаи инқилоби пролетарӣ ба амал омаданд. Масалан, дар уезди Хучанд нахустин ташкилоти болшевикӣ тирамоҳи соли 1917 барпо карда мешаванд. Охири ҳамин сол мавқеи болшевикони кони нефти «Санто» дар ташкилоти Ҳизби социал-демократии корғарии Русия (ҲСДКР) пурқувват гашт.

Охири баҳор ва аввали тобистони соли 1918 ташкилотҳои болшевикӣ чӣ дар шаҳр ва чӣ дар посёлкаҳои корғарнишини ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ аз лиҳози ташкилӣ мустақкам гардиданд. Ташкилоти болшевикии Хучанд моҳи ампели ҳамин сол ташаккул меёбад. Аз сабаби инкишофи сафҳои он ва дар маҳалҳо ташкил кардани ячейкаҳои ҳизбӣ моҳи июли ҳамин сол ташкилоти ҳизбии Хучанд ба ташкилоти уездӯшаҳрии кумитаҳои ба он тобеи ҳизбӣ табдил дода шуд.¹

Ҳаминро бояд зикр кард, ки ташкилоти ҳизбии Хучанд, ки дар он ҷо нисбат ба дигар шаҳру ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ шумораи синфи коргар зиёдтар вучуд дошт, тезтар инкишоф ёфт. Сафи синфи коргар дар ин ҷо аз ҳисоби русҳо, аскарони сурх, хунармандон ва камбағалони халқи таҳҷой зиёд мегардид. Масалан, дар аввали моҳи октябри соли 1918 дар сафҳои ин ташкилот зиёда аз 300 нафар одам аъзо буд. Ташкилоти болшевикии Хучанд бечунучаро барои ташаккул ёфтани дигар ташкилотҳои болшевикии ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ таъсири бориз расонд.

¹ Очерки истории коммунистической партии Таджикистана. Душанбе–1980, С. 41.

Аллакай моҳи июни соли 1918 кумитаи ноҳиявии Драгомирово, роҳбарии ячейкаҳои Драгомирово, Сулюкта, Гулякандоз ва Новро ба уҳда дошт. Ташкилоти болшевикии Ёро-теппа моҳи май ва кони нешти «Санто»моҳи июни ҳамин сол ташкил ёфтаанд.¹

Нимаи дуҷуми соли 1918 ва ибтидои соли 1919 давраи аз ҷиҳати ташкилӣ ба расмият даровардан ва инкишофи ташкилотҳои болшевикӣ маҳсуб аст. Кумитаи уездии Хучанд бо мақсади фаҳмонидани қарорҳои анҷумани V111 (ХҚР) (б) ба маҳалҳо гурӯҳи инструкторонро раван кард, ки онҳо барои ҷоннок кардани қорҳои дохили ҷизбӣ ва сиёсӣ дар ячейкаҳои ҷизбии деҳот қорҳои зиёдеро ба сомон расониданд. Масалан, дар натиҷа ячейкаҳои кони нашти «Санто»ҳамчун ташкилоти мустақили ноҳиявӣ бо шуъбаи мусулмонӣ ҷудо карда шуд. Коммунистони кони нашти «Санто»ва қонҳои ангишти Селроҳа ва Шӯроб ба ташкилотҳои ҷизбии деҳотҳои Қонибодом, Бешарик, Исфара ва Маҳрам оид ба мустаҳкам кардани шуроҳо ва васеъ намудани қорҳои сиёсӣ ёрии доимӣ расониданд. Ташкилоти деҳавии ҷизбии Қонибодом моҳи май соли 1919 ба вучуд омада, шумораи аъзоёни он дар охири сол ба 94 нафар ва ба 20 нафар хайрхоҳон расид².

Моҳи октябри соли 1919 анҷумани ташкилоти Ҷизби коммунисти уезди Хучанд доир гардид. Дар ин форум 59 нафар намоёндоғони 2562 аъзоёни ҷизби коммунистӣ ширкат варзиданд. Дар анҷуман намоёндоғони ташкилотҳои ҷизбии Тоҷикистони шимолӣ маърузаҳои иштирокчиёни анҷумани IV-уми ҷизби кишварро оид ба вазъияти қорӣ ва ҳисоботи кумитаҳои уезду шаҳрро дар бораи қорҳои иҷрогардида шунда, сипас интихоби кумитаи ҷизбӣ гузаронида шуд.

Дар рафти барпо ва мустаҳкам шудани Ҳокимияти Шуравӣ ба қору кирдор ва фаъолияти ташкилоҳои ҷизби коммунистии ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, ҷизбу гурӯҳҳо ва ча-

¹ Материалы по истории Компартии Таджикистана. Душанбе, 1963, С 73.

² Ниг. Очерки истории коммунистической партии Таджикистана. Душанбе– 1980, С. 43.

раёнҳои зиёд мамониат мерасониданд. Аз ин рӯ, коммунистони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ба муқобили пеш аз ҳама эсерони чап, ҳаргуна ҳизбҳои майдабуржуазӣ ва буржуазӣ-миллатгарой, инчунин чараёнҳо муборизаи беамон мебарданд. Ҳамкориҳои муваққати болшевикони Туркистон бо эсерони чап дар шуруҳои маҳаллӣ аз моҳи ноябри соли 1918 то апрели соли 1919 давом дошт.

Чӣ тавре ки маълум аст, ба ҷуз ташкилотҳои болшевикӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ инчунин ячейкаҳои маҳаллии ҳизби эсерони чап низ барпо шуданд. Ячейкаҳои эсерони чап дар Хучанд, дар роҳи оҳани Хучанд, Драгомирово, ичунин дар волостҳо амал мекарданд. Ба ҳайати онҳо бештар гурӯҳҳои майдабуржуазӣ ва пас аз дар ин ҷо барҳам додани ҳизби «Шуроӣ исломия» инчунин буржуазияи майда ва калони миллӣ дохил мегардиданд. Дар аввал аз сабаби зиёд будани шумораи эсерони чап, онҳо дар ҳайати шуруҳо аксариятро ташкил мекарданд. Сабаби ин аз он иборат буд, ки интихоботи аксарияти шуруҳо пеш аз ғалабаи Инқилоби Октябр гузаронида мешуд. Баъд муборизаи байни болшевикон ва эсерони чап тезтунд мегардид. Ин якдигарнофаҳмӣ вобаста ба масъалаи сохт ва характери фаъолияти ташкилотҳои маҳаллии ҳокимият, дар бораи намояндагӣ дар он буда, дар ин замина муборизаи байни онҳо боз ҳам шиддатнок мегардад.¹

Рӯзи 9-уми июни соли 1918 аз касалии безгак сарвари болшевикони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ Е.Я. Иваницкий аз ҳаёт чашм пӯшид. Аз ин вазъият истифода бурда, эсерони чап саросемавор ҷойнишини ӯ И.Я. Тихоновро ба маҳкама гирифта, кӯшиш намуданд, ки тамоми вазифаҳои асосиро дар Шурои Хучанд соҳиб шаванд. Аммо болшевикон бар зидди эсерон муқобилияти сахт ва саривақтӣ нишон дода, И.Я. Тихоновро озод карданд. Бо овоздиҳии пинҳонӣ ӯ ба ҷои сардори хучандии ташкилоти эсерони чап Стерлингов раиси шуру интихоб шуд. Ҷойнишини И.Я. Тихонов болшевик Ҷӯра Шокаримов таъин гардид. Барои иҷрои вазифаҳои рӯзмарра,

¹ Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С.161.

ки аз ҷониби шуро супорида шуда буд, аз байни болшевикон инҳо интихоб гардиданд: Г. Коптев, Мирзо Раҳмат Мир-Алимов ва Мумин Хоча Хусаинов. Комиссари шаҳр болшевик Скачков, меҳнат – Гулуев, молия – Борицев, ҳайати ҳарбӣ-Переверталов, вазифаи комиссари почта инчунин ба аъзои ҳизби коммунистӣ гузошта шуд. Дигар ҷойҳоро эсерон ишғол намуданд.¹

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ чун дар дигар мавзёҳои Туркистон иттифоқи коммунистон бо эсерони чап нишон дод, ки болшевикон тавонистанд, кори якҷояро дар шуроҳо бо ҳизбҳои майдабуржуазӣ барои ба тарафи худ ҷалб кардани оммаи васеъ моҳирона истифода баранд. Бо роҳбарии ҳизби коммунистӣ корҳои зиёдеро барои баланд бардоштани савияи сиёсӣ ва ба корҳои сохтмони шуравӣ ҷалб намудани меҳнаткашони маҳаллӣ шуъбаи мусулмонон ва ячейкаҳо ба сомон расониданд. Бюрои мусулмонии кумитаҳои уездӣ-шаҳрӣ ва ноҳиявӣ дар Хучанд, Ўротеппа, Драгомирово, Панчекат ва дар қони нафти «Санто» моҳи июл ва августи соли 1919 барпо карда шуданд. Моҳи сентябр ва октябри ҳамин сол шуъбаҳои коммунистони мусулмон дар назди кумитаҳои ҳизбии Қонибодом, Маҳрам, Исфара, Шӯроб низ ба вучуд омаданд.

Пас аз иҷро намудани вазифаҳои дар наздашон гузошта, фаъолияти ташкилотҳои мусулмонии коммунистон моҳҳои апрел ва майи соли 1920 дар қаламрави ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ қатъ гардид. Баъдтар дар байни коммунистон ва меҳнаткашони миллатҳои таҳҷой шуъбаҳои миллӣ ва шуъбаҳои миллатҳои майда дар назди шуъбаҳои ташвиқотӣ ва тарғиботии кумитаҳои ҳизбӣ шомил буданд, қор мебуданд.

Барпо кардани ташкилотҳои ҳизби коммунистӣ дар Помир вобаста ба шароити ҷуғрофӣ ва қанда будан аз марказҳои сиёсӣ ва маъмурии Осиёи Марказӣ нисбатан дертар ба вуқӯ мепаивандад. Тавре ки дар боло изҳор карда шуд, моҳи фев-

¹ Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С.162.

рали соли 1919 ба қисми ғарбии Помир комиссияи ҳарбӣ-сиёсӣ бо сарвариин болшевик А.А. Холмаков меояд. Бо роҳбарии ин комиссия чорабиниҳо оид ба мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ ва ба оммаи васеъ фаҳмондани моҳияти он гузаронида шуд. Ва бо мадади ин комиссияи салоҳиятдор аввалин ташкилоти шуъбаи ҳизбии аскарони сурх таъсис ёфта, минбаъд шумораи он дар тамоми Помир доман паҳн мекунад.

2). Амалӣ гардидани сиёсати миллии Ҳукумати Шуравӣ дар кишвари Туркистон ва канораҳои он.

Маълум аст, ки аллакай аввали баҳори соли 1918 Ҳокимияти Шуравӣ дар мавзӯҳои асосии Осиёи Миёна побарҷо гардида, аммо муваққатан қувваҳои истисморкунандаи меҳнаткашон дар аморати Бухоро ва Хева хукмфармо буда, оммаро бераҳмона дар зери зулму истибдод гирифта буданд.

Дар қаламрави кишвари Туркистон бошад ҳокимияти коргару деҳқон қадамҳои дилпурронаи хешро ба пеш ниҳода, барои решақан намудани истисмори одам аз ҷониби одамро вазифаи аввалиндарача мепиндошт, барои амалӣ кардани ин вазифаи наҷиб бо сарвариин ҳизби коммунистуви Ҳокимияти Шуравӣ бемайлон пеш мерафт. Аммо тавре ки таҷрибаи таърихӣ комилан дуруст ва объективӣ нишон дод, барои минбаъд дар кишвари Туркистон сиёсати миллии ҳизби коммунистӣ ва Ҳокимияти Шуравиро сари вақт дар ҳаёт амалӣ кардан фикру зикри зиддиҳалқии тамоили олимақом ва миллатчиғии маҳаллӣ, ки аз ҷониби душманони ҳокимияти нав, ҳокимияти коргару деҳқон дар байни оммаи ҳанӯз аз лиҳози сиёсӣ ноогоҳ паҳн мешуд, решақан кардан зарур буд.

Масалан, дар он шароит шовинизми олимақом дар он ифода меёфт, ки баъзе аз намояндагони онҳо бо ҳар роҳу восита ба апараты давлатӣ ҷой гирифта намехостанд, ки меҳнаткашони халқҳои маҳаллӣ ба вазифаи идораи давлатӣ ба кор ҷалб карда шаванд.

Дар чунин вазъият аз 15 то 22 моҳи ноябри соли 1917 анҷумани 111 кишвари шуроҳо доир гардид. Дар кори анҷуман 114 намоянда аз тамоми шуроҳои вилоятӣ ва уездӣ, инчунин аз иттифокҳои демократӣ ва кумитаҳои Туркистон минҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, бо дархостҳои хеш омада буданд, иштирок карданд. Намояндагони анҷуман аз лиҳози нуфузи ҳизбӣ ба гурӯҳҳои болшевикон, максималистон (ифротгарон А.Р.), эсерони чап ва рост, меншевикон ва буржуазияи миллӣ чудо мешуданд. Гурӯҳҳои якҷояи болшевикон ва максималистон, ки қаноти чап ва гурӯҳи эсерони чап, ки марказро ташкил мекарданд, аз лиҳози шумора аз ҳама зиёд буданд.¹ Анҷуман Шурои Комиссарони Халқии Кишвари Туркистонро интихоб намуд. Шуроҳо мунтазам дар уезду волостҳо ва деҳаву авулҳо барпо карда шуданд. Дар матбуоти маҳаллӣ ҳуҷҷатҳои таърихии Ҳокимияти Шуравӣ аз қабилҳои декрет дар бораи сулҳ ва замин, Изҳороти (Декларатсия) ҳукуки халқҳои Русия, муроҷиат «Ба ҳамаи меҳнаткашон мусулмони Русия ва Шарқ» дарҷ гардида, дастраси мардум шуданд. Шурои Комиссарони Халқии Кишвари Туркистон кӯшиш мекард, ки тақия ба ин ҳуҷҷатҳо сиёсати дурусти ҳақиқатан халқиро пеш гирад. Аммо тавре ки дар боло ишора рафт, ба ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ намояндагони синфҳои дар гузашта ҳукмрон ва ба онҳо таъян мувофиқ тамоилҳои шовинистии олимақом ва миллатгарой бо роҳҳои гуногун аз шароити мураккаби сиёсии онвақта истифода бурда, ҷой гирифта буданд. Аз ҳамин қабил баъзе «кормандони» ҳизбӣ ва шуравӣ ба идоракунии давлатӣ ошкорову пинҳонӣ меҳнаткашонӣ аҳолии таҳҷоиро роҳ намедоданд.

Бояд изҳор намуд, ки ин рафтори номатлуб ва хатоӣ маҳз дар қарори қабул кардаи анҷумани 111 Шуроҳои Кишвари Туркистон инъикос ёфтааст. Дар он чунин ақидаи номатлуби зидди сиёсати миллии ҳизби коммунистӣ Ҳокимияти Шуравӣ, ки гуё аз сабаби номуайянии муносибати аҳолии маҳаллӣ нисбат ба Ҳокимияти Шуравӣ ва дар сафҳои он

¹ Ниг. ба рӯз. «Наша газета», аз 26 моҳи ноябри соли 1917.

мавчуд набудани ташкилотҳои синфи коргар дар шароити имрӯза намояндагони миллатҳои маҳаллӣ ба ҳайати ташкилотҳои ҳокимияти олии инқилобии кишвар дохил шуда наметавониста бошанд.¹

Мақсади тамоили миллатчиғии маҳаллӣ иборат аз он буд, ки буржуазии миллии Осиёи Миёна ва доираҳои феодалӣ-клерикалӣ кӯшиш ба харҷ медоданд, ки аз лиҳози сиёсӣ гӯё пухта нарасидани меҳнаткашони миллатҳои маҳаллиро баҳри аз синфи коргари Русия ҷудо кардани онҳо ва Ҳокимияти Шуравиро дар кишвар сарнагун кардан истифода баранд. Масалан, яке аз роҳбарони «Шурои уламо» дар анҷумани 111 Шууроҳои Кишвари Туркистон намояндагони мусулмонро кӯшиш карда розӣ кунониданӣ мешуд, ки онҳо Ҳокимияти Шуравиро, ки анҷуман эълон намуд, эътироф накунанд.²

Дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва аз ҷумла халқи тоҷик тайёрии даъвати анҷумани V-уми Шууроҳо дар сар то сари кишвар маълум мегашт ва Шууроҳои вилоятиву уездӣ пешакӣ дар ҷамъомади худ мавқеи хешро нисбат ба он мавриди муҳокима қарор медоданд. Масалан, 16 моҳи апрели соли 1918 Шуурои Хучанд ниҳоят масъалаи муҳимро, яъне муайян намудани мавқеи хеш нисбат ба ҷараёни анҷумани навбатиро мавриди муҳокима қарор дод. Маҷлиси умумии шууроҳо бо овози аксарият, яъне 18 нафар тарафдор, 1 нафар муқобил ва 3 нафар бетараф ба намояндаи хеш супориш доданд, ки дар анҷуман танҳо ба тарафдорӣ болшевикон овоз диҳад.³

Анҷумани V-уми Ҷумҳурии Шууроҳои Кишвари Туркистон аз 20 то 1 майи соли 1918 дар маркази маъмурии Осиёи Миёна шаҳри Тошкент баргузор шуд, ки дар он намояндагони шууроҳои маҳалҳо, аз ҷумла аз Тоҷикистони шимолӣ низ ширкат варзиданд. Аҳамияти таърихӣ ин анҷуман дар он буд, ки бори нахуст Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиал-

¹ Ниг. М. Эркаев. Асари номбурда, С. 42-43..

² Дар ҳамон ҷо . С. 43.

³ Г.Х. Хайдаров, Н.М. Морозов. Первые шаги Ходжентского Совета (1917–1919 гг.). Душанбе, 1968, С. 30.

лисии Туркистон таъсис дода шуда, ба ҳайати Федератсияи Русия дохил гашт, ки ин ба тамоили шовинистони олимақом ва нақшаҳои зиддишуравии миллатчиёни маҳаллӣ як зарбаи саҳти ҷонгудоз маҳсуб мешуд. Барпо гардидани ин соҳти давлатдорӣ навин ва ба ҳайати ташкилотҳои он дохил гардидани намояндагони миллатҳои таҳҷой дар роҳи амалӣ намудани сиёсати баробарҳуқуқии мардуми кишвари Туркистон аҳамияти калон дошта, минбаъд муносибати миёни халқҳоро қавӣ мегардонд.

Дар қарори анҷуман «Дар бораи Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон» аз ҷумла гуфта шуда буд: «Сарзамини кишвари Туркистон Ҷумҳурии Сотсиалистии Туркистони Федератсияи Шуравии Русия эълон карда шавад. Дар ҳайати Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон тамоми кишварҳо бо сарҳади ҷуғрофиашон, ба ҷуз Хива ва Бухоро дохил мешаванд... ташкилоти олии қонунбарори Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон анҷумани Шуроҳои коргарон, аскарон, депутатҳои деҳқонон ва депутатҳои мусулмонон – деҳқонон мебошад... ташкилоти олии доимии қонунбарор Кумитаи Марказии Иҷроия буда, ҳокимияти иҷроия ва идоракунии кишвар ба ихтиёри Шурои Комиссарони Халқ дода мешавад; дар маҳалҳо бошад ҳокимият ба шуроҳои маҳаллӣ ва кумитаҳои иҷроияи он тааллуқ дорад»¹.

Эълон кардани Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон дар ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна як дигаргунии бузурги сиёсӣ маҳсуб буд. Дар рӯзи эълон кардани мухторияти Туркистони Шуравӣ рӯзномаи «Наша газета» чунин изҳори ақида намуд: «Эълон кардани кишвари Туркистон ҳамчун мухторияти қисми Федератсияи бузурги Русия, анҷумани V-уми Шуроҳо тақдири Туркистанро ба дасти худӣ халқи дар ин ҷо иқоматкунанда дод, ки он ба қатори муборизони фаёли роҳи пролетариати ҷаҳон ҳамроҳ гашт»².

¹ «Наша газета» № 89, 5 майи соли 1918.

² Дар ҳамон ҷой.

Меҳнаткашони Осиёи Миёна аз воситаҳои ахбори умум ба қарорҳои анҷумани V-уми Шуроҳо оғоҳ гардида, дар ҷамъомадҳои оммавӣ фикру андешаи хешро изҳор мекарданд. Масалан, 1 моҳи майи соли 1918, дар рӯзи охирини қори анҷуман дар шаҳри Тошкент намоиши якчандҳазорнафараи оммаи халқ доир гардид, ки дар он намояндагони меҳнаткашон тарафдорӣ хешро нисбати қарорҳои қабулкардаи анҷуман қаноатмандӣ хешро изҳор намуданд.

Хабари эълони мухторияти Туркистонро инчунин меҳнаткашони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бо хушнудиву қаноатмандӣ пешвоз гирифтанд. Масалан, баъд аз се рӯзи қори анҷуман, 4 моҳи майи соли 1918 Шурои Хучанд тамоми комиссарони маҳаллиро оғоҳ намуд, ки «рӯзи чоршанбеи 8 – уми моҳи май дар шаҳри Хучанд ба муносибати ҷашнгирии мухторияти Туркистон намоиш барпо мегардад ва дар ин чорабинӣ иштирок бояд кард»¹. Ин намоиш дар ҳақиқат намоиши оммавӣ буда, дар он якчанд ҳазор меҳнаткашон фаъолона ширкат варзиданд, ки ин аз баланд шуда истодани шуури сиёсии мардум дарак меод.

Дар ҳақиқат ҳаёт нишон дод, ки барпо кардани Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон ба кӯшиши эҳёи «Мухторияти Қўқанд», ки аввали соли 1918 торумор карда шуда буд, зарбаи марговар расонида шуд.

Кулли оммаи бисёрмиллати меҳнаткаш, аз ҷумла мардуми ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ ва Помир, ки ба ҳайати Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон шомил гардида, минбаъд бо ибтиқори роҳбарияти ин соҳти нави давлатдорӣ имконияти ба ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ ҷалб кардан пайдо гардид.

Дар натиҷаи таъсиси Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон масъалаи ба расмият даровардани ташкилоти кишварии ҳизби коммунистӣ ба миён омад. Бо ин мақсад 17 моҳи июни соли 1918 дар шаҳри Тошкент анҷумани I-уми ҳизби коммунистии Туркистон бо иштироки намо-

¹ БД вилояти Суғд, ф. 42, р.1, д. 21, в. 47.

яндагон аз маҳалҳо доир гардид. Намояндагони анҷуман дар баромадҳои хеш изҳор карданд, ки чараёни ба вучуд омадан ва ташаккул ёфтани ташкилоти ҳизбии болшевикони Туркистон ниҳоят душвор ба амал омад. Масалан, намояндаи болшевикони вилояти Самарқанд Фоменко арз намуд, ки ба вучуд омадан ва ташаккулу инкишофи ташкилоти ҳизбии ин ҷо ниҳоят бо душвориҳои ҳарбӣ-сиёсӣ руҳ дода, пеш аз ғалабаи инқилоби Октябр, ташкилоти болшевикӣ вучуд надошта, танҳо болшевикони алоҳида амал мекарданд. Дигар намояндаи анҷуман Феактистов дар баромади хеш изҳор кард, ки пас аз ғалабаи инқилоб дар шаҳри Тошкент дар ҳайати социал-демократия ҷудой ба вуқӯ омад, гурӯҳи болшевикон таъсис ёфт, ки дар ҳайати он танҳо 8 нафар одамон гирд омада буданд. Аммо дар анҷумани 1-ум дар ташкилот аллакай 190 болшевикон шомил буданд.¹

Муваффақияти дигари ин анҷумани коммунистӣ боз дар он зоҳир мегашт, ки аз чараёнҳои созишкор (оппортунистӣ А.Р.) бо ҷиддият худро дар қанор гирифта, қору амали хешро мустақилона пеш мебард. Дар қарори қабул кардаи анҷуман «Доир ба қори ҳизбӣ дар байни пролетариати мусулмон» изҳор шуда буд, ки ҳоло моҳияти амиқи аз ҷониби ҳизби коммунистӣ эълон гардидани Мухторияти Ҷумҳурии Туркистон ба пролетариати мусулмон ба таври бояду шояд фаҳмонида нашудааст. Барои он, ки пролетариати мусулмони Туркистон то охир моҳияти сиёсати миллии ҳизби коммунистиро амиқ дарк наояд, бояд дар байни оммаи васеи халқ қорҳои зиёди фаҳмондадихӣ гузаронида шавад.

Дар анҷуман таъкид карда шуд, ки вазифаи болшевикони Туркистон, аз он иборат аст ки на танҳо ба расман эълон кардани мухторият қонеъ гарданд, балки оммаи меҳнаткашро ба он бовар қунонанд, ки ин мухторият қарори дуруст ва ягонаи ҳалли масъалаи миллиро дар қаламрави Осиёи Миёна воқеи мегардонад.

¹ Партийный архив Института истории партии при ЦК КП Уз. рес. Ф.60, р3 д. 18, л. 15.

Дар қарори қабулкардаи ин анҷуман барномаи ҳалли баъзе масоили миллӣ пешкаш карда шуда буд:

– баробар кардани ҳуқуқи забони русӣ ва забонҳои маҳаллӣ;

– дар назди тамоми шуроҳои вилоятӣ ва маҳаллӣ ташкил намудани комиссариатҳо оид ба масъалаи миллӣ;

– ба забони русӣ ва ба забонҳои маҳаллӣ ҳатман дарҷ кардани ҳуҷҷатҳои ташкилотҳои расмӣ;

– аз байни коммунистон тайёр кардани кадрҳои ботаҷриба бо мақсади дар байни аҳолии мусулмон тарғибу ташвиқ намудани ғояҳои муборизаи синфӣ.¹

Мувофиқи қарори анҷумани 1-уми ташкилоти болшевикии Туркистон дар назди уезди Хучанд ва Шурои ноҳиявии Ўро-теппа, комиссариатҳо (шӯъбаҳо) доир ба қорҳои миллӣ таъсис ёфтанд. Вазифаи ин комиссариатҳо баъзе нофаҳмихое, ки дар байни намояндагони миллатҳои гуногун ба амал меомад, ҳал менамуданд. Инчунин дар анҷуман байни омма қорҳои маданӣ-маърифатиро ба роҳ мондан, тарғибу ташвиқи ғояҳои марксистӣ-лениниро доир ба масъалаҳои миллӣ фаҳмондан вазифаи гузошта шуда буд.²

Бояд изҳор намуд, ки аз лиҳози ташкилӣ ба низом даровардани ҳизби Коммунистии Туркистон, ки ҳоло устави он қабул нашуда буд, ба амал наомада буд. Ин вазифаро анҷумани 11-уми ин ҳизб (17-29) декабри соли 1918 ба иҷро расонд.

Пас аз анҷумани 11-уми ҳизби Коммунисти Туркистон қорҳои ташкилотҳои поёнии ҳизбӣ, мавқеи пешбарандаи коммунистон дар сохтмонҳои давлатӣ ва хоҷагӣ пеш мерафт. Инчунин қорҳои ҳизбӣ дар маҳалҳо мунтазам рушд мекард. Шумораи ячейкаҳои ҳизбӣ на танҳо дар шаҳрҳо ва шаҳрчаҳои қоргарнишин, инчунин ин чараён дар деҳот дида шуда, шумораи сафҳояшон зиёд мешуд. Масалан, дар ташкилоти узеду шаҳрии Хучанд дар охири соли 1918 2117 нафар коммунистон қору амал мекарданд.³

¹ История таджикского народа. Т. V новейшая история С.163.

² История таджикского народа. Т. V новейшая история С.163.

³ Коммунистическая партия Туркестана и Узбекистана в цифрах. Стат. Сборник (1918-1967гг.) Ташкент, 1967, С. 15.

Ячейкаҳои ҳизбӣ дар нӯҳ деҳоти уезди Хучанд, аз ҷумла дар Гулякандоз, Қистакӯз, Нов, Саритуғайи волости Урал ва ғайра ташкил ёфтанд. Ҳамаи ин мисолҳо ба он шаҳодат медоданд, ки таъсири ҳизби болшевикӣ дар байни омма васеъ паҳн гардида буд.

Дар кори мустаҳкам гардидани ташкилоти ҳизбии ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ мавқеи муҳимро анҷумани 1-уми бошевикони уезди Хучанд, ки моҳи декабри соли 1918 доир гардид, бозид. Дар кори он 31 намоянда аз 18 ташкилоти ҳизбӣ ширкат варзиданд. Анҷуман дар назди коммунистони уезд масъалаи дар маҳалҳо мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравиро бо қатъият гузошт. Ин анҷуман супориш дод, ки эсеронро аз ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ дур намоянд. Анҷуман кумитаи ҳизби уезди Хучанд ва намояндагонро ба анҷумани кишварӣ интихоб намуд.¹

Маводҳои зиёд нишон медиҳанд, ки нимаи дуюми соли 1918 ва соли 1919 давраи аз лиҳози ташкилӣ ба расмият даромадан ва инкишофи ташкилоти ҳизбии ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ маҳсуб аст. Моҳи марти соли 1919 кумитаи ҳизбии уезди Хучанд барои ба омма фаҳмонидани қарорҳои анҷумани VIII Ҳизби Коммунистии Русия (ҲКР) (б) як гурӯҳ дастурдиҳандагонро ба маҳалҳо барои ҷоннок кардани қорҳои дохили ҳизбию сиёсӣ дар байни ячейкаҳои деҳот фиристонд.

Коммунистони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бо эсерони чап ва дигар унсурони майдабуржуазӣ, ҳизбҳои буржуазӣ-миллатгаро ва дигар ҷараёнҳои зидди инкилобӣ муборизаи беамон бурданд. Ҳамкориҳои муваққатии болшевикони Туркистон бо эсерони чап дар шуроҳои маҳаллӣ аз ноябри соли 1917 то апрели соли 1919 давом кард.

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ чун дар тамоми Туркистон ҳамкориҳои муваққатии коммунистон бо эсерони чап нишон дод, ки болшевикон дар кори якҷоя дар шуроҳо

¹ В. М. Ионова. Коммунисты Северного Таджикистана в борьбе за власть Советов (1917-1923 гг.), Душанбе, 1968, С.41.

ҳизбҳои майдабуржуазиро барои ба тарафи худ ҷалб кардани оммаи васеъ устокорона истифода бурданд.

Муваффақияти дигар он буд, ки ба корҳои роҳбарикунандаи ташкилотҳои давлатии нав таъсисёфта ба ғайр аз коргарони рус Е.А. Иваницкий, И. Я. Тихонов, Н. Зайцев, А. Румянцев, болшевик-немец Бальцер ва дигарон инчунин инкилобчиён аз намояндагони мардуми таҳҷой ба мисли Ҷура Зокиров, Абдулқодир Раҳимбоев, Аҳмадбек ва Бобобек Мавлонбековҳо, Мирзохуча Бобохучаев, Болтубой Тоҳиров, Ҳайдар Усмонов, Қорирахмат Курбонов, Болтухон Тураев, Нуриддин Аҳмедов, Бобо Содиков ва бисёр дигарон низ ҷалб карда шуда буданд.

Моҳи июли соли 1917 КМ ҲКР (б) ба кумитаи Кишварии ҳизби Коммунисти Туркистон ва КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Сотсиалистии Туркистон радиогарма бо номи машҳури «Дар бораи намояндагии мутаносиб» фиристонд. Дар ин радиогарма дар хусуси зарурияти боқатъият ба фаъолияти давлатӣ ҷалб кардани меҳнаткашонӣ таҳҷояи Туркистон суҳан мерафт. Ҳамоно таъкид карда шуда буд, ки ҷалби намояндагони миллатҳои таҳҷой ба ташкилотҳои давлатӣ бояд мувофиқи (мутаносубан) шумораи миллати муайян дар байни ҳамаи аҳоли ба ҳисоб гирифта шавад.¹

3. Мубориза ба муқобили қашшоқӣ ва гуруснагӣ

Пас аз барҳам додани Ҳукумати муваққатӣ ва барпо намудани ҳокимияти синфи коргару деҳқон аппарати кӯхнаи давлатдорӣ дар ҳама ҷо шикаста шуда, аппарати нави инкилобӣ ташкил карда мешуд. Аз ҷумла, кумитаҳои озӯқаворӣ собиқ Ҳукумати муваққатӣ барҳам дода шуда, ба ҷои он дар назди шуроҳо кумитаҳои озӯқаворӣ ташкил карда шуданд, ки онҳо барои барҳам додани вайрониву бесарусомонӣ ва гуруснагӣ муборизаи инкилобӣ мебуданд.

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история С.163-164.

Шурои Хучанд 17 декабри соли 1917 идораи озуқавориро бархам дода, кумитаи озуқавориро аз 38 нафар одам ташкил кард, ки дар ҳайати он 13 нафар намояндагони иттифоқҳои касаба ва дигар ташкилотҳои демократӣ шомил буданд. Моҳи январӣ соли 1918 комиссари озуқаворӣ дар назди Шурои Хучанд интихоб карда шуд, ки вазифаи он ба фаъолияти кумитаҳои озуқаворӣ дар волостҳо таъсисёбанда роҳбари намудан буд.¹

Аввали моҳи февралӣ соли 1918 дар участкаи Исфараи уезди Хучанд ҳафт кумитаҳои озуқаворӣ волостӣ ташкил карда шуданд. Аз ҷумла, дар Мирзочул, Спаски, Сирдарё, Надёжинск ва ғайра ин кумитаҳои озуқаворӣ барпо карда шуданд. Кумитаҳои озуқаворӣ қонуниятҳои инқилобиро ба уҳда гирифта, аз кулакони ва савдогарон озуқавориро мусодира карда, ба камбағалон ва гуруснагон тақсим мекарданд. Истифода бурдани чунин чорабиниҳои зуроварӣ ба он шаҳодат меод, ки аз рӯзҳои нахустини инқилоби пролетарӣ мубориза ба муқобили бесарусомонӣ ва гуруснагӣ моҳияти зиёдеро ба худ гирифта буд. Дар ибтидои соли 1918 ёрдамчиҳои комиссари уезди Хучанд ба Шура хабар расонд, ки «...вазъияти вазнини гуруснагӣ чӣ дар шаҳр ва чӣ дар маҳалҳо чунон ғамангезест, ки ҳатто ба забон гирифтани даҳшатнок аст, одамони зиёд ба устухонбанди зинда табдил ёфтаанд»².

Душвории озуқаворӣ дар кишвари Туркистон, аз он ҷумла, дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ аз он хусус зоҳир мегардид, ки аксулинқилобчи атаман Дутов, алоқаи Туркистонро аз Русияи Шуравӣ канда кард ва аз он ҷо мутлақо ёрии озуқа ба Туркистон намерасид. Кулакони, ки қувваи асосии деҳот буданд, аз ин вазъият айёрони истифода бурда, аз ҳисоби ҳаннотиву ҷаллобии маҳсулотҳои хоҷагии кишоварзӣ боз ҳам дорандатар мешуданд, аммо оммаи меҳнаткаш гуруснаву нимзиндаву ниммурда ҳаёт ба сар мекурданд.

Чорабиниҳои Ҳокимияти Шуравӣ оид ба миллиқунонии

¹ БД вилояти Суғд, ф. 142, р. 1, д. 2, в. 122.

² БД ҶТ ф. 82, р. 1, д. 40, в. 29.

замин дар мамлакат муборизаи синфиро дар деҳот боз ҳам тезутунд мекард. Зеро бужуазияи маҳаллӣ ва кулакон бо нархи муайяни давлатӣ ғалладонаро нафурӯхта, онро пинҳон мекарданд. Ва дар шароити ба онҳо қулай бо нархи гарон ба мардум мефурӯхтанд.¹

Ба гуруснагӣ мардум инчунин баъзе сабабабҳои объективӣ низ вомехӯрданд. Дар яке аз ҳуччати бойгонии он вақта аз ҷумла чунин изҳор карда шудааст: «Шароити иқтисодии...давраи аз сар гузаронидамон ноимкон аст. Кишти лалмӣ тамоман нест гардид. Борон мутлақо дида намешавад, сатҳи об дар дарёҳо паст аст...Пурра ба ақиб рафтани хоҷагии кишоварзӣ айён аст.»²

Хушксолӣ чунон саҳт буд, ки ҳатто дар саҳро малахҳо нест шуданд. Галаи молу аспҳо нобуд гадиданд. Дар тамоми кишвари Туркистон дар давраи солҳои 1917-1920 50% ҳайвонот нобуд шуд. Мардуми дашту деҳаҳои кӯҳӣ барои аз гуруснагӣ наҷот ёфтани худро ба шаҳрҳо мегирифтанд, ки ин қараён шумораи гуруснагону бекоронро боз ҳам афзун мекард.

Дар бисёр мавзёҳои кишвари Туркистон кишту қор ягон ҳосил надоданд ва худӣ майдони кишт ниҳоят кам шуда буд. Дар натиҷаи интервенсияи ҳарбии хориҷӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ бисёр вилояту ноҳияҳои кишвари Туркистон на танҳо аз Русияи Шуравӣ, балки аз Кавкази Шимолӣ, Украина, ки мардуми ин қоро бо ғалладона ва хӯроқвории дигар, маҳсулоти саноатӣ таъмин мекарданд, қанда шуданд. 25 майи соли 1918 раиси Шурои Комиссарони Халқии Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон Ф. Колесов оид ба вазъияти фочиаовари ин қо ба В.И. Ленин хабар дод.

В.И. Ленин ба вазъияти мамлакат ва ба ҷабҳаи хӯроқворӣ бо диққат назар карда, дар он рӯзҳои мудҳиш дар мақолааш «Дар бораи гуруснагӣ»изҳор кард, ки ин вазъият ба қараёни дигаргуниҳои сотсиалистӣ ҳалал мерасонад. Барои ҳамин ҳам ӯ ҳамаро ба «ҳучуми якқоя даъват

¹ Дар ҳамон ҷо. р. 2, д. 40, в. 84.

² БД вилояти Суғд .ф.17, р. 1, д. 2, в. 2.

кард...барои бо ҳам ба муқобили кулакҳо ва қаллобон баҳри барқарор кардани диктатураи озуқаворӣ дар малакат мубориза бурдан лозим аст».¹

27 майи соли 1918 Кумитаи Иҷроияи Марказии Русия (КИМР) бо мақсади ба ҳаёт тадбиқ кардани сиёсати монополияи озуқаворӣ, тақсими хӯрокворӣ, мубориза ба муқобили ханнотиву чаллобӣ, оид ба барпо намудани кумитаҳои озуқаворӣи уездӣ, шаҳри, волостӣ, деҳотӣ ва заводӣ қарор ирсол намуд.²

«Камбағалӣ ҳама ҷойро фаро гирифта, ҳар рӯз зиёд гардида, хавфи марги оммавиरो оварда истодааст. Нон, хӯроки чорво ва тухмӣ барои кишт вучуд надорад», – дар муроҷиатномаи анҷумани 1V –ми Кишварии деҳқонони Туркистон 23 январӣ соли 1919 хабар дода шуда буд.³

Раиси шуъбаи саломатии Ёротеппа А.Н.Стемпневский бо чунин мазмун ба Комиссари Кишвар телеграф равон кард: «Дар айни ҳол дар Ёротеппа 1500 гуруснагонанд, шумораи ғавтидагон зиёд, маводи хӯрокворӣ намерасад, хоҳиш мекунам, ки сад ҳазор маблағи ҷудо шуда бо тезӣ фиристода шавад, то ки нуқтаи таъмини озуқаворӣ кушода шавад.»⁴

Шурои Комиссарони Халқии Туркистон (минбаъд ШКХТ) дар соҳаи бо маводи хӯрокворӣ таъмин кардани аҳоли чораҳои таъҷили меандешид. Кумитаҳои озуқаворӣи уездӣ, шаҳрӣ, волостӣ ва деҳотӣ барпо карда шуданд. Масалан, дар уезди Хучанд дар назди Шурои депутатҳо комиссарони озуқаворӣ ташкил карда шуд, ки кумитаҳои озуқавориро муттаҳид мекард. Кумитаҳо ва комиссияҳо доир ба муборизаи зидди гуруснагӣ ва ёрӣ ба гуруснагон ташкил гардиданд. Кумитаи Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон (минбаъд КИМҶХТ), дар амри хеш талаб намуд, ки дастги-

¹ В.И. Ленин. ПСС. Т. 22 С. 356.

² Ш. Джалилов. Социалистическое переустройство народного хозяйства Северного Таджикистана Душанбе: Ирфон. 1973, -С.23.

³ БД вилояти Самарқанд ф.74, р. 7, д. 1, в. 2.

⁴ Филиали бойгонии давлатии Ёротеппа вилояти Суғд (минюаъд ФБДЎВС), ф р-1, р.1, д 14, в. 105.

рии ҳамаҷониба «оид ба мубориза бо гуруснагӣ ва бо ин мақсад ташкил кардани комиссияи марказӣ, ки бо амри махсуси хеш ба ноҳияҳо ва муассисаҳо таъкид намуд...тамоми комичроияҳои волостӣ, аулӣ, комичроияи деҳотӣ ва қишлоқӣ, милитсия, боқимонда ҳамаи муассисаҳои далаатӣ ва шахсӣ, ҳавлидори ҳамон ноҳия бе ягон қачравӣ инҳоро бояд иҷро намуд:

а) ба комиссияҳои маҳаллӣ дар қори мубориза бо гуруснагӣ, ҳамкориҳои васеъ бурадан лозим, яъне тамоми ҷорабиҳои онро иҷро бояд кард,

б) дар ҳолати дар ҷои худ пайдо шудани гуруснагон, онҳоро дошта ба ташкилотҳои наздиктарини мубориза ба муқобили гуруснагӣ бояд супурд...»¹

Шуъбаи саломатӣ дар Ўротеппа доир ба шумораи гуруснагон доимо ба вилоят ва ба Комиссариати саломатии ҷумҳурии Туркистон хабар дода меистод. Масалан, дар телеграмаи 10 моҳи декабри соли 1918 830 фарди гурусна, ки то январ соли 1919 ин рақам ба 1038 расида буд.²

Ба ғайр аз ин дар бораи шумораи ғавтидагон хабар дода, қору амалро муайян намуда, кумитаи мубориза ба муқобили гуруснагӣ маблағро барои кушодани нуқтаҳои хӯрокворӣ сарф намуданд. Дар ҳисоботи мудирӣ нуқтаи гуруснагони Ўротеппа А. Латифов гуфта шуда буд, ки «дар ин соҳа қор қардан душворӣ мекашем, зиёда аз 1000 гуруснаро сер қардем. Аз аввал то охири қор дар нуқтаи хӯрокворӣ 375837 сӯму 18 тин сарф шудааст ва ба ин нуқта қариб 210000 одам қути лоямут қардаанд. Ин нуқтаи хӯрокворӣ талаботи гуруснагонро як дараҷа қонеъ қарда, ҳазорон одамонро аз дами марг эмин нигоҳ дошт.»³

Бо вучуди ин дар ғавтидагии кумитаи Ўротеппа оид ба мубориза ба муқобили гуруснагӣ дар шаҳр таъсири манфии эсеру мешевикон расид, онҳо вазифаи ҳудро моҳирона ис-

¹ Р.А. Абулхаев. Вопросы новейшей истории таджикского народа (Сборник избранных статей и публикаций), Часть, 6. Душанбе, 2021, С. 25.

² ФБДЎВС,ф р-1, р.1,д 31, в. 1, 5.

³ ФБДЎВС,ф р-1, р.1,д 20, в. 45.

тифода бурда, маблағҳои ба вазъияти ногувори гуруснагон ҷудокардари ба манфиати хеш сарф мекарданд. Масалан, аз рӯи маълумоти комиссияи тафтишотии вилояти Самарқанд, кумитаи мубориза ба муқобили гуруснагӣ дар Ёротеппа баҳри дастрас кардани спирт 9000 сум сарф намуд. Дар маҷлиси комиссияи тафтишотӣ, ки дар Ёротеппа доир гардид, гуфта шудааст: «Ба ҳоли гуруснагон назар афканед, аз харобӣ қариб, ки ҷон ба ҳақ диҳанд ва издиҳоми гуруснагон кӯчаҳо, бозорҳоро пур кардааст. Ана, макони безгаг ва эпидемия. Бояд дар ин маврид 9000 сумро сарф кард».¹ Ҷунин фактҳои нанговар дар дигар волостҳои Тоҷикистони шимолӣ низ дида мешуд. Барои ҳамин ҳам комиссияи вилоятии мубориза ба муқобили гуруснагӣ бо якҷоягии комичроияи вилоятӣ 1 моҳи апрели соли 1919 қароре қабул намуданд, ки дар он зикр шудааст: «Ба ҳамаи шуъбаҳо ва комичроияҳои маҳаллӣ амр карда шуд, ки барои мубориза ба муқобили гуруснагӣ бояд чораҳои зарурӣ андешид ва ба намояндагони шуъбаҳои мубориза зидди ин норасоии иҷтимоӣ ҳамкориҳои васеъро ба роҳ монд. Ашхоси дар вазифаи мубориза бар зидди гуруснагӣ қарор дошта, аз вазифаи худ сӯйистеъмом мекунанд, ба суди саҳроӣ супурда шаванд.»² Ба ҳамаи шуъбаҳо пешниҳод карда шуд, ки ба ёриву мадади шуъбаи муборизаи зиддигуруснагӣ омада, ҳар чизеро, ки доранд, ба он мадад расонанд.

Инчунин ба шуъбаи озуқаворӣ супориш дода шуд, ки ғалладона ва ҳамаи маҳсулоти ба шуъбаи мубориза ба муқобили гуруснагӣ равона карда шуда, набояд аз нархи ба синфи коргар муайян кам бошад. Ба воситаи телеграф аз ҳукумати кишвар хоҳиш карда шуд, ки аз ҳисоби дар комиссариат вучуд доштани мануфактура (корхонаи саноати дастӣ А.Р.) барои гуруснагон ҷомаи хонагӣ ва либоси тақпӯш ҷудо карда шавад.³

¹ ФБДЎВС ф р-1 р.1 д.141, в.13.

² ФБДЎВС ф р-1 р.1 д.141., в. 33.

³ ФБДЎВС ф р-1 р.1 д.141., в. 33.

Бо аз нав кардани аъзоёни шурои коалиционии депутатҳои аскарон, коргарон ва мусулмонони Ўротеппа қори комиссияи мубориза ба муқобили гуруснагӣ беҳтар гардид. Ба ҳайати нави он аз ҳизби болшевикон – коммунистон К. Латифов, А. Исхаков ва М. Хасанов дохил гардиданд. Раиси комиссияи мубориза ба муқобили гуруснагӣ К. Латифов интихоб карда шуд. Аъзоёни комиссия тез-тез барои аз аҳволи иҷтимоии аҳоли хабар гирифтанд ва волостҳо сафар мекарданд ва дар ҳолати зарурӣ ба ҷамоати нуктаҳои таъмини гуруснагон аз рӯи имконият мадад мерасониданд. Масалан, вақте ки К. Латифов ва М. Хасанов ба деҳаи Чеканд рафтанд, дар он ҷо 62 нафар шахси гурусна ба қайд гирифта шуда буд, аз фонди комиссияи мубориза ба муқобили гуруснагӣ ба ҳар шахс як дона ҷуворӣ ҷудо карда шуд.¹ Бо ташаббуси комиссияи мубориза ба муқобили гуруснагӣ ба якҷанд деҳае, ки ба маводи ғизоӣ эҳтиёҷ доштанд, мувофиқи имконият бо ғизо таъмин карда шуданд.

Аъзоёни комиссия чандин маротиба ба шахрҳои Тошкенту Самарқанд баҳри бо маводи озуқаворӣ таъмин кардани нуктаҳои хӯрокворӣ сафар намуданд. Масалан, «аз Самарқанд хоҳиш намуданд, ки барои ятимхона, беморхона ва нуктаҳои бо озуқа таъминкунандаи шабонарӯзӣ имконият бошад зиёдтар биринҷ, мош, чой ва собун ҷудо карда шавад, – гуфта шудааст дар яке аз мурочиатномаи комиссияи мубориза ба муқобили гуруснагӣ ба кумитаи вилояти Самарқанд..»²

Дар ҳамон вақт марказ худ дар шароити душвортарини иқтисодӣ-иҷтимоӣ қарор дошт. Аз ин рӯ, ба ягон ёрии марказ умед набаста, ба манфиати бачагони гуруснаи дар ятимхона қарор дошта мусодираи молу анволи дорандагон гузаронида шуд. Барои таъмини сағирхонаҳо молу маводи шаҳрвандони дороро мусодира намудан лозим меомад. Масалан, комиссари ноҳиявии Ўротеппа ба комиссари уездии Хучанд оид ба маблағи «панҷ ҳазор сум (5000 рубл) аз капиталистони шахри

¹ ФБДЎВС,ф р-1, р.1,д 14,в. 13.

² Дар ҳамон ҷо. д. 21. В. 10.

Ўротеппа руёнидани маблағро барои интернат то январи соли 1919 хабар дод...»¹

Ба кулли душворихои пешомада ва мубориза барои барҳам додани онҳо нигоҳ накарда, аз байн бурдани гуруснагӣ ҳоло давом мекард. Аз ин рӯ, дар волостҳои ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ барои ба ҳисоб гирифтани бекорон, маъюбон, баҷағони یتим нуқтаҳои баҳисобгирӣ ташкил карда шуданд. Баҳри амалӣ намудани ин вазифа иттифокҳои касаба, кумитаҳои камбағалон, шуъбаҳои меҳнат ва таъминоти иҷтимоии волостҳои уезди Хучанд вазифадор гардиданд. Дар шахру дехот кори нуқтаҳои таъминкунӣ дар зери назорати комичроияҳо гузошта шуда буд. Дар як ҳафта як маротиба саломати иштироккунандагони нуқтаҳои таъминкуниро табибон тафтиш мекарданд ва дар зарфи ду ҳафта як маротиба ба онҳо устоҳои сартарош ройгон дар хизмат буданд.

Бозори мардикоре, ки дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ кушода шуданд ва гуруснагони қобили меҳнат ба ҳисоб гирифта шуда, онҳо ба коре таъмин карда мешуданд, ки ин ҷараён шумораи гуруснагонро кам мекард. Вақти фаро расидани фасли тобистон бисёр гуруснагон ба кори хочагии кишоварзӣ ва дар корхонаҳои хунармандии пойафзолдӯзӣ ва бофандагӣ машғули кор мешуданд. Масалан, ба ин муносибат шумораи гуруснагон дар Ўротеппа кам шуда, комиссияи мубориза ба муқобили гуруснагӣ дар бораи барҳам додани нуқтаҳои таъминкунӣ қарор ирсол намуд. Ин масъала дар маҷлиси махсуси якҷояи комиссия аз таърихи 21 моҳи июли соли 1919 бо иштироки намояндагони ташкилоти хизбию шуравӣ мавриди муҳокима қарор гирифт. Дар он аз хизби болшевикӣ Ножкин, раиси комичроияи Ўротеппа Иванов, комиссари шуъбаи таъминоти халқ Теодорчик иштирок намуданд.

Маҷлисе, ки дар он баромади намояндаи комиссияи мубориза ба муқобили гуруснагӣ дар Ўротеппа Кондрашев шунида шуд, бо сарвари раиси комиссия К. Латифов доир гардид.

¹ ФБДЎВС, ф р-1, р.1, д 2, в. 1

Фаъолияти комиссия қаноатбахш баҳо дода шуд ва таклиф ба миён гузошта шуд, ки нуқтаҳои гуруснагон баста шавад, зеро ин чараён дар дигар шахру ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ амалӣ шуд. Дар анҷоми маҷлис чунин қарор қабул карда шуд: «Аз 22 моҳи июли соли 1919 нуқтаи (пункт) гуруснагон баста шавад ва ҳамаи кӯдакон ба ҷатимхонаи маҳаллӣ равон карда шаванд. Ба шӯъбаи маҳаллии таъминоти иҷтимоӣ таклиф пешниҳод шуд, ки ба шахсони корношоям, ки дар нуқтаи ба қайдгирианд, кӯмак расонанд. Китобҳои коргузори идора ва хизматчиён ба шӯъбаи таъминоти иҷтимоӣ гузаронида, тамоми маводҳо ва дафтари ба рӯйхатгирӣ ба ҳисоби сағирхона ва ғалладона ба комиссариат оид ба амалӣ намудани ҳосилот дода шавад».¹

Дар мубориза ба муқобили гуруснагӣ ба Шурои Хучанд ва кулӣ ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ Шурои Комиссарони Халқии Федератсияи Русия, роҳбарияти Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон ёриву мадади саривактӣ расониданд. Маҳз дар натиҷаи чунин дастгирӣ гуруснагӣ аслан барҳам дода шуда, минбаъд тамоми қуввати имкониятҳо баҳри мубориза ба муқобили қувваҳои аксулинқилобӣ ва дигаргуниҳои хоҷагии халқ равон гардид.

Баҳри тамоман аз байн бурдани кашшоқиву гуруснагӣ ва беҳтар гардидани ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ меҳнаткашон моҳи ноябри соли 1918 дар вилояти Самарқанд ва минҷумла дар уезди Хучанд барпо кардани кумитаҳои камбағалон мавқеи муайяно бозиданд. Зеро ин кумитаҳо ба корҳои барои мардум манфиатнок, аз ҷумла тақсмоти озуқаворӣ, маводҳои ниёзи аввал ва барои аз дасти унсурони бою кулакон, ки маводи ғизоиро қасдан пинҳон менамуданд, кашида гирифта, ба оммаи муҳтоҷ тақсим карда, ба ташкилотҳои озуқатайёркунӣ сари вақт ёриву мадад мерасониданд.

Ба ҷуз ин кумитаҳои камбағалон бо якҷоягии ташкилотҳои озуқатайёркунӣ, барои дар мавсими ғунучини ғалладона ва беталаф чамъоварӣ кардани он корҳои зиёде анҷом меоданд,

¹ ФБДҶВС,ф р-1, р.1,д 14,в. 19.

ки ин амал ҳам дар он солҳои вазнин баҳри мустаҳкам намудани ҳокимияти синфи коргару деҳқон ниҳоят зарур ва айни муддао махсуб мешуд.

4). Сиёсати иқтисодӣ, аппарати нави давлатӣ ва барпо кардани ташкилотҳои шуравӣ

Дар солҳои аввали Ҳокимияти Шуравӣ яке аз масъалаҳои муҳими иқтисодӣ ва иҷтимоӣ миллӣ қунонидани воситаи асосии истеҳсолот яъне замин ба ҳисоб мерафт. Масалан, моҳи март соли 1919 дар вилояти Самарқанд, ки уезди Хучанд тобеи он буд, заминҳои як гурӯҳ хоҷагиҳои калони бою амалдорон мусодира карда шуда, дар асоси ин заминҳо 10 совхоз, аз ҷумла 2 –то дар уезди Хучанд ташкил карда мешаванд,¹ ки онҳо аввалин хоҷагиҳои ҷамъбасти ба ҳисоб мерафтанд.

Дар солҳои аввали Ҳокимияти Шуравӣ яке аз аввалин чорабиниҳои иқтисодӣ аз болои истеҳсолот ва тақсимои маҳсулот, рӯзи қори 8 соата дар муассисаҳои қорӣ намудани назорати коргарӣ ба ҳисоб мерафт. Ҳанӯз 14 ноябри соли 1917 Кумитаи Иҷроияи Марказии Умумирусиягӣ (КИМУР) дастури назорати коргариро қабул кард. Дар ҳама ҷо дар ҳамаи муассисаҳои саноатӣ, тичоратӣ, кооперативӣ, ки меҳнати кироҷро қабул мекарданд, назорати коргарӣ қорӣ карда шуд. Аз моҳи феввали соли 1918 дар Туркистони Шуравӣ, аз ҷумла дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ баҳри қорӣ кардани назорати коргарӣ дар истеҳсолот, истифодаи маҳсулот ва миллиқунонии саноат якҷанд чорабинӣ андешида шуданд. Масалан, 21 моҳи март соли 1918 дар шаҳри Хучанд маҷлиси коргарон ва хизматчиёни заводи миллиқунонида шудаи Потеляховский савдо-саноатии рафиқона, ба рои муҳокимаи масъалаи ташкил кардани Кумитаи завод доир гардид. Дар маҷлис аъзоёни Кумитаи завод интиҳоб гар-

¹ Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С.166.

дид, ки он аз 10 нафар иборат буда, вазифаи идораи корхонаро ба уҳда гирифт.¹

Шурои Хучанд ба декрети шурои кишвари 19 феввали соли 1918 така намуда, дар санаи 27 марти ҳамин сол қарори таъҷилии мусодираи пахтаро баровард, дар он нишон дода шуда буд, тамоми пахтае, ки дар кишвари Туркистон мавҷуд аст, ба манфиати ҳукумати коргару деҳқони кишвари Туркистон мусодира карда шавад².

Дар ҳамин давра дар шаҳри Хучанд ва волостҳои ба он тобеъ 7 заводи пахтазаказунӣ миллии кунонида шуда, ҳамчун корхонаи давлатӣ ба онҳо рақамҳои тартибӣ гузошта шуд. Дар волости Конибодом ду заводи пахтазаказунӣ, ки қаблан ба «чамбияти Вадяевский» ва Ю. Давидов тааллуқ доштанд, миллии кунонида шуданд.

Аввали моҳи март соли 1918 назорати коргарӣ аз болои кони нафти «Санто» ва «Чимион», конҳои Қизил– Кий ва Шӯроб ва дигар муассисаҳои истихроҷи маъдан миллии кунонида шуданд.³

Моҳи апрели соли 1918 шурои Хучанд моликияти заминдорони калонро бо якҷоягии обкашакҳо дар Сари-Туғай, Чумчуқ Арал, Дашти Амин миллии кунонид. Аз паси ин моҳҳои апрел – майи ҳамин сол кумитаҳои заминҳои Тоҷикистонӣ шимолӣ якҷанд ҳазор деҳаҳои ҷангалро миллии кунониданд.

Моҳи декабри соли 1918 коллегияи Комиссариати заминдорӣ шурои Хучанд, масъалаи милликунонии муассисаҳои обёрикундаро дида баромада, ба хулосае омаданд, ки милликунонии тамоми корхонаҳои обёрикундаи уезди Хучанд зарур ва саривақтӣ. Баробари ҳамаи ин барпо намудани корхонаи таъмиркунӣ ва хизматрасонии муассисаҳои обёри-

¹ Г.Х. Хайдаров. Борба за установление и упрочение Советской власти в Северном Таджикистане (1917-1923 гг), Из-во «Ирфон», 1966, С. 86.

² Борба за установление и урочение Советской власти в Ходженском уезде (1917-1920 гг.)сб. Док., Ленинабад, 1957, С.47.

³ Г.Х.Хайдаров. Асари номбар шуда , С.87.

кунанда ва онро бо ашёҳои дар он вақт лозимӣ ҷиҳозонидан, коллегия 40 000 сум ҷудо намуд.¹

Милликунонии заминҳо, ҷангалҳо, сохтмонҳо, муассисаҳои обёрикунанда, маводҳои хочагии кишоварзӣ ва заминҳои калоне, ки дар ихтиёри боёи феодалон буданд, ба ихтиёри кумитаҳои заминӣ об гузошта шуда буд. Дар ин ҷо метавон мисолу далелҳои зиёд овард, ки онҳо дар бораи фаъолияти комиссияҳои заминӣ об оид ба баҳисобгирӣ ва ба деҳқонони камзаминӣ беамин тақсим карда додани заминҳои хочагиҳои ғайримехнатӣ шаҳодат медиҳад. Масалан, 14 майи соли 1919 кумитаи заминӣ оби волости Нов исбот намуд, ки 90 таноб заминҳои обёришаванда ба хочагии ғайримехнатии М. Аҳмадхон тааллуқ дошта, барои эҳтиётоташ 8 таноб гузошта, дигар 82 танобро байни батрақони ӯ тақсим карда дод.

Дар деҳоти Куш-Тегирмони ҳамин волост кумитаи заминӣ об дар хусуси заминҳои, ки ба феодалони калон тааллуқ доштанд, чунин қарор қабул кард: «Ҷамои заминҳои он ба чунин ҷоряк-корон мегузаранд: Аҳмад Исомбердиев, Маҳмадраҳим Ҷобиркулов, Юсуф Мамадқаримов, Холиқбой Қобилбоев, Эшмаҳсум Тошмуҳаммадов Сулаймонқул Ашурмаҳмадов² заминҳои қорам аз 64 таноб иборат дар байни ҷоряк-корон баробар тақсим карда шуда, 220 таноби дигараш ба фонди шӯъбаи кумитаи заминӣ оби волости Нов мегузарад.» 250

Баҳор ва тобистони соли 1918 дар Хучанд, Самарқанд, Қўқанд ва Ўротеппа анҷуманҳои шуроҳои деҳқонон баргузор шуданд, ки дар он ҷо ба ҷуз аз милликунонидани замин, инчунин ба масъалаи бо тухмӣ, ҳайвони қорӣ ва асбобу анҷоми киштуқор қардани хочагиҳои деҳқонон мавриди муҳокима қарор гирифт. Масалан, дар анҷумани Шурои депутатҳои деҳқонони Хучанд маълум гашт, ки дар маҳалҳо барои киштуқори мавсимӣ тухмӣ намерасад. Ҳатто деҳқонон маҷбур шуданд, ҳамагӣ 5% заминҳои ба нақша гирифта шударо пахта

¹ БД вилояти Суғд, ф. 2, р. 2, д. 53, в. 37.

² Т. Қаримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции... С. 92, 93.

кишт намоянду халос. Ин вазъят на танҳо барои некуаҳволии минбаъдаи меҳнаткашон таҳдид меовард, инчунин аз нарасидани маҳсулоти хом ба маҳдуд кардани истеҳсоли саноати пахтатозакунӣ ва газвори пахта оварда мерасонд.¹

Дар замони ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукумати муваққатӣ муассисаҳои зиёди давлатӣ таъсис ёфта буданд, ки онҳо аслан манфиатҳои табақаҳои дорою истисморгарро вазифаи аввалиндараҷа ҳисобида, ҳуқуқи заҳматкашонро аз ҳар ҷиҳат поймол мекарданд. Ғалабаи инқилоби сотсиалистӣ ва барҳам додани сохти Ҳукумати муваққатӣ дар назди инқилобчиёни асосии аввали асри XX Русия синфи коргару деҳқон бо сарвариҳои ҳизби коммунистӣ ва Ҳукумати Шуравӣ вазифаи ниҳоят душвор ва муқаддаси мустаҳкам кардани ҳокимияти навин меистод. Аз ин рӯ, вазифаҳои муҳимтарини мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шура аз харобу абгор намудани идораи кӯхнаи давлатӣ ва вайрону пароканда кардани боқимондаҳои сохти табақавӣ ва тартиботи истисмору ситами миллӣ, тамоман решакан кардани ташкилотҳои рӯйрост ва пинҳони аксулинқилобӣ, инчунин ҳатман аз байн бардоштани матбуоти онон ва пароканда кардани маҷлиси Муассисон ва дигар масъалаҳо маҳсуб буданд.

Ба ҳаёт тадбиқ намудани ин ва дигар вазифаҳои ба шикастани идораи кӯхнаи давлатӣ ва бунёду мустаҳкам кардани сохти навини идорақунӣ вобаста дар шароити кишвари Туркистон, аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, нисбат ба марказҳои Русияи Шуравӣ душвориҳои зиёде пеш меоманд. Ба ҷуз ин барои амалӣ намудани вазифаи муҳими аз байн бурдани идораи кӯхнаи давлатӣ ва барпо кардани идораи нави сотсиалистӣ дар кишвари Туркистон ва яке аз қисмҳои он имрӯза ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ақибмонии иқтисодӣ ва маданӣ барои амалӣ намудани ин вазифаи душворӣ ба бор меоварданд. Барои ҳамин ҳам, баробари мунтазам аз байн бурдани ақибмонии иқтисодиву маданӣ, инчунин лозим меомад, ки ташкилотҳои идорақунии кӯхнаи

¹ БД ҚТ, ф. 84, р.1, д. 33, в. 32..

давлатиро аз байн бардошта, ҷои онҳоро ҳатман ташкилотҳои чадиди идоракунии давлати синфи коргару деҳқон мегирифт. Ин кори осон ва сахл набуд, барои амалӣ кардани он бо қувваҳои зиддишуравӣ боқатъият мубориза бурда, дар айни замон моҳият ва манфиати чунин чорабиниҳоро ба меҳнаткашон ҳамачониба фаҳмондан шарт ва зарур буд.

Ибтидои барпо намудани идораи сотсиалистии давлатиро дар мамлакат анҷумани II-уми Умумиросиягии Шуроҳо, ки дар ҷаҳон бори нахуст ҳукумати синфи коргару деҳқон дар шакли Шурои Комиссарони Халқ барпо кард, асос гузошт. Дар кишвари Туркистон анҷумани III-уми шууроҳо Шурои Комиссарони Халқиро таъсис дод, ки он ҳамчун органи олии иҷрокунандаи ҳокимияти давлатӣ маҳсуб буд. Мувофиқи қарори Шурои Комиссарони Халқии кишвар аз 24 ноябри соли 1917 то охири ҳамин сол ҳамаи комиссарони вилоятии Кумитаи туркистонии Ҳукумати муваққатӣ аз вазифа сабқдӯш карда шуданд¹.

Барҳам додани кумитаи туркистонӣ чун қисми идораи давлатии Ҳукумати муваққатӣ ва барпо кардани Ҳукумати Шуравии Туркистон дар шахси Шурои Комиссарони Халқи кишвар ин қадамҳои нахустин дар роҳи иҷрои вазифаҳои инкилобӣ маҳсуб буд. Барои он, ки ҳокимияти синфи коргару деҳқон таҳким дода шавад, музаффариятҳои инкилоби пролетарӣ қавӣ гардад, қабл аз ҳама зарур меомад, ки ҳайати шууроҳои маҳаллӣ, ташкилотҳои судии ҳукумати чадид ва қувваҳои мусаллаҳ ривоч дода шавад.

Ҳукумати шууроҳои кишвари Туркистон аз охири соли 1917 сар карда то моҳҳои аввали соли 1918 ташкилотҳои худидоракунии шаҳрии буржуазӣ, яъне думаҳои шаҳрро пароканда намуд. Аксари онҳо на танҳо ҳокимияти синфи коргару деҳқонро эътироф намекарданд, инчунин тамоми чорабиниҳои онро коршиканӣ мекарданд ва рӯйро ба муқобили ин давлати чадид баромада, захираҳои зиёди хӯроқвориро дар

¹ Х. Иноятов. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Из-во «Узбекистан», Ташкент 1976, С. 236.

дасти хеш нигоҳ медошанд, то ки онҳо ба эҳтиёҷоти мардуми гуруснаву бенаво истифода бурда нашаванд.

Тамоми чорабиниҳое, ки нисбат ба аз байн бурдани идораи кӯхнаи давлатӣ ва ташкил кардани аппарати идоракунии давлат дар кишвари Туркистони Шуравӣ дида ва гузаронида шуд, дар волостҳои вилояти Самарқанд ва уезди Хучанд низ мунтазам амалӣ шуд. Масалан, аз моҳҳои аввали соли 1918 сар карда дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бо ибтиқори Шурои Хучанд ва ташкилотҳои ҳизби коммунистӣ чараёни аз байн бурдани муассисаҳои ҳукумати кӯҳан оғоз гардида, ҷои онҳоро ташкилотҳои нави ҳукумати синфи коргару деҳқон мегиранд. Аппарати кӯхнаи давлатӣ воситаи муҳим ва тақияҳои асосии синфи истисморгар буда, тақия ба он ба меҳнаткашон ҷабру зулму раво медиданд. Моҳи марти соли 1918 бо қарори Шурои депутатҳои коргарон ва аскарони Хучанд вазифаи комиссари уездии Ҳукумати муваққатӣ барҳам дода шуд.¹ Дар ибтидои моҳи апрели ҳамин сол думаи шаҳрии Хучанд низ пароканда карда шуд.

Яке аз омилҳои барҳам додани аппарати кӯхнаи идоракунии давлат ва мустақкам кардани аппарати нави сотсиалистии давлат муттаҳидии шуроҳо ба ҳисоб меравад, яъне таъсиси шуроҳои коргарон, аскарон ва деҳқонон махсуб аст. Шуроҳои муттаҳида ташкилотҳои Ҳукумати муваққатиро пароканда карда, тамоми ҳокимиятро ба даст гирифта, бо роҳбарии комиссарон шубъаҳое таъсис доданд, ки онҳо амалӣ намудани чорабиниҳои Ҳукумати Шуравиро ба уҳда дошанд.

Моҳҳои декабри соли 1917 ва январӣ соли 1918 аз ҷониби шуроҳои Тоҷикистони шимолӣ кумитаҳои иҷроияи Ҳукумати муваққатии Хучанд, Ўротеппа, Урсатовск ва кумитаи «беҳатарии ҷамъияти»-и Драгомиров пароканда карда шуданд.²

Шурои Хучанд ба дастгирии оммаи халқ тақия намуда, моҳи декабри соли 1917 ташкилоти Хучандии «Шурои ис-

¹ Ниг.» борьба за установление и упрочение Советской власти в Ходжентском уезде (1917-1920). Сб. Док. Ленинабад, 1957, С. 25.

² «Наша газета» аз 1 ва 9 декабри соли 1917.

ломия»-ро, ки чун ҳизби ҳифзи манфиати буржуазия амал мекард, пароканда кард.¹ Мувофиқи қарори дигари Шурои Хучанд аз 18 моҳи апрели соли 1918 думаи шахрӣ пароканда карда шуда, коллегияи уездии хочагии халқ аз чор шахс: комиссари хочагии халқи шахру уезди Хучанд, чойнишини он, комиссари молия ва котиби коллегия ташкил гардиданд.²

Вазифа ва омили дигари барҳам додани аппарати кухнаи идоракунии давлат ва мустаҳкам кардани аппарати нави социалистии давлат барпо кардани артиши нави коргару деҳқон ба ҳисоб меравад. Ҳоло пас аз як моҳи барпо кардани Ҳокимияти Шуравӣ, яъне моҳи декабри соли 1917 дар асоси қарори Шурои Комиссарони Халқи кишвари Туркистон аз 28 ноябри соли 1917 дар уезди Хучанд дастаи аввали Гвардияи Сурх ташкил мешавад. Ба ҳайати он шахсони ба Ҳокимияти Шуравӣ содиқ дохил шуда, дар қори барқарор кардани ҳокимияти коргару деҳқон дар шахри Хучанд мавқеи ҳалқунандаро бозиданд.

Аллақӣ 18 апрели соли 1918 Шурои Хучанд дар хусуси ташкил кардани Артиши Сурх қарор баровард. Мувофиқи қарори ташкилоти ҳизби коммунистӣ дар назди гарнизони шахрӣ шуъбаи сиёсӣ таъсис дода шуд, ки он дар байни аскарон ва сарбозон қорҳои ҳарбӣ-сиёсӣ ва маданӣ-маърифатиро роҳнамоӣ мекард.³ Дар сафи дастаҳои навтаъсисёфтаи Артиши Сурх қисми зиёдро намоёндагонии мардуми таҳҷой ташкил карда, барои қавӣ гардонидани ҳокимияти коргару деҳқон ҷонбозиҳо мекарданд. Масалан, моҳи майи соли 1918 дар дастаи Хучанд аз 52 нафар аскар, ки аз онҳо 34 нафар намоёндаи миллатҳои маҳаллӣ буданд.⁴

10-уми декабри соли 1917 Шурои Комиссарони Халқи Туркистон «Низомнома дар бораи Шуроҳои депутатҳои қор-

¹ БД ҚТ ф. 84, р.1, д. 23, в.54..

² . дар ҳамон чой, ф. 2.д.1. в. 72.

³ Ниг:» борьба за установление и упрочение Советской власти в Ходжентском уезде (1917-1920). Сб. Док. Ленинабад, 1957, С. 32

⁴ Г.Х.Ҳайдаров. Асари номбурда, С.66.

гарон, аскарон ва деҳқонон»-ро барои маълумот ба маҳалҳо раво кард, то ки дар асоси он қолли фаъолияти азнавсозии шуроҳо ва интихоботи депутатҳо ба ихтиёри худи шуроҳои маҳалли дода шуд, яъне ҳуқуқи онҳо баланд гардид. Пас аз интихобот дар маҳалҳо гуногуншаклии шуроҳо аз байн рафт ва барои ҳар як маҳал шуроҳои ягонаи депутатҳои коргарон, аскарон ва деҳқонон ба вуҷуд омаданд. Дар асоси чунин дигаргунӣ январи соли 1918 комитроияи Шурои депутатҳои коргарон ва аскарони уезди Хучанд аз сари нав интихоб шуд. Аз 1-уми май эътиборан Шурои муттаҳидаи депутатҳои коргарон, аскарон ва деҳқонон ҳамчун ташкилоти ягонаи ҳокимият амал намуд.¹

Дар дигар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ низ шуроҳо чунин муттаҳид гаштанд. Шууроҳои муттаҳидшуда ташкилотҳои Ҳукумати муваққатино барҳам дода, тамоми ҳокимиятро ба дасти худ дароварданд. Масалан, аз моҳи декабри соли 1917 то январи соли 1918 кумитаҳои иҷроияи Ҳукумати муваққатӣ дар Хучанд, Ёротеппа, Урсатевск ва кумитаи «амнияти чамбиятӣ» дар Драгомирово пароканда карда шуданд.²

Чараёни муттаҳид намудани шуроҳо мазмун, асос ва моҳияти давлати навин, яъне иттифоқи синфи коргару деҳқон, ки истехсолкунандагони неъматҳои моддии чамбият ҳисобида мешаванд, мустаҳкам қавӣ гардонд.

Моҳи октябри соли 1918 чараёни азнавинтихобкунии шуроҳои волостӣ ва кумитаҳои иҷроияи онҳо боло рафтани фаъолияти камбағалони деҳотро нишон дод, ки меҳнаткашон барои худ моҳияти Ҳокимияти Шуравӣ ҳамаҷониба дарк ва муайян карданд. Ва ин аз он шаҳодат меод, ки ҳокимияти нав дар маҳалҳо рӯз то рӯз мустаҳкам мешуд.

Дар нимаи аввали моҳи апрели соли 1918 дар Хучанд анҷумани якуми депутатҳои крестянҳо ва деҳқонон баргузор гардид. Дар ин анҷуман якчанд масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ мавриди муҳокима қарор гирифт, ки аз

¹ М. Эркаев. Асари номбурда, С. 46.

² М. Эркаев. Асари номбурда, С. 46.

байни онҳо аз ҳама муҳимаш ин масъалаи муайян намудани муносибати оммаи деҳқонон ба шуроҳо, ташкил кардани ҳокимият дар маҳалҳо маҳсуб аст. Бояд изҳор намуд, ки оид ба ин масъалаҳои муҳими ҳаёти анҷуман қарорҳои қатъӣ қабул кард.¹

Яке аз ташкилотҳои, ки ба меҳнаткашон ҷабру зулму раво мекунанд, ин кумитаҳои озуқаворӣи Ҳукумати муваққатӣ ба ҳисоб мерафт, ки дар назди шуроҳо вазифаи аз байн бурдани он ва ташкил кардани кумитаҳои озуқаворӣи системаи нав меистод. Бо ҳамин мақсад Шурои Комиссарони Халқии кишвари Туркистон аз 10–уми декабри соли 1917 «Дар хусуси вазъияти Шууроҳои депутатҳои маҳаллии коргарон, аскарон ва деҳқонон» меҳнаткашони кишварро барои дар назди шуроҳо ташкил кардани кумитаҳои озуқаворӣ ва ба муқобили вайронии бесарусомонӣ ва гуруснагӣ муборизаи инқилобӣ бурдан даъват намуд.

Шурои Хучанд 17 декабри соли 1917 идораи озуқаворӣи Хучандро пароканда карда, дар айни замон кумитаи озуқавориро таъсис дод, ки он аз 38 аъзо иборат буда, ба қатори онҳо намоёндагони 13 нафар аъзоёни иттифоқи касаба ва дигар ташкилотҳои демократӣ шомил буданд. Моҳи январи соли 1918 комиссари озуқаворӣ дар назди Шурои Хучанд интихоб карда шуд, ки ба дӯши он вазифаи муттаҳид намудани комиссияҳои озуқаворӣи волостҳо ва аз болои онҳо роҳбарӣ кардан гузошта шуд.²

Баъди дар Хучанд барпо кардани кумитаи озуқаворӣ ва таъсиси шуъбаи озуқаворӣ дар назди шуро меҳнаткашони волостҳои уезд кумитаҳои озуқавориро, ки дар даврони Ҳукумати муваққатӣ ташкил ёфта буданд, барҳам дода, кумитаҳои озуқаворӣи навро аз байни халқи меҳнаткаш таъсис доданд. Масалан, моҳи феввали соли 1918 дар қитъаи Исфанаи уезди Хучанд ҳафт кумитаҳои озуқаворӣи волостӣ таъсис ёфтанд. Онҳо дар Дашти Мирзочул, Спаский, Сирдарё, Надеждин-

¹ БД вилояти Суғд, ф. 51, р.1, д. 65, в. 15.

² БД ВС, ф. 142, р.1, д. 2, в. 122.

ский ва волостҳои Ирджарский кумитаи озуқаворӣ Мир-зочул ва ғайра ташкил ёфтанд.¹

Кумитаҳои озуқаворӣ бо мақсади амалӣ кардани қонунҳои инқилобӣ аз кулакон ва савдогарон ғалларо мусодира карда, ба меҳнаткашонӣ муҳтоҷ тақсим намуданд. Дар ҳамин давра душвории дигар боз дар он зоҳир мегардид, ки пас аз баромади аксулинқилобии атаман Дутов дар Оренбург Туркистон дар ҳолати аз Русия қанда шудан қарор дошт ва аз Русия ба ин ҷо овардани ғалла аз имкон берун монд. Кулакон, ки дар деҳот қувваи асосиро ташкил мекарданд, дар шароити душвори ҷанг ғалладона ва дигар маҳсулоти хоҷагии кишоварзиро боғаразона аз давлату оммаи халқ пинҳонӣ бо нархи гарон ба фурӯш мегузоштанд, ки ин вазъиятро боз ҳам душвортар мегардонд. Онҳо капитали зиёдро дар ихтиёрашон ғун карда, аз болои захираи ғалладона назорат мекарданд. Буржуазияи маҳаллӣ ва бойҳо ғалларо бо нархи давлатӣ намехостанд, фурӯшанд, ки дар таъмини озуқаворӣ ба оммаи меҳнаткаш душвории дигар ба бор меовард.

Чорабиниҳои дигари характери иқтисодӣ ва сиёсӣ доштаи Ҳокимияти Шуравӣ ин банкҳоро миллӣ қунонида, онҳоро ба як банки миллии Ҷумҳурии Шуравии Русия ҳамроҳ кардан буд.

Дар уезди Хучанд тамоми масъалаҳои молиявиро Шурои комиссияи молиявӣ, ки 9 март соли 1918 ташкил гардида буд, назорат мекард.²

Пеш аз ғалаби инқилоби пролетарӣ дар Осиёи Миёна аз ҷумла дар Тоҷикистони имрӯза ду навъи судҳо вучуд доштанд, судҳои феодалӣ, ки дар асоси қонунҳои шариат амал мекарданд ва ғайрироҳонӣ. Мувофиқи қарори Шурои Комиссарони Халқии Федератсияи Русия аз 22 моҳи ноябри соли 1917 суди кӯҳна ва идораи он ҷӣ дар марказ ва ҷӣ дар маҳалҳо барҳам дода шуд.³ Ба ин ҳуҷҷат таъя намуда Шурои

¹ Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции...С. 273.

² Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С.169.

³ Декрет Советской власти. Т. С. 126.

Комиссарони Халқии кишвари Туркистон моҳи декабри соли 1917 дар бораи азнавсозии системаи судии кишвар қарор ирсол намуд. Мувофиқи он институтҳои тадқиқоти судӣ, назорати прокуратурӣ, вакили маҳкамаи судӣ ва адвокатураи шахсӣ бекор карда шуд.¹ Моҳи феввали соли 1919 оммаи меҳнаткаши уезди Хучанд интихоботи судҳои навро гузарониданд.

Маълум, ки қонунҳои шариат дар тарзи ҳаёт ва зиндагии ҷамъиятӣ-иқтисодии мардуми бумии Осиёи Миёна решаҳои чуқур гузошта буд. Аз ин рӯ, шикастани суди қозиҳо, ки яке аз хусусиятҳои махсуси қонуну қонунгузорию он давраи замон ба ҳисоб мерафт, душвории зиёде ба пеш оварда, қариб дар муддати як сол давом кард. Аммо шуроҳои ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ аз рӯзҳои аввали фаъолияти ҳеш сар карда, бо тамоми ҷиддият қору фаъолияти суди қозиҳоро дар зери назорат гирифтанд.

Дар кишвари Туркистон ва минҷумла дар Тоҷикистони шимолӣ системаҳои нави инқилобии судӣ дар мубориза ба муқобили истисморкунандагон, ки мақсади аз нав барқарор кардани тартиботи қуҳан доштанд, барпо карда мешуданд. Мувофиқи қарори Шурои Комиссарони Халқии Туркистон аз 12 декабри соли 1917 тамоми муассисаҳои қуҳнаи амалкунандаи судӣ, яъне судҳои округӣ, палатаҳои судӣ ва судҳои ҳарбии ҳамаи номҳо барҳам дода шуда, бо судҳои нави дар асоси принсипи демократӣ интихобшуда иваз карда шуданд. То инқилоби пролетарӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ чандин системаҳои судӣ арзи вучуд мекарданд. Масалан, ба ҷуз суди қозиён, ки дар асоси қонунҳои шариат амал мекард, инчунин суди ҳукумати подшоҳӣ вучуд дошт. Таҷрибаи таърихӣ равшан нишон дод, ки ин системаи судҳо танҳо ба фоидаи синфҳои истисмогар хизмат карда, оммаи меҳнаткашро бо ҳар гуна баҳонаҳои ночизу ночаспон азобу шиканча меоданд.

Мувофиқи қарори 12 декабри соли 1917 Шурои Комисса-

¹ История таджикского народа. Т.V новейшая история С.169.

рони Халқии кишвари Туркистон моҳи март соли 1918 тамоми муассисаҳои судӣ, яъне судҳои округӣ, палатаи судҳо ва судҳои ҳарбӣ барҳам дода шуданд. Ин қарор ба он имконият дод, ки дар асоси интиҳоботи демократӣ меҳнаткашони Тоҷикистони шимолӣ дар кулли қитъаҳо ва волостҳои ташкилотҳои судӣ барпо карда шуданд. Инчунин дар назди судҳои халқии участкавии Исфараю Сават, мувофиқи қарори Шурои Комиссарони Халқии Туркистон коллегияе, ки аз ду қисми ивазшаванда иборат буд, ташкил карда шуд.

Дар Ёротеппа ба ҷои судҳои оштидиҳандаи барҳам додешуда, суди халқии маҳаллӣ таъсис дода шуда, машваратчиёни навбатии эҳтиётии судӣ низ интиҳоб гардиданд. Мувофиқи амри шӯбаи самарқандии адлия судҳои кухнаи волостҳои Нов, Гулякандоз, Урал, Унҷӣ ва суди қисми кухнаи шаҳри Хучанд тамоми ҳуҷҷатҳоро ба судҳои аз нав интиҳоб шуда ба Мирзо Қосимов ва Мирзо Саидов гузаштанд.¹

Аллақай баҳори соли 1919 дар тамоми волостҳои уезди Хучанд ва ноҳияи Ёротеппа судҳои нави халқӣ таъсис дода шуданд. Шурои Хучанд махсусан қайд кард, ки «судҳои инқилобӣ, ки дар мансаби баланд ҳастанд, барои тантанавор ҷорӣ кардани адолат кӯшиш намоянд.»²

Дигар омили мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ташкил кардани дастаҳои милитсияи коргару деҳқон ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, баҳри мубориза ба муқобили қувваҳои аксулинқилобӣ, муҳофизати тартиботи нави ҷамъиятӣ дар ҳама ҷой дастаҳои милитсияи коргару деҳқон ташкил меёфтанд. Баробари он трибунали инқилобӣ, комиссияҳои тафтишотӣ ва кумитаҳои инқилобӣ таъсис меёфтанд. Ҷойнишини трибунали Инқилобии Хучанд яке аз коммунистони санҷида ва инқилобчии намоён Е.А. Иваницкий интиҳоб гардид.³

Инқилоби пролетарӣ то охир тамоми идораи политсияи

¹ Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции...С. 271.

² БД вилояти Суғд., ф. 2, р.1, д. 1, в. 112.

³ БД вилояти Суғд., ф. 2, р.1, д. 1, в. 73.

зулмгарро аз беҳу бунёдаш барҳам дод. Аввали моҳи декабри соли 1917 Шурои Хучанд политсияҳои участкаи Исфанаро, ба аъзоҳои шуро, ки барои аз нав кардани комичроияҳои волостӣ рафта буданд зӯрварӣ нишон доданд, ба ҳабс гирифт. Дар ҳамин муддат шуро инчунин комиссари волости Қистакӯз, ки полисейро пуштубонӣ мекард, ба маҳкама гирифт.¹

Дар асоси қарори Шурои Комиссарони Халқ аз 10 ноябри соли 1917 оид ба ташкил кардани милитсияи коргарӣ, дар тамоми ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ полисейҳо аз кор бароварда шуда, милитсияи пролетарӣ ташкил гардид, ки ба шуроҳои волостӣ итоат мекард. Ба ҷои аппарати полисеи саризм, ки олот ва такаҷоҳи бозғатимоди Ҳукумати муваққатӣ маҳсуб буд, дар ҳама ҷо дастаҳои милитсияи пролетарӣ барпо карда шуданд. Милитсияи шуравӣ ҳамчун ташкилоти шуроҳои маҳаллӣ манфиати меҳнаткашонро ҳифз намуда, тартиботи инқилобиро дар дохили мамлакат таъмин мекард. 24 ноябри ҳамин сол Шурои Комиссарони Халқии Туркистон дар бораи ташкилотҳои милитсияро ба ихтиёри Шуроҳои кумитаҳои иҷроия супурдан қарор баровард.

19 июли соли 1919 дар асоси «Мавқеи милитсияи коргару деҳқони Ҷумҳурии Туркистони Федератсияи Шуравии Русия» дар назди шурои уезди – шаҳрӣ идораи Асосии (Главное) милитсия ташкил карда шуд.² Моҳи июли ҳамин сол дар уезди Хучанд милитсия дар асоси штат пурра ташаккул ёфта, мувофиқи қарори анҷумани V111-уми Шуроҳои Ҷумҳурии Туркистон баробари Артиши Сурх ба тамоми намудҳои таъминот сарфароз шуд.

¹ БД вилояти Суғд ф. 82. Р4, в. 31.

² Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции...С.269.

БОБИ 4. ОҒОЗИ ҶАНГИ ШАҲРВАНДӢ ВА ҶАРАӢНИ МУСТАҲҚАМ ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШУРАВӢ.

1). Таъсиси Қувваҳои мусаллаҳи шуравӣ.

Барпо ва мустаҳқам шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар қаламрави Осиеи Марказӣ ва аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бечунуҷаро ба ҷараёни барпо кардани қувваҳои мусаллаҳ вобастагии бевосита дошт. Зеро дар он замон душманони дохилӣ ва хориҷӣ бо тамоми ҳастӣ ва макру хилла кӯшиш ба ҳарч медоданд, ки давлати ҷавони синфи коргару деҳқонро бо зудӣ аз байн бардошта, тартиботи кӯхнаи истисмориро барқарор намоянд. Бинобар ин, ҳифзи ҳамаҷонибаи Ҳокимияти Шуравӣ аз ҳуҷуми душманони дохиливу хориҷӣ масъалаи ҳарчи зудтар барпо ва пурқувват намудани қувваҳои мусаллаҳро талаб мекард. Ҳизбу давлати шуравӣ аз рӯзҳои аввали ғалабаи инқилоби пролетарӣ сар карда, ба масъалаи барпо ва инкишофи қувваҳои мусаллаҳ дар тамоми мамлакат аз ҷумла кишвари Туркистон аҳамияти аввалиндараҷа медоданд. Оғози ҷараёни таъсиси қувваҳои мусаллаҳ бегуфтугӯ ба душвории зиёд сарбасар шуд, зеро дастгоҳи кӯхнаи артишро тамоман бо тарзи талаботи нав бунёд кардан зурур буд. Вобаста ба чунин талабот ҳоло моҳи декабри соли 1917 Ҳокимияти Шуравӣ декрет дар асоси тартиботи нави демократӣ қарор кардани интиҳоботи роҳбарияти артишро ба самти умум гузошт.

Ин ҳуҷҷат сохти ташкилии артиши кӯхнаро барҳам дода, ба он зарбаи саҳт расонд. Дар натиҷа дар артиши кӯхна ҷараёни харобу абгоршавӣ оғоз меёбад. Сипас Ҳокимияти Шуравӣ дар бораи ташкил кардани Гвардияи Сурх қарор мебарорад. Сафарбаркунии аскарони гарнизони Тоҷикистони шимолӣ дар асоси декрети ШКХ Федератсияи Русия ва дастурмали ШКХ кишвари Туркистон амалӣ карда шуд. Аз ин рӯ 28

ноябри соли 1917 Шурои Комиссарони Халкии Туркистон доир ба ташкил кардани Гвардияи Сурх ва шууроҳои маҳаллиро вазифадор намуд, ки чунин отрядҳои ҳарбӣ ташкил карда шаванд. Шууроҳои маҳаллӣ барои иҷрои чунин қарор ба ташкили отрядҳои Гвардияҳои Сурх шуруъ намуданд.¹

Моҳи декабри соли 1917 дар асоси қарори Шурои Комиссарони Халкии кишвари Туркистон аз 28 ноябри ҳамин сол дар уезди Хучанд отрядҳои нахустини Гвардияи Сурх барпо карда шуданд. Моҳи марти соли 1918 ба Хучанд ташриф овардани комиссари ҳарбии Ҷумҳурии Туркистон И. Калугин чараёни ташаккули қисмҳои гвардиячиёнро тезонд. Ба сафҳои Гвардияи Сурх аслан шахсоне ворид гашта буданд, ки ба инқилоби пролтарӣ содиқ буда, дар қори барқарор кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар уезди Хучанд ва умуман дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ мавқеи ҳалқунандаро бозиданд.

Баъди моҳи январи соли 1918 дар қароридани қарори Шурои Комиссарони Халкии Федератсияи Русия оид ба таъсис додани Артиши Сурхи қоргару деҳқон дере нагузашта дар Туркистон қисмҳои Артиши Сурх ташкил ёфтанд. Қисмҳои гвардиячиёни сурх фаъолияти мустақилонаи ҳешро идома медоданд.

Отряди аввалини Артиши Сурх дар кишвари Туркистон 2 марти соли 1918 дар шаҳри Тошкент барпо гардид, ки ба сафҳои он ҳазорон ихтиёриён қабл аз ҳама намояндагони синфи қоргару деҳқон, ки дар мустаҳкам кардани ҳокимияти ҳеш аз қувваҳои дохиливу берунии аксулинқилобӣ бештар манфиатнок буданд, бо хоҳиши том дохил мешуданд. Дар натиҷа аллақай баҳори соли 1918 қувваҳои мусаллаҳи Туркистони Шуравӣ 7600 сарбозро ташкил дода буд, ки аз он 1430 нафар дар ихтиёри қисмҳои гвардиячиёни сурх буданд.²

¹ Ниг:История таджикского народа. Т.V новейшая история С.171..

² Боевой путь войск Туркестанского военного округа. Воениздат Министерства обороны. М., 1959, С.38-39.

Масъалаи ба сафҳои отрядҳои Артиши Сурх чалб кардани меҳнаткашонони маҳаллӣ дар маркази диққати ҳизби коммунистӣ ва ҳукумати кишвари Туркистон меистод. Масалан, 17-25 июни соли 1918 дар шаҳри Тошкент дар Хонаи Озодӣ анҷумани якуми ҳизби Коммунистии Туркистон баргузор гардид, ки дар он бисёр масоили муҳими ҷамъиятӣ мавриди муҳокима қарор гирифт. Дар байни масъалаҳои зиёд инчунин диққати намояндагонро масъалаи ҳамаҷониба қавӣ гардонидани Артиши Сурх ба худ чалб намуд ва роҳрою воситаҳои ҳалли он мавриди муҳокимаи ҷиддӣ гардид. Дар қатори дигар масъалаҳо, инчунин доир ба масъалаи Артиши Сурх анҷуман қарор баровард, ки дар он зикр гашта буд: халқи маҳаллиро «ба хотири ҳифзи ватани сотсиалистӣ.»¹ ба сафҳои Артиши Сурх чалб бояд кард

Ба отряди аввалини Артиши Сурх, ки аз ҳисоби ихтиёриёни Хучанд ташкил шуда буд, хатмкунандаи курси сарбозони Артиши Сурхи шаҳри Тошкент Ҳайдар Усмонов сарварӣ мекард. Дар ин отряд ихтиёриёни Артиши Сурх Ҷура Зокиров, Баротбек Ҳотамбек, Устокарим, Юсуф Маюнус, Аҳмад Ёзбеков, Дадабой Холматов, Абдулло, Пётр Василев, Абдуғафор Бокибой, Усмон Ғозиев, Турсун Нурматов, Додо Норматов, Ҷурабой ва бисёр дигарон хизмат мекарданд.²

18 апрели соли 1918 Шурои Хучанд доир ба ташкил додани қисмҳои Артиши Сурх қарор дарҷ намуд, ки мувофиқи он дар назди гарнизони шаҳрӣ шуъбаи сиёсӣ таъсис дода шуд ва роҳбарии ҳарбӣ-тарбиявӣ, маданӣ маърифатиро дар байни аскарону афсарон ба уҳда дошт.³ Дар волостҳои Тоҷикистони шимолӣ комиссарони ҳарбӣ ташкил мешуданд.

Ба сафҳои Артиши Сурх коргарону деҳқонон ва қисми зиёиёни инқилобӣ, ки Ҳокимияти Шуравӣ барои онҳо азизу

¹Материалы и документы 1 съезда Компартии Туркестана. Резолюция и постановления съездов Коммунистической партии Туркестана (1918-1924) С.8.

² Ниг. Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции...С.267.

³Г.Х.Ҳайдаров. Асари номбар шуда , С.66.

муқаддас ҳисобида мешуд, дохил мешуданд. Зиёда аз нисфи қисмҳои маҳалии Артиши Сурхро намояндагони аҳолии таҳҷой ташкил мекарданд. Масалан, моҳи майи соли 1918 дар отряди Хучанд аз 52 нафар аскарон 34 нафар намояндагони мардуми таҳҷой буданд.¹

Таркиби қисмҳои Артиши Сурх ба ҷуз мардуми таҳҷой инчунин аз намояндагони дигар миллату халқиятҳо иборат буд, яъне агар онро қисмҳои ҳарбии интернационалистӣ номем, хато нест. Масалан, дар қисмҳои ҳарбии Хучанд чех, Франс Пиха, словак Антон Варге ва франсуз Зубрик, румин Г.М. Маркутс, венгер К.Л. Шименек ва дигарон хизмати ҳарбиро адо мекарданд.

Собиқ интернационалист аз Венгрия, ки солҳои тулонӣ дар шаҳри Тошкент ҳаёт ба сар мебард Карл Калович Бос дар хотираҳояш зикр кардааст, ки соли 1918 дар Самарқанд садҳо собиқ асирони ҳарбӣ ба сафҳои Гвардияи Сурх дохил шуда, дар набардҳои кишвари Туркистон барои Ҷимояи Ҳокимияти Шуравӣ ба муқобили душманони он бо яроқ ҷангиданд.²

Бояд махсус зикр кард, ки отрядҳои Гвардияи Сурх, ки дар рӯзҳои аввали ғалабаи инқилоби пролетарӣ ғайолият карда буд, дар ҳақиқат қувваҳои мусаллаҳи бошуури синфи коргару деҳқон ва зиёиёни Осиёи Марказӣ ва минҷумла ноҳияҳои имрӯза Тоҷикистони шимолӣ шуморида мешуданд. Қувваҳои истеъдоди ин отрядҳо барои ҳифзи музаффариятҳои инқилоби пролетарӣ аз душманони дохилӣ, ки мавқеи худро аз даст додаанд ва ҳомиёни хориҷии онҳо равона шуда буд.

Ҳоло дар рӯзҳои аввали инқилоби пролетарӣ ва шӯриши яроқноки шаҳри Тошкент коргарони роҳи оҳани Хучанд отряди Гвардияи Сурхро ташкил карда, баҳри ҳифзи ҳокимияти синфи коргару деҳқон яроқ ба даст гирифта, пеши роҳи

¹ История гражданской войны в Узбекистане, т.1, Ташкент, 1964, С, 76.

² И.С. Сологубов. Иностранные коммунисты в Туркестане.Ташкент, Соли 1961,С. 142.

қувваҳои аксулинкилобии Фарғонаро, ки мехостанд, ба Тошкент рафта Ҳукумати муваққатиرو аз инкилобчиён хифз намоянд, гирифтанд.

Аз рӯзҳои аввали декабри соли 1917 Шурои депутатҳои коргарони роҳи оҳани Урсатевский намояндагонашро ба кумитаи иҷроияи Шурои Тошкент фиристонида аз он талаб карданд, ки барои таъсис додани Гвардияи Сурх онҳоро бо яроқ таъмин намояд.¹

Отрядҳои Гвардияи Сурх дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, ки каме бошад ҳам дастаҳои синфи коргар вучуд доштанд, паи ҳам ташкил ёфта, ҳамчун қувваи ҳарбии ҳокимияти шуроҳо адои хизмат мекарданд. Масалан, дар зарфи моҳҳои декабри соли 1917 ва январи соли 1918 отрядҳои Гвардияи Сурх дар қони ангишти Сулюкта, ки дар он 250 нафар коргарони пешқадам дохил мешуданд, арзи вучуд намуданд.² Инчунин каме баъдтар отрядҳои Гвардияи Сурх, ки дар ҳайаташон бештар намояндагони синфи коргар хизмати Ватанро адо мекарданд, дар стансияҳои роҳи оҳани Драгомирово ва Придоново таъсис ёфта буданд.

Моҳи феввали соли 1918 Шурои Хучанд дар хусуси ташкил кардани отряди Гвардияи Сурх қарор ирсол намуд. Ба отряди Гвардияи Сурхи Хучанд тамоми аъзоёни «Иттифоқи меҳнаткашон» бо сарвари раиси он Е. А. Иваницкий номнавис шуда буданд. Ба отряд инчунин аскарони ба истеъфо баромадаи гарнизони Хучанд, ки аксар аз собиқ аҳолии Хучанд буданд, қабул карда шуданд. Дар ибтидо Комиссари отряди Гвардияи Сурхи Хучанд эсери чап Урядов таъин гашт, аммо моҳи май ҷои ӯро коммунист Переверталов иваз намуд. Аллақай моҳи апрели соли 1918 дар отряди Гвардияи Сурхи Тоҷикистони шимолӣ 1500 шахс хизмат мекард.³

¹ «Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане». Сборник документов, Ташкент, 1947, С.105.

² БД вилояти Суғд., ф. 2, р.1, д. 1, в. 22.

³ Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции...С.266.

Каме баъдтар таҷрибаи таърихӣ нишон дод, ки дар шароити ҳучуми акслинқилобчиёни дохилӣ ва даҳолати мамолики хоричӣ ба муқобили давлати ҷавони шуруҳо гвардияи Сурх имконияти танҳо зидди чунин қувваҳо баромадно надорад. Чунин вазъиятро ба инобат гирифта, 29 январӣ соли 1918 Шурои Комиссарони Халқии Туркистон оид ба таъсис додани Артиши Сурх амр баровард, то ки истиқлолияти кишвари Туркистонро аз душманони дохиливу хоричӣ эмин нигоҳ дорад.¹

Дар давраи аввали барпо кадани Артиши Сурхи коргару деҳқон ва сарбозгирӣ дар кишвари Туркистон ба таври ихтиёрӣ гузаронида мешуд. Бо ин мақсад дар назди тамоми шуруҳо барои қабули аризаҳои ба сафҳои артиш дохил шудан шуъбаҳои махсус кушода шуд. Ҳар шахсе, ки аз синни 18 то ба 40 расидааст ва аз лиҳози сиёсӣ боваринок аст, ба сафҳои Артиши Сурх қабул карда мешуд.

Дар шароити мушкили ҳарбӣ-сиёсӣ ба сафҳои Артиши Сурхи коргару деҳқон даъват кардани бошандагони кишвари Туркистон аз ҷумла вилояти Самарқанд, ки қисми Тоҷикистони шимолӣ дар ҳайати он дохил мешуд, аҳамияти ҳалқунанда дошт. Бо ҳамин мақсад 31 октябри соли 1918 муроҷиатнома ба коргарон ва деҳқонони вилояти Самарқанд оид ба сафҳои Артиши Сурх дохил гаштан дарҷ карда шуд. Аз ҷумла, дар ин ҳуҷҷат зикр карда шуд, ки «Рафикон коргарон, деҳқонон ва ҳама ашхосе, ки инқилоби Октябр ба онҳо аризише дорад, ба сафҳои Артиши Сурх номнавис намоед. Вазъияти пролетариат ва шароити ҳаёти сиёсии республика барои барпо кардани артиш эҳтиёҷи беандоза дорад, ки он тавонад дар душвортарин шароит алангаи аксулинқилобиро хомӯш намояд. Аз ҷониби дигар ҳар гуна ҳамлаҳои ваҳшиёнаи империалистон, ки бо як ҳисси бадбинӣ ҷумҳурии шуравиро ихота карда мақсад доштанд, ки ба он зарбаи марго-

¹ БД ҶУ ф. 25, р. 1, д.6, в. 63.

вар зананд ва дар чунин шароит барои ба сафҳои Артиши Сурх дохил шудан айнаи муддаост.»¹

Дар даҳаи аввали соли 1918 бо қарори Шурои Хучанд Гвардияи Сурх ба Артиши Сурх табдил дода шуд. Бо мақсади ташкил ва роҳбарии Артиши Сурхи коргару деҳқон моҳи феврал дар назди Шурои Хучанд ва баъд моҳи августи соли 1918 дар назди Шурои Ўротеппа коллегияи ҳарбӣ таъсис дода шуд. Коллегияи ҳарбии Хучанд комиссариати ҳарбии воластонӣ ташкил кард, ки шахсони ба артиш хизмат мекардагиро ҷудо намуд.

Вазъият ва инкишофи отрядҳои Артиши Сурх ва Гвардияи Сурхи кишвари Туркистон дар анҷумани якуми кишвари онҳо, ки аз 25 ноябр то 13 декабри соли 1918 баргузор гардид, ҳамачониба мавриди муҳокима қарор гирифт. Анҷуман соҳтмони ҳарбиро дар кишвар ҷамъбаст карда, дар асоси қарори КМ ҲҚР (б) ва Ҳокимияти Шуравӣ шакли нави ташкилиро ҷорӣ карда, роҳҳои минбаъдаи мустаҳкам кардани интизоми инқилобиро дар Туркистон муайян намуд. Анҷуман дар шароити муборизаи саҳти байни болшевикон ва эсерони чап, ки меҳостанд, тавассути анҷуман ҳокимиятро ба даст гиранд, гузашт.²

Маҷлиси умумии аъзоёни ташкилоти коммунистии болшевикони Самарқанд аз 13 апрели соли 1919 қарор намуд, ки тамоми аъзоёни ҳизб ба артиш даъват карда шуда, артиши доимамалкунанда таъсис дода шавад. Дар навбати аввал аъзоёни ҳизб (аз 18 то 27 сола), баъд хатман аъзоёни иттифоқи касаба (аз 18 то 22 сола) сафарбар карда шаванд.³

Раиси Комиссарони Халқии Русияи Шуравӣ В.И. Ленин 30 августи соли 1919 ба суроғаи Шурои Тошкент ва ҳамаи роҳиоханчиён радиограмма ирсол намуд, ки дар он изҳор карда шуда буд: «Ба муносибати минбаъд байни Русияи

¹ БД вилояти Самарқанд, ф. 74, р. 1, д. 115, в.57.

² «Наша Газета», Орган ЦИК Советов Туркесреспублики И Ташкентского Совета. Ташкент, 1917-1919 гг. 7 декабри соли 1918.

³ БД вилояти Самарқанд, ф. 74, р. 12, д. 11 вв. 27-28.

Шуравӣ ва Туркистони Шуравӣ барқарор шудани алоқа бахри таъмири паровозҳо ва нақлиёти ҳаракаткунанда тамоми қувваро февран истифода кардан зарур аст. Шурои Мудофиа тавсия медиҳад, ки бо ин мақсад тамоми қувваи депо ва устохонаро сафарбар бояд кард. Ғалабаи Инқилоб ва Артиши Сурхро барои баланд бардоштани ҳаёти иқтисодии Туркистон ва Русия истифода бояд бурд.»¹

Аз 21-27 январи соли 1920 дар тамоми қаламрави мамлақати шуроҳо «Ҳафтаи набард» дар зери шиори баланд бардоштани кӯшиши меҳнатӣ барои ёрӣ расонидан ба Артиши Сурх ва тамоман решакан кардани қувваҳои аксулинқилобӣ гузаронида шуд. Ташкилоти ҳизбии Туркистон дар ин чорабинии муҳим иштироки ғаёлона намуд. Комиссияи кишвари «Ҳафтаи набард» аз Тошкент ба Фарғона, вилоятҳои Самарқанд ва Наздиқаспи се поезди (қаторай) ташвиқотӣ-маърифатӣ фирисонд. Коргарони заводи Тошкенти роҳи оҳани Туркистон қарор карданд, ки дар вақти «Ҳафтаи набард» ҳар шаб берун аз муҳлати кор ва бе музди иловагӣ хизмат кунанд. Инчунин дар ҳама ҷо барои Артиши Сурх тухфаю армуғон чамъ мекарданд.²

Раиси Комиссарони Халки Федератсияи Русия В.И. Ленин 10 майи соли 1920 қарори Шурои Меҳнат ва Мудофиа «Дар бораи ба сафҳои Артиши Сурх даъват намудани шахрвандони ғайри миллати руси Сибир, Туркистон ва дигар канораҳо» ба имзо расонд.³ Ин амал онро нишон медиҳад, ки Ҳизби Коммунистӣ сиёсати баробарҳуқуқӣ, интернационалистӣ, ҳамкорӣ ва дӯстии ҳамаи халқҳоро пеш мебард.

Дар асоси чунин ҳуҷжат сарфамондеҳи набарди Туркистон М. В Фрунзе дар бораи ба сафҳои Артиши Сурх даъват намудани 30 ҳазор шахрвандони Туркистон ки ба синни 19

¹ «М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны» Сб. документов. М., Воениздат, 1941, С. 208.

² Ниг. газ «Известия «орган ЦИК Советов Туркеспублики и Ташкентского Совета, № 12, 21 январи соли 1920.

³ В.И. Ленин о Средней Азии и Казахстане, С. 493.

то 35 сола расидаанд, амр баровард. Сафарбаркунӣ дар се давр, яъне 25 июн, 15 июл ва 10 августи соли 1920 гузаронида мешуд.¹ Чунин сафарбаркунӣ ба отрядҳои Артиши Сурх ба ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ низ дахл дошт.

Моҳи июни соли 1920 дар шаҳри Хучанд конференсияи беҳизбӣ доир гардид, ки дар он масъалаи ба сафҳои Артиши Сурхи Чумхурии Туркистон сафарбар кардани аҳолии таҳҷой мавриди муҳокима қарор гирифт. Чунин конференсияҳо низ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ гузаронида шуданд ва рафти онҳо нишон доданд, ки шумораи шахсони ба сафҳои Артиши коргару деҳқон ихтиёран дохил мешудагӣ мунтазам меафзоид.

2). Хучумҳои аввалини аксулинқилобчиён дар Тоҷикистони шимолӣ.

Ғалабаи инқилоби сотсиалистии Октябр ва барқарор гардидани Ҳокимияти Шуравӣ ҳоло маънои онро надошт, ки душманони дохилӣ ва хориҷӣ аз ин муваффақиятҳои ба даст овардаи синфи коргару деҳқон қаноатманд буда, барои бо ҳар роҳу восита барҳам додани он дар қанор меистанд. Тинчиву оромии нисбии Ҳокимияти Шуравӣ, ки пас аз ба-стани сулҳи Брест ба амал омада буд, дере нагузашта аз байн рафт ва давраи мушқилтарини мустаҳкам намудани ин сохти нави ҳокимият ва муборизаи оштинопазир ба муқобили да-холати мамолики хориҷӣ ва душманони дохилӣ оғоз меёбад. Синфҳои дар гузашта ҳукмрон, ки инқилоб онҳоро аз ҳоки-мият маҳрум карда буд, бо супориш ва ёрии ҳамаҷонибаи мамлакатҳои хориҷӣ, ки аз паҳн гардидани инқилоби проле-тарӣ дар Аврупо ва мамолики Осӣё, ки ба мустамликаву ниммустамликаҳои онҳо табдил ёфта буд, дар ҳарос буданд, мақсад гузаштанд, ки ҳокимияти меҳнатқашонро бо роҳи

¹«М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны» Сб. документов. М., Во-еиздат, 1941, С. 278.

хучуми мусаллаҳона аз байн бардоранд. Амалиётҳои зидди-шуравии мамлакатҳои капиталистӣ дар ибтидо ниҳоят пӯшида ва муғлағ гузаронида мешуд, то ки аз мақсадҳои но-поки онҳо давлати синфи коргару деҳқон сарфаҳм наравад. Бо мурури гузашти вақт мамлакатҳои хориҷӣ қабл аз ҳама ШМА, Англия, Франция, Италия ва ғайра амалиётҳои зидди Ҳокимияти Шуравиро пинҳон намедоштанд. Масалан, ШМА Руминияро иғво намуд, ки ба муқобили Русияи Шуравӣ барояд ва ба замми ин ба панҳои Полша барои артишро тайёр карда бар зидди Шуравӣ ҷангидан ёрӣ расонад.

ШМА борҳо кӯшиш намуданд, ки пеши роҳи гуфтушу-ниди байни Ҳокимияти Шуравӣ ва Германияро оид ба ба-стани сулҳи яктарафа гиранд, ба он мақсаде, ки агар ҳарчи байни ин ду давлат ҷанг давом ёбад, ҳамон қадар давлати пролетарӣ заиф мешавад ва ба ШМА мутеъ мегардад.

Маълум, ки давлатҳои империалистӣ аз мавҷудияти муа-ссисаҳои зиёди намоёндагии расмӣ ва миссионерҳо дар Ру-сия, инчунин аз ҷониби онҳо барпо кардани ташкилотҳои гуногуни зиддишуравиро айёрони истифода бурда, дар Осиёи Миёна қорҳои вайронкорию ҷосусиро ба пеш мебур-данд. Аз тарафи дигар, дар дохили Русияи Шуравӣ сарваро-ни гвардиячиёни сафед аз ҷумла генералҳо Дутов, Каледин, Краснов ва дигарон ба муқобили давлати ҷавони шуравӣ тайёрии ҷанги хонумонсӯзро ба пеш бурда, аз империали-стони хориҷӣ ёрии ҳамаҷониба, аз ҷумла ҳар гуна яроку ас-лиҳа гирифта, зидди ҳокимияти пролетарӣ равон мекарданд.

Мамлакатҳои империалистии ШМА, Англия, Япония, Франция ва ғайра дар қанораҳои Русияи Шуравӣ мабдаи ҷанг барпо намуда, мақсад доштанд, ки ноҳияҳои марказии Русияро аз манбаъҳои моли хом ва озуқаворӣ бебаҳра наму-да, бо мадади аксулинқилобчиёни буржуазӣ мавзёҳои сарҳадиро забт карда, Ҳокимияти Шуравии ҷавонро буғӣ намоянд.

Мувофиқи созишномаи маҳфӣ оид ба Русияро ба «май-дони ҳаракат» байни Англияю Франция тақсим кардан 23

декабри соли 1917 баста шуд, ки мувофиқи ин созишнома дар зери таъсири нуфузи Англия Кавкази Шимолӣ, Закавказия ва Осиёи Миёна монда буданд. Бинобар ин, дере нагузашта Англия ба маркази кишвари Туркистон шаҳри Тошкент намояндагии ҳарбӣ-дипломатии худро фиристод. Дар назди намояндагӣ дар асл бурдани фаъолияти зиёноварӣ ва ҷосусӣ дар ин кишвар гузошта шуда буд. Тавре ки полковник Зайцев дар хотираҳои хеш изҳор кардааст, ба ин намояндагӣ баҳри иҷро кардани амалиётҳои гуфташуда, ҳуқуқ ва салоҳияти васеъ дода шуда буд. Инчунин аз базаҳои ба Туркистон наздиктарини Англия Машҳад (Эрони Шимолӣ), Қошғар ва Афғонистон дастаҳои аксулинқилобчиёнро бо маблағу аслиҳаи ҳарбӣ таъмин кардан будо.

Дар нимаи аввали моҳи феврالی соли 1918 аз Англия ба воситаи Афғонистон ба шаҳри Қўқанд 13 нафар разведкачиён омаданд. Аз байни онҳо 11 нафар ба аморати Бухоро бо мақсади муборизаи якҷоя ба муқобили Туркистони Шуравӣ раҳсипор гаштанд. Онҳо ба воситаи мадади эсеру меншевикон маълумотҳои характери ҷосусона доштара оид ба вазъияти Туркистони Шуравӣ ба даст оварданд.²

Дере нагузашта империалистони Англия дар шаҳри Тошкент аз ҳисоби душманони Ҳокимияти Шуравӣ, миллатчиёни буржуазияи маҳаллӣ, амалдорон ва сарбозони саризми рус, ки бо аморати Бухоро алоқаи зич доштанд, як ташкилоти махфӣ ба номи «Ташкилоти ҳарбии Туркистон» (ТВО) таъсис доданд. Дар ин ташкилот тамоми душманони Ҳокимияти Шуравӣ гирд омада, аз ҷумла полковник Корнилов, генерал Кондратов ва дигарон ба муқобили ин ҳокимияти халқӣ исёнро тайёр мекарданд. Ин ташкилоти аксулинқилобӣ шӯъбаҳои худро дар тамоми кишвари Туркистон, аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ низ таъсис дод.

Моҳи майи соли 1918 консули ШМА Рочер Тредуэлл бо

¹ Ниг. «Соловецкие острова» № 4, апрели соли 1926, С. 62.

² Х.Ш. Иноятов. Октябрская революция в Узбекистане. М. Нашриёти давлатии адабиёти сиёсӣ, 1958, С. 247.

мақсади ривоч додани фаъолияти ҷосусӣ ба манфиати Америкаи империалистӣ ба шаҳри Тошкент омад. Ӯ бо ҷосуси англис Эдвардс, намояндагони франсуз Кастане ва Капдевил, шведҳо Галле фон Шулман ва Студен, дипломати Дания капитан Брун, консули Белгия де Старк, немисҳо Циммерван, Волбрюн ва бисёр дигарон алоқаи зич барпо карданд. Сарфи назар аз кӯшишу ҳаракатҳои Англия президенти Америка Вилсон макру ҳилла ва тадбирҳои гуногунро ба қор мебард, то Осиеи Миёна протекторати Америка шавад.¹

Дар ҳамин давра вазъияти сиёсии Русия ниҳоят вазнин буд. Баҳори соли 1918 империалистони Англияю Америка ба шаҳрҳои Мурманск ва Архангелск десант фуруварда, шимолӣ мамлакатро муҳосира намуданд. Охири моҳи май мамлакатҳои капиталистӣ дар Волгаи миёна ва Сибир исёни зиддишуравии корпуси Чехословакияро ташкил карданд. Дар ҷануби мамлакат исёни аксулинқилобчиён бо сарвари Корнилов, Алексеев, Деникинро низ тарафдорӣ намуданд. Германия сулҳи Брестро аҳдшиканона вайрон карда, Прибалтика, қисман Украина ва Белоруссияро муҳосира карда, ба ноҳияҳои шимолӣ Кавказ зада даромад.

Мамлакатҳои хориҷӣ бо мақсади барҳам додани Ҳокимияти Шуравӣ дар кишвари Туркистон, аморати Бухороро ба тарафи худ кашида, онро ба манбаи интервенсияи Англия ва қувваҳои аксулинқилобии Русия табдил доданд буданд. Бо ёриву мадади Англия артиши казакии атаман Дутов 3 июли соли 1918 шаҳри Оренбургро гирифта, бо ҳамин алоқаи кишвари Туркистонро аз Русияи Шуравӣ қанда кард, ки дар натиҷа дар қисми Ғарбии Туркистон набарди Оренбург оғоз шуд. Миллатчиёни буржуазӣ ба воситаи консули Англия дар Қашғар қуроли аслиҳа гирифта, ҳаракати босмачигариро дар Фарғона ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ ташкил намуданд ва дар натиҷа набарди Фарғона ба амал омад. Инчунин амалиётҳои зиддишуравӣ дар Ҳафтруд ва Наздиқаспи низ ба

¹ М. Эркаев. Асари номбурда. С. 61.

вукуъ омаданд. Кишвари Туркистон дар ихотаи душманони инқилоб қарор дошт.

Моҳи июли соли 1918 бо сарвари гумоштағони Англия, эсеру меншевикон дар мавзеи Наздиқаспи исёнро барпо карда, дар Ашқобод давлати лухтакмонанди эсеру меншевикиро дар зери итоати Англия барпо карданд. Моҳи июл во-баста ба воқеаҳои Ашқобод эсеру меншевикон ва миллатчиёни буржуазӣ кӯшиш ба харҷ доданд, ки Ҳокимияти Шуравиро дар Хучанд барҳам диҳанд. Ташкилоти эсерони Хучанд бо баҳонаи ҷорӣ кардани таълими умумӣ 360 туфангро ба даст оварда, бо мақсади ҳокимиятро дар Хучанд ба даст оварда, коммунистонро нест кардан қисми аскарони асирафтадаи Австрияю Венгрияро мусаллаҳ карданд. Аммо роҳбарони коммунистони Хучанд М.М. Ткачев ва Ҷура Зокиров, инчунин аскарони сурх аз дуғу пӯписаи онҳо нахаросида, яроқро ба сӯяшон равон карда, онҳоро маҷбур намуданд, ки беяроқ шаванд.¹

Кӯшиши дар Хучанд ташкил кардани табодулотӣ аксулинқилобӣ махсус дар маҷлиси Кумитаи Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон аз 13 августи соли 1918 мавриди муҳокима қарор гирифт. Ин масъала дар он вақт хеле ташвишовар буда, 22 август дар митинги умумихалқии шаҳри Хучанд, ки дар он намояндаи халқии Комиссариат доир ба корҳои миллии дар Федератсияи Русия Клевлеев ва дигар аъзоёни КМ Ҳизби Коммунистии Туркистон ширкат варзида, амалиётҳои зиддишуравии эсеронро маҳкум карда, тақлиф пешниҳод намуданд,² ки эсеронро аз ташкилотҳои давлатӣ дур кардан зарур аст³.

Аз ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ дур шудани эсерони чап ғалабаи меҳнатқашон буда, барои минбаъд қавӣ гардидани сохти ҷадид натиҷаи мусбӣ маҳсуб меёфт. 23 моҳи

¹ Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции ... С. 317.

² «Голос Самарканда» – орган Исполкома Самаркандского Совета. 12 сентября соли 1918.

октябри соли 1918 анҷумани якуми шуроҳои уезди Хучанд доир гардида, аз номи аҳолии уезд Артиши Сурх, ки дар набардҳои чанги шаҳрвандӣ ба муқобили душманони халқ ва баҳри мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ баҳодуруна мечангиданд, бо қатъият изҳор карданд, ки то несту нобуд кардани охири ақсулинқилобӣ дар набард хоҳанд буд. Дар ҳамин давра вазъият дар набардҳои Наздикаспи ниҳоят душвор буд. Ҳаминро ба назар гирифта, анҷумани шуроҳои уезди Хучанд каме кори хешро ақиб партофта, 115 намоёндаи ихтиёриро ба набарди Наздикаспи ва 250 нафар коммунистонро ба набарди Оренбург фиристонд.

Моҳи октябри соли 1918 анҷумани VI Шуроҳои Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон шуда гузашт. Дар анҷуман вазъияти ҷорӣ, масъалаи химояи ҷумҳурӣ, вазъи иқтисодӣ ва қабули Конститутсия мавриди муҳокима қарор дошт. Дар анҷуман инчунин ҳисобот оид ба қору фаъолияти КИМ ва Комиссарони Халқӣ шунида, ҳаёти нави КИМ интиҳоб гардид. Конститутсияе, ки дар ин анҷуман қабул карда шуд, дар асоси Конститутсияи Федератсияи Русия, ки моҳи июли соли 1918 дар Анҷумани V Умумиросиягии Шууроҳо қабул карда, тартиб дода шудааст.

Аз сабаби он, ки эсерони чап ба ҳаёти ҳукумат дохил шудан нахостанд, анҷуман ба ҳаёти ҳукумат танҳо коммунистонро интиҳоб намуд. Масалан, раиси КИМ коммунист В.Д. Вотинсев ва раиси Комиссарони Халқ В.Д. Вигелсукий интиҳоб гардиданд.¹

29 октябри соли 1918 «Наша газета» доир ба сӯйқасди бо ёриву мадади Англия тайёр кардаи «ташкilotи ҳарбии Туркистон» (ТХТ) ва ба маҳкама гирифтани баъзе аз фаълони ин сӯйқасд ахборот дарҷ намуд. Баъдан аниқ карда шуд, ки дар ин сӯйқасд эсерон низ ширкат варзида буданд.

Боқимондаҳои барҳам додашудаи ин ташкilot(ТХТ), бо гурӯҳҳои махфии собиқ сарбозони саризм, бо сарвари май-

¹Ниг. Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С. 175.

задухӯрд иштирок дошт, аммо барои он, ки ба даст наафтад, айёрони худро аз хавфи ба пеш омада халос карда, чанд вақт дар Мастчоҳ паноҳ бурда, ба босмачиёни ин ҷо машваратчи шуда, баъдан роҳ ба Бухоро гирифт. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои бойгонӣ омадааст: «Дар задухурди Намангон шикаст хӯрда (К. Осипов А.Р.) гурехт. Дар айни замон дар деҳаи Басмандӣ буда, аз рӯи маълумотҳо ба тарафи Мастчоҳ равон шуда, баъд ба воситаи водии Зарафшон ба Бухоро меравад».¹

Кумитаи ҳизбӣ ва кумитаи иҷроияи вилояти Самарқанд баҳри дастгир кардани хоин К.Осипов чораҳои таъҷили андешиданд. Аз Хучанд ба сӯи Мастчоҳ бо роҳбарии Тихонов дастаи ҳарбӣ фиристонида шуд. Оид ба равон кардани ин даста кумитаи ҳизбии уезди Хучанд ба воситаи телеграмма (18 апрели соли 1919) кумитаи ҳизбии уезди Ўротеппароогоҳ намуда дар он чунин зикр шуда буд: «Мувофиқи супориши вилоят (Самарқанд А.Р.) дастаи ҳарбӣ иборат аз панҷоҳ нафар одам барои маҳв кардани К. Осипов, ки молу анволи зиёд ва тиллоро ғорат карда, ба тарафи Мастчоҳ роҳ пай намуда, ба дастаи Эргаш ва Мадаминбек ҳамроҳ шуда, мақсади ба Бухоро рафтан дорад, равон шуданд».² «Аммо ба ин дастаи ҳарбӣ маҳв кардани К. Осипов муяссар нашуд ва ӯ бо шайкаи худ тавонист худро ба паногоҳи табиӣ-бекигарии Мастчоҳ гирад.

Дар Мастчоҳ К. Осипов баҳори соли 1919 бо ҳамроҳии кӯрбошӣ Эргаш сарфармондеҳони ҳамаи қувваҳои аксулинкилобӣ шуданд. Моҳи апрели ҳамин сол босмачиёни Фарғона ба воситаи Мастчоҳ ба Бухорои Шарқӣ рафтанро саркарданд. Ба ин муносибат 27 апрели ҳамин сол маҷлиси шуруи инқилобии набарди Туркистон доир гардид, ки дар он телеграммаи фармондеҳи артиши набарди Фарғона М. В.Сафонов дар бораи ҳаракати дастаҳои ғоратгаронаи босмачиён аз Фарғона ба сӯи Бухоро мавриди муҳокима қарор ги-

¹ БД АС, Ф.1075, оп.10,д. 108, в.10.

² БД АС, Ф.1075, оп.10,д. 108, в.10.

рифт.¹ Дар қарори шурои ҳарбӣ аз ҷумла гуфта шудааст, ки : «бо қатъият аз ҳукумати Бухоро талаб карда шавад, ки чорабиниҳои фаврӣ андешад, то ин ки ба сарҳади он дастаҳои босмачиён роҳ дода нашавад...инчунин талаб пешниҳод шуд, ки хоин К. Осипов ба маҳкама гирифта ба ташкилотҳои дахлдори Ҳокимияти Шуравӣ супорида шавад...»²

Ҳамин тавр, маводҳои зиёди бозътимоди бойгонӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар солҳои ҷанги шахрвандӣ Мастчоҳ ба тақягоҳи дастнорас ва «лонаи» тамоми дастаҳои босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ ва водии Фарғона табдил ёфта буд.

Дастаҳои босмачиён мардуми меҳнаткаши ноҳияҳои болооби Зарафшонро бераҳмона талаву тороҷ карда, ба Мастчоҳ мефиристонданд. Баҳор ва тобистони соли 1919 босмачиёни Мастчоҳ бо якҷоягии босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ ва Фарғона дар уезди Хучанд, Ёротеппа ғоратгариву вайронкориҳои зиёде карда, дар киштукори зироати меҳнаткашон хисороти зиёде оварданд. Бо мақсади пурзӯр кардани муборизаи зидди босмачиён моҳи март соли 1919 Кумитаи иҷроия ва Кумитаи ҳизбии вилояти Самарқанд штаби Артиши Сурхро таъсис доданд.

Дар вилояти Самарқанд чун дар дигар ноҳияҳои Ҷумҳурии Шуравии Туркистон қисмҳои таъиноти махсус (ҚТМ) ташкил карда шуданд, ки онҳо ба қисмҳои Артиши Сурх дар мубориза ба муқобили босмачиён фаъолона ширкат меварзиданд. Тобистони соли 1919 аз Самарқанд ба Панҷакент ду ротаи (ҚТМ) бо 105 одам омада, аз дастаҳои босмачиён озод кардани ноҳияҳои болооби Зарафшон саҳм гузоштанд.³

Дар ибтидои моҳи июни соли 1919 қисмҳои Артиши Сурх бо якҷоягии дастаҳои интернатсионалӣ ба муқобили босмачиёни бекигарии Мастчоҳ ва Эргаш дар ду самт ҳучумро оғоз намуданд. Гурӯҳи якум аз ҷониби Панҷакент

¹ БД АС, Ф. 25859, р.1, д.38, в. 7.

² Дар ҳамон ҷой.

³ БД вилояти Самарқанд, ф. 1012, р.1, д.62, в. 305.

ва гурӯҳи дуҷум аз ағбаи Шаҳристони ноҳияи Ҷуртеппа ба амалиёти зидди босмачиён сар карданд. Фармондеҳи қисмҳои Артиши Сурх Прохор Иванович Шетинин таъин гардида буд.¹

Ҳаракати дастаҳои Артиши Сурх дар шароити ниҳоят душвори ҷуғрофӣ мегузашт. Аз ҷониби дигар қувваҳо нобаробар буданд, дастаҳои муттаҳидаи бекигарии Мастҷоҳ, қӯрбошии Тоҷикистони шимолӣ ва Фарғона Эргаш аз 1500 босмачии мусаллаҳ иборат буданд. Аз тарафи дигар, гурӯҳи дуҷуми отряди Артиши Сурхи аз ҷониби Ҷуртеппа амалкунанда ҳамагӣ аз 130 нафар шахс иборат буди халос.²

Комиссари ҳарбии вилояти Самарқанд, нокифоя будани қисмҳои Артиши Сурхи дар самти бекигарии Мастҷоҳ амалкунандаро ба назар гирифта, дар телеграммаи худ аз 4 июли соли 1919 ба штаби ҳарбии Туркистон фиристонида, илтимос намуд, ки барои мубориза ба муқобили босмачиён қувваҳои иловагӣ равон намояд. Аз ҷумла, дар телеграмма зикр шуда буд: «... аз Ҷорҷӯй боз 80 нафар интернационалистон фиристода шавад, ки Мастҷоҳ ин қалъаи табиӣ мебошад». Ин таклиф ва шароитро ба эътибор гирифта, ибтидои июли соли 1919 бо супориши сарфармондеҳи артиши Туркистон аз Самарқанд 100 нафар дастаи артиши пиёдагард фиристонида шуд.³

Дар натиҷаи амалиётҳои бобарори Артиши Сурх ва иштироки ғаёлонаи деҳқонон дар нимаи моҳи июли соли 1919 тамоми деҳаҳои волостҳои Фалғару Искандар пурра аз ғоратгарони Эргашу Султонбек озод карда шуданд ва хавфи ба Ҷуртеппа ва дигар уездҳои Тоҷикистони шимолӣ хучуми босмачиён гардонида шуд. Ин ғалабаи аввалини ҷиддии қисмҳои Артиши Сурх ва меҳнаткашон аз болои бекигарии Мастҷоҳ ва дастаи босмачиёни Эргаш дар болооби За-рафшон маҳсуб буд.

¹ Рузн. «Пролетарий» № 95, аз 14 июли соли 1923.

² БД АС, Ф. 25859, р.4, д.84, в.13.

³ БД АС, Ф. 25859, р.4, д.84, в. 6, 8.

Пас аз озод кардани болооби Зарафшон ва чанде аз деҳаҳои уезди Ўротеппа аз босмачиёни Фарғона ва бекигарии Мастчоҳ сарфармондеҳи кувваҳои ҳарбии Туркистон ба комиссари ҳарбии вилояти Самарқанд аз 18 июли соли 1919, бо роҳи гуфтушунид ҳал намудани фоҷиаи Мастчоҳро маъкул шуморид.

Ин розигии сарфармондеҳи кувваҳои ҳарбии набарди Туркистонро ба эътибор гирифта, шубҳаи сиёсии вилояти Самарқанд ҳайати намояндагии гуфтушунидро бо бекигарии Мастчоҳ муайян намуд.¹ Рӯзҳои 25-26 моҳи сентябри соли 1919 дар деҳаи Зосун (маркази волости Фалғар А.Р.), вохӯрии намояндагони Ҳокимияти Шуравӣ ва бекигарии Мастчоҳ доир гардид.² Дар ин вохӯрӣ аз ҷониби Ҳокимияти Шуравӣ: аз шубҳаи сиёсии шурои ҳарбии Туркистон Алексей Кравчук, аз кумитаи ҳизби коммунистии вилояти Самарқанд Трифон Синелшиков, Саид Камолов, Мирбобо Юлдошев ва Миращӯр Латифбоев иштирок карданд. Аз ҷониби бекигарии Мастчоҳ: Муллоаҳмед Аминов, Муҳаммед Раҳимов, Низом Улуғбеков ва Шодӣ Ниёзхоҷаев ширкат варзиданд.³

Машварат дар зарфи ду ҳафта давом карда, тарафҳо ба чунин қарор омаданд: сарварони бекигарии Мастчоҳ савганд доданд, ки бо ноҳияҳои шуравӣ бо сулҳу салоҳ ҳаёт ба сармебаранд; баромадҳои яроқнокро ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ бас мекунанд; пеши роҳи савдои озодро бо волостҳои ҳамсоя намегиранд; тамоми яроқҳои бударо месупоранд. Дар охир намояндагони тарафҳо протоколи сулҳро ба имзо расониданд.⁴

Тавре ки сонитар маълум гашт, сарварони босмачиён ин дафъа ҳам ба қавли хеш устувор наистода, вақтро маккорона

¹ Ад вилояти Самарқанд. Ф.1012,р.1, д.62, в.281.

² ПА Института истории партии при ЦК КП Республики Узбекистан. Ф.68,р,1 д.50, вв,79-84.

³ Дар ҳамон ҷой.

⁴ ПА Института истории партии при ЦК КП Республики Узбекистан. Ф.68,р,1 д.50, вв,79-84.

истифода бурда, бо қувваҳои аксулинқилобии Туркистон алоқа баста, ҳаракатҳои зиддишуравиро дар водии Зарафшон ва уезди Хучанду Ҷротеппа идома доданд.

Августи соли 1919 сарварони дастаҳои калони босмачиёни Фарғона аз хусуси муттаҳидии хеш баҳри мубориза бар зидди Ҳокимияти Шуравӣ гуфтушунид доир намуданд. 22 моҳи августи ҳамин сол Мадаминбек ва Монастров (сарвари ба ном «армияи крестьянӣ» А.Р.) дар бораи ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ якҷоя ҷанг намудан шартнома бастанд. Онҳо моҳи октябр Ошро забт намуда, Андиҷонро муҳосира карданд. Ин «муваффақият»-и онҳо қувваҳои аксулинқилобии Туркистон аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолро каме ҷоннок кард. Онҳо охири тобистон ва ибтидои тирамоҳи соли 1919 ҳучуми ғоратгаронаро дар уезди Хучанд, Ҷротеппа ва Панҷакент давом доданд. Аммо моҳи сентябри ҳамин сол Артиши Сурх бо ёриву мадади меҳнаткашон ба қувваҳои якҷояи Мадаминбек ва Монастров зарба зада, Ош ва Ҷалолободро озод карданд.

14 августи соли 1919 сарфармондеҳи Артиши Сурх дар асоси қарори КМ ҲКР (б) дар ҳайати 1,1V ва XI артиши набарди Шарқ ва тамоми артиши Ҷумҳурии Туркистон набарди Туркистонро барпо намуд. Сарфармондеҳи набарди Туркистон М.В. Фрунзе, аъзои шурои инқилобӣ В.В. Куйбишев таъин шуданд. Дар назди набарди Туркистон вазифаи барҳам додани гурӯҳи ҷанубии қувваҳои Колчак, озод намудани хати роҳи оҳани Тошкент, губернияи Оренбургро аз Дутов тоза кардан, бо Туркистон алоқаро барқарор намудан меистод. Ба ғайр аз ин, дар Ҳафтруд, Наздиқаспӣ ба қувваҳои гвардиячиёни сафед зарба задан ва дар Фарғонаву Хева маҳв кардани дастаҳои босмачиён меистод.¹

Ташкил шудани набарди Туркистон дар маҳв кардани қувваҳои аксулинқилобӣ дар Осиёи Миёна аҳамияти ҳалқунанда дошт. Моҳи сентябри соли 1919 Туркистони Шуравӣ

¹М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сб. Док. – М., 1941. С. 72.

бо қисми марказии Русия пайваст карда шуд, ки ин воқеа барои мардumi ин сарзамин аҳамияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳарбӣ дошт.

Кумитаи марказии ҳизби коммунистӣ ва Ҳукумати Федератсияи Русия шароити ҳарбӣ-сиёсӣ ва иқтисодии Осиёи Миёнаро ба эътибор гирифта, баҳри мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ ба ин ҷо комиссияи КИМУ, ШКХ ФР ва КМ ҲҚР (б) оид ба корҳои Туркистонро фиристонд. Дар ҳаёти комиссия арбобони машҳури ҳизбу давлат ба монанди Ш.З. Элиава (раис), М.В. Фрунзе, В.В. Куйбишев, Я.Э Рудзутак, Г.И Бокий ва Ф. И. Голошекин шомил буданд. Комиссияи туркистонӣ, ки дар наздаш вазифаи мустаҳкам кардани сафҳои ҳизби коммунистӣ ва ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ дар Осиёи Миёна меистод, дар барҳам додани ҳаракати босмачигарӣ корҳои ҳалкунандаро ба поён расонд.

Гарчанде ки моҳи сентябри соли 1919 байни намояндагони Ҳокимияти Шуравӣ ва бекигарии Мастчоҳ оид ба муқобили ноҳияҳои ҳамсоя гуфташуниди оташбас шуда бошад ҳам, дере нагузашта дастаҳои босмачиёни Мастчоҳ бо якҷоягии дастаҳои босмачиёни Фарғона тохтутозҳои ғоратгаронаро дар водии Зарафшон идома доданд. Босмачиёни Фарғона, ки баъди зарбаҳои ҷонкоҳонаи қисмҳои Артиши Сурх ва ихтиёриёни халқӣ ба Мастчоҳ пинҳон шуда, пас аз каме ба худ омадан бо ҳамроҳии ҳаммаслақонашон моҳи сентябри соли 1919 кӯшиши ба маркази маъмурии ноҳияҳои болооби Зарафшон шаҳри Панҷакент зада даромадан доштанд. Бо ин мақсад моҳи октябри ҳамин сол чанд деҳаи волости Фалғар ва Искандарро ишғол намуданд. Чунин вазъияти вазнини ҳарбӣ-сиёсиро ба эътибор гирифта, раиси Кумитаи иҷроияи волости Фалғар ба сардори милитсияи шаҳри Панҷакент бо чунин мазмун рапорт ирсол намуд: «Дар айни ҳол мастчоҳиён (босмачиён А.Р.) 13 деҳаҳои волости Фалғарро то деҳаи Томин ишғол намуданд...17 деҳаи дигар мондааст, ки мақсади то деҳаи Урметан ишғол намудан доранд. Аз ин рӯ, илтимос менамоем, ки барои аз босмачиён

химоя кардани деҳаҳо 200 сарбози пиёдагард фиристонда шавад».¹

Кумитаи вилоятии ҳизб ва Кумитаи иҷроияи вилоят баъди аз Панҷакент хабари ҳучуми босмачиёни бекигарии Мастчоҳ ва Фарғонаро шунидан, февран чорабиниҳои ёри амалӣ ба волости Фалғар расониданро андешиданд. Аз шаҳри Самарқанд 150 нафар дастаи Артиши Сурх равон карда шуд, ки он бо ҳамроҳии милитсияи халқӣ ва ёри мардуми маҳаллӣ ба босмачиён зарба зада шуд, ки то ҳуди Мастчоҳ ақибнишинӣ карданд.²

Ҳамзамон босмачиёни бекигарии Мастчоҳ, ба деҳаҳои уездҳои Ўротеппа ва Хучанд дам ба дам ҳучумҳои ногаҳонӣ ва ғоратгарона мекарданд. Онҳо бо кӯрбошиёни «овозадори» водии Фарғона бо сарвари Эргаш забон як карда, дар мубориза ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ ба онҳо мадад мерасониданд. Эргаш дар назди шаҳри Ош моҳи сентябри соли 1919 аз дасти қисмҳои Артиши Сурх шикаст хӯрда, ба воситаи намояндагонаш аз беки Мастчоҳ ёри моддию ҷарбӣ талаб намуд, то ки ба шаҳри Хучанд ҳучум намояд. Беки Мастчоҳ барои ёрӣ расонидан 100 савораи яроқнокро ба дастаи Эргаш равон карданӣ буд.³

Ташкилотҳои ҳизбию шуравии уездҳои Ўротеппа ва Хучанди вилояти Самарқанд, барои барҳам додани таҳдиди ба шаҳри Хучанд ҳучум намудани босмачиён чораҳои феврал андешиданд. Гарнизони ҷарбии Ўротеппа ва милитсияи ихтиёрии ҷарбӣ барои он, ки босмачиёни Мастчоҳ омада, ба дастаи Эргаш ҳамроҳ нашаванд, роҳи ағбаҳоро ба зерӣ назорат гирифтанд. Дар шаҳри Панҷакент дастаи доимии ҷарбӣ ташкил карда шуд.⁴

Аз ибтидои ба вучуд омадани дастаҳои ғоратгаронаи

¹ ПА Института истории партии при ЦК КП Республики Узбекистан. Ф.68,р.1 д.50, в. 88.

² БД АС, Ф. 1075, р. 10, д. 108, в. 114.

³ БД вилояти Самарқанд. Ф.1012,р.1, д.62, в.391.

⁴ Дар ҳамон ҷой. в. 453.

босмачиён дар Осиёи Миёна сар карда, ҳукумати Туркистон ва ҳизби коммунистӣ баҳри мубориза ба муқобили онҳо қувваҳои Артиши Сурх ва дастаҳои ихтиёрии халқиро сарфарбарӣ намуданд. Аммо таҷриба нишон дод, ки қисми муайяни мардуми маҳаллӣ ба иғвои бойҳою диндорон рафта, як муддат, яъне то моҳияти сохти навро сарфаҳм рафтан, аксулинкилобчиёро тарафдорӣ мекарданд. Ин вазъиятро ба эътибор гирифта, роҳбарияти кишвар оид ба ин масъала сиёсати хешро дигар кард. Яъне, бо ибтикори роҳбарони ташкилотҳои шуравӣ, ҳизбӣ ва фаъолони маҳаллӣ дар байни омма корҳои оммавӣ-сиёсиро ривоч дода, онҳоро ба сӯи ҳокимияти нав кашидан шарт ва зарур буд. Аммо ин корро якбора иҷро кардан аз имкон берун буд, зеро мардуми дар ғафлат мондари бо роҳи фаҳмондани мақсаду мароми душманони ҳокимияти синфи коргару деҳқон ба тарафи сохти нави даламдорӣ ҷалб кардан вақт талаб мекард.

Яке аз чорабиниҳои, ки аз ҷониби Кумитаи Марказии Иҷроияи кишвари Туркистон аввали моҳи майи соли 1919 андешида шуд, ба босмачиёне, ки ихтиёран аслиҳаро ба замин гузошта, ба ҷониби Ҳокимияти Шуравӣ гузаштанд, на танҳо ёрии моддӣ расонида шуд, балки ба қор ҳам таъмин карда шуданд. Ин авф ба он оварда расонд, ки қисми муайяни омма аз босмачиён рӯ гардонда, тарафдори ҳокимияти ҷадид шуданд ва ин амал барои қавӣ кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар маҳалҳо мусоидат кард.

Аллақай моҳи октябри соли 1919 дар натиҷаи чорабиниҳои роҳбарияти ҳизбию давлатии кишвари Туркистон оид ба ташкил кардани ҳамкорӣ ва ба ҳам наздикшавии мардуми маҳаллӣ бо намояндагони халқи рус ва байни онҳо қавӣ гардонидани иттифоқи ҳарбӣ-сиёсӣ ба суғурӯ шудани дастаҳои босмачиён ва ба ҷониби Ҳокимияти Шуравӣ гузаштани онҳо оварда мерасонд.

Чунин вазъияти ҳарбӣ-сиёсӣ ба он сабаб мегардид, ки қувваҳои ҳарбии набарди Туркистон, мавқеи хешро мустаҳкам намуда, ба амалиётҳои зидди босмачиён оғоз карда,

ба муваффақият ноил мешуд. Дар натиҷа аввали моҳи февралӣ соли 1920 набарди Наздиқаспӣ аз гвардиячиёни сафед пурра озод карда мешавад.

Дар қори аз гвардиячиёни сафед озод кардани набарди Наздиқаспӣ мавқеи меҳнатқашони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ низ кам нест. Масалан, дар ҳайати дастаи ҳизбии вилояти Самарқанд, ки дар набарди Наздиқаспӣ амалиёт мебарданд, дастаи коммунистони Хучанд аз 206 одам, дастаи коммунистони Ёротеппа-65, Драгомирово-20, роҳи оҳани Хучанд-25, қони Сулюкта-65 одам ва ғайра иштирок карда,¹ дар маҳви ақсулинқилобчиён саҳми хешро гузоштаанд.

Аммо ин муваффақиятҳои бадастовардаи Артиши Сурх ва дастаҳои ихтиёрии халқӣ ба муқобили гвардиячиёни сафед ва босмачиён ҳанӯз аввали қор буд. Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ босмачиёни Фарғона ва бекигарии Мастҷоҳ мардумро талаву тороҷ ва пешӣ роҳи инқишофи кишоварзиро гирифта, ҳосили бо арақи ҷабини деҳқонон ба даст овардари ба нестӣ мебарданд.

Дар ҳамин давра чун пештара манбаи асосӣ ва гурезгоҳи босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ ва Фарғона бекигарии Мастҷоҳ мансуб буд. Вақте ки босмачиён дар ин бекигарӣ ғун мешуданд, масъалаи таъмини ин дастаҳо бо озуқаворӣ ва хошоки асп зуд – зуд ба миён меомад ва роҳи аз ин душворӣ баромадан ғорат кардани қишлоқҳои болооби Зарафшон ба ҳисоб мерафт. Алалхусус дар бекигарии Мастҷоҳ дар фасли зимистон ғун шудани босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ ва Фарғона душворихоро ба бор меовард, зеро то ба он ҷо рафтани дастаҳои Артиши Сурх ва ихтиёриён, маҳсусан дар шароити роҳҳои душворгузари ин ноҳияи баландкӯҳ масъалаҳои зиёде ба пеш меомаданд.

Аввали моҳи январӣ соли 1920 шумораи босмачиёни бекигарии Мастҷоҳ нисбат ба қувваҳои инқилобӣ зиёд гардид

¹ Борьба за установление и упрочение Советской власти в Ходжентском уезде (1917-1920 гг.) С. 109.

ва онҳо бори дигар қариб нисфи қишлоқҳои волости Фалғар ва Искандарро забт карда гирифтанд. Молҳои бо таври зӯрӣ ва таҳдид ба даст овардаи ин қишлоқхоро, махсусан хӯроқворӣ ва хошоки аспро ба воситаи қишлоқҳои Рарзу Вешаб ва Шамтучи волости Фалғар ба Мастчоҳ мефиристонданд. Раиси кумитаи иҷроияи ҳамин волост Мирзосолеҳ Муродов 19 январи соли 1920 ба кумитаи иҷроияи уезди Самарқанд пайи ҳам хабар меод, ки босмачиёни бекигарии Мастчоҳ ва Тоҷикистони шимолу водии Фарғона бераҳмона ба волостҳои номбурда хучум карда, мардумро азобу шиканча дода, боз бо роҳи зӯрӣ ҷавонро ба дастаҳои худ сафарбар мекунанд. Баъди вазъияти ҷарбӣ-сиёсиро муфассал фаҳмондан ӯ аз номи мардуми ҷафодида илтимос менамояд, ки ба онҳо ёрии ҷарбӣ расонанд.¹ Пас аз гирифтани маълумот комиссари ҷарбии вилояти Самарқанд ба волости Фалғар отряди Артиши Сурхро дар ҳайати 100 нафар ҷанговарони яроқнок барои аз босмачиён озод кардани маркази волости Фалғар қишлоқи Рарз фиристонд.²

Охири моҳи январ ва аввали феввали соли 1920 ин даста бо якҷоягии милитсияи ихтиёрии шаҳри Панҷакент, аъзоёни ҳизбу иттифоқи касаба, якҷоя ба муқобили босмачиёни бекигарии Мастчоҳ ба ҷанги саҳти дар волости Фалғар рухдода ширкат варзиданд, ки он то моҳи апрели ҳамин сол давом кард.

Шароити хело қулайи табиӣ-ҷуғрофӣ ва аз лиҳози шумора зиёд буданро устокорона истифода бурда, босмачиён муқобилияти саҳт нишон доданд. Аммо ба муқобилияти саҳти душман нигоҳ накарда, дастаҳои Артиши Сурх, милитсияи халқии шаҳри Панҷакент бо ёрии фаёлонаи деҳқонон 4 феввали соли 1920 деҳаи Рарз аз босмачиён озод карда шуд.³

Дар ҷойҳои аз босмачиён озодшуда қисмҳои сиёсии Ар-

¹ Бойгонии ҳизбии ҷумҳурии Ўзбекистон, ф.68, р.1, д. 51, в. 9-10.

² БД АС, Ф.110 р.3, д. 298, в.4.

³ БД АС, Ф.110, р.3, д.298, в.4.

тиши Сурх бо якҷоягии коркунони ҳизбӣ, шуравӣ ва комсомолӣ дар байни мардум митингҳо, суҳбатҳо гузаронида, «Чойхонаҳои Сурх» кушода, сиёсати пешгирифтаи Ҳокимияти Шуравиро ҳамачониба ба мардум мефаҳмониданд.

Дар байни омма гузаронидани корҳои оммавӣ– сиёсӣ ва ташвиқотӣ–маърифатӣ, моҳияти калони амалӣ бахшид. Деҳқонони меҳнаткаш хоинии аксулинқилобчиёнро дарк карда, дар қори мустақкам қардани Ҳокимияти Шуравӣ фаъолона ширкат меварзиданд.

Босмачиёни Мастчоҳ барои барқарор қардани ҳокимияти хеш мақсади дар назди қишлоқи Рарз ихота ва тамоман нест қардани Артиши Сурхро гузоштанд.

Ниҳоят 9 феввали соли 1920 қариб 500 нафар босмачии пиёдаву савора, ки дар байнашон мушовирон ва дастурдиҳандаҳо аз табори афсарони сафедгвардиячиён буданд,¹ ба тарафи Рарз ҳучумро сар қарданд. Қисми босмачиён ба воқитаи қишлоқҳои Шаватк ва Похут бо роҳи кӯҳӣ дастаи Панҷакентро аз тарафи чап ихота қарданӣ шуданд.² Дар чунин вазъият дастаи камшумори Артиши Сурх ҷангунон қишлоқи Рарзро гузошта, аввал ба қишлоқи Хушекат, баъд ба Панҷакент ақибнишинӣ қарданд. Босмачиён аз нав қариб тамоми қишлоқҳои волости Фалғар ва Искандарро ишғол намуданд. 13 феврал қишлоқи қалонтарини волости Фалғар Урметанро ғасб намуданд.³ Пас аз ин воқеаҳо таҳдиди ба волостҳои Киштуд, Моғиёну Фароб, Офтобрӯя ва шаҳри Панҷакент ҳучум қардани босмачиён ба амал омад. Беки Мастчоҳ Ҳофиз Ҳусейн⁴ изҳор дошт, ки баъди як моҳ шаҳри Панҷакентро ишғол ход қард.⁵ Ҳофиз Ҳусейн, ки бо босмачиёни Фарғона алоқаи зич дошт, аз он огоҳ буд, ки Атриши

¹ БД АС, Ф.110,р.3, д.298, в.130.

² Дар ҳамон ҷо, в.5.

³ Дар ҳамон ҷо, в.130.

⁴ Тобистони соли 1919 қурбошӣ Эргаш беки Мастчоҳ Султонбекро зуран бо худ ба Фарғона бурд ва пас аз ин беки Мастчоҳ Ҳофиз Ҳусейн таин гашт.

⁵ БД АС, Ф.110,р.3, д.298, в.6.

Сурх ба муқобили дастаҳои босмачиёни Мадаминбек, Кури Шермат, Эргаш, Раҳмонқул, Холхоҷа ва дигарон амалиёти васеи ҷангӣ мебуданд ва қувваи асосии онҳо дар ин амалиётҳо банд буд. Аз ин вазъият истифода бурда, беки Мастҷоҳ меҳост, ки ба осони волостҳои болооби Зарафшон ва маркази он шаҳри Панҷакентро ишғол намояд.

Барои ҳамин ҳам қомандунонаи вилояти Самарқанд ва комиссари ҳарбии вилоятӣ баҳри ҷимояи шаҳри Панҷакент ҷораҳои фаврӣ андешиданд. Аз Самарқанд ба ин ҷо қувваҳои иловагӣ дар ҳайати 182 одам бо 2 пулумиёт ва 56 саворагони полки сарҳадӣ фиристонида шуд.¹ Дастаҳои Артиши Сурхи Самарқанду Панҷакент дар қишлоқҳои Гузар ва Ёрӣ ба мудофия гузаштанд, то ки босмачиён ба шаҳри Панҷакент наздик нашаванд.

11 феврал босмачиён қишлоқи Искодарро ишғол карда, ҷонибдорони Ҳокимияти Шуравиро ҷазо дода, молу мулки онҳоро ғорат намуданд.² Ҳамин рӯз босмачиён қишлоқи Хушекатро талаву тороч карда, 12 хонаро,³ аз ҷумла манзили раиси кумитаи иҷроияи волости Фалғар Мурзосолиҳ Муродовро низ оташ зада⁴, хонаи раиси волости Искандар Хоҷа Маҳмуд Давлатовро ба яғмо бурданд.⁵

Босмачиён дар тамоми деҳаҳои муваққатан ишғол карда ба коммунистон, коркунон ва фаёлони Ҳокимияти Шуравӣ ҳар гуна ҷазодиҳиро раво медиданд. Агар шахсони дар рӯйхат бударо дарёб намекарданд, дар он ҳолат дар пеши чашми аҳли қишлоқ ҳешу ақрабони онҳоро ба қатл мерасониданд. Масалан, босмачиён дар қишлоқи Искодари волости Фалғар кӯшиш карданд, ки яке аз муборизони барпо намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар водии Зарафшон, коммунист, аъзои дружинаи ҳизбии маҳаллӣ Ҷумъаевро дастгир намоянд.

¹БД АС, Ф.110,р.3, д. 82, в.130.

²Дар ҳамон ҷо д.298, в. 25.

³БД АС, Ф.110,р.3, д.298, в. 25.

⁴Дар ҳамон ҷо,ф. 62,р.1, д.7, в.97.

⁵Б Д А С, ф.110,р.3, д. 298, в. 6.

Вақто ки онҳо ўро дастгир карда натавонистанд, дар он ҳолат бародараш Пирон Ҷумъаевро то дами марг латуқуб карданд.¹

Баҳори соли 1920 империалистони хоричӣ муборизаро ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ бештар қувватнак намуда, ҳаракати аксулинқилобиро дар тамоми Русия, аз он ҷумла дар Туркистони Шуравӣ вусъату суръат бахшиданд. Ҳаракати босмачигарӣ дар Фарғона авҷ гирифта, қисме аз онҳо дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва аз ҷумла бекигарии Мастчоҳ бо ҳаммаслақони худ як мешуданд.²

Аввали апрели соли 1920 мувофиқи амри сарфармондеҳи набарди Туркистон ба дастаи ҳарбии Фарғона, ки дар Ўротеппа чойгир буд ва ба отряди Самарқанд супориш дода шуд, ки ба муқобили босмачиёни Мастчоҳ бархезанд.³

Дастаи Фарғона, ки бояд ба муқобили босмачиёни Мастчоҳ аз тарафи Ўротеппа ҳаракат мекард, аз 419 одам, бо 5 пулемёти полки 16 Туркистон ва 50 савора аз полки 1-уми савораи Туркистон иборат буд⁴. Дастаи Самарқанд бо дастаи Панҷакент наздики 450 одам ва бо артилерияи кӯҳӣ таъмин буданд.

Дар ибтидои апрели соли 1920 дастаҳои Артиши Сурх аз ду самт, яъне аз ҷониби Ўротеппа ва Самарқанд ба воситаи Панҷакент ба муқобили босмачиёни Мастчоҳ бо шиддат ҳуҷум карданд. Бо мадади мардуми таҳҷой ба дастаҳои Артиши Сурх муяссар шуд, ки дар як муддати кӯтоҳ тамоми волостҳои Фалғару Искандар аз босмачиён озод кунанд.

Аз ҷунин ҳаракати тезу тунди Артиши Сурх ба воҳима афтада, беки Мастчоҳ бо мақсади аз вақт истифода бурдан шитобон намояндагони худро барои гуфтугӯ бо штаби саҳроии дивизияи Туркистон ба Ўротеппа равон кард.⁵

¹ БД вилояти Самарқанд. Ф. 71, р.1, д. 24, в. 113.

² БД вилояти Самарқанд. Ф. 71, р.1, д. 34, в. 11.

³ БД АС, Ф.110, р.3, в. 82.

⁴ Дар ҳамон чой. д. 298, в. 66.

⁵ Б Д А С, ф. 4379, р.1, д.14, в. 140.

Сарварони ҳарбии штаби саҳрои дивизияи Туркистон шароити вазнини ҳарбӣ-сиёсиро дар он замон ба эътибор гирифта, барои тамоман барҳам додани бекигарии Мастчоҳ худдорӣ карда, 7-8 апрели соли 1920 дар қишлоқи Овучии уезди Ёротеппа бо намояндагони бекигарии Мастчоҳ ба гуфтугӯ кардан розигӣ доданд. Аммо бо айби намояндагони бекигарӣ ин вохӯрӣ бенатича анҷом ёфт. Маротибаи дигар 27 моҳи июн гуфтугӯи тарафҳо доир гардида, танҳо 12 июл сулҳи муваққатӣ баста шуд.¹

Бо бастанӣ ҳамин сулҳи муваққатӣ давраи аввали мубо-риза ба муқобили бекигарии Мастчоҳ, ки охири соли 1918 оғоз шуда буд, ба анҷом мерасад.

Бо бастанӣ ин сулҳи муваққатӣ, ки бояд мувофиқи он босмачиён амалиёти ҳарбиро бас мекарданд, аммо баракс онҳо тохтутози худро ба ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ зи-ёд намуданд. Махсусан, чунин амалиётҳои зиддихалқӣ ти-рамоҳи соли 1920 баъди ба сари тахти ба ном «бекигарии Мастчоҳ» омадани душмани ашадии меҳнаткашон ва мочарочӯӣ Саид Аҳмадхуча авҷ мегирад.

Саид Аҳмадхуча, яке аз бойҳои калон, фарзанди эшони «намоён» Авлиёхуча, қаблан истиқоматкунандаи қишлоқи Андараки уезди Хучанду волости Буксаисфаҳонӣ мебошад. Ӯ бо мадади унсурони зиддиинқилобӣ ва макру хиллааш ба ташкилотҳои шуравӣ чой гирифта, нақшаҳои нопоки хешро маккорона мекашид. Соли 1919 ӯ вазифаи раиси комичроияи волости Буксаисфаҳонии уезди Хучандро адо карда, бо роҳи фиребу найранг ба сафи ҳизби коммунистӣ дохил шуд.² Вақто ки дар вазифаи раиси комичроияи номбурда кор мекард, бо ришвахӯриву мардумозорӣ ҳамаро ба дод оварда буд. Бинобар ин, деҳқонони волости Буксаисфаҳонӣ бо мақсади нисбат ба ӯ шикояташонро ба ташкилотҳои вилоятӣ расонидан аз байнашон 20 нафар одамро ҳамчун намоянда

¹ Б Д А С, ф. 110, р.3, д. 323, в. 76-77.

² Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической револю-ции..., Саҳ. 347.

ба Самарқанд фиристониданд.¹ Намояндагон ба Самарқанд омада, амалиёт ва рафтору кирдори зиддихалқӣ, зиддинқилобии Саид Аҳмадхучаро ботафсил ба роҳбарияти вилоят фаҳмонданд ва февран барои дар ҷои ҳодиса огоҳ гардидан комиссияи махсус ташкил карда шуд.

Аммо ӯ то ба ҷои ҳодиса расида омадани комиссия тирамоҳи соли 1920 ба Мастҷоҳ, ки худро ба маркази гурезагони зиддишуравӣ буд, расонд. Баъдтар маълум шуд, ки ба Мастҷоҳ паноҳ ҷустани Саид Аҳмадхуча бебабаб набудааст. Ӯ бо бекигарию Мастҷоҳ, «Мухторияти Қуканд»-ва дигар куваҳои зиддишуравӣ аз ин пеш алоқаи зич доштааст. Ӯ яке аз ташвиқотчиёни ғояҳои буржуазӣ-миллатгароии ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ба шумор мерафт.

Дар маркази бекигарию Мастҷоҳ деҳаи Обурдан Саид Аҳмадхуча дар атрофи худ намояндагони калони бойҳову руҳониёнро гирд овард. Таъсири падари хеш, ки дар байни мардум бо номи эшони «калон»-овоза шуда буд, маккорона истифода бурда, худро беки Мастҷоҳ эълон кард. Бо мадади бойҳову руҳониён баҳри ба атрофи хеш ғун кардани оммаи аз лиҳози сиёсӣ беҳабар ташвиқу тарғиби зидди ҳокимияти синфи коргару деҳқонро пурзӯр кард. Инчунин дар як муддати кӯтоҳ ӯ бо собиқ амири Бухоро, босмачиёни Фарғонаю Самарқанд алоқа ва додугирифтӣ зич барқарор кард. Инчунин ӯ баъди худро беки Мастҷоҳ эълон кардан сулҳи муваққатии моҳи июли соли 1920 бо Ҳокимияти Шуравӣ ба-старо бекор эълон намуд. Бо ҳамин тирамоҳи ҳамин сол давраи дуҷуми мубориза ба муқобили бекигарию Мастҷоҳ оғоз меёбад.

Нақшаи Саид Аҳмадхуча забт кардани тамоми кишлоқҳои болооби Зарафшон, шаҳри Панҷакент ва пас аз ин беки водии Зарафшон шудан буд. Баҳри амалӣ гардидани нақшаҳои хом ӯ тайёрии ҳамаҷониба мекунд. Бо ёриву мада-

¹ Чура Зокиров. Мири Мастҷоҳ ва босмачигӣ. Дар маҷмуаи 1, Инқилоб дар Осиёи Миёна, Душанбе, 1931, С. 200.

ди афсарони сафедгвардиячиён, дастурдиҳандагони ҳарбӣ, дар Мастчоҳ устохонаи яроқбарорӣ сохта шуд. Роҳбарии дастаҳои босмачиён ба зиммаи қўрбошиҳои намоён гузошта шуд.¹

Тавре ки маълум аст моҳи сентябри соли 1920 дар Бухоро инқилоби халқӣ ғалаба карда, сулолаи манғитиён, ки зиндагии мардуми тоҷикро тангу торик карда, истисморро ба арши аъло расонида буданд, барҳам хӯрд, инқилоби халқӣ пирӯз гардида, Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро арзи вучуд кард.

Собиқ амир Саид Олимхон бо қувваи зиёд худро ба Бухорои Шарқӣ гирифт, бо умеде, ки бо ёриву мадади мамолики хоричӣ ва қувваҳои зиддишуравӣ ҳокимияти хешро аз нав барқарор хоҳад кард.

Дар чунин шароити муташанничи сиёсӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, бекигарии бо ном Мастчоҳ ва дар Бухорои Шарқӣ аз нокифоя будани дастаҳои Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ истифода бурда, тохтутозҳои зиддишуравӣ ҷоннок гардид. Масалан, дар ахбороти кумитаи иҷроияи волости Фалғар аз 15 декабри соли 1920, ки ба унвони сардори милитсияи ноҳияи Панҷакент равона шуда буд, оварда шудааст, ки 600 нафар босмачии Мастчоҳ ба қишлоқи Похут ҳамла карда, мардуми деҳаро ботамом ғорат карданд.² Онҳо қишлоқҳои зиёди волости Фалғар ва Искандари уезди Самарқандро ишғол намуданд ва бошитоб дар ҷустуҷӯи намояндагони Ҳокимияти Шуравӣ ва аз байни деҳқонон та рафдорони сохти навро барои ҷазо додан пурсуков мекарданд. Ба ҷуз бераҳмона ғорат кардани бе ин ҳам мардуми камбағал ҷавонро бо роҳи зӯрӣ ба дастаҳои сафарбар карданӣ мешуданд.

Аммо ин рафтору амалиётҳои бераҳмонаи босмачиён на ҳама вақт амалӣ мешуд, зеро аллакай деҳқонони меҳнаткаш

¹ БД А С .ф.6.Р.3,Д.82, В. 9.

² БД АС.ф. 110, р.3,д. 336, в.3.

рафтору кирдори зиддихалқии онҳоро чуқур дарк карда, фарзандонашонро аз сафарбаркунии босмачиён пинҳон мекарданд ва бештар майл ба ҷониби Ҳокимияти Шуравӣ карда, онро ҷонибдорӣ намуда, ба сӯи он бештар рағбат доштанд.¹

Собиқ амири Бухоро Саид Олимхон бо мақсади ташкил кардани набарди умумии «мусулмонӣ», босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолиро ба муборизаи фаъолонаи зидди Ҳокимияти Шуравӣ даъват намуд.

Босмачиён қишлоқҳои волостҳои Фалғар ва Искандарро талаву тороч карда, моҳи декабри соли 1920 то қишлоқи Ёрӣ волости Октябрӯя омада, ба шаҳри Панҷакент наздик шуданд.

Ба меҳнаткашони ноҳияҳои болооби водии Зарафшон андозҳои ниҳоят вазнин муқаррар карданд. Масалан, мувофиқи маълумоти бошандаи қишлоқи Мадми волости Фалғар Ҷурабой Ҳолов аз таърихи 22 октябри соли 1920 аксулинкилобчиён аз Мастҷоҳ ҳар ҳафта ба ин қишлоқ «ташриф» оварда, аз ҳар хонадон бо зуриву таҳдид андози муайян кардашонро мерӯёниданд.² Деҳқонони мазлум қувват надоштанд, ки бо онҳо баробар шаванд ва танҳо метавонистанд аз ташкилотҳои дахлдори Ҳокимияти Шуравӣ илтимосу илтиҷо намоянд, ки дар мубориза ба муқобили ғоратгарон ёрии ҳарбӣ расонанд.³

Собиқ амири Бухоро Саид Олимхон бо мақсади ташкил кардани набарди умумии «мусулмонон», босмачиёни Мастҷоҳро даъват намуд, ки ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ фаъолона амал намоянд. Ӯ меҳост Мастҷоҳро чун ҳалқаи алоқа байни қувваҳои зиддиинқилобии Фарғона ва Бухоро истифода барад. Мувофиқи ахбори Кумитаи инқилобии волости Фалғар моҳи декабри соли 1920 3 намоянда аз беки Ҳисор бо мактуби махсус ба назди беки Мастҷоҳ Саид

¹ БД АС.ф. 110, р.3, д. 321, в. 153.

² БД АС ф.110, р.3, д.321, в. 153.

³ Дар ҳамон ҷо. вв.153-154.

Ахмадхуча омаданд.¹ Саид Олимхон бошад ба воситаи намояндагон беки Мастчохро водор намуд, ки барои барқарор кардани ҳокимияти пештарааш ёрӣ расонад. Аксулинқилобчиён бо хоҳиши том ба талаби Саид Олимхон тарафдорӣ карда, дере нагузашта ба Бухорои Шарқӣ дастаи 400 нафараи босмачиёнро равон намуданд.²

Аммо ба зудӣ қувваҳои Артиши Сурх бо ҳамроҳии дастаҳои ихтиёрии халқӣ нақшаи авомфиребии қувваҳои аксулинқилобиро бо сарварии Саид Олимхон барбод доданд. Пас аз зарбаҳои пай дар пай қувваҳои инқилобӣ 5 март соли 1921 Саид Олимхон ҷони хешро наҷот дода, аз Бухорои Шарқӣ ба хориҷа фирор кард. Аз Бухорои Шарқӣ гуреза шуда, ӯ ба ҳамакидаҳояш яроқу аслиҳа гузошта рафт, аз ҷумла ба аксулиқилобчиёни Мастчоҳ ду пушка «тақдим» кард.³

Дастаҳои босмачиёни бекигарии Мастчоҳ бо якҷоягии босмачиёни Фарғона ба кишлоқу маҳаллаҳои уезди Ўротеппа ҳамлаҳои ғоратгарона мекарданд. Дар ин ҷо ба муқобили босмачиён дастаҳои Артиши Сурх, милитсияи уезди-шаҳрӣ, ихтиёриёни халқӣ қаҳрамонона мубориза мебуданд. Масалан, 23 декабри соли 1920 дар кишлоқи Ўртақурғон босмачиён дастаи милитсияи Ўротеппаро муҳосира карданд. Милитсионерон то дами аз гарнизони Ўротеппа расида омадани қувваҳои иловагӣ аз қувваи зиёди босмачиён наҳаросида, мавқеашонро аз хучуми душман мардонавор нигоҳ доштанд. Баъди расида омадани қувваҳои иловагӣ бо якҷоягии милитсия ба босмачиён зарбаҳои ҷонкоҳона доданд, онҳо талафоти зиёд дода, ба тарафи кӯҳсор гурехтанд. Ба дастаи милитсионерони дар ин задухӯрд мардонавор иштирок карда метавон бо ифтихор номҳои Тохир Аюбов, Турдӣ Раҷабов, Туйҷӣ Шокиров, Эшмурод Холмуродов ва дигаронро ба забон гирифт.⁴

¹ БД АС ф.110, р.3, д. 336, в. 3.

² Дар ҳамон ҷо.д.321, в. 153.

³ БД АС, ф. 28102, р.2, д.147, в.16.

⁴ Б Д вилояти Самарқанд. Ф.62,р.1,д.17,в. 11.

Дар охири соли 1920 ва ибтидои соли 1921 бо ёрӣ ва мадади бевоситаи беки Мастчоҳ Саид Аҳмадхуча, дар сарзамини болооби Зарафшон, баъд дар Ёротеппа, Хучанд, Қиззах ва Зомин дастаҳои босмачиёни Холбутта пайдо шуданд. Холбутта чун дигар ақсулинқилобчиён ва хоинони Ҳокимияти Шуравӣ ҳар вақт дар Мастчоҳ пинҳон мешуд

3.) Душворӣ ва хусусиятҳои махсуси чараёни барқарор кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир.

Чараёни барпо, барқарор ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир бо сабабҳои объективӣ ва субъективӣ нисбат ба дигар қисмҳои Тоҷикистони имрӯза хусусиятҳои худро дошт, ки қисман дар боло зикр шуд. Яке хусусиятҳо аз он буд, ки мавқеи географии Помир кӯҳҳои сарбафалак, боду ҳавои сард ва дур аз марказҳои инқилобӣ ва баъдан мардуме, ки побанди бою руҳониён буд, ба зудӣ наметавонистанд ба воситаи барпо кардани ҳокимияти синфи коргару деҳқон аҳволи асрҳои аср вазнини иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии хешро куллан дигар карда, соҳиби аслии воситаҳои истеҳсоли шаванд. Англия асрҳои аср нақшаи ба итоати хеш даровардани ин сарзаминро, ки бойгарӣҳои зерзаминии зиёд дошт, мекашид. Чунин талоши лордҳои Англия барои забти Помир дар шароити вазнини ҳарбӣ-сиёсии Осӣи Миёна, дар арафа ва давраи мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ авҷ мегирад.

Бояд чунин вазъиятро дар назар дошт, ки дар нақшаҳои империалистони Англия оид ба барҳам додани Ҳокимияти Шуравӣ дар кишвари Туркистон ва Помир, барқарор намудани ҳукмронии истисморгарон ҳоло аз тобистони соли 1918 манша гирифта буд. Бо ин мақсад аз ҷониби намояндагони Англия дар кишвари Туркистон ҳар гуна ташкилотҳои махфӣи зиддиинқилобӣ ташкил ёфтанд. Яке аз манбаъҳои дар он вақт асосии қувваҳои зиддишуравӣ босмачиёни

Фарғона ҳисоб мешуданд, то барҳам хӯрдани аморати Бухоро босмачиён ва дигар унсурони зидди сохти чадид аз он ёриву мадад гирифта, ба тарафи водии Олой ва Помир қадами номубораки хешро мегузоштанд. Дар ҳамин муддат дастаҳои босмачиёни Мадаминбек дар водии Олой ва маҳалли Қашқосу аз ҷониби амири Бухоро бо яроқу аслиҳа таъмин карда мешуд.

Тобистони соли 1919 яке аз дастаҳои калон ва «бозъти-моди» водии Фарғона Мадаминбек (ӯ аз феодалони доранда ба ҳисоб рафта, танҳо дар мавзеи Иски-Наукат 18 ҳазор гӯсфанд, 2350 асп ва 350 буқа дошт). Дар ибтидо як дастаи начандон калони босмачиёно ташкил карда, ба ном ба «артиши халқии мусулмонон» якҷо намуда, дар зери шиори «панисломизим» худро гуё «ҳимоятгари» манфиатҳои милли аҳолии мусулмон аз зулму ситам ва истибдоди болшевикон озод кардан вонамуд мекард.¹

Дар ҳамин давра дар Помири Ғарбӣ империалистони Англия сарвари сектаи исмоилиҳо Ағохон Муҳаммадалишоро, ки ҳар моҳ аз англисҳо ёрии пулӣ мегирифт ҳаматарафа ба манфиати хеш истифода мебуданд. Гумоштағони Ағохон ҳарчи бештар бо эшонҳои маҳаллӣ Саид – Мамудшо (эшони Шохдара) ва Саид Юсуфалишо гуфтушунид карда, бо ҳамроҳии онҳо дар байни омма ташвиқоти зиддишуравӣ мебуданд.

Коммунистон бо сарвари А.А.Холмқаков ва ҷавонони маҳаллии ба Ҳокимияти Шуравӣ содиқ сафҳои милитсияи халқиро пурра карда, дар Помири Ғарбӣ барои ҳифзи ҳокимияти нав кӯшишу ғайрат мекрданд. Ҳангоме ки А.А.Холмқаков бо мақсади тартиботро ҷорӣ ва Ҳокимияти Шуравиро мустаҳкам кардан ба Мурғоб сафар мекунад, аз сарҳади Афғонистон ба шаҳри Хоруғ ҷор нафар мадьярҳо (собик асирон аз Венгрия) бо якҷанд аспҳои пур аз винтовкаҳои англисӣ ворид мешаванд. Афсарҳои мадьярсарфедҳо

¹ История гражданской войны в СССР, т.5. М, 1960 С. 268.

(беломадяры) дастгир ва беяроқ гардонида шуданд. Баъд аз Помири Шарқӣ баргаштан А.А.Холмаков қарор дод, ки онҳо ба шаҳри Тошкент равона карда шаванд. Аммо шони 23 июли соли 1919 онҳо ба амбори яроқ рафта мусаллаҳ шуда, А.А.Холмаков, сардори қаровулони Мурғоб Гудинович, дастёри духтури дастаи Помир (фельдшер) Носовро бо занаш ба қатл расонида, зани А.А.Холмаковро саҳт яродор карданд. Мадярҳо як нафарро талаф дода, ба хорича гу-рехтанд.

Баъди вафоти А.А.Холмаков 24 июли соли 1919 сарвари сиёсии отряди Помир ба зиммаи П. Воловик гузошта шуд, ки ӯ бо якҷоягии табиб Вичич ва феолами шуравӣ, барои дар байни аскарон, милитсияи халқӣ мустақкам кардани ин-тизом ва сафарбарии ҳамаи онҳо ба муқобили аксу-линкилобчиёну босмачиён равона карда шуд.¹

Шароити ҳарбӣ-сиёсӣ дар Помир ниҳоят вазнин ба назар мерасид, зеро он бо ҳучуми дастаҳои босмачиён ва қувваҳои зиддишуравӣ аз вилоятҳои асосии кишвари Туркистон қанда шуда буда, дар ҳолати даҳолати мамлакатҳои хоричӣ ва қабл аз ҳама Англия, инчунин ҳучуми дастаҳои ғоратгаронаи босмачиён, ки имкони зада гардонидани ҳучуми онҳо қариб, ки вуҷуд надошт, қарор дошт.

1 моҳи сентябри соли 1919 сарвари «артиши крестьянӣ» Н. Монастров, ки дар ҳудуди Чалолобод ҳукмфармой мекард дар ҳусуси муборизаи якҷоя бо Ҳокимияти Шуравӣ бо Мадаминбек шартнома имзо намуд. 7 сентябр қувваҳои якҷояи Н. Монастров ва Мадаминбек бо 20 ҳазор одам шаҳри Ўшро, ки остона ва даромадгоҳи Помир ҳисобида мешуд ихота карданд. Гарнизони шаҳри Ош бо аҳолиаш ҳамагӣ 240 одам дошт.²

Пас аз якуним шабонарӯзии қанги муҳофизатӣ, бо хиёна-ти қисми гарнизони шаҳр, яъне отряди Помир бо роҳбарии

¹ Смт. М.Н. Назаршоева. Исторический опыт КПСС ... С.69.

² Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской Социалистической Революции..., С.362.

собик полковники саризми рус Тимофеев шаҳри Ош аз чониби душман ишғол шуд. Хусусан баъди аз даст рафтани шаҳри Ош Помир пурра аз Туркистони Шуравӣ канда шуд ва сарҳад бо Хитой, Ҳиндустон ва қисман Афғонистон ба ихтиёри гвардиячиёни сафед ва босмачиён гузашт.¹

Моҳи сентябри соли 1919 дар қисми шарқии водии Фарғона, ки муваққатан ба дасти аксулинқилобчиён гузашта буд, бо сарварии собик полковники артиши ҳукумати подшоҳии рус Тимофеев дастаи махсус, ки аз чехҳо, маҷорҳо, туркҳо, немисҳо, сафедгвардиячиёни рус ва дигар унсурони зиддишуравӣ иборат буд, ташкил шуда, ба Помир фиристонида шуд. Аксулинқилобчиён бо бойҳову руҳониён муттаҳид шуда, Ҳокимияти Шуравиро дар Помир муваққатан барҳам доданд.²

Аммо мавқеи сафедгвардиячиён ва дастаҳои босмачиён дар Помир мустаҳкам набуд, зеро онҳоро меҳнаткашон чашми дидан надошта, тарафдорӣ намекарданд ва ёриву мадади Артиши Сурхро интизор буданд.

Англия сафедгвардиячиён ва босмачиёни водии Олойро ба воситаи намояндаи хеш дар Қашғар Эссертон бо яроку аслиҳа ва маблағ таъмин мекард. Худи ӯ ба водии Олой ва Помир омада, бо сарварони аксулинқилобчиён аз ҷумла бо кӯрбошиёни ашадӣ Ҷонибек ва эшонҳои Помир бевосита алоқаро барқарор кард.

Баъди дар назди Андичон аз чониби қувваҳои инқилобӣ торумор кардани босмачиён ва аз шаҳри Ош пеш кардан боқимондаи артиши Н.Монастров ва Мадаминбек дар водии Олой гирд омад. Дар ин водӣ қувваҳои ҳарбии англичанҳо, сафедгвардиячиён ва боқимондаи дастаи босмачиён ҷамъ омаданд, ки хавфи барҳам додани Ҳокимияти Шуравиро дар Помир ба амал оварданд. Дар телераммаи сардори шуъбаи

¹ А. И. Зевелев. Из истории гражданской войны в Узбекистане. Ташкент, 1959, С.372.

² М. Эркаев. Барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон. С. 97.

махуси набарди Фарғона Новогорск аз 17 октябри соли 1919 хабар дода мешуд: «Дар ахбори охири аз изҳор шудааст, ки аз Гулча ба воситаи Иркештам ҳарбиёни англис гузаштанд», дар телеграммаи 30-уми октябр аз Скобел омада гуфташудааст, ки «намояндаи Англия дар Қашғар бо Муханов ва Моностров оиди дар назди сарҳади Қашғар ғун шудани ҳарбиёни англис суҳан меравад».

Артиши Сурх бо якҷоягии милитсияи халқӣ ва дастаҳои ихтиёрӣ ба босмачиён зарбаҳои пай дар пай зада шаҳри Ош, Гулча ва дигар мазеъҳои калони аҳолинишинро аз душманон озод карда, роҳ ба сӯи Помирро кушоданд. 27 майи соли 1920 қисмҳои Артиши Сурх ҷангкунон ба водии Олой ворид гаштанд.

Наздиқ омадани қисмҳои Артиши Сурх, афзудани норозигии оммаи меҳнаткаш нисбат ба тартиботи дар Помири Фарбӣ ҷорӣ шуда, инчунин аз ҷониби Кури Шермат ба сафедгвардиячиён таҳдид овардан ва дигар омилҳо полковник Тимофеевро маҷбур намуд, ки моҳи майи соли 1920 бо дастааш ҳудуди Помирро тарк карда ба Ҳиндустон паноҳ шавад. Бо ҳамин дар Помир қадами сафедгвардиячиён абдан қанда шуд.² Баъди ба Ҳиндустон гурехтани полковник Тимофеев ҳокимият дар Шугнону Вахон муваққатан ба дасти эшон муллоҳо гузашт ва таҷриба нишон дод, ки барои талоши ҳокимият дар байни онҳо зиддиятҳо ба вуқӯ омаданд.

Амири Бухоро ва гумоштаи ӯ дар Дарвоз аз вазъияти муваққатан ба амал омада истифода бурдан хоста, дар назди ҳеш вазифа гузошт, ки ҳокимиятро дар Помири Шарқӣ аз нав барқарор кунад. Аммо барои ташкил кардани шӯриши яроқнок бар зидди сохти амирӣ ва барқарор кардани Ҳоки-

¹ М.Н. Назаршоев. Победа Великой Октябрьской Социалистической революции и установление советской власти на Памире. В кн: Очерки по истории Советского Бадахшана... С. 106.

² Каримов. Победа Великой Октябрьской Социалистической Революции... С.364.

мияти Шуравӣ дар Помир ҷараёни муттаҳид гаштани қувваҳои инқилобӣ тобистони соли 1920 ба авҷи аъло расид.

Дар тайёр кардан ва пӯхта намудани шӯриши зидди душманони сохти ҷадид, қабл аз ҳама ҷавонони руҳияи инқилоби доштаи Поршнев, Шуғнон ва дигар мавзёҳои Помир фаъолияти пешбаранда зоҳир намуданд.

26 июни соли 1920 дар қишлоқи Поршнев дар ҳаёти 26 нафар шахсон ҷамъомаде доир гардид. Иштирокчиёни ин маҷлис савганд хӯрданд, ки баҳри то охир барҳам додани ҳукмронии амир ва думравони ӯ дар Помир бо тамоми қувваю ғайрат бо мақсади барқарор кардани Ҳокимияти Шуравӣ муборизаи беамон хоҳанд бурд. Дар маҷлис роҳу воситаҳои ба даст овардани қалъа ва аслиҳаҳои Хоруғ ҳамачониба мавриди муҳокима қарор гирифта, вазифаҳои мушаххаси ҳар як иштирокчии шӯриш аниқу равшан муайян гардид.

Баъди як рӯзи ин маҷлис даста бо сарвари Хубоншо Наримшоев дар ҳаёти 20 нафар, аз ҷумла Азизбек Наврӯзбеков, Мирзобек Бодуров, Таваккал Худойбердиев, Ҳазратшо Кирмоншоев, Имроншо Амоншоев, Улфатшо Мирралишоев, Махсум Карамшоев, Устомирак Шерматов, Муборакшо Карамов, Соҳибҳаким Ҳайдаров, Карамхудо Элчибеков ва дигар баҳодурон ба қалъа ҳуҷум карда, посбонро беяроқ намуда, анбори яроқу аслиҳаро гирифта мусаллаҳ шуданд. 29 июн дар байни шӯришгарон ва қувваҳои бек ҷанг сар шуд, ки оқибат шӯришгарон ғалаба ба даст дароварда, бек ва думравони ӯ асир афтоданд. Дар Шуғнон аз нав Ҳокимияти Шуравӣ барқарор гардид.¹

Ҳамин тавр, дар охири моҳи июн ва ибтидои июли соли 1920 баъди барҳам додани қувваҳои аксулинқилобии сафедгвардиячиён, босмачиён ва амалдорони аморати Бухорою саризми рус ва паст шудани нуфузи бойҳо ва руҳониён Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир барқарор карда шуд.

¹ М. Эркаев. Барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон. С. 99.

4). Ҷоннок гардидани ҳаракати босмачигарӣ дар давраи мочароҷӯии Анварпошо дар Тоҷикистони шимолӣ.

Солҳои 1920 ва 1921 дар қаламрави кишвари Туркистон ва Бухорои Шарқӣ аз лиҳози вазъияти ҳарбӣ-сиёсӣ давраи душвортарин ба ҳисоб мерафт, зеро пас аз барҳам додани аморати Бухоро ва бо мақсади ғаразноке ба ноҳияҳои имрӯзаи марказӣ ва ҷанубии ҷумҳурӣ пойи номубораки хешро гузоштани авомфиреби байналмиллалӣ Анварпошо, ҳаракати босмачигарӣ нисбатан авҷ мегирад. Собиқ амири Бухоро Саид Олимхон гарчанде ки аз тахт маҳрум шуда, ба хориҷа гурехта бошад ҳам, ҳоло умеди бо ёрии қувваҳои аксулинқилобии дохиливу беруна барқарор кардани ҳокимияти худро дошта, бо ёрии намояндагони пантуркистӣ дар байни меҳнаткашон ташвиқу тарғиби зидди ҳокимияти коргару деҳқонро паҳн мекард. Анварпошо, собиқ вазири ҳарбии Туркия бо баҳонаи дар Осиеи Миёна ташкил кардани ба ном давлати мусулмонӣ ва дар асл бошад давлати туркӣ дастаҳои босмачиёро ба ҳам оварда, як ҷабҳаи калони зиддишуравиро ташкил кард. Дастаҳои босмачиёни пароканда дар зери чунин шиорҳои «кишвари мусулмонӣ», «ҷанг бар зидди кофирон» муттаҳид шуда, оммаи халқро ба гирдоби задухӯрд ва кашмакашҳои марговар тела медоданд. Ҳаракати босмачигарӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва зиддишуравӣ дар Помир меафзояд.

Лонаи асосӣ ва қалъаи дар он вақт дастнораси босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва уезди Самарқанд чун қаблан ба ном «бекигарии Мастчоҳ» маҳсуб буд. Дастаҳои босмачиён ҳар вақт аз задухӯрдҳо бо қисмҳои алоҳидаи Артиши Сурхи ҷабҳаи Туркистон, дастаҳои ихтиёрии халқӣ, қисмҳои таъиноти махсус (ҚТМ), милитсияи халқӣ ва ғайра шикаст хӯрдан ва барои худро аз зарбаҳои қувваҳои инқилобӣ эмин нигоҳ доштан дар Мастчоҳ як давраи муайян пинҳон шуда, дар фурсати муносиб боз ба волосту уезд,

деҳаҳо, мавзеъҳои иқтисодӣ-саноатии Тоҷикистони шимолӣ ва уезди Самарқанд тохтутоз мекарданд.

Аҳолии ноҳияҳои болооби Зарафшон аз ҷабру зулм ва ғоратгарӣҳои ҷонкоҳонаи босмачиёни бекигарии Мастчоҳу ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Фарғона бо роҳбарии кӯрбошиҳо Эргашу Холбутта ва Мадаминбек барои ҳимоя ва ёрӣ ба шаҳрҳои Панҷакенту Самарқанд, ки дастаҳои Артиши Сурх дар он ҷо ҷойгир буданд, бо роҳи пинҳонӣ маҳсусан шабона мурочиат мекарданд. Барои ба аҳолии ноҳияҳои болооби Зарафшон ба муқобили босмачиён аз Самарқанд, Хучанд, Фарғона ва Ёротеппа қисмҳои Артиши Сурх фиристонида мешуданд. Воқеан мавзеи болооби Зарафшон яке аз қисмҳои душворгузари ҷабҳаи Туркистон ҳисоб меёфт.

Пас аз ҷониби қувваҳои инқилобӣ шикасти саҳт хӯрдани босмачиён боз ба лонаи касногузари худ Мастчоҳ пинҳон мегаштанд, қисмҳои Артиши Сурх боз задухӯрдро идома медоданд. Ин фурсатро, босмачиёни Мастчоҳ моҳирона истифода бурда, аз сари нав ҳучуми ғоратгаронаро ба муқобили мардуми беяроқи ноҳияҳои болооби Зарафшон сар карда, заҳматкашонӣ дар он вақт бенаворо боз бенавотар мекарданд. Масалан, аввали моҳи январӣ соли 1920 босмачиёни Мастчоҳу ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва маҳсусан Эргашу Холбута аз сари нав қариб ними деҳаҳои волостҳои Фалғару Искандарро ба тасарруфи хеш дароварданд. Дар ин вазъияти нугувор раиси Кумитаи иҷроияи волости Фалғар Мирзосолеҳ Муродов 19 январӣ ҳамин сол ба Кумитаи иҷроияи уезди Самарқанд оид ба ҳучуми ғоратгаронаи босмачиён хабар расонида, аз номи меҳнаткашон хоҳиш намуд, ки ёрии ҳарбӣ расонанд.¹Вақте ин хабар расид, комиссари ҳарбии вилояти Самарқанд феврал ба волости Фалғар дастаи 100 нафараи яроқноки Артиши Сурхро барои

¹Партийный архив Института истории партии при ЦК КП Уз, рес.ф. 68,р. 1, д. 51, вв.9,10.

аз босмачиён озод кардани макази волост деҳаи Рарз фири-
стонд.¹

Босмачиён шароити кулаи чуғрофӣ ва аз лиҳози шумора
зиёд будани дастаҳои худро истифода бурда, ба муқобили
қувваҳои инқилобӣ муқобилияти саҳт нишон доданд. Аммо
онҳо то охир ба ҳучуми қисмҳои Артиши Сурх, милитсияи
ҳалқӣ ва иштироки васеи деҳқонон тоб наоварда, боз ба ло-
наи хеш ақибнишинӣ карданд ва ниҳоят 4 феввали соли 1920
деҳаи Рарз аз онҳо озод карда шуд.²

Дар мавзӯҳои аз босмачиён озод шуда қисмҳои сиёсии
Артиши Сурх бо якҷоягии коркунони ҳизбӣ, давлатӣ ва ком-
сомолӣ дар байни мардум қорҳои сиёсӣ-фаҳмондадихӣ бур-
да, ба онҳо моҳияти ҳокимияти синфи коргару деҳқон ва ва-
зифаҳои минбаъдаи ба ғоидаи меҳнаткашон ҳалшавандаи
онро фаҳмонида медоданд.

Беки Мастҷох фаҳмид, ки оммаи халқ ҳарчи бештар мут-
таҳид шуда, бо якҷоягии қисмҳои Артиши Сурх ва милит-
сияи халқӣ ба муқобили босмачиён рӯз то рӯз ғаёлона
мубориза мебаранд, бо мақсади дар водии Зарафшон афзун
намудани нуфузи худ қарор кард, ки дастаи Артиши Сурхро
дар деҳаи Рарз ихота намуда, онро беяроқ кунад. Бо чунин
мақсади разилона 9 феввали соли 1920 бо 500 нафар
босмачии савораю пиёда, ки дар байнашон афсарони сафед-
гвардиячиён, чун мушовирону дастурдихандагон ширкат
меварзиданд, ба деҳаи Рарз девонавор ҳучум карданд. Қисми
босмачиён ба воситаи Похуту Шаватк ба роҳи кӯҳӣ дастаи
Артиши Сурхро аз тарафи чап ба ихота гирифтанд, то ки он
аз ихота баромада натавонад. Сарварони дастаи начандон
калони Артиши Сурх ба вазъияти душвор сари вақт баҳо до-
да, ҷангкунон деҳаи Рарзро ба ҳолаш гузошта ба деҳаи Ху-
шекат ва баъд ба ҷониби Панҷакент ақиб нишастанд. Босма-
чиён аз нав қариб тамоми деҳаҳои волоси Фалғар ва Искан-

¹ Б Д А С . Ф. 10, р. 3, д. 298, в. 4

² Б Д А С Ф. 10, р. 3, д. 298, в. 4.

дарро ишғол намуда, 13 феврал деҳаи Урметанро ба даст дароварданд.¹

Дар натиҷа хавфу хатари ба волостҳои Киштуд, Моғиёну Фароб, Октябрӯя ва шаҳри Панҷакент ҳучум кардани босмачиён ба амал омад. Беки Мастҷоҳ Ҳофиз Ҳусейн изҳор намуд, ки пас аз як моҳ шаҳри Панҷакентро ишғол хоҳад кард.² Ӯ бо босмачиёни Фарғона алоқаи зич дошта, нағз меконист, ки моҳҳои январ ва феввали соли 1920 Артиши Сурх бо дастаҳои босмачиёни Мадаминбек, Кури Шермат, Эргаш, Раҳмонкул, Холҷоҷа ва ғайра ҷанг мекард ва бо он банд буд. Ва мехост аз ин имконияти қулай истифода бурда, ба штаби ҳарбии шаҳри Панҷакент ҳучум ташкил намояд.

Ин вазъиятро ба эътибор гирифта Кумитаи Иҷроияи Самарқанд ва Комиссари Ҳарбии вилояти барои ташкил кардани мудофияи шаҳри Панҷакент аз ҳучуми босмачиёни Мастҷоҳ чораҳои таъҷилӣ андешиданд. Аз ин рӯ, аз Самарқанд ба ин ҷо 182 сарбоз бо пулумёт ва 56 савораи сарҳадӣ чун қувваҳои ёрирасон фиристонида шуд.³

Вазъи сиёсӣ дар уезди Хучанд аз сабаби авҷи ҳучумҳои пай дар пайи босмачиён ба гирду атрофи он рӯз то рӯз вазнин мегардид. Масалан, даҳаи аввали моҳи феввали соли 1919 дастаи Эргаш ба деҳаи Хонаободи уезди Хучанд ҳучум карда, дар он ҷо пункти моливазкунии директорияи озуқавориро ба ғорат гирифта, 150 ҳазор сум пул, 25 яшик чой, 115 ҳазор олчин (олчин ба 71 см. баробар А.Р.) газворро ба яғмо бурда, инчунин якчанд нафар аз аҳолии осоиштаро қатл мекунанд.⁴ Фавран ба муқобили дастаи Эргаш қувваҳои мусаллаҳ аз 145 одам дар Хучанд ташкил карда шуда, барои аз босмачиён озод кардани деҳаи Хонаобод, ки штаби онҳо буд равона карда шуд. Отряд шабона ба роҳ баромада ин деҳаро ба ихота гирифт ва ба гурехтани босмачиён роҳ дода нашуд.

¹ БД АС .ф. 110, р. 3. д.82, в. 130; д. 298, в. 104.

² Дар ҳамон ҷо. в.6.

³ БД АС .ф. 110, р. 3. д.82, в. 130.

⁴ БД вилоятии Суғд, ф. 370. р.1, д.1. вв. 27,28.

Рӯзона байни отряди Хучанд ва дастаи босмачиён задухӯрди шадид рух дод, дар натиҷа дастаи босмачиён ба зарбаҳои Артиши Сурху милитсияи халқӣ тоб наоварда, шитобон ақибнишинӣ карданд, ба дасти отряд ғаниматҳои зиёд афтода, деҳа пурра озод карда шуд.¹

Бо мақсади талаф наёфтани мардум, хомӯш кардани ҳаракати босмачигарӣ, ки ба тамоми ҳаёти осоиштаи меҳнаткашон ҳалал мерасонд ва қабл аз ҳама пеши қору бори онҳоро мегирифт, Ҳокимияти Шӯравӣ сиёсати сулҳу осоиштаро нисбат ба ғоратгарон пеш гирифт. Қисме аз қӯрбошиҳои уезди Хучанд мақсади салоҳияту сулҳпарваронаи Ҳокимияти Шӯравиро дарк карда, ихтиёран ба тарафи ҳокимияти синфи коргару деҳқон бо тамоми қувваю аслиҳаи худ гузашта, арзи ба Ватан хазмат карданро карданд. Дар хусуси ихтиёран ба Ҳокимияти Шӯравӣ таслим гаштани қӯрбошӣ Амонқул, ки солҳо дар волости Урали уезди Хучанд бо амалиётҳои зиддихалқиаш ба ҳаёти осоиштаи меҳнаткашон мамониат мерасонд, дар амри кумитаи инқилобии уезди Хучанд аз 24 март соли 1920 гуфта шудааст: «ӯ ба гуфтугӯи сулҳомез даромада, бо тамоми даста ва қуролю аслиҳааш таслим шуда, изҳор намуд, ки сохти шуравиро эътироф карда, бо тамоми қувват барои пешравии он хизмат хоҳад кард. Аз ин рӯ, Кумитаи инқилобии уезди Хучанд тамоми шӯъбаҳои уездӣ ва шаҳрро вазифадор кард, ки феврал барои барпо кардани Ҳокимияти Шӯравӣ, мактабу хоҷагӣ дар ин волости дар зерӣ фишори босмачиён монда, тамоми қувваю имкониятҳоро истифода бояд баранд. Ва мардуми дар ғафлад мондаи волости Урал фаҳманд, ки ҳокимияти нав ин ҳокимияти синфи коргару деҳқон буда, танҳо ба манфиати оммаи меҳнаткаш қору амал мекунад.»²

Аммо ин таслимшавӣ маънии онро надошт, ки дастаҳои дигари босмачиён барои ихтиёран ба ҷониби Ҳокимияти

¹ БД вилояти Суғд, ф. 370, р.1, д.1. вв. 27,28.

² БД ТНТ. Ф. 5337, р.1, д.60, в.20.

Шуравӣ гузаштанро доранд. Дар ин вақт чӣ дар уезди Хучанд, чӣ дар водии Фарғона ва чӣ дар Ўротеппаю болооби водии Зарафшон дастаҳои босмачиён бар зидди Ҳокимияти Шуравӣ ҷангида, мардуми осоиштаро ғорат ва несту нобуд мекарданд.

Ҳокимияти Шуравии Туркистон яку якбора бо якҷоягии милитсияи халқӣ ва дастаҳои ихтиёрӣ дастаҳои босмачиёнро барҳам дода наметавонистанд, зеро барои ин амалро иҷро намудан имконияту вақт лозим буд. Дар ин дам яке аз масъалаҳои асосӣ дар назди набарди Туркистон барҳам додани ба ном бекигарии Мастчоҳ махсуб буд, зеро босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Фарғона пас аз зарбаҳои саҳти қисмҳои Артиши Сурх маҳз ба паноҳгоҳи худ ба ин ҷо як муддат пинҳон мешуданд.

Масалан, қисмҳои Артиши Сурхи кишвари Туркистон ҳоло баҳори соли 1920 барои барҳам додани бекигарии Мастчоҳ кӯшише карданд. Зеро дар он ҷо яке аз босмачиёни калони Фарғона Эргаш пинҳон шуда буд. Мувофиқи нақша зарбаи асосӣ бояд аз ҷониби шимол дода мешуд. Мувофиқи ин нақша ба се ағба – Шахристон, Обурдан ва Сабақ се колони ҳарбӣ фиристонида шуда буд. Колони ҳарбие, ки аз ҷониби Самарқанд ба тарафи болооби Зарафшон меомад, мавқеи дуҷумдараҷаро мебозид. Аз ҷониби дигар аскарону сарфармондеҳон ҳоло таҷрибаи бурдани ҷанги кӯҳиро надоштанд. Ахборотҳои имконияти аз ағабаҳо гузаштан ҳархела ва шубҳаовар ба назар мерасид. Нақшаи амалиёт борҳо дигар шуд, дар вақти иҷрои ин нақша баъзе қисмҳои артиш беинтизомӣ зоҳир намуданд ва дар охир амалиёти ҳарбӣ бенатиҷа анҷом ёфта, Аскарони Сурх ба Мастчоҳ даромада натавонистанд.¹

Баҳри пеши роҳи амалиётҳои зиддишуравӣ ва ғоратгаронаро доштан 7-8 моҳи апрели соли 1920 дар деҳаи Аучии уезди Ўротеппа маҷлиси гуфтушуниди якҷояи сарвари оли-

¹ Газ: «Красная Звезда», 21 апрели соли 1923 № 83 (169).

макоми штаби саҳроии дивизияи 2-ум Туркистон ва намо-
яндағони бекигарии Мастчоҳ доир гардид. Аз ҷониби сарва-
рони Артиши Сурх дар ин маҷлис сардори армияи гурӯҳи
Мастчоҳ Парамонов, комиссари ҳарбӣ Темур Пулотов, сар-
дори эскадрони 4-уми полки 2-уми Туркистон Савинский ва
дигарон иштирок намуданд. Аз ҷониби бек Хоҷӣ Муҳаммад
Раҳимов ва Партов Ашурматов иштирок доштанд.¹

Аммо рафти гуфтушунид нишон дод, ки намояндағони
бек бо Ҳокимияти Шуравӣ сулҳ бастанро нахоста, танҳо
вақтро ба ғоидаи ҳул истифода бурдан мехоҳанд.

Пас аз гуфтушунидҳои дурудароз 12 июли соли 1920 бай-
ни Ҳокимияти Шуравӣ ва беки Мастчоҳ сулҳи муваққатӣ
баста шуд. Мувофиқи шартҳои ин сулҳ беки Мастчоҳ бояд
Ҳокимияти Шуравиро чун ҳокимияти меҳнаткашон эътироф
намояд; баромадҳои душманонаи зиддишуравиро бас намо-
яд; ба халқи Мастчоҳ ва ба волостҳои ба он наздик иҷозати
рафтуомад ва савдои озод дода шавад.²

Ба ин гуфтушунид нигоҳ накарда ба ном бекигарии
Мастчоҳ бо дигар дастаҳои босмачиён алоқа баста, ба воло-
сту деҳаҳои ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ҳучумҳои
ғоратгаронаро идома медоданд.

Собиқ амири Бухоро Саид Олимхон бо мақсади ба ном
ташкил кардани набарди «умумимусулмонӣ» босмачиёни
Тоҷикистони шимолӣ ва аз ҷумла Мастчоҳро барои ба
муқобили Ҳокимияти Шуравӣ баромадан даъвад намуд. То
ин, ки Мастчоҳро ҳамчун воситаи алоқа бо қувваҳои зидди-
шуавии Фарғонаю Бухоро истифода барад. Аммо қувваҳои
инқилобӣ нақшаҳои аксулинқилобии Саид Олимхонро бар-
бод доданд ва ӯ 5 март соли 1921 аз Бухорои Шарқӣ ба та-
рафи Афғонистон фирор намуд. Амир қабл аз гурехтан
яроқҳоро ба ҳамақидаҳош гузошт. Ба аксулинқилобчиёни
Мастчоҳ ӯ ду пушка «ҳадя» монд.³

¹ Бойгонии давлатии Инқилоби Октябр (Ҳоло номи наваш маълум нест).
Ф.4379, оп.1, д. 14, в. 140.

² БД АС .Ф. 110, р. 3, д.323, вв.76,77.

³ БД АС.Ф.28102 р. 2. Д 147, в.16.

Босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ барои хушкӯ тайёр кардани маҳсулоти хочагии кишоварзӣ минҷумла, яке аз маҳсулоти ниҳоят зарурии боғдорӣ ғулинг аз ҷониби ширкатҳои мевачамъкунӣ дидаву доништа мамониат расонда, сипас моли тайёрро ба яғмо мебурданд. Масалан, аввали моҳи ноябри соли 1920 ба волости Қистакӯзи уезди Хучанд, ки яке аз пунктҳои асосии қабули ғулинг маҳсуб буд, босмачиён ҳуҷум намуда кори тайёр кардани меваи хушкӯро дар ин волости аз лиҳози ҳосили мева бой фалаҷ карданд.¹

Дар ҳамин шабонарӯз, яъне 9 ноябри соли 1920 баъди аз ҷониби Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ ба танг кардани босмачиёни водии Фарғона онҳо ба тарафи ҷанубу шарқӣ, ки дар он ҷо ҳимояи мардум ташкил карда нашудааст, ғун мешуданд. Ва босмачиҳо кони ангишти Сулюктаро ихота ва таҳдид кардан, ки ин кон аз лиҳози истеҳсолот дар масшави Туркистон ҷои дуҷумро ишғол мекард. Кони ангишти Сулюкта, ки дар ҳаёти иқтисодии ҷумҳурии Туркистон мавқеи муҳимро дорост, гуфта шудааст дар муроҷиати маъмурияти корхона ба набарди Туркистон, ки барои таъмини муътадили кори коргарони шахта тамоми ҷораҳои таъҷилӣ андешида шаванд.² Дар натиҷа ба дастаи ҳарбии кони ангишти Сулюкта қувваҳои нав зам карда шуда, аз ихотаи босмачиён бароварда шуд.

Дар охири соли 1920 ва ибтидои соли 1921 дар Ўротеппа, Хучанд, Қиззах ва Зомин дастаҳои босмачиён бо сарвари Холбутта пайдо шуда, ҳаёти осоиштаи меҳнаткешонро ба рӯзи саҳт табдил меоданд. Бо босмачиёни водии Фарғона ва Бухорои Шарқӣ алоқа дошта Холбута бо ҳамроҳии қурбошии беки Мастҷоҳ Асрорхон дар волосту ноҳияҳои Ўротеппа ва Хучанд тохту тозу ғоратгариро содир мекарданд. Аммо онҳо ба зарбаҳои қисмҳои Артиши Сурх, милитсияи халқӣ, дружинаҳои халқӣ ва отрядҳои қисмҳои таиноти маҳ-

¹БД АС. Ф.110, р. 3, д. 522, в.33.

²БД АС. Ф.110, р. 3, д. 522, в. 55.

сус (ҚТМ) тоб наоварда, чун ҳарвақта ба Мастчоҳ пинҳон мешуданд.

Дар миёнаи соли 1920 ва ибтидои соли 1921 бо сабаби нисбатан авҷ гирифтани ҳаракати босмачигарӣ дар волостҳои болооби Зарафшон ба ҷои Кумитаи иҷроияи волостҳо муваққатан кумитаҳои инқилобӣ таъсис дода шуданд, то ки тамоми диққат баҳри қавӣ гардонидани шуроҳо равона карда шавад. 17 августи соли 1921 кумитаи ҳарбӣ–инқилобӣ дар Ўротеппа таъсис ёфт.¹

9 сентябри ҳамин сол кумитаи ҳизби Ўротеппа дар бораи барпо кардани гарнизон дар ҳайати 100 нафар пиёдагард ва 50 нафар савора бо се пулемет ва як дона аслиҳаи кӯҳӣ қарор баровард. Дар ҳамин вақт ба Ўротеппа бо мақсади бо-тамом торумор кардани дастаҳои ғоратгари босмачӣ ба мадади дастаҳои Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ эскадрони Комиссияи фавқулодаи умумиросиягӣ (КФУ) расида омад.

Хучумҳои ногаҳонию ғоратгаронаи босмачиён дар он волостҳову деҳаҳое, ки қисмҳои Артиша Сурх, милитсияи халқию дастаҳои дружинаҳои ихтиёрии мардумӣ кам буданд ва ё вучуд надоштанд, дида мешуд. Онҳо аввали соли 1921 ба деҳаи Аучии волости Қистакӯзи уезди Хучанд хучум карда дар ибтидо хонаи раиси комичроияи деҳот Аброровро таллаву тороч намуданд. Шаби 3-ум ба 4 май ба волости Гулякандози уезди Хучанд деҳаи Хитойреза дастаи босмачиён хучуми ногаҳонӣ карда, асп ва моли мардумро ғорат карда рафтанд. Дар ҳамин муддат дастаи босмачиёни Норқузи дар ҷамоати Гурдан деҳаи Чимган аз аҳоли ҷои ҷамъоварии ғалладонаро пурсиданд, аммо аз аҳоли касе ҷои онро нишон надод. Ин ғалладона мувофиқи сиёсати нави иқтисодӣ барои мамлакат аз халқ бо нархи муайян харида шуда буд, ки онро «разверскаи озуқаворӣ» меномиданд. Дар он ҳолат Норқузи аз тани мардум чакману ҷомашонро зуран гирифта рафт.²

¹ Б Д вилояти Самарқанд.ф. 62, р1., д. 8, в. 44.

² БД ТНТ. Ф. 5337, р.1, д. 115, в. 2.

Дар чунин вазъияти тезутунд хоҳиши оммаи меҳнаткаш, ки солҳо дар зери асорати дастаҳои ғоратгаронаи босмачиён монда, фаъолияти меҳнатиашонро самаранок истифода бурда наметавонианд ба эътибор гирифта, ба ёриашон дастаҳои наву пешинаи қисмҳои таиноти махсус (ҚТМ) ва дастаҳои ихтиёриён омода карда мешуд. Баҳори соли 1921 дар Конибодом дастаи ихтиёри аз 62 коммунист ва 63 комсомол, дар Махраму Бешариқ дар дастаи коммунистон 117 нафар ва 200 комсомол ширкат меварзиданд.¹ Бояд зикр карда, ки чунин дастаҳои ихтиёрии коммунистон ва комсомолон дар дигар волосту уезд ва шаҳрҳои Тоҷикистони шимолӣ ташкил ёфта, ба муқобили босмачиён мардонавор мечангиданд.

Дар ҳақиқат факту рақамҳои зиёди бойғониҳо ва воситаҳои ахбори умум нишон медиҳанд, ки солҳои 1920 ва 1921 дар кишвари Туркистон, аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Бухорои Шарқӣ аз сабаби чараёни муттаҳидшавии дастаҳои босмачиён вазъи ҳарбӣ-сиёсӣ ниҳоят тезутунд мегардад. Барои пеши роҳи ин ҳаракати зиддихалқиро боздоштан аз ҷониби ташкилотҳои давлатӣ, ҳизбӣ ва ҳарбӣ чораҳои таъҷилий андешида мешавад. 10 июли соли 1921 маҷлиси кумитаи вилоятии Ҳизби коммунистии Туркистон доир гашта, масъалаи қарори кумитаи ҳизбӣ ва кумитаи иҷроияи уезди Хучандро нисбати ҳаракати босмачигарӣ мавриди муҳокима қарор медиҳад. Дар маҷлис ин масъалаи ниҳоят зарурии рӯзро ҳамачониба таҳлил намуда, қарор карда мешавад, ки дар натиҷаи ҳаракати бемайлони ва вайронкориву хунрезии дастаҳои ғоратгаронаи босмачиён дар уезди Хучанд ҳатман сегонаи ғавқулодаи вилоятӣ дар ҳайати намояндагони шӯрои инқилобӣ, кумитаи ҳизби вилоятӣ ва кумитаи иҷроияи вилоятӣ таъсис дода шавад. Барои дар маҳалҳо муътадил кор бурдани ин сегона, ду нафар намояндагон аз кумитаи ҳизбӣ ва кумитаи иҷроияи шаҳру уезд

¹ Истории таджикского народа, том.V новейшая история (1917– 1941 гг), С. 312.

барои ёрӣ расонидан вазифадор карда шуд. Инчунин тамоми сарварони ҳарбии уездҳо ба воситаи шуруҳҳои инқилобӣ ба ин сегонаҳо итоат боя кунанд. Милитсияи уездӣ баҳри ташкил додани дастаи савораи 200 нафара вазифадор карда шуд.¹

Баҳор ва тобистони соли 1921 дар айни долу зарби қорҳои саҳроӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ҳучумҳои дастаҳои босмачиён меафзояд. Онҳо мехостанд молу мавод ва маҳсусан ҳайвони қорӣ деҳқононро ба тороҷ бурда, онҳоро аз қорҳои киштуқор қасдан боздоранд. Ба ҷуз ин рафтори зиддиҳалқӣ сарварони босмачиён бо дастаҳояшон ба нуқтаҳои саноатӣ ҳучум мекарданд. Маводҳо шаҳодат медиҳанд, ки дастаҳои босмачиён ба қони ангишти Сулюкта, ки қоргарони халқу миллатҳои мухталиф қору истехсол мекарданд, ноқифоя будани дастаҳои муҳофизатиро истифода бурда ба он ҷо гаштаву баргашта ҳучум мекарданд. Маълум, ки ҳар вақт синфи қорғари қон бо ёриву мадади деҳқонон ҳучуми ғоратгаронаро зада мегардонданд. Аммо, босмачиён ба ҷараёни истехсолот ниҳоят ҳалал мерасониданд. Масалан, 8 июли соли 1921 Қумитаи ҳизби ноҳияи Сулюкта ба унвони роҳбарияти давлатию ҳизбии Туркистон ва уезди Хучанд бо қиддият оид ба ҳучуми босмачиён телеграмма ирсол менамояд. Аз ҷумла дар ин ҳуччат арз карда мешавад, ки кишлоқҳои гирду атрофи қони Сулюкта, ки қоргарони қирғиз иқомат доранд, босмачиён ихота карда, моли қориашон, ҳӯроқвориро зуран зада гирифта, ба қамми он ба дӯши ҳар як оила андоза пулӣ муайян менамоянд. Аз байни одамони деҳаҳои наздик ба қон намояндагони халқ омада илтимос менамоянд, ки ба онҳо яроқ дода шавад, то ки боҳамроҳии қоргарони қон босмачиёнро несту нобуд намоянд. Бе ҳамин ҳам ҳар рӯз 20 нафар қорғар барои ҳимояи истехсолот аз ғоратгарон ҷудо карда мешуд, ки ин ба ҳосилнокии меҳнат мамониат мерасонд. Аз ин рӯ, дар ин телеграмма аз

¹ БД ТНТ. Ф.5337, р.1, д.90, в. 20.

ташкilotҳои болоӣ хоҳиш карда мешуд, ки гарнизони ҳарбии 18 нафараи кон зиёд карда шавад.¹

Тобистон ва тирамоҳи соли 1921 вазъияти ҳарбӣ-сиёсии уезди Хучанд на он қадар муътадил буд. Дар баъзе волостҳои дастаҳои босмачиён қариб, ки ҳукмрон буданд ва татбиқи дигаргуниҳои Ҳокимияти Шуравӣ ва мустаҳкам кардани шуроҳо ногувор буд. 25 моҳи сентябри соли 1921 дар шаҳри Қўқанд маҷлиси умумии Кумитаи Иҷроияи Шуроҳои вилояти Фарғона доир мегардад ва дар он ба ҷуз дигар масъалаҳо, инчунин маърузаи раиси комичроияи уезду шаҳрии Хучанд Раҷабов доир ба вазъи сиёсӣ дар волостҳои Хучанд шунида шуд. Ӯ дар маърузаи худ изҳор кард, ки дар ихтиёри уезди Хучанд ҳафт волостҳост, ки қорҳои мустаҳкамкунии ҳокимияти Шуравӣ танҳо дар чор волост ба таври бояду шояд гузаронида мешаваду ҳалос. Дар се волости дигар, ки аз ҳудуди Хучанд дар каноранд ва дар зери дастуру фармони дастаҳои босмачиён мондаанд, қорҳои мустаҳкамкунии соҳти Шуравӣ мувофиқи шароит гоҳ-гоҳ бурда мешаваду ҳалос. Вазъияти уезд аз лиҳози ҳарбӣ ва ҳаракати босмачигарӣ рӯз то рӯз бад шуда истодааст. Агар то ин дам дастуру фармондиҳии босмачиён танҳо дар як волост, ки онҳо гирифта буданд, вучуд дошта бошад, ҳоло се волост дар зери таъсири босмачиён мондаанд. Ба ин волостҳо барои гузаронидани чорабиниҳои мустаҳкамкунии шуроҳо бе дастаи ҳарбиёро фиристонидан аз имкон берун аст.² Волостҳои дар боло зикр шуда ин волости Урал, Чепқулуқ ва Бохса-Исфаконӣ, ки дар зери дастуру фармони босмачиён монда, мувофиқи маълумотҳо дар ин ҷо Ҳокимияти Шуравӣ вучуд надошта, байни қўрбошиҳо барои роҳбарӣ кардани ин мавзёҳо баҳсу мунозираҳои душманона мерафт.³

Дар нимаи аввали соли 1921 вазъияти сиёсӣ дар уезди Ӯротеппа чун қаблан дар натиҷаи амалиётҳои шабонарӯзии

¹ БД ТНТ. Ф.5337, р.1, д.103, в. 9.

² БД вилояти Суғд. Ф. 370, р.1, д.16, вв. 476, 477.

³ БД ТНТ. Ф.5337, р.1, д.158, вв. 1,2.

дастаи босмачиёни кӯрбошӣ Холбута ва бекигарии Мастчоҳ ниҳоят ногувор буд. Аз ин рӯ, масъалаи «Вазъият дар уезди Ўротеппа» 12 июни соли 1921 дар маҷлиси бюрои иҷроияи Кумитаи ҳизби вилоятӣ ҳизби коммунистии Туркистон мавриди муҳокима қарор гирифт. Дар он зикр карда шуд, ки дар уезд ҳаракати босмачигарӣ дар авҷ аст ва аз ин рӯ коркунони ҳизбиरो ба ин ҷо ҳоло фиристонидан ба мақсад мувофиқ нест. Дар рӯз дар шаҳр коркунон машғули коранд, аммо бегоҳӣ аз хавфи ҳучуми босмачиён онҳо ба клуби кумитаи ҳизбии шаҳр дар вазъияти казармӣ мебошанд. Барои мубориза ба муқобили босмачиён артиши савора вучуд надорад. Дар гарнизони ҳарбӣ ҳамагӣ 75 аскарӣ пиёдагард ҳаст, ки дар ин шароити вазнин ин кифоя нест. Дар ҳамин моҳ анҷумани иттифоқи ҷавонон ба нақша гирифта шуда буд, аммо бо сабаби хавфи ҳучуми босмачиён ба ақиб монда шуд. Дар охир маҷлис қарор кард: ба ин ҷо на аз ду шахс кам коркунӣ мусулмон фиристода шавад. Ба воситаи Кумитаи марказии ҳизби коммунистии Туркистон ва шурои ҳарбии инқилобии набард барои ба дивизияи якуми тирандозии Туркистон дохил кардани уезди Ўротеппа ва ба ин ҷо фиристодани ду дастаи савора хоҳиш карда шавад, зеро на танҳо уезди Ўротеппа, балки дигар уездҳои вилоят низ аз ҳучуми босмачиён эмин набуда, хавфу хатари амалиёти ин дастаҳои ғоратгар ба онҳо низ таҳдид мекунад.¹

Масъалаи вазъи сиёсии уезди Ўротеппа аз мадди назари роҳбарияти вилояти Самарқанд дур нашуда буд, зеро дастаҳои босмачиён пайи ҳам ба волостҳои он ҳучум мекарданд. Барои ҳамин ҳам ин масъала 10 августи соли 1921 дар маҷлиси президиуми кумитаи иҷроияи вилоят ба таври ҷиддӣ баррасӣ карда шуд. Дар хусуси вазъи сиёсӣ дар уезди Ўротеппа дар маҷлис қарор карда шуд, ки масъули шуравӣ Собиров маъруза кард. Ӯ бо факту далелҳои боварибахш вазъияти фоҷиабори ин уездро ба диққати аъзоёни президум расонда,

¹БД ТНТ. Ф.5337,р.1, д. 153,в.26.

изҳор кард, ки мардуми бегуноҳро босмачиён ҳамачониба ғорат карда, онҳоро террор мекунанд. Онҳо аъзоёни ҳизби коммунист, комсомолон ва фаъолони Ҳокимияти Шуравиро ваҳшиёна қатлу куштор намуда, ягон нафарро зинда намонанд. Ҳаминро ба назар гирифта, шумораи қисмҳои ҳарби то ба 130 нафар расонида, боз 45 нафар артиши савора илова карда шуд. Танҳо дар охири моҳи июл ва аввали моҳи август, – илова намуд маърузачӣ, – босмачиён ба роҳи зӯриву таҳдид аз дасти мардум 500 асп ва 1000 моли шохдорро рабуданд. Ин шароити вазнинро ба инобат гирифта, маҷлис қарор қабул кард: аз сабаби он, ки ҳаракати босмачигарӣ ниҳоят авҷ гирифт ва аҳолии осоишта доимо дар тарсу ҳаросанд, дар уезди Ўротеппа вазъияти ҳарбӣ эълон карда шавад. Инчунин бо мақсади муборизаи қатъӣ ба муқобили душманони инқилоб ва дар шаҳри Ўротеппа нигоҳ доштани тариботи инқилобӣ дар ин ҷо кумитаи ҳарбӣ – инқилобӣ дар ҳайати раиси кумитаи инқилобӣ Урмонов, ки дар айни замон инчунин раиси кумитаи иҷроияи Ўротеппа аст ва аъзои кумитаи уездиву шаҳрӣ Собиров ва сардори участкаи ҳарбии гурӯҳи Фарғона Грязнов таъсис дода шавад.¹

Дар ҳамин давра дастаҳои босмачиёни бекигарии Мастҷоҳ ба ғайр аз волостҳои Ўротеппаю Хучанд, инчунин ба сӯи Панҷакент, ки штаби аскарони сурх буд, бо роҳбарии кӯрбошиён Хомид ва Мирзо Юсуф ҳамла кардан хоста, дар деҳаи Ёрӣ ба дастаи милитсияи халқӣ бо сарвари Мирзояхё Аминов дар муддати 5 соат задухӯрд намуданд. Ба дастаи милитсияи халқӣ дар мубориза ба муқобили босмачиён деҳқонони маҳаллӣ ёрӣ расониданд. Босмачиён ба муқобилияти милитсияи халқӣ ва ёриву мадади деҳқонон тоб наоварда ақиб гаштанд.²

Уезди Ўротеппа, ки асосан дар доманаи кӯҳҳои Туркистон ҷой гирифта, аз маркази уезди Хучанд нисбатан дар канор

¹Б Д вилояти Самарқанд.ф.74,р.1.д, 15 , в.268.

²Б Д вилояти Самарқанд.ф. 767, р.1, д.291,в.30.

меистод, дар давраи задухӯрдҳои шиддатноки зидди қувваҳои ақсулинқилобӣ бештар ба душворӣҳо вохӯрда, корҳои хоҷагидорӣ зарари ниҳоят калон медиданд, ки ба ин масъала мисолҳои зиёди бойгонӣ шаҳодат медиҳанд. 13 июни соли 1921 дастаи босмачиён бо шумораи 175 шахс ба волости Босмандии уезди Ўротеппа ҳучум карда, онро забт намуда, дар ҳар як деҳа аз 20 то 40 нафар одамони худро монданд. Мардумро маҷбур мекарданд, ки ба шайкаи онҳо 5 нафар ҷавонро диҳад, дар сурати ин амро иҷро накардан ҳамаи деҳаро оташ мезаданд. Босмачиён мехостанд, ки аз ҳисоби мардум шумораи шайкаашонро зиёд карда, сипас ба шаҳри Ўротеппа ҳучум кунанд. Онҳо мардуми бегуноҳро террор карда, моли онҳоро ғорат мекарданд. Баъд аз омадани қисмҳои Артиши Сурху милитсияи халқӣ худро зуд ба кӯхпораҳо мегрифтанд, ки ин тактикаи ҳамешагии онҳо буд.¹

7 августи соли 1921 аз ин ҷо ба унвони шуъбаи заминдорӣ вилояти Самарқанд, аз номи коркунони масъули хоҷагии кишоварзӣ маълумотномае ирсол мешавад, ки дар он зикр шудааст, ки дар айни замон дар уезди Ўротеппа ва маҳсусан дар волостҳои Босмандӣ ва Ғонҷӣ ҳар рӯз ҳаракатҳои босмачиён зиёд шуда, дар натиҷа маъмурияти деҳаҳо ва бо ҳамроҳии онҳо қисми аҳоли низ фирорӣ шудаанд. Дар давраи долу зарби ғунучини ҳосили бо арақи ҷабини деҳқонон ба даст омада, босмачиён ба ҷамъоварии он мамониати зиёд расонида, дар натиҷа қисми ҳосил дар саҳро монда буд. Онҳо ба ҷуз ҳосили ғундоштаро ба яғмо бурадан, инчунин дар ҳамин вақт аз волости Гулякандоз зиёда аз 200 аспро низ рабуданд.²

Чунин вазъияти муташанниҷро дар уезди Ўротеппа ба эътибор гирифта, аввали моҳи июли соли 1921 отряди экспедитсионӣ аз баталиони алоҳидаи 71-уми Комиссияи Фавқулодаи Умумиросиягӣ (КФУ) бо мақсади ба муқобили

¹БД АС.Ф. 110, р. 3, д. 589, в. 11.

²БД вилояти Самарқанд.ф. 767, р. 1, д. 291, в. 33.

босмачиён равона гаштан аз Ёротеппа баромада ба се самт тақсим шуд: як дастаи савора ба сӯи деҳаи Пушариқ (шояд Бешариқ бошад А.Р.) ва ду дастаи пиёдагард ба деҳаҳои Босмандӣ ва Мунджу роҳ пеш гирифтанд. Қариб тамоми деҳаҳои Босмандиро шайқаҳои хурди босмачиён гирифта буданд. Барои онҳоро аз ҷуғи босмачиён озод кардан аз уезди Ёротеппа барои мустаҳкам кардани дастаи муҳофизатии Босмандӣ як взвод бо пуламёт фиристонида шуд.¹ Қувваҳои якҷояи қисмҳои Артиши Сурх, отряди экспедитсионӣ аз баталиони алоҳидаи 71-уми Комиссияи Фавқулодаи Умумиросиягӣ (КФУ) ва милитсияи халқӣ ба босмачиён зарба зада, волостҳои уезди Ёротеппаро аз онҳо озод карда, ғоратгаро-нро ба тарафи кӯҳсор пеш карданд. Дар ҳамин вақт дар қисми Тоҷикистони шимолӣ, ба ҷуз ноҳияҳои кӯҳӣ шароити ҳарбӣ– сиёсӣ нисбатан муътадил гашт.

Охири тобистон ва аввали тирамоҳи соли 1921 дар Бухорои Шарқӣ дастаҳои босмачиён, ки дар байни онҳо аз ҳама калонтарин дастаи Иброҳимбек буд, пайдо шуд. Иброҳимбек мехост, ки бо босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ алоқа баста, худро сарвари онҳо эълон намояд. Моҳи сентябри соли 1921 дар чамъомади босмачиёни Дарвоз, Қаротегин, Кӯлоб ва Мастчоҳ, ки дар маҳали Қаросукут доир гардид, дар ноҳияҳои Ҳисору Вахш Иброҳимбек лашкарбошӣ (сарвари артиши ислом А.Р.) эътироф гардид. Ва дар ин чо нақшаи умумии мубориза ба муқобили Ҳокимияти Шӯравӣ кашида шуд.² Дар ҳамин давра дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва алалхусус дар волостҳои кӯҳии он дастаҳои босмачиён ба ҷушӯ хурӯш омаданд. Аммо «сарвари» Иброҳимбек аз болои дастаҳои босмачиён дер давом накард ва дастаи ӯ ба қисмҳои хурд тақсим ва пароканда шуданд.

Империалистони Англияю Америка дар интервенсияи ошкори хеш дар Осиёи Миёна ба шикаст дучор гардида

¹ БД АС. 110, р. 3, д. 589, в. 16.

² М. Иркаев. Асари нобурда. С. 232.

бошанд ҳам, аз нияту нақшаҳои худ даст намекашиданд. Ин дафъа онҳо ташкил ва роҳбарии ҳаракати аксулинкилобии дохилиро ба уҳдаи собиқ вазири ҳарбии Туркия, Анварпошо, ки бо султони Туркия қаробати хешӣ ҳам дошт, супорида, бо ин мақсад ба ӯ ҳамачониба мадад мерасониданд. Баҳри иҷрои мақсадҳои худ моҳи октябри соли 1921 ворида пойтахти Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро гардида, бо баъзе ашхоси роҳбарӣ, ки ба сохти шуравӣ ғарозона ва пинҳонӣ муносибати бадкирдорона доштанд, вомехӯрад. Баъди «маслиҳату машварат» моҳи ноябри ҳамин сол Анвар ба Бухорои Шарқӣ омада, сабабгори дар як давраи муайян авҷ гирифтагии ҳаракати босмачигарӣ қариб дар тамоми қаламрави Осиёи Миёна мешавад.

Сабаби ба Осиёи Миёна омадани ин шахси авомфиреб аз он иборат буд, ки вазъияти мушкилу ногувори ҳарбӣ-сиёсии ин кишварро маккорона истифода бурда, бо шиори давлати мусулмонӣ таъсис додан баромад карда, вале мақсаду мароми аслии ӯ барпо кардани давлати туркӣ дар ин минтақа буд халос.

Камол Ататурк, ки Анварпошоро яке аз сабабгорони дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳон Туркияро ба харобазор табдил дода меҳисобид, тахти фишор қарор медиҳад. Ӯ иҷборан тарки ватан мекунад. Моҳи сентябри соли 1920 дар анҷумани якуми халқҳои мусулмони Шарқ, ки дар шаҳри Боку мегузашт, Анвар аз худ намояндаи Иттифоқи ташкилотҳои инкилобии Марокаш, Алҷазоир, Тунис, Триполӣ, Миср, Арабистон ва Ҳиндустон тарошида, ба Боку омад, ки хост, ки дар ин анҷуман «дар бораи ҳаракати миллии турк» баромад карда, иштирокчиёни анҷуманро бо фиреб тахти таъсири худ қарор дода, аз роҳи дуруст барорад. Садорати анҷуман, ки Анварро медонист, ба вай сухан надод ва дар анҷуман танҳо матни нутқи ӯро хонданд.¹

Маконе, ки Анварпошо барои амали кардани ниятҳои

¹ Ниг. М. Эркаев. Барпо ва мустақкам намудани ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон. нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1966, С. 236.

хеш интихоб намуд, ҳаргиз тасодуфӣ набуда, пешакӣ бо «мушовирони» хориҷиаш ҳамачониба маслиҳату машварат кард.

Якум ин ки, Бухорои Шарқӣ аз маркази Ҷумҳурии Шуравии Туркистон дар канор меистод; дуом ин ки ин ҷо мамлакати кӯҳсор буда, бо мамлакатҳои хориҷӣ ҳамсарҳад аст; сеюм ин, ки дар ин ҷо қувваҳои ақсулинчилобӣ ғун шуда буданд. Анвар хост, ки тамоми қувваҳои зиддишуравиро дар атрофаш муттаҳид намуда, Туркистонро аз Русияи Шуравӣ ҷудо карда, Ҳокимияти Шуравиро дар ин сарзамин барҳам дода, давлати бузурги туркӣ барпо намояд.

Намояндаи Англия дар Қошғар Эссертон ба Осиёи Миёна дохил гаштани ҷосусонро хуб хабар дошт ва ӯ низ аз бадхоҳони Ҳокимияти Шуравӣ буда, шаҳодад дода буд; «Анвар кӯшиш мекард, ки Напалеони Осиёи Миёна шавад»¹

Бо супориши намояндагони Англия ва Афғонистон, собиқ амири Бухоро Саид Олимхон, ки худ дар хориҷа чун гурезаи сиёсӣ маълум буд, Анварро сарвари тамоми артиши мусулмонон таъин кард. Дар охири соли 1921 Анвар дар Куктош маҷлиси сарварони босмачиёни Бухорои Шарқӣ, Мастҷоҳ ва Фарғона, ки дар вилояти Ғарм пинҳон шуда буданд, даъват менамояд. Дар ҳамин маҷлис Анвар асли ниятҳои худро пинҳон намуда, изҳор кард, ки мақсади ӯ аз Бухоро пеш кардани сурхҳо ва барқарор кардани ҳокимияти амир Олимхон аст.² Бо мақсади муттаҳид намудани дастаҳои пароканда барои ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ ба мубориза баромадан Анвар ба ҳама ҷойҳо намояндагони худро фиристонд. Гумоштагони ӯ дастаҳои босмачиёни Бухорои Ғарбӣ, Мастҷоҳ, вилояти Самарқанд ва Фарғонаро роҳбарӣ мекарданд.³

¹ А. Х. Бабаходжаев. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке (1918-1924). Изд. Восточной литературы. М., 1962, С. 98.

² М.Иркаев. Асари номбурда, С. 243..

³ Ниг. С. Муравейский. Очерки по истории революционного движения в Средней Азии. Ташкент, 1926, С.37.

Қадами аввали ин мочарочӯй ҳамин буд, ки дар нимаи дуюми моҳи декабри соли 1921 зиёда аз 10 ҳазор босмачиён дар зарфи ду моҳ гарнизони ҳарбии Душанберо ба ихота гирифтанд.¹ Бо ҳамроҳии қувваҳои аксулинқилобии Бухорои Шарқӣ дар ихотаи Душанбе босмачиёни бекигарии Мастчоҳ низ фаълоне ширкат варзиданд.² Масалан, 5 декабри соли 1921 сарварони ҳарбӣ дар вилояти Самарқанд буда ба сарфармондеҳи аскарони чабҳаи Туркистон хабар доданд, ки шайкаи босмачиёни Мастчоҳ дар ноҳияҳои Бухорои Шарқӣ амалиёти ғоратгарона мебаранд.³

Бо мақсади ба Анварпошо ёрӣ расонидан, диққати Артиши Сурхро ба дигар тараф ҷалб кардан дар уезҳои Хучанд ва Ёротеппа дастаҳои босмачиёни Холбутта, Турдибой, Исломукул ва дигарон тохту тоз карда, мардумро дар зер тарсу ваҳм қарор дода, ғорат мекарданд. Дар уези Смамарқанд дар ҳайати дастаҳои босмачиён зиёда аз 500 нафар одам буд, ба онҳо қурбошиҳо Зоёвуддин, Ҳамроқул, Мирзополвон, Алимчулоқ ва дигарон роҳбарӣ мекарданд.⁴

Сарвари дастаҳои ҳарбии вилояти Самарқанд вазъияти муташанничи ба амал омадаро дида баромада, дар ахбори худ ба сарфармондеҳи набарди Туркистон аз 31 декабри соли 1921 чунин навишта буд: « 29 декабри соли 1921 маҷлиси якҷояи намояндагони кумитаи ҳизбии вилояти Самарқанд, комичроияи вилоятӣ, комиссияи фавқулодаи вилоятӣ ва сарварони ҳарбии вилоят, бо аризаҳои мардум аз маҳалҳо шинос шуда, ба хулосае омаданд, ки дастаҳои майдаи дар ҳудуди вилоят буда, дар муддати кутоҳ ба дастаҳои дигар ҳамроҳ шуда, ба гурӯҳҳои калон табдил ёфтанд ва ҳаракат карда истодаанд, ки ба худ характери сиёсӣ диҳанд...маълум карда шуд, ки онҳо нисбат ба меҳнаткашон террорро ба кор бурда,

¹ М.Иркаев. указ раб., С. 327.

² БД АС. Ф.110, р. 3, д. 577, в. 58.

³ БД АС.ф. 110, р. 3, д. 577, в. 165.

⁴Т. Х.Келдиев.Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР. Ташкент, 1959, С. 126.

ба ташкилотҳои маҳаллӣ имконияти кор карданро на-медиханд.¹»

Чи тавре ки аз ин ахбор маълум мешавад, ҳаракати босмачигарӣ дар вилояти Самарқанд ҷоннок мегардад, ки маркази он чун пештара бекигарии Мастҷоҳ махсуб буд.

Аҳолии уездҳои Ўротепаяу Хучанд бо сарварию коммунистон, ба отрядҳои ихтиёрии халқӣ, ки бо мақсади муборизаи ҳаррӯзаи зидди босмачиён равона шуда буданд, бо хоҳиши том дохил мегардиданд. Ин дастаҳо бо якҷоягии дружинаҳои ҳизбӣ ва дастаҳои Артиши Сурх ба муқобили душманони инқилоб фаъолона меҷангиданд. Қисмҳои сурхи савора бо якҷоягии отрядҳои партизанӣ қадам ба қадам деҳаю ноҳияҳои Тоҷикистони шимолро аз босмачиён озод карда, барои меҳнаткашон шароити муътадили қору зиндагиро муҳайё мекарданд. Отряди партизании Ҳайдар Усмонов, отряди ҳарбӣ-озуқаворӣ Баранов, Бобохонов, отрядҳои партизании А. Раҳимбоев, ва А. Шерматов дастаҳои босмачиёни Раҳмонқул, Амонқул, Холбутга, Аслам, Машраб, Турдӣ ва Абдулаҳадро сарқуб мекарданд. Коммунистону комсомолон қариб дар ҳама волостҳои дастаҳои худмуҳофизаткуниро барпо менамуданд.²

Дар натиҷаи авҷ гирифтани ҳаракати босмачигарӣ 2 февралӣ соли 1922 садорати комитроияи уезду шаҳрии Самарқанд барои ташкил додани милитсияи халқӣ қарор баровард. Сафҳои милитсия аз ҳисоби деҳқонони ихтиёри ташаккул ёфта, хароҷоташиро ҳуди аҳоли ба уҳда гирифт.³

Аҳоли ба даъвати Ҳокимияти Шуравӣ ҳамовоз шуда, фарзандони худро ба сафҳои дивизион супориданд. Шумораи дивизиони мусулмонон дар муддати кӯтоҳ ба 300 одам расид.⁴

Охири февралӣ соли 1922 дар асоси қарори Кумитаи

¹ БД АС.ф. 28102, р.2, д. 16, а, в.337.

² Газ. «Коммунист Таджикистана», 25 июли соли 1957.

³ Газ. «Пролетарий», 19 апрели соли 1923.

⁴ Газ. «Пролетарий», 19 апрели соли 1923.

Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон дар вилояти Самарқанд бо сабаби авҷи ҳаракати босмачигарӣ сегонаи фавқулодаи мубориза бо босмачиён, ки фаъолияти ташкилотҳои ҳизбӣ, шуравӣ ва ҳарбиरो муттаҳид мекард, ташкил карда шуд.¹

Баҳори соли 1922 аз Бухорои Шарқӣ, ки босмачиёни Анварпошо мардумро ғорат карда ба шиканчаҳо мекашиданд, пас аз кушода шудани ағбаҳо ба воситаи Мастчоҳу Ургут дастаҳои босмачиён ба вилояти Самарқанд равон карда шуданд. Ин ғоратгарон бо ҳамроҳии босмачиёни вилояти Самарқанд дар тамоми водии Зарафшон нақшаҳои Анварпошоро амалӣ мекарданд.

Моҳҳои феврал ва марти соли 1922 босмачиёни бекигарии Мастчоҳ бо ҳамроҳии дастаҳои ғоратгари Самарқанд якҷанд бор кӯшиш карданд, то шаҳри Панҷакентро, ки дар он ҷо дастаҳои Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ ҷой гирифта буданд ва ҳама вақт ба муборизаи зидди босмачиён тайёр буданд, гиранд. Аммо ин амалиёт бенатиҷа анҷом ёфт. Ҳар вақт онҳо ба зарбаҳои ҷонкоҳонаи Артиши Сурх, милитсияи халқӣ, дастаи Комиссияи Фавқулодаи Умумирсиягӣ (КФУ) ва ёрии фаъолони меҳнаткашон тоб наоварда, ақибнишинӣ мекарданд. 6 феввали соли 1922 босмачиён деҳаи Сучина, ки аз шаҳри Панҷакент на он қадар дур ҷойгир аст, ба муҳосира гирифтанд, ки дар он ҷой эскадрони алоқа меистод. Отряди Артиши Сурх дар зарфи ду рӯз бо босмачиён, ки шумораи онҳо хеле зиёд буд, қаҳрамонона ҷангиданд. 8 моҳи феврал ба ёрии онҳо аз шаҳри Самарқанд взводи эскадрони пулемет расида омада, пас аз ҷанги ҳаштсоата ба дастаи босмачиён шикасти сахт дода шуд ва онҳо роҳи гурузи кӯҳсорро пеш гирифтанд.² Аммо ин ақибнишинии босмачиён дер давом накард, зеро барои аз нав қувва ҷамъ карда ба маркази ҳарбӣ-маъмурии болооби водии За-

¹ Б Д вилояти Самарқанд, ф.44, «С», р.1, д. 19, в.144.

² БД АС.ф. 28102, р.2, д. 31, в. 137.

рафшон – шаҳри Панҷакент ҳучум кардан ба онҳо фурсат лозим буд.

Охири моҳи март ва аввали апрели соли 1922 босмачиёни бекигарии Мастчоҳ бо якҷоягии босмачиёни гирду атрофи уезди Самарқанд аз сари нав шаҳри Панҷакентро ба муҳосира гирифтанд. Сарвари қисмҳои Артиши Сурхи вилояти Самарқанд 2 апрел амри таъҷилӣ дод, ки дар он гуфта шуда буд: «Панҷакент имрӯз аз тарафи дастаҳои Баҳром, Очил ва Ҳомид бо қувваи ниҳоят зиёд муҳосира шудааст. Амр медиҳам: «сардори бригадаи 1-уми алоҳидаи савора ба Панҷакент равона карда шавад, полки 1-уми савора, ба наздаш вазифа гузошта мешавад: 1) ба гарнизони Панҷакент ёрӣ расонад ва 2) дастаҳои босмачиёни Очил, Ҳомид ва Баҳромро дар Панҷакент барҳам диҳад.»¹

Дар зарфи 3-4 рӯз отрядҳои Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ босмачиёро аз гирду атрофи Панҷакент зада дур карда, беҳатарии шаҳро таъмин намуданд. Дар ин задухӯрдҳо ба аскарони сурх ва милитсияи халқӣ мардуми деҳаҳои гирду атрофи шаҳр ёрии беҳамто расониданд. Дар озод кардани муҳорибаи шаҳри Панҷакент, инчунин ғаёлони шаҳр Бобочонов Исрофил, Яҳё Аминов, Николай Силченко, Лукин, Абдулло Раззоқов ва дигарон шучоат ва садоқати худро нишон доданд.

Дар нимаи дуоми моҳи апрели соли 1922 конференсияи ҳафтуми ҳизби вилояти Самарқанд доир гардид, ки дар он оид ба вазъияти сиёсӣ мулоҳизаҳо (тезисҳо А.Р.) қабул карда шуд. Дар он диққати асосӣ ба васеъ ҷалб кардани аҳолии маҳаллӣ ба муборизаи зидди дастаҳои ғоратгаронаи босмачиён ва пурқувват кардани ташкилотҳои милитсия дода шуда буд. Дар тезисҳо аз ҷумла зикр карда шуд: «Бо мақсади ба муборизаи зидди дастаҳои босмачиён ҷалб кардани мардуми таҳҷой ва онҳоро аз ҳучумҳои ногаҳонии босмачиён ҳифз кардан милитсияи пурқувват ва ба сафҳои он қабул

¹БД АС.ф. 28102, оп.2, д. 40, в. 18.

кардани ашхоси софу ҷонибдори Ҳокимияти Шуравӣ гирд овардан шарт ва зарур аст...ба ғайр аз ин аз ҳисоби аҳолии солҳо дар зери ҷабру зулми босмачиён монда, милитсияи халқӣ ташкил кардан ба мақсад мувофиқ аст.»¹

12 майи соли 1922 пленуми КМ Ҳизби Коммунистии Туркистон доир гардид, ки дар он масъалаи асосии харчи тезтар барҳам додани босмачигарӣ дида шуд. Бо мақсади харчи васеътар ҷалб намудани аҳолии ҷабрдидаи маҳаллӣ дар мубориза ба муқобили босмачигарӣ, кумитаи марказии Ҳизби Коммунистии Туркистон ва Ҳукумати Шуравии Туркистон қарор бароварданд, ки заминҳои вақфӣ бозгардонидани, дар асоси тартиботи шуравӣ ба қори суди қозихо иҷозат дода шавад. Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон дар асоси қарори пленум ва тавсияи Бюрои осиемиёнагии Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии (б) Русия аз 26 майи соли 1922 дар бораи ба сохибони заминҳои вақфӣ гардонидани додан ва барқарор кардани судҳои қозихо қарор баровард.²

Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Туркистон аз 18 июни соли 1922 декрет оид ба баргардонидани заминҳои вақфӣ ва аз 15 июли ҳамин сол декрет дар хусуси ба суди қозихо иҷозат доданро тасдиқ намуд. 20 июл Кумитаи Иҷроияи Марказии Шураҳои Туркистон дар бораи баргардонидани вақфҳо декрет баровард.³

Баргардонидани заминҳои вақфӣ, дар асоси тартиботи шураҳо иҷозат додани судҳои қозихо, дар байни омма бо роҳи ташкил кардани митингҳо, маҷлисҳо, хондани лексияҳо пурзӯр кардани қорҳои оммавӣ— ташвиқотӣ, имконият доданд, ки оммаи васеъ дар мубориза ба муқобили босмачиён фаъолона ширкат варзанд.

Ба ҷуз чорабиниҳои сиёсӣ ташвиқотӣ, инчунин чораби-

¹ БД ТНТ Ф. 5337, р.1, д.179, в. 17.

² Очерки истории Коммунистической организации Средней Азии. Ташкент 1967, С. 565.

³ Очерки истории коммунистической партии Туркистана. Часть 11, Тошкент 1960, С. 89.

ниҳои ҳарбӣ низ дида шуд, то ки дар ҳудуди Осиёи Миёна ва аз ҷумла, ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир ҳаракати босмачигарӣ барҳам дода шавад. Дар амри ҳарбиёни вилояти Самарқанд аз 18 июли соли 1922 омадааст: «Баҳри муборизаи самаранок ба муқобили босмачиён зарур аст... ба босмачиён роҳ додан мумкин нест, ки ба ин ва ё он ноҳия қадам гузоранд.»¹

Барои амалӣ кардани чунин чорабиниҳои муҳим вилояти Самарқанд ба қитъаҳои зерини ҳарбӣ тақсим карда шуд: қитъаи ҳарбии Хучанд; қитъаи ҳарбии Ўротеппа; қитъаи ҳарбии Қиззах; қитъаи ҳарбии Самарқанд.²

Чораҳои андешида шуда, яъне барпо кардани ноҳияҳои ҳарбӣ бо мустаҳкам намудани қисмҳои ҳарбӣ, отрядҳои ихтиёриён ва милитсия, мустаҳкам намудани қисмҳои Артиши Сурх мавқеҳои тохтутози босмачиёро дар вилояти Самарқанд ва аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир танг намуд. Бо вучуди ин дар мавзеҳои нисбатан хавфнок қисмҳои ҳарбӣ пурзӯр карда шуданд. Масалан, моҳи июли соли 1922 баҳри мубориза ба муқобили босмачиён ба уезди Ўротеппа бригадаи савораи 2-ум фиристода шуд.³

Бекигарию Мастчоҳ ҳамчун манбаи асосии босмачиён, ки аз зарбаи отрядҳои Артиши Сурх, милитсияи халқӣ бемадор ба ин ҷой пинҳон шуда, баъд дастаи худро барқарор карда, боз ба тохту тоз ва ғораткунии мардуми осоишта даст мезаданд, маҳсуб меёфт. Бо мақсади пеши роҳи ҳуҷуми минбаъдаи ин разилонро доштан отрядҳои Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ вазифаи барҳам додани ин ғоратгаронро дар ҳудуди Ўротеппа ба дӯши хеш гирифтанд. Аз ин лиҳоз, ин қувваҳо бояд ағбаҳои Обурдан ва Шахристонро ишғол карда, бо ҳамин пеши роҳи аз бекигарӣ ба ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, алаҳусус ба уезди Ўротеппа баромадани босмачиёро гирифтани шарт ва зарур буд.

¹ БД АС.ф. 28102, оп.2, д. 40, в. 71.

² БД АС.ф. 28102, оп.2, д. 40, в. 71.

³ БД вилояти Суғд. Ф. 41, р.1, д.62, в.150.

Бо сарварию коммунистон дар ноҳияҳои болооби Зарафшон, Хучанд ва Ўротеппа қорҳои барпо қардан ва пуркуват намудани сафҳои милитсияи ҷамъиятӣ ва отрядҳои ихтиёрии халқӣ қонноқ қарда шуданд. Моҳи июли соли 1922 ба шаҳри Панҷакент отряди милитсияи халқии Самарқанд дар ҳайати 120 нафар барои барҳам додани босмаҷиёни водии Зарафшон ва дар ин ҷода ба мардуми маҳаллӣ ёрӣ расонидан расида омад.¹ Пас аз омадани отряди Самарқанд бо сарварию коммунистон дар Панҷакент отряди ихтиёрии милитсияи халқӣ ташкил гардид.

Отрядҳои милитсияи ихтиёрии халқӣ инчунин дар дигар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ барпо қарда шуданд. Моҳи июли соли 1922 дар Ўротеппа отряди ихтиёрии халқӣ ташкил гардид, ки сарвари он Умарқулов таъин гардид.² Тобистони ҳамин сол милитсионери қалони Ўротеппа Холматов Боймат дар мубориза ба муқобили босмаҷиёни Холбута ва бекигарии Мастҷоҳ шуҷоату фидоқориро нишон дода, соҳиби таҳсину офаринҳои меҳнатқашон гардид. Дар ин муборизаҳо раиси қумитаи инқилобии волости Босманди Фозил Раҷабов, низ ба милитсионерон ёриву мадади зиёд расонид.

Дар ҳамин давра ба муқобили босмаҷиёни бекигарии Мастҷоҳ ва қўрбошӣ Холбута дар ноҳияи Ўротеппа взводи якуми отряди ихтиёрии Хучанд бо сарварию Болтахон Тураев, отряди ихтиёрии Гуляқандоз бо роҳбарии Абдуқодир Исматов, отряди ихтиёрии қирғизҳо бо сарварию Исобеков қаҳрамонона қанғиданд.

Дар гирду атрофи Ўротеппа бо босмаҷиён отряди ихтиёрии халқӣ бо сарварию Юсуфҷон Носирҷонов қанғида, шуҷоат зоҳир намуд. Дар сафҳои он дар задухурдҳои зидди босмаҷиён бисёр ихтиёриён аз намояндагони халқи маҳаллӣ аз ҷумла Бобо Содиков, Шодӣ Раҷабов, Рауф Алибоев, Са-

¹ Газ. «Пролетарий», 19 апрели соли 1923.

² БД вилояти Суғд. Ф. 41, р. 1, д. 168, в. 4.

лим Ортиқов, Обид Почоев, Байзо Фозилов, Нарзулло Бобоҷонов, Аҳмад Шамсиев, Камол Мирсаидов, Файзулло Фозилов ва дигарон ширкат варзида, баҳри аз душман эмин доштани ҳаёту қору кирдори ҳамдиёриҳояшон хизмати шоён қарданд.¹

18 майи соли 1922 ҚМ ҲҚР (б) қарори муҳими таърихӣ «Доир ба қорҳои Туркистону Бухоро»– ро баровард. Ин ҳуҷҷатро ба роҳбарӣ гирифта ҚМ ҲҚТ якҷанд қораҳои қарбӣ-сиёсино барои қарчи тезтар барҳам додани босмаҷиён андешид.

Дар мобайни моҳи июли соли 1922 фармондеҳони қисмҳои Артиши Сурх дар вилояти Самарқанд амри сарфармондеҳи набарди Туркистонро оид ба зарурияти барҳам додани босмаҷиёнро гирифт. Бо мақсади пурқувват қардани қисмҳои Артиши Сурх, ки дар вилояти Самарқанд қойғир буданд, қисми 2-уми дивизияи савора расида омад.²

Дар нимаи дуоми соли 1922 отрядҳои Артиши Сурх амри сарфармондеҳонро ба қо оварда дар Қиззах дастаи босмаҷиёнро барҳам доданд,³ инчунин ба дастаи босмаҷиёни қӯрбошӣ Қолбута, ки дар ағбаҳои Шаҳристонун Обурдан муқобилият нишон додани буд, зарбаи навбатӣ дода шуд. Аммо пас аз шикасту қурбонии зиёд ӯ бо дастаи 1200 нафарӣ маҷбур шуд, ба бекигарии Мастқоҳ пинҳон шавад.⁴ Бо ҳамроҳии Қолбута инчунин ба ин қой қӯрбошӣ Исломқул худро аз зарбаҳои қувваҳои инқилобӣ дур гирифт. Бо ҳамроҳии онҳо инчунин қӯрбошии босмаҷиёни уезди Қиззах Турабек ва қӯрбошӣ Асрорқон ба ин лонаи душворғузар пинҳон шуданд.

Баъди чунин задухӯрдҳои қонқоҳона беки Мастқоҳ ҳис қард, ки Ҳуқумати Шуравӣ, ки ҳам акнун мустаққам шуда, бо тамоми қувва паи торумори босмаҷиён аст, қӯшиш

¹ Ниг. журнал «Коммунисти Тоҷикистон», № 2, 1966, С. 52.

² Т.Х.Келдиев. Асари номбузда, С. 129.

³ 407. газ. «Пролетарий», 8 декабри соли 1922.

⁴ БД АС.ф. 28102, р.2, д. 137, в. 83.

намуд, ки дидбонгоҳхоро дар ағбаҳо ва қабл аз ҳама ағбаи Обурдан, ки ба Мастчоҳ наздиктар буд, бо дастаҳои босмаҷиёни посбон мустаҳкам гардонад. Ва бо ҳамин мақсад дар ин ҷо қариб то 1500 босмаҷиро ғун кард. Вазифаи муҳофизати ағбаро худи бек Саид Аҳмадхуча, бо иштироки қўрбошиҳо Холбута, Асрорхон, Нусратшо ва Турабек ба уҳда гирифт.¹

Даре нагузашта байни қисмҳои Артиши Сурх, милитсияи ихтиёрии халқӣ ва босмаҷиён задухўрди шадид доир гардид. Қувваҳои инқилобӣ 9 сентябри соли 1922 муқобилияти саҳти босмаҷиёро зада гардонда ағбаро ишғол намуданд.² Ба даст даровардани ағбаи Обурдан, ки аҳамияти калони стратегӣ дошт, ғалабаи бузурги қувваҳои инқилобӣ маҳсуб буд, зеро роҳ ба лонаи аксулинқилобҷиёни Тоҷикистони шимолӣ ба бекигарии Мастчоҳ кушода шуд.

Дар задухўрдҳои хунине, ки барои ишғол намудани ағбаи Обурдан байни қувваҳои инқилобӣ ва босмаҷиён рух дода буд, чунин диловарон ба мисли роҳбари сиёсии взвод Д.И. Шполянский, командири эскадрон П.В. Гнидин, командири отряд И.К. Митрофанов, К.О. Рахмонов ва бисёр дигарон шучоати калон зоҳир намуданд.³

Дар ҳамин давра дар Бухорои Шарқӣ мубориза ба муқобили мочарои Анварпошо бомуваффақият идома меёфт. Моҳи июли соли 1922 қисмҳои Артиши Сурх бо дастгирии орядҳои ихтиёрии халқӣ Душанберо аз зери асорати Анварпошо озод карданд. Дар ин задухўрд қувваҳои Анварпошо шикасти ислоҳнашаванда хўрда, ба қисмҳо тақсим гашта бертартибона ва ниҳоят шитобкорона ба ҳар тараф пароканда шуданд. Босмаҷиёни Мастчоҳ бо роҳбарии Раҳматдодхоҳ ба қаторкуҳҳои Ҳисор, босмаҷиёни Қаротегину Дарвоз бо сарварию Фузайл Маҳсум ва Эшон Султон ба тарафи Янгибозор (имрӯза Ваҳдат А.Р.) ва қисми асосии босмаҷиён бо сарварию

¹ БД АС.ф. 28102, р.2, д. 68, в. 52.

² БД АС. Ф. 895, р.1.д. 61, в. 205.

³ БД АС. Ф. 895, р.1.д. 61.вв. 205, 211, 213, 215.

Анварпошо ба воситаи Кӯктош ба водии Лоҳур, аз он ҷо пас ба сӯи Кӯлоб ва ноҳияҳои кӯҳии он ҷой гирифт. Қисмҳои Артиши Сурх ва ихтиёриҳои халқӣ аз паси онҳо ҷангкунон ба пеш мерафтанд. Ниҳоят 4 августи соли 1922 (дар баъзе ҳуҷҷатҳо 14 август гуфта шудааст А.Р.) дар деҳаи Обдараи ноҳияи Балҷувон гумоштаи мамолики хориҷии онвақта мочарочӯӣ Анварпошо дар яке аз задухӯрди саҳт бо қувваҳои озодихоҳ кушта шуда, орзуву омоли худро ба гур бурд.¹

Барҳам додани мочарочӯ Анварпошо дар қаламрави Бухорои Шарқӣ, аз босмачиён озод намудани Уезди Хучанду Ёротеппа ва ағбаҳои Шахристону Обурдан, давраи ниҳоят тезутунди мубориза ба муқобили қувваҳои зидди соҳти шуравӣ асосан ба анҷом мерасад. Махсусан барҳам додани дастаҳои ниҳоят калони Анварпошо дар байни босмачиёни Фарғонаю вилояти Самарқанд саросемагию оворагиро ба миён меоварад. Ба ин вазъият чунин далелу асноди эътимодноки бойгонӣ шаҳодат медиҳанд. Масалан, дар зарфи моҳҳои август ва сентябри соли 1922 дар вилояти Самарқанд зиёда аз 2000 босмачӣ бо қурбошиҳо ва яроқҳои ҷангиашон ихтиёран ба ҷониби Ҳокимияти Шуравӣ гузаштанд.² Танҳо дар уезди Самарқанд аз 15 июл то 10 сентябр ба ҷониби Ҳукумати Шуравӣ қурбошӣ Баҳром, юзбошиҳо (сотники А.Р.) Исломча, Шаҳриёр, Зиёваддин, Очилча, Махсум ва Махсумча ихтиёри гузаштанд. Ҳамагӣ 525 босмачӣ бо 371 туфанг ва таппончаи ҳаргуна соҳт ихтиёран ба тарафи Ҳокимияти Шуравӣ гузаштанд.³

Дар водии Зарафшон босмачиҳо танҳо дар бекигарии Мастчоҳ ва баъзе қурбошиҳо, ки пас аз шикасти саҳт аз тарафи қувваҳои Артиши Сурх ва милитсияҳои ихтиёрии уездҳои Ёротеппаю Хучанд ба ин ҷо паноҳ ёфтанд, монда буданду халос, ки онҳо аллакай характери сиёсӣ надоштанд. Инро ҳуҷҷатҳои маърузаи ҳисоботи кумитаҳои вилоятӣ ва

¹ Ниг. М. Эркаев. Асари номбурда, С. 368.

² Бойгонии КМ ҲК Ҷумҳурии Ўзбекистон. ф. 68, р. 1, д. 370, в. 1.

³ БД вилояти Суғд. Ф. 44, «е», р. 1, д. 19, в. 141.

шаҳрии вилояти Самарқанд дар конференсияи V111 хизбӣ, ки моҳи март соли 1923 доир гардид, шаҳодат медиҳад. Дар маъруза аз ҷумла гуфта шудааст: «Босмачиҳо торумор карда шуда, дар ҳолати бетартибӣ қарор доранд. Аҳоли ба тарафи Ҳокимияти Шуравӣ гузашт. Ба ғайр аз бекигарии Мастчоҳ ҳамчун лонаи босмачиён, вилоят дар вақти киштуқори баҳории соли 1922 аз босмачиён озод аст».¹

Барои он ки пушту паноҳ ва лонаи дастаҳои босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бекигарии Мастчоҳ барҳам дода шавад, ташкилотҳои хизбиву шуравӣ чандин чорабинӣ андешиданд. Масалан, 15 августи соли 1922 кумитаи инқилобии Ёротеппа комиссияи Ҷавқулода доир ба муборизаи зидди босмачиён барпо кард, ки дар ҳаёти он: аз кумитаи инқилобӣ Чура Зокиров (раис); аз қисмҳои Артиши Сурх сарвари бригадаи савораи 32 Иванов ва роҳбари сиёсии он Тихомиров; аз отряди ихтиёрии халқӣ Абдуқодир Раҳимбоев; ва намоёнда аз қозиҳои маҳаллӣ дохил шуданд.²

Инчунин 2-4 сентябри ҳамин сол пленуми васеи кумитаи вилояти Самарқанди хизби коммунистии Туркистон доир гардид. Масъалаи асосӣ ин барҳам додани босмачигарӣ дар вилоят мавриди муҳокимаи ҷиддӣ қарор гирифт. Дар пленум зикр карда шуд, ки қисми босмачиёне, ки дар задухӯрдҳои қалбӣ шикаст дода шуда буданд, бо қўрбошиён дар Мастчоҳ пинҳон шуданд, метавонанд аз хурдтарин имкониятҳо истифода бурда, боз ҷангро сар кунанд.³ Пленум зарур донист, ки минбаъд ба муқобили боқимондаи дастаҳои босмачиён бо қувваи Артиши Сурх, милитсияи ихтиёрии халқӣ ва аз тарафи дигар бо ҷалби меҳнаткашони азият кашада ҷанги беамон бурда шавад.⁴

¹ Бойгонии КМ ҲК Чухурии Ўзбекистон, Ҷ. 68, р. 1, д. 370, в. 1.

² Д. Зокиров. Мири Мастчоҳ ва босмачигарӣ. Дар китоби Инқилоб дар Осиёи Миёна. Сталинабад– Самарқанд, 1931, С.212.

³ Жур. «Коммунист». Органи кумитаи марказии хизби коммунистии Туркистон, №7-8 август– сентябри соли 1922, С.176.

⁴ Жур. «Коммунист». Органи кумитаи марказии хизби коммунистии Туркистон, №7-8 август– сентябри соли 1922, С.176..

5). Маҳв намудани ба ном «бекигарии Мастчоҳ». Ба охир расидани ҳаракати босмачигарӣ дар Тоҷикистони шимолӣ.

Барҳам додани гумоштаи мамолики хориҷӣ ва мочароҷӯ Анварпошо, душмани ғаддори меҳнаткашони Осиёи Миёна, аз ҷумла имрӯза Тоҷикистон, ташкилотчии сӯйқасди қувваҳои муттаҳидаи зидди Ҳокимияти Шуравӣ, ғалабаи тамоми қувваҳои инқилобӣ ба ҳисоб мерафт. Чунин ғалаба яке аз омили тақдирсозии дар кишвар мустаҳкам гардидани Ҳокимияти Шуравӣ гардид. Аммо бо торумори Анварпошо муборизаи зидди босмачиён дар қаламрави Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон ва махсусан ноҳияҳои кӯҳии он то охир ба итмом нарасида буд. Қувваҳои дохилӣ ва хориҷӣ тамоми имкониятҳоро истифода мебарданд, то ки муборизаи зидди Ҳокимияти Шуравиро дар Осиёи Миёна идома диҳанд. Яке аз ташкилкунандагони сӯйқасдҳои зиддишуравӣ дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ ва интервенсияи ҳарбии хориҷӣ гумоштаи Франция Кастане дар ёддоштҳои худ изҳор карда буд, ки пас аз барҳам додани мочарои Анварпошо дар шаҳри Машҳади Эрон байни Англия ва собиқ амири Бухоро Саид Олимхон дар бораи муборизаи якҷоя ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ гуфтушунид ба имзо расида буд.¹

Ҳамон баъд аз барҳам додани мочароҷӯи Анварпошо моҳи августи соли 1922 собиқ амири Бухоро аз тарафдорӣ ва ёрии мамолики хориҷӣ истифода бурда, дар шаҳри Кобул маҷлиси тарафдорони худро даъват карда, дар он ҷо нақшаи нави муборизаи зидди Ҳокимияти Шуравиро муҳокима ва тасдиқ намуданд. Қарор дода шуд, ки барои бехатариро таъмин кардан маркази роҳбарии ҳаракати зидди инқилобӣ Афғонистон интихоб карда шавад. Вориси Анварпошо дар ин кор афсари турк Хоча Самибой (Салимпашо) таъин карда

¹ А.Х. Бобохочаев, асари номбурда, С.132

шуд.¹ Иштирокчиёни маҷлис ба қароре омаданд, ки баромади умумии қувваҳои аксулинқилобӣ дар Бухоро ва пас дар тамоми қаламрави Осиёи Миёна баҳори соли 1923 бояд оғоз ёбад.²

Ба ном вориси Анварпошо Салимпашо тирамоҳи соли 1922 бо дастаи худ аз сарҳад гузашта ба Қалъаи Хум ва баъд бо ёрии Эшон Султон ба Ғарм, ба назди Фузайл Махсум омад. Дар ин вақт Эшон Султон ва Фузайл Махсум дар вилояти Ғарм бо якдигар баҳри ба даст даровардани ҳокимият мубориза мебуданд, ки ин вазъиятро Салим айёрони ба манфиати хеш истифода бурд. Ў ба Фузайл Махсум ёрӣ расонд, то ки дар мубориза ба муқобили Эшони Султон, Шермуҳаммад (Кӯри Шермат А.Р.) ва дигар кӯрбошиён ғалаба намоянд. Дар натиҷаи иғвои Салим Эшони Султон ва бародараш Эшони Сулаймон ба дор кашида шуданд. Моҳи ноябри соли 1922 Фузайл Махсум Салимро ҳамчун вориси Анвар эътироф кард.³ Ҳамин тавр, Салим баҳор ва тобистони соли 1922 мавқеи худро дар қаламрави Бухори Шарқӣ як дараҷа мустаҳкам намуд. Ў ба ҳар мавзё намояндагони худро аз ҷумла ба Мастчоҳ, Самарқанд, Фарғона ва Бухорои Ғарбӣ фиристонда, бо босмачиён алоқа бастан.

Ба муносибати дар Бухорои Шарқӣ пайдо шудани Салим, дар Фарғона, вилояти Самарқанд ва махсусан дар ноҳияҳои болооби Зарафшон дар маркази аксулинқилобчиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бекигарии Мастчоҳ як дараҷа ҳаракати босмачигарӣ авҷ мегирад.

Дар натиҷаи авҷ гирифтани ҳаракати босмачигарӣ 22 моҳи октябри соли 1922 набарди Туркистон амр дод, ки маҷлиси доимии мубориза ба муқобили босмачиён дар Фарғона ва вилояти Самарқанд таъсис дода шавад. Дар бан-

¹ Ниг. «История таджикского народа», т. 111, кит. Якум, С. 120.

² Ниг. М. Эркаев. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963, С. 367.

³ Ниг. М. Эркаев. Барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шӯравӣ... , С. 282.

ди дуҷуми ин ҳуҷҷат зикр шуда буд: «Бо мақсади кору кирдори бо машварату самараноки сарварони ҳарбии вилоятҳо бо фаъолони ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ оид ба мубориза ба муқобили босмачиён дар маркази вилоятҳои Фарғонаю Самарқанд маҷлиси доимии мубориза ба муқобили босмачиён таъсис дода шавад...»¹ Дар назди маҷлиси доимӣ чунин вазифаҳо гузошта шуда буд:

1. «Вокиф будани ташкилоти ба муқобили босмачиён мубориза барандаро пурра таъмин кардан»;

2. «фаъолияти дигар ташкилотҳое, ки ин муборизаро пеш мебаранд: сарфармондеҳи Артиши Сурх, идораи ҳукумати шаҳрвандӣ, ташкилотҳои сиёсӣ, вакили ташкилоти ҷазодиҳандаи (ГПУ) ва милитсия;

3. ҳамфикрии кулӣ бо тамоми ташкилотҳое, ки фаъолиятшон ба муборизаи зидди босмачиён вобаста аст».²

Тирамоҳи соли 1922 он сарварони дастаҳои босмачиён, ки аз зарбаҳои қувваҳои инқилобӣ тоб наоварда ба Мастҷоҳ пинҳон шуда буданд, пас аз ба майдони муборизаи аксулинқилобиён баромадани Салимпашо бо якҷоягии босмачиёни беки ин ҷо Саид Аҳмадхуҷа кӯшишҳои охиринаи муборизаи зидди соҳти нави инқилобиро оғоз карданд. Зеро дар як муддати муборизаҳои саҳти отрядҳои Артиши Сурх, милитсияи халқӣ, онҳо дар паноҳгоҳи ҳамешагии ҳеш бекигарии Мастҷоҳ ғун гашта буданд.

Беки Мастҷоҳ Саид Аҳмадхуҷа бо Салим алоқаи зич ба-ста, умеде дошт, ки дар якҷоягӣ мавқеи қаблии ҳешро боз аз нав бармегардонад. Салимпашо ба Мастҷоҳ намояндагон ва дастурдиҳандагони ҳарбии худро бо мақсадҳои разилонаи зиддишуравӣ фиристод. Сарвари штаби қувваҳои ҳарбӣ дар Мастҷоҳ собиқ афсари Туркия Ҳоҷӣ Салим афсарони турк, ки дар «пойтахт»-и бекигарии Мастҷоҳ Обурдан манзил гирифта, худро чун фиристодагони Туркия ҳисобида, арз мекарданд, ки гуё онҳо аз зери ҳокимияти русҳо мусулмонони

¹ Б Д вилояти Самарқанд, ф.44, «С»,р.4, д.1, в.1.

² Дар ҳамон ҷой.

Туркистонро «озод» мекарда бошанд.¹ Аммо дар асл паҳнкунандагони ғояҳои кайҳо маълуми пантуркистӣ буданду халос.

Аз ҳисоби босмачиёни гурезаи ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва уезди Самарқанд шумории одамони бекигарӣ зиёд гашт, ки онҳоро бо озӯқа ва аспҳояшонро бо ем таъмин кардан лозим буд. Ин масъалаи иҷтимоиро кӯрбошӣ Холбута аз ҳисоби бераҳмона ғорат кардани молу анволи меҳнаткашони уездҳои Ўротеппа ва Қиззах ҳал мекард.² Бисёр молу анволе, ки дастаҳои босмачиёни Асрорхон, Турабек, Мирзо Юсуф ва дигарон, ки аз волости Искандар аз хонаву макони деҳқонони бе ин ҳам дар он замон камбағалу бенаво бо таври зӯрӣ ва таҳдид кашида гирифтаре ба бекигарии Мастчоҳ мебурданд.³ Холбута, ки дар Мастчоҳ пинҳон шуда буд, бо мақсади аз дастаҳои Салими турк ёрӣ ба даст даровардан ва аз ӯ маслиҳатҳо гирифтани бо шайкаш ба Бухорои Шарқӣ меравад.⁴

Босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, ки дар Мастчоҳ ғун шуда буданд, бо супориши беки он Саид Аҳмадхуча аз дур ҷойгир будани Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ истифода бурда, боз аз сари нав бо мақсади ҷазо додани кормандони Ҳокимияти Шуравӣ ғорат намудани мардум ва ба таври зӯрӣ ба дастаҳои ҷалб кардани ҷавонон моҳи ноябри соли 1922 ба деҳаҳои Хушекат, Зеробод, Искодар, Дар-Дар ҳучум карда, то ба деҳаи калонтарини волости Фалғар Урметан расиданд. 13 ноябри ҳамин сол босмачиён ба деҳаи Урметан ҳучум карданд. Аз ин ҷой онҳо зӯран аз мардум ғалладона ва моли зиёдеро гирифта ба Мастчоҳ фиристоданд.⁵ Ба ғайр аз ин кӯрбошӣ Мирзо Юсуф хост, ки ба дастаи хеш ҷавонро сафарбар намояд. Бо

¹ БД АС.ф. 28102, р.2, д. 147, в.17.

² БД АС.ф. 28102, р.2д.40, в.153.

³ Ниг. рӯзн. «Красная Звезда», 27 май соли 1923.

⁴ БД АС. ф. 28102, р.2, д. 137, в.145.

⁵ БД АС.ф. 28102, р.2, Д.120, в.7.

хамин мақсад мардумро ғун карда, ба онҳо чунин мурочиат намуд: «Ман ҳамаи ҷавонони ин деҳаро ба дастаи хеш сафарбар мекунам...»¹ Аммо, ба ҷавоби амри ӯ деҳқонон рӯйрост изҳор намуданд, ки ҳеч гоҳ ба босмачиён мадад намерасонанд, зеро ҳамаи онҳо тарафдори Ҳокимияти Шуравиянд, агар лозим шавад ҷони худро барои ин ҳокимият фидо хоҳанд кард, ки чунин рафтори деҳқононро кӯрбошӣ интизор набуд.² Мирзо Юсуф ҳис кард, ки тамоми аҳолии ин деҳа метавонад ба ӯ зарба зананд ва аз ин вазъият тарсида ба ҳеч кас ҷазо доданро раво надониста изҳор кард: «Хуб ман рафта бо Мирзокалонамон (бо бек А.Р.) гуфтушунид карда боз ба ин ҷо бармегардам. Дар он вақт тамоми шумоёнро то якто монданатона қатл мекунам, чунки шумоён вучуд доштани беки мустақили моро ба инобат намегиред.»³

Дере нагузашта ба ёриву мадади аҳолии ҷабрдида аз ҳучуму ғоратгарихои доимии босмачиён дастаи Артиши Сурх ва милитсияи халқии Панҷакент расида омаданд. 22 декабри соли 1922 дастаи Артиши Сурх бо якҷоягии милитсияи халқӣ, ки онро комиссари ҳарбии Панҷакент Михаил Вавилович Триполский роҳбарӣ мекард, шайкаи 250 нафараи яроқноки босмачиёнро зада дур кард.⁴

Дар хамин маврид Холбута аз Бухорои Шарқӣ баргашт ва 10 декабри соли 1922 ӯ бо дастаи 800 нафара ба райони Ёротеппа гузашт.⁵ 11 декабр кумитаи ҳизбии ноҳияи Ёротеппа ба кумитаи ҳизбии уезду шаҳрии Хучанд (ҲКТ) ахбор дод: «Бо сабаби дар ноҳия пайдо шудани дастаи Холбута ва афзудани ҳаракати босмачиён, ҳама қорҳо монд, зеро аз 10-уми декабр тамоми аъзоёни ҲКТ ва армияи даъватшудагон ба ҳолати қазарма (Истикоматгоҳи аскарон А.Р.) гузаронида шуданд...»⁶

¹ Дар ҳамон ҷой.

² БД АС.ф. 28102, р.2, д. 120, в.7..

³ БД АС.ф. 28102, р.2, д.120,в.7.

⁴ БД АС Ф. 803,р.1.д.3, в.9.

⁵ Дар ҳамон ҷой. Ф. 7, р.2, д.261, в. 452.

⁶ БҲ ТНТ ф.5337,р. 1,д 275, в. 69.

Дастаи босмачиёни Холбута мардумро ғорат карда декононро бераҳмона шиканча дода, махсусан кормандони хизбиву комсомолиро ба ҳалокат мерасонданд. Онҳо дар деҳаи Ғонҷӣ котиби кумитаи иҷроия Мамадшарифро ваҳшиёна ба қатл расонида, раиси кумитаи иҷроия Чумъаназар Кулдошбоевро бо худ гирифта бурданд.¹

Дастаи Холбута бо бригадаи савораи 32-ум рӯ ба рӯ гардида, отряди Артиши Сурх се рӯз бо дастаи аз лиҳози шумора бартарӣ доштаи ин хоини халқ қаҳрамонона чангид. Ба ёрии бригадаи 32-уми савора 15 декабр ба Ўротеппа полки 4-уми савораи Актюбинск бо сарвари Б.Я.Левинский ва полки 5-уми савораи Бегалинск бо сарвари В.И. Символиков омада, ба дастаи босмачиёни Холбута зарбаи сахт доданд.²Пас аз он Холбута боз ба Мастчоҳ пинҳон шуд.

Дар шароити саҳти кӯҳӣ аскарони сурх шучоат ва қаҳрамонӣ нишон доданд. Дар ин задухӯрд махсусан аскарони бригадаи 32-уми савора ва 63 ва 64-уми полки савора хизмати зиёде каданд. Ба муносибати дар сарҳади ноҳияи Ўротеппа барҳам додани босмачиёни Холбута кумитаи иҷроияи Ўротеппа ба қисмҳои Артиши Сурхи номбурда раҳматнома фиристонд. Дар ин раҳматнома аз чумла гуфта шуда буд: «...Қаҳрамонӣ ва ғалабаи шумо, махсусан дар рӯзҳои барои Ўротеппа вазнини 10,11 ва 12 декабри соли 1922 ҳама вақт дар хотираи деҳқонон ва коргарон нақш баста, дар таърихи Туркистон сабт хоҳад шуд.»³

Аз номи кумитаи иҷроияи Ўротеппа ба полки савораи 63 ва 64-ри дивизияи 11-уми савора бо байрақ ва тухфаҳо барои дар участкаи ҳарбии Ўротеппа ба муқобили босмачиён қаҳрамони нишон додан супорида шуд.⁴

Охири соли 1922 ва ибтидои соли 1923 қариб тамоми дастаҳои босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ба

¹ БД АС.ф. 28102, р.2, д.51, в. 75.

² Ниг. Я. А. Мелкумов. Туркистанцы. М., 1960, С. 138.

³ БД вилояти Суғд. Ф.41,р.1,д,63, в. 75.

⁴ БД вилояти Суғд. Ф.41,р.1,д,63, в. 77.

зарбаҳои қисмҳои Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ тоб наоварда чун ҳарвақта барои ҷони хешро халос кардан ба Мастчоҳ пинҳон шуданд. Масалан, дар рӯзҳои аввали моҳи январи соли 1923 аз уезди Хучанд кӯрбошӣ Қобили қирғиз бо дастаи 45– 50 нафараи саворагон ба Мастчоҳ рафта, ба дастаи кӯрбошӣ Холбутта, ки солҳои дароз бо босмачиёни худ дар уездҳои Ўротеппа ва Хучанд ғоратгариву бедодгариҳо карда, чандин коммунистону комсомолон ва кормандони фаъоли шуравиро ба марг расонида буд, ҳамроҳ мешавад.¹

Дастаи босмачиёни беки Мастчоҳ ва кӯрбошӣ Холбута дар шароитҳои барояшон қулай қувва ҷамъ карда, ба ғайр аз ноҳияи Ўротеппа, инчунин ба манбаъҳои саноативу стратегии Тоҷикистони шимолӣ чун конҳои «Шӯроб» ва «Сулукта» ҳуҷум карда, ба ҷараёни истехсолот шикаст доданӣ мешуданд. Аммо ҳар дафъа ба босмачиён муяссар намегардид, ки ба ин объектҳо зада дароянд. Ба муқобили босмачиён отряди ихтиёрии қирғизҳо ва гурӯҳи зарбдори корғарии ин конҳо қаҳрамонона мубориза мебуданд. Пас аз зарбаҳои ҷонкоҳонаи қувваҳои инқилобӣ босмачиён ноумед шуда, боз ба бекигарии Мастчоҳ мегурехтанд.²

Дар ҳамин муддат дастаҳои босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ба як мавзеи танги Мастчоҳ ғун мешаванд. Ин вазъият ба он оварда мерасонад, ки босмачиён дар фасли зимистони сарди кӯҳистон ба хӯрокворию еми асп дармемонанд. Аммо тамоми деҳаҳои волостҳои ба Мастчоҳ наздики Фалғар ва Искандар тамоман аз хучуми ғоратгаронаи босмачиён ҳолӣ гашта буданд. Барои аз ин душворӣ дар фасли зимистон баромадан кӯрбошиҳои босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бо беки Мастчоҳ машварат карда, ба хулосае омаданд, ки ягона илоҷ штаби отряди Артиши Сурхи шаҳри Парҷакентро забт карда, сипас шаҳро

¹. БД АС.ф. 28102, р.2, д.147, в. 18.

²Рӯзн.» Пролетарий», 17 январи соли 1923.

хамачониба ғорат намоянд.¹Бо мақсади ин амалиётро босамар ба анҷом расонидан аксулинқилобиёни бекигарии Мастчоҳ бо босмачиёни гирду атрофи Самарқанд, ки Очил кӯрбошӣ сарварӣ мекард, алоқа бастанд.²

Бо ҷунин мақсад ибтидои моҳи январӣ соли 1923 дастаҳои сершумори босмачиён, бо роҳбарии кӯрбошиҳо Холбута, Асрорхон, Мирзо Юсую ва Нусратшоҳ ба ҷониби шаҳри Панҷакент ҳаракат намуданд.³Дар роҳ онҳо деҳаҳои Варзи Манор, Хушекат, Искодар ва Вешкантро ишғол карданд. Дар ин вақт дар деҳаи калонтарини волости Фалғар Урметан эскадрони 2-юми полки 3-юми савора ҷойгир буд. Барои дар ихтоси босмачиён, ки аз лиҳози шумора аз ин қисмҳо якҷанд маротиба зиёд буданд, намондан эскадрони 2–юм 3 январӣ соли 1923 ба деҳаҳои Вешист ва Оғалак дар интизори қувваҳои нави мадад ақиб нишаст. Пас аз омадани ёрӣ дар деҳаҳои Дашти Қозӣ ва Вота ба мудофия гузашт. Деҳаи Урметан аз ҷониби босмачиён ишғол карда шуд ва пагоҳии 6 январ ба ҷониби эскадрони 2-уми полки савора ҳаракат намуданд. Баъди ҷанги 12 – соата ба босмачиён муяссар гашт, ки деҳаи Дашти Қозиро ишғол намоянд. Полки савора ба деҳаи Мимдона ақибнишинӣ кард.⁴

Инҷунин бо мадади эскадрони 2-ум аз Самарқанд ба шаҳри Панҷакент эскадрони 1-уми полки савора расида омад.⁵8 моҳи январӣ соли 1923 эскадрони 1 ва 2-уми полки 3-уми савора бо дастгирӣ ва мадади ҳамҷонибаи деҳқонони аз дастӣ босмачиёни ғоратгар солҳо азобу шиканча кашида, дар деҳаҳои Вотауи Дашти Қозӣ босмачиёнро саҳт шикаст доданд. Дар натиҷа дастаҳои ғоратгар пас аз талафоти зиёд ба деҳаи Урметан ақибнишинӣ карданд. Дар ин задухӯрд онҳо 150 нафар ва зиёда аз 40 аспро талаф доданд.⁶ Қӯрбо-

¹БД АР.ф. 803, р.1, д.11, в. 148.

²Б Д вилояти Самарқанд, ф.65,р.1, д.15, в.62.

³БД АС.ф. 803, р.1, д.11, в. 148.

⁴БД АС.ф. 803, р.1, д.3, в. 18.

⁵БД АС.ф. 803, р.1, д.11, в. 128.

⁶Рӯзн.»Красная звезда», 27 январӣ соли 1923.

шиҳо Ниёз Ниёзов, бародари Холбута Қаландар асир гирифта шуда, қўрбошии Фарғона Туйчӣ сахт яродор гашт.¹

Баъди якчанд рӯз босмачиён дастаҳои худро пурра карда, бори дигар ба деҳаҳои Вота ва Дашти Қозӣ, ки дар он ҷо 200 нафар отряди Артиши Сурх камин гирифта буд, ҳучум намуданд. Артиши Сурх якчанд рӯз ба ҳучуми босмачиён истодагарӣ кард ва вақто ки 15 январ аз Самарқанд ба ёрии онҳо эскадрон бо 2 пулумёт расида омад, онҳо ба ҳучум гузаштанд.²

Бо ҳамин кӯшишу умеди навбатии босмачиён барои ба даст овардани деҳаҳои Вота ва Дашти Қозӣ, сониян ба шаҳри Панҷакент ҳучум намудан барбод рафт.

Баъд аз шикасти сахт дар задухӯрдҳои деҳаҳои Вотаю Дашти Қозӣ беки Мастчоҳ Саид Аҳмадхуча боз хост, ки бо роҳи зӯриву таҳқир ба муқобили қувваҳои инқилобӣ аҳолии волости Фалғарро сафарбар намояд. Дар ин хусус хабари раиси кумитаи инқилобии волости Фалғар Муллоҳаким Аминов ба ташкилотҳои болоии уезди Самарқанд, аз 15 январи соли 1923 шаҳодат медиҳад, ки дар он зикр карда шудааст: «...наздики 600 нафар босмачиёни Мастчоҳ ба деҳаи Урметан омада, аз аҳоли молу маводи охиринашонро бо зӯрӣ гирифта...баъд огоҳ карданд, ки аз байни аҳолии Урметан дастаро ба муқобили Артиши Сурх сафарбар кардан лозим аст. Агар ба ин сафарбарӣ аҳолии Урметан розӣ нашавад, дар он сурат тамоми деҳа нест карда мешавад, ягон шахс аз аҳоли зинда нахоҳад монд...»³ Аммо, ин дафъа ҳам босмачиён натавонистанд бо роҳи зӯриву таҳдид мардуми деҳаи Урметанро ба дастаҳои ғоратгарона сафарбар намоянд. Даре нагузашта ба ёриву мадади аҳоли гурӯҳи Артиши Сурх ва милитсия халқӣ расида омада, онҳоро аз ҷанголи душманони халқ раҳой намуданд.

Моҳҳои январ ва феввали соли 1923 ин қувваҳои

¹ БД АС, ф. 28103.2, д. 73, в. 19.

² БД АС, ф. 803, р. 1, д. 11, в. 149.

³ БД АС, ф. 803, р. 1, д. 11, в. 148.

инкилобӣ тавонистанд қариб тамоми деҳаҳои волостҳои Фалғар ва Искандарро аз асорати дастаҳои босмачиён озод намоянд. Дар ҳамин давра ба отрядҳои Артиши Сурх ва милитсияи халқии шаҳри Парчакент деҳқонони волостҳои Фалғару Искандар ёри расониданд. Дар вақти ақибнишинӣ роҳу купрукҳое, ки дар он шароити саҳти кӯҳистон бо сад азобу укубат ва арақи чабини хеш мардуми меҳнаткаш бунёд карда буданд, босмачиёни ғаддор вайрону валангор карданд. Барои он, ки қувваҳои инкилобӣ муборизаи зидди босмачиёноро идома диҳанд, ба меҳнаткашон лозим омад, ки дар муддати кӯтоҳ роҳу купрукҳои валангорро барқарор кунанд. Масалан, вақто ки дар деҳаи Мимдона отряди Артиши Сурх аз ҷониби дастаи зиёди босмачиён ба ихота гирифта шуда буд, деҳқони деҳа Алӣ Усмонов вақтро аз даст надода, аспакӣ ба Панчакент рафта, вазъиятро ба командири эскадрон бо тафсил фаҳмонда дод: «Ду шабона рӯз 28 нафар чанговарони Лобов (сардори взвод А.Р.),– навиштааст яке аз муборизони зидди босмачигарӣ дар Осиёи Миёна Я.А. Мелкумов,-ба ҳучуми босмачиён истодагарӣ намуданд. Дар ҳамин вақт ягон аскар мижа таҳ накардааст. На обу на хӯроқӣ вучуд надошт. Вақто ки эскадрон аз Панчакент расида омад, дар взвод дар ҳар як винтовка 2-3 патрон монда буду халос. Ҳамин тавр, ба туфайли рафтори фидокоронаи деҳқон Алӣ Усмонов чанговарони Лобов начот дода шуданд.»¹

Дар деҳаи Дашти Қозӣ 6-уми январӣ соли 1923 дар вақти задухӯрди зидди босмачиён пулумиётчиҳои Артиши Сурх Орлов саҳт чароҳат гирифт. Ба мадади ӯ деҳқонон Исмоил, Ҳаким, Саидкул, Абдухалил фавран расида омада, чароҳаташро бо салла ва ҷомашон баста, бурда дар хонаи Исмоил пинҳон карда, ёриҳои аввали тиббии халқӣ расониданд, то ки ба чанголи босмачиён наафтад. Шабона Орловро деҳқонон Абдулазиз ва Бурҳон Паҳлавон ба Панчакент бурда, ба пункти тиббӣ супориданд.²

¹ . Я. А. Мелкумов. Асари номбурада, С.142.

² Ниг. ба рӯзномаи «Зарафшон», 5 июни соли 1962.

Дар ин ҷанги зидди босмачиён отряди ихтиёрии Исмоил Кузиев, Ҷурабой Кенчаев, Усмон Оқбуттаев, Қаюм Халилов, Чалол Гулбоев, Расул Кенчаев ва дигарон диловарию шуҷоат нишон доданд. Дар ҷанги деҳаҳои Вотаю Дашти Қозӣ зидди босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва бекигарии Мастчоҳ на танҳо ихтиёриён, балки қариб тамоми аҳолии деҳаҳо иштирок варзиданд.

Бисёр деҳқонон дар бораи маълумоти душман, ҷойгиршавии он, шумора ва мақсадҳои ахборот гирифта, ба отряди Артиши Сурх ва отряди ихтиёрии милитсия сари вақт мерасониданд. Фаъолияти гурӯҳи разведкачиёни аҳолии маҳаллӣ махсусан охири соли 1922 ва аввали соли 1923 пурзӯр мешавад. Зеро дар ин вақт тайёрии экспедитсияи ҳарбӣ ба муқобили босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ, ки дар Мастчоҳ ғун шуда буданд ва бекигарии он мерафт, доир ба мақсаду мароми онҳо маълумотҳои аниқу равшан зарур буд. Чунин гурӯҳҳои разведкачиён қариб дар тамоми деҳаҳои волостҳои Фалғару Искандар амал мекарданд. Дар гурӯҳи разведкачиёни деҳаи Урметан Юлдош Ҷумъаев, Қодир Қурбоннов, Мирзоёр Холиқов, Зулфон Қурбоннов, Қулмаҳмад Шоибов ва дигарон шомил буданд. Онҳо корҳои хавфнокро бо сарвари раиси кумитаи инқилобии волости Фалғар Муллоҳаким Аминов мебуданд.¹

Гурӯҳҳои разведкачиён аз байни деҳқонон дар бисёр деҳаҳо аз ҷумла Вешкент, Дар-Дар, Хушекат, Варзи Манор, Зосун, Сангистон, Шаватки Поён, Шаватки Боло, Вешаб, Шамтуч ва ғайра кор мебуданд. Аз байни разведкачиёни диловару шуҷоатманд метавон номҳои Муллоодина Турсунов, Қозӣ Олим, Муллораҷаб Хучмаҳмадов, Ориф Солиҳов, Холиқ Обидов, Арбоб Сарҳадовро ба забон гирифт.

Охири соли 1922 ва аввали соли 1923 дар давраи тайёрии ҳуҷуми умумии зидди манбаи аксулинқилобии Тоҷикистони

¹Аз хотираҳои иштирокчиҳои зидди ҳаракати босмачигӣ. М. Шомаҳмедов, аъзои ҳизби коммунистӣ аз соли 1927. Дастхат дар дасти маллифи китоб маҳфуз аст.

шимолӣ бекигарии Мастчоҳ дар тамоми волостҳои болооби Зарафшон отрядҳои ихтиёрии халқӣ ва лашкари халқӣ ташкил ёфтанд. Масалан, дар шаҳри Панҷакенту волостҳои Офтобрӯяву Киштуд отрядҳои ихтиёрӣ ташкил ёфтанд ва иштирокчиёни ғаёли онҳо Яҳё Аминов, Исрофил Бобочонов, Бобокалон Ҷурабоев, Қудрат Умаров, Мирбой Аевзов, Абдулло Раззоқов, Василий Ястребев, Худойдод Баракаев, Раззоқ Ҳақназаров, Қудрат Баракаев, Нуралӣ Раҳмонқулов, Ҷураев Бобокалон ва дигарон дохил мешуданд.¹

Ба ёриву мадади меҳнаткашони болооби водии Зарафшон дар мубориза ба муқобили дастаҳои босмачиён баҳори соли 1923 гурӯҳҳои милитсияи халқӣ ва гурӯҳҳои ихтиёрии халқии уезди Хучанд ва ноҳияи Ёротеппа расида омаданд. Масалан, дар мубориза ба муқобили босмачиёни дар Мастчоҳ ғун шуда, отряди ихтиёрии халқии Хучанд бо сарвари Абдулқодир Раҳимбоев, ки ба аксулинқилобчиён зарба зада буд, роҳбарӣ мекард. Иштирокчиҳои ҷанги шаҳрвандӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ Абдусаттор Шерматов дар хотираҳояш аз ҷумла гуфтааст: «Ин отряд дар муборизаи зидди дастаи босмачиёни Машраб, Абдулаҳад Махсум, Турдӣ, Норқузӣ, Холбута, Аҳмадхуча, ки дар уезди Хучанд тохту тоз мекарданд, ғаёлона ширкат варзида буд.»²

Дар мубориза ба муқобили босмачиёни бекигарии Мастчоҳ ва Холбута баҳори соли 1923 отряди ихтиёрии Ёротеппа бо сарвари Бобо Содиков, Юсуфҷон Насриддинов, Эшонқул Рачабов ва дигарон часуриву диловарӣ зоҳир намуданд.

Бо ҳамин охири соли 1922 ва ибтидои соли 1923 меҳнаткашони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бо якҷоягии отрядҳои Артиши Сурх ба муборизаи зидди қувваҳои аксу-

¹ Рузн. «Маориф ва маданият», 2 ноябри соли 1963.

² « За властью советов в Таджикистане», Воспоминания участников революции и борьбы с басмачеством, С талинабад 1958 год С.48.

линкилобӣ бархестанд. Баҳори соли 1923 барои тамоман барҳам додани босмачиёни бекигарии Мастчоҳ, ки якчанд сол волосту деҳаҳои Тоҷикистони шимолиро на танҳо ғорат карданд, ичунин вайрону валангор намуданд, тамоми шароит муҳаё гардид.

Дар ҳамин муддат қисмҳои Артиши Сурх дар Бухорои Шарқӣ ба муқобили дастаҳои босмачиёни намояндаи Туркия Салим, ки баъд аз торумори гумоштаи мамолики хоричӣ Анварпошо дар ин ғӯшаи имрӯзаи Тоҷикистон ба дастаҳои босмачиён бо мақсади барҳам додани Ҳокимияти Шӯравӣ роҳбарӣ мекард, муборизаи шадид мебурданд. Моҳи марти соли 1923 дастаи Салимпашо дар вилояти Қарши ба шикасти сахт дучор гашт. Салим роҳи гурезро пеш гирифта, ба воситаи Деҳнав худро ба Келиф гирифт ва дар он ҷо низ ба шикасти дучор шуд. Боқимондаи дастаи ӯ дар зери фишори қувваҳои инқилобӣ ақибнишинӣ карда, ба ду қисм тақсим мешаванд. Қисми онҳо ба босмачиёни бекигарии Мастчоҳ ҳамроҳ гашта, қувваҳои асосии даста ба водии Ҳисор бармегарданд.¹

Дар ҳамин вақт дастаи босмачиён бо сарвариин беки Мастчоҳ Саид Аҳмадхуча, Холбута, Асрорхон, Нусратшо, Турабек ва Мирзо Юсуф моҳи феврал то охири моҳи марти соли 1923 чандин маротиба кӯшиш ба харҷ доданд, ки муҳосираи Артиши Сурхро раҳна карда, ба сӯи Панҷакент ҳаракат намоянд, вале ҳар вақт ин амалиёти онҳо бенатиҷа анҷом меёфт.

Ниммаи дуҷуми моҳи феврари соли 1923 дар назди деҳаи Зосунӣ волости Фалғар байни отряди Артиши Сурх, милитсияи халқии шаҳри Панҷакент ва дастаи босмачиёни Мастчоҳ задухӯрди сахте ба вуқӯъ омад. Дар натиҷа қурбошӣ Мирзо Юсуф кушта шуда, қурбошӣ Нусратшо қароҳати марговар гирифт.²

¹ Ниг.М.И. Эркаев. Асари номбурда,С. 286-287.

² АД АС, ф. 803, р.1, д.1, в.123; рӯзн.»Красная звезда»27 феврари соли 1923.

Беки Мастчоҳ аз ҳучуми бомуваффақиятонаи Артиши Сурху милитсияи халқӣ ва ёрии ҳамаҷонибаи деҳқонони волостҳои болоби Зарафшон ба тарсу ваҳм афтада, барои расонидани ёрӣ ба сарварони босмачиёни Бухорои Шарқӣ муроҷиат намуд. Дар натиҷа моҳи март соли 1923 аз Бухорои Шарқӣ ба воситаи ағбаи Анзоб ба Мастчоҳ 3 дастаи босмачиён ворид гаштанд.¹ Инчунин бо супориши Салимпшо аз Қаротегин ба Мастчоҳ дастаи босмачиёни қурбошии Марғелон Тохтасум Махсум бо шумораи 70 одам² ва аз Фарғона дастаи босмачиёни Исломкул бо шумораи 120 одам ба Мастчоҳ омаданд.³

Босмачиён ба таври зӯрӣ барои таъмири роҳу купрукҳо деҳқонони меҳнаткашро сафарбар мекарданд, то ки онҳо тавонанд бе мамониат ба Мастчоҳ ворид шаванд. Масалан, босмачиёне, ки аз Бухорои Шарқӣ ба сӯи Мастчоҳ ҳаракат мекарданд, дар яке аз деҳаҳои водии Яғноб барои тоза кардани роҳ аз барфу ях бо таври зӯрӣ 100 нафар сокинонро ба қор дароварданд.⁴ Босмачиён аз Бухорои Шарқӣ ба Мастчоҳ хӯрокворӣ ва хошок меоварданд. Ҳамин тавр, беки Мастчоҳ баҳори соли 1923 бо ёриву мадади босмачиёни Бухорои Шарқӣ ва Фарғона дастаҳои худро гӯё «пурқувват» карда бошад. Аммо ба мавҷудияти бекигарӣ рӯзҳои башумор монда буд.

Зимистони соли 1922 ва ибтидои соли 1923 ташкилотҳои хизбиву шуравӣ ва сарварони Артиши Сурх нақша ва тайёриҳои ҳамаҷонибаи барҳам додани ба ном бекигарии Мастчоҳро дида баромаданд. 18 феввали соли 1923 маҷлиси садорати кумитаи иҷроияи вилояти Самарқанд доир гардид. Дар маҷлис телеграммаи сарфармондеҳи ҷабҳаи Туркистон доир ба тайёр кардани хӯрокворӣ ва ему хошок дар ноҳияи

¹ БД АС, ф. 803, р.1, д.11, в.305 .

² Дар ҳамон ҷой. Д.5., в. 279; рӯзн.»Красная звезда»24 апрели соли 1923.

³ А. Майер. Боевые эпизоды. Басмачество в Хорезме и Фергане, Маскваташкент, 1934, С. 71.

⁴ АД АС, ф. 803, р.1, д.11, в. 82.

Панчакент барои қисмҳои амакунандаи Артиши Сурх мавриди муҳокима қарор гирифт.¹

Садорати кумитаи иҷроияи вилояти Самарқанд қарор кард, ба шубҳаи вилоятӣ меҳнат супурда шавад, ки ба макони амалиёти Артиши Сурх, ки ба муқобили босмачиёни бекигарии Мастчоҳ равона карда шудааст, барои бурда расонидани хӯрокворию ему хошок 100 ароба чудо карда шавад.²

Аввали моҳи март соли 1923 конференсияи V111 хизби Коммунистии вилояти Самарқанд доир гардида чунин қарор қабул кард, ки дар он вазифаҳои зерин гузошта шуда буд:

«1. то баҳори соли 1923 тамоми боқимондаи дастаҳои босмачиён барҳам дода шавад.

2. дар байни омма ташвиқоту тарғиботи фош намудани босмачиёнро ҷоннок карда, онҳоро ба сӯи шууроҳо ҷалб бояд намуд.

3. дар он ноҳияҳое, ки муваққатан босмачиён гирифтаанд, шахсони беҳтарин, софу ба ташкилотҳои шуравӣ содиқро зиёд бояд кард.»³

Баҳори соли 1923 сарфармондеҳи ҷабҳаи Туркистон пас аз ҳамаҷониба таҳлилу тадқиқ намудани нақшаи умумии мутобиқати ҳаракати барҳам додани босмачиёни Бухорои Шарқӣ, ки сарварони ин дастаҳо қўрбошиҳо Салим, Иброҳимбек ва Фузайл Махсум буданд, қабул намуд. Ба ин нақша инчунин барҳам додани дастаҳои босмачиёни водии Зарафшон, ки марказаш бекигарии Мастчоҳ маҳсуб буд, дохил мешуд. Мавҷудияти бекигарии Мастчоҳ барои ба воситаи ағбаҳо ба Бухорои Шарқӣ гузашта рафтани қисмҳои Артиши Сурх мамониат мерасонд. Мақсади ин нақша пас аз барҳам додани бекигарии Мастчоҳ ба воситаи ағбаҳо гуза-

¹ Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд, ф. 74,р.1,д.22, в. 220.

² Б Д вилояти Самарқанд, ф. 74,р.1,д.22, в. 220. .

³ Иқтибос аз мақолаи Х. Аминов. Разгром остатков контрреволюционного басмачества в Самаркандской области. В кн:Труды Самаркандского государственного университета им. А. Навои, новая серия вып. 125, Самарқанд, 1963, С.71.

шта, дастаи босмчиёни Қаротегинро барҳам дода, сипас ба отрядҳое, ки бо Фузайл Махсум чанг мекарданд, пайваст шудан буду бас. Аз ин рӯ, сарварони қисмҳои Артиши Сурх қарор доданд, ки коре карда аввали моҳи апрели соли 1923 мабдаи (очаг А.Р.) хавфноки аксулинқилобчиёни Осиёи Миёна – бекигарии Мастчоҳро барҳам дода, сипас ба сарҳади Қаротегин гузашта, дар он ҷо ҳам ҳаракати босмачигариро барҳам зад.

Барҳам додани бекигарии Мастчоҳро сарфармондеҳи ҷабҳаи Туркистон ба зиммаи корпуси тирандозии 13-ум гузошт. Ибтидои баҳори соли 1923 қисмҳои Артиши Сурх ва гурӯҳи ихтиёрии халқӣ мавқеи авваларо дар ағбаҳои Шаҳристону Обурдан ва сарҳади волостҳои Фалғар ва Искандарро ишғол намуданд.

Миёнаи моҳи март соли 1923 дар шаҳри Самарқанд маҷлиси командирони қисмҳои Артиши Сурх доир гардид, ки дар он командири корпуси 13-уми тирадозӣ Павлов нақшаи умумии амалиётро зикр кард ва вазифаи бурдани онро ба командири дивизияи 4-уми тирадозӣ Е.Н. Швецов супорида шуд. Сардори колонаи асосӣ комиссари ҳарбии шаҳри Панҷакент М.В. Триполский таъин гардид.¹

Баҳри амалӣ кардани амалиёт полки 4-уми савора, 2 эскадрони полки 17-уми савора, эскадрони дивизияи 4-уми тирандозӣ, 4, 7 ва 8-ум ротаи полки тирандозӣ ва взводи 4-уми батареяи кӯҳӣ ҷудо карда шуданд.² Тамоми асбобу анҷоми ҷангӣ ва хӯрокворӣ аз Самарқанд ба Панҷакент оварда шуда, аз он ҷо то ба Мастчоҳ ба воситаи аспу хари боркаш бурда мешуд. Дар баъзе ҷойҳои душворгузари кӯҳӣ тӯпҳои калон ба қисмҳо ҷудо карда, деҳқонони деҳаҳои гирду атроф, ки ба ёриву мадади Артиши Сурх омада буданд, ба пушт мебарданд.

Ба ёрии Артиши Сурх ҳизби коммунисти вилояти Са-

¹ « За властй Советов в Таджикистане», С. 141.

² БД АС, ф.110, р.4,д. 209, в.197.

марканд гурӯҳи коммунистон ва фаъолони шуравӣ, аз ҷумла Мулло Ҳаким Аминов, А. Абдуллоев, Яҳё Аминов ва дигаронро сафарбар намуд.¹

Коммунистони маҳаллӣ ва фаъолон дар рафти экспедитсияи ҳарбӣ ба вазифаҳои дар он ҳолат ниҳят муҳимро, яъне роҳбалад ва кошифро аз байни деҳқонони аз ҳама боваринок, шучоъ, маҳалро хело хуб медонистагӣ ва алоқачиёну мутғарчимонро тавсия медоданд. Дар байни онҳо Мирзо Шарипов, Қурбон Ҳочаев, Набӣ Каримов, Содиков Фатҳулло, Нор Боймаҳмедов, Ҷалил Каримов, Ёр Нормаҳмедов, Шукур Зарипов, Сангинов Бобо ва бисёр дигарон шомил буданд. Дар ҳучуми Мастчоҳ отряди милитсияи савора бо сарвари Ҳайдар Усмонов, отрядҳои ихтиёрии Чура Зокиров ва Бобо Содиков, низ ширкат варзиданд.²

Баъд аз тайёрии ҳаматарафа дастаҳои Артиши Сурх бо ҳамроҳии милитсияи халқӣ ва отряди ихтиёрии деҳқонон нимаи дуҷуми моҳи март соли 1923 ба муқобили дар Мастчоҳ сукунат доштаи босмачиёни ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ба амалёти ҳарбӣ шуруъ намуданд. Ин қисмҳо дар зарфи ду рӯз 100 километр роҳро ҷангунон тай карда, аз Панҷакент то деҳаҳои Рарзу Похуди волости Фалғар расида, он ҷойҳоро аз босмачиён абадан озод карда, Ҳокимияти Шуравиро барқарор намуданд.

Аммо босмачиён ҳангоми ақибнишинӣ то ҳучуми қувваҳои инқилобӣ дошта шавад, роҳу купрукҳоро вайрону валангор мекарданд. Босмачиён махсусан дар деҳаҳои Шаватки поён ва Шаватки боло, ки ҳамсарҳади бекигарии Мастчоҳ буданд, саҳт ба мудоғия гузаштанд. Дар рафти амалиёти минбаъдаи ҳарбӣ қисмҳои Артиши Сурх ба се гурӯҳ тақсим шуданд: асосӣ, даврзанӣ ва шимолӣ.³

Дар назди колони асосӣ вазифаи ба босмачиён қадқади дарёи Зарафшон зарбаи ҳалокатбор зада, деҳаи Рарз то

¹ Т.Х.Келдиев. Асари номбурда, С. 133.

² М.И. Иркаев. История гражданской войны в Таджикистане, С. 380.

³ БД АС, ф.803, р.1,д. 3, в.353.

деҳаи Обурданро озод кардан меистод. Сардори колонаи асосӣ комиссари ҳарбии шаҳри Панҷакент М.В. Триполский таъин гардида буд. Дар ҳайати ин гурӯҳ эскадрони 2-уми полки савораи 17, взводи 4-уми алоҳидаи батареи Туркистон бо 2 тӯп ва нимта отряди пиёдагард дохил мешуданд.¹

Қатори даврзананда бо сарвари М.А. Кузнецов аз як ротаи пиёдагард ва взводи алоҳидаи эскадрони саворагарди дивизияи тирандозӣ иборат буд. Қатори шимолӣ бошад бо роҳбарии Гришин дар ҳайати эскадрони якуми полки 4-уми савора ва ротаи саворагард бо 3 племёт ба воситаи ағбаи Обурдан вазифадор буд, ки ҳучум кунад.² Мувофиқи нақшаи пешакӣ кашида шуда, мебоист 2-уми апрели соли 1923 ҳар сеи ин қатора дар деҳаи Обурдан, ки «пойтахт»-и бекигарии Мастчоҳ буд, бо якдигар вомехӯрданд. Аз шаҳри Хучанд ба воситаи Ёротеппа 29 марти соли 1923 барои дар амалиёти ҳарбии зидди босмачиён ширкат варзидан ротаи якуми полки 12-уми савора дар ҳайати 100 одам ба роҳ баромад.³

Аз деҳаи Варзи Манор 28-уми марти ҳамин сол қисмҳои Артиши Сурх бо сарвари М.А. Кузнецов, ки дар ҳайати он инчунин 500 тоҷики кӯҳистон шомил буданд, ба пеш ҳаракат намуд.⁴ Қатори (колона) ҳарбӣ мебоист бо қадқади дарёи Фон, ба воситаи деҳаҳои Петӣ, Работ, Такфон, Анзоб сипас қадқади дарёи Яғноб то деҳаи Хишортоб ва ба воситаи ағбаи Дарғ ба Обурдан рафта мерасид. Тавре ки таҷриба нишон дод, тай намудани ин роҳ барои қисмҳои ҳарбӣ ва ихтиёриёни халқӣ ниҳоят душвории беҳамторо ба бор овард. Аввало, тамоми роҳу купрукҳо аз ҷониби босмачиён вайрону валангор карда шуда буданд. Ба ғайр аз ин табиати сахту роҳҳои душворгузари кӯҳистон ҳаракати қувваҳои инкилобиро ниҳоят душвор намуд.

Баҳри амалӣ кардани вазифаҳои ба пеш гузоштаи

¹ Дар ҳамон ҷой.

² Дар ҳамон ҷой.

³ БД АС ф.895, р.1, д. 30, в. 22.

⁴ Дар ҳамон ҷой. ф. 803, р.1. д.3, в. 294.

қисмҳои Артиши Сурх ба онҳо тоҷикони кӯҳистон, ки шароити табиати саркаши мавзёҳои баландкӯхро ба хубӣ ме-донистанд, ёриву мадади беандоза расониданд. «Қатора, – ба ёд оварда буд иштирокчи амалиёти ҳарбии зидди босмачиёни Мастчоҳ М.В. Триполский, – ба воситаи камари кӯҳи бо барф пӯшида ва ягон пай пиёдагард ба чашм намерасид, ба пеш ҳаракат мекард. Дар чунин вазъият тоҷикони кӯҳистон аз хатари ба ҷарӣ афтодан наҳаросида, пайраҳаи пиёдагардро дарёб карда, онро тоза мекарданд ва сипас қатора ба ҳаракат мебаромад.»¹

Тавре ки дар бола ишора рафт, дар назди қатораи асосии қисмҳои Артиши Сурх, милитсияи халқӣ аз босмачиён озод кардани деҳаҳои Шавадки Поён, Шаватки Боло ва Вешаб сипас ба дарунтари Мастчоҳ рафтани вазифа гузошта шуда буд.

Барои он, ки пеши роҳи қувваҳои инқилобӣ боздошта шавад, босмачиён купруки деҳаи Фалмаут, ки аз дарёи Зарафшон мегузашт, сӯзонданд. Барои барқарор кардани купрук ба ёриву мадади қисмҳои Артиши Сурх 500 нафар мардуми волости Фалғар гирд омаданд.² Бо ёрии ҷавраи мардуми волости Фалғар қисмҳои Артиши Сурх купрукро коршоям карда, тавонистанд ба деҳаи Фалмаут гузашта раванд.»Мардуми маҳаллӣ, – ба хотир оварда буд баъдтар М.В. Триполский, – аз хонаву дари худ берун баромада, ба сарфармондеҳ дар бораи ба аскарон ҷои хоб ва хӯроки бегоҳ додан таклифи шарқона менамуданд. Сипас онҳо моро бо ширҷой ва нони гарм зиёфат карда, бегоҳ хӯроки болазат доданд³».

31-уми март соли 1923 қисмҳои Артиши сурх бо якҷоягии милитсияи халқӣ ва дастгирии бевоситаи деҳқонони волостҳои Фалғару Искандар, ки солҳои тулонӣ дар зери зулму асорати босмачиёни ғоратгару бераҳм ва бешафқат монда

¹ За властї Советов в Таджикистане С. 143.

² БД АСР, ф. 803, р. 1 д. 3, в. 297.

³ За властї Советов в Таджикистане», С.146.

буданд, қад-қадӣ дарёи Зарафшон ба муқобили онҳо ҳучуми босуръату оташинро оғоз карданд.

Пас аз ҷанги шиддатнок босмачиён ба он тоб наоварда, ба деҳаҳои Вешаб ва Шамтуч ақибнишинӣ карданд, дар ин задухӯрд онҳо талафоти ҷонӣ ва молӣ доданд. Дар деҳаи Шаватки Боло қӯрбошии ашади ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ Холбута яродор шуд. Қувваҳои инқилобӣ деҳаҳои Шавадки Поён ва Шавадки Болоро абадан аз «ҳомии халқ» озод намуданд. Дар ҷангҳои озод кардани деҳаҳои Шавадки Поён ва Шавадки Боло сардори эскадрони 2-уми полки савораи 17-ум коммунист Спурел А. Я. шучоату истодагарӣ нишон дод. Ӯ эскадрони 2-ум, ки дар қатори пешсаф ҷойгир буд, ба ҳучум бурда, қувваи баргарӣ доштаи душманро зада дур кард. Худи командир Спурел А.Я. дар ҷанги деҳаи Шавадки Боло ҳалок гардид.¹

Босмачиён дар ҷараёни ақибнишинӣ муқобилияти саҳт нишон медоданд. Дар деҳаи Вешаб байни қувваҳои инқилобӣ ва босмачиён амалиёти ҳарбӣ беист ва бошиддат дар муддати 6 соат давом кард ва дар натиҷаи шучоату мардонагии аскарон ва санъати баланди кордонию роҳбарии командирон муқобилияти душман зада гардонида шуд. Дар ин муддат якҷанд босмачӣ кушта шуда, 150 нафари онҳо асир афтод.²

Қувваҳои инқилобӣ пас аз озод намудани деҳаи Вешаб деҳаҳои Устанак ва Шамтучро низ озод карда, сипас амалиёти ҳарбиро ба «пойтахти» бекигарии Мастҷоҳ Обурдан оғоз намуданд. Босмачиён ба ҳучуми ин қувваҳо тобу тоқат накарда «пойтахти» худ Обурданро саросемавор партофта ба ҷониби ағбаҳои Пакшифу Янгисабак фирор карданд. Қабл аз фирор босмачиён ва идеологҳои онҳо дар шахси руҳониён дар байни оммаи меҳнаткаши солҳо аз онҳо ҷабру ситам дода, ташвиқу тарғиби зиддинқилобӣ бурда, ҷунон вонамуд

¹ БД АС, ф. 895, р.1, д. 61, в.354; Рӯз. «Красная звезда», 4 майи С. 1923.

² Рӯз. «Пролетарий», 19 апрели С. 1923.

менамоянд, ки гӯё ин қувваҳо озодкунандагон не, балки душмани халқ мебошанд. Ва огоҳ мекунамд, ки баробари ба хоки Мастчоҳ қадам мондани онҳо тамоми зану мард, наврасону кӯдакон дар кӯху пӯшта бояд пинҳон шаванд. Дар ҳақиқат хангоми Артиши Сурх, милитсияи халқӣ ва дастаҳои ихтиёрии экспедитсия ба Мастчоҳ ворид гаштан, волост тамоман холӣ ва овози инсон шунида намешуд. Пеш аз озод намудани Мастчоҳ сарварони қувваҳои инқилобӣ аскаронро қатъиян огоҳ менамоянд, ки ягон осебе ба мардуми осоишта нарасад, то тавонанд ба онҳо аз ҳар лиҳоз ёриву мадад расонанд.

Пас аз чанд рӯзи воқеаҳои ҳарбӣ мардум ҳис карданд, ки ҳама ҷо тинҷиву амонӣ, он ташвиқу тарғиби зиддишуравии босмачиён куллан дуруғ ва тухмати маҳз аст, ҳама ба хонаву ҷои хеш баргашта, инқилобчиёнро бо нону намак пешвоз мегиранд. Ва ҳамин тавр, аз ибтидои моҳи апрели соли 1923 ба меҳнаткашони волости Мастчоҳ давраи осоиштаи ҳаёт, давраи қору фаъолияти фидокорона оғоз меёбад.

Якчанд муддат ба қувваҳои инқилобӣ лозим буд, ки ин гӯшаи дурдасти Осиёи Миёна, ки душманони ҳокимияти синфи коргару деҳқон ба лонаи душворгузари худ табдил дода буданд, аз боқимондаи гурӯҳҳои босмачиён тоза намоянд.

Баъди озод кардани Обурдан бекигарӣ барҳам дода шуда, аз нав Ҳокимияти Шуравӣ дар шакли кумитаи инқилобии волости Мастчоҳ барқарор гардид.

Баъди озод кардани Обурдан аз номи сарвари ҳарбии вилояти Самарқанд ва кумитаи инқилобии Мастчоҳ ба унвони Кумитаи Иҷроии Марказии Туркистон ва Шурои Ҳарбии Инқилобии набарди Туркистон бо чунин мазмун телеграмма фиристонида шуд: «Кумитаи инқилобии аз нав таъсис ёфта, Ҳокимияти Шуравӣ ва ҳизби коммунистиро табрик менамояд. Корнамоии Артиши Сурхро ба эътибор гирифта, боварии комил дорад, ки бо зарбаҳои пурзӯр дар рӯзҳои наздик ҳаракати босмачигарӣ дар Мастчоҳ барҳам дода мешавад.»¹

¹ Рӯз.»Красная звезда», 11 апрели соли 1923.

Дар навбати худ кумитаи ҳизбӣ ва комичроияи вилояти Самарқанд ба фармондеҳи ҷарбӣ Е.Н. Швецов ва кумитаи инқилобии Мастчоҳ бо чунин мазмун телеграмма ирсол намуданд: «Артиши Сурхро бо ғалабаи навбатӣ аз болои ошёнӣ тороҷгарони зиддишуравӣ дар қаламрави Осиёи Миёна – бекигарии Мастчоҳ табрик менамоем. Аз номи меҳнаткашони вилоят ба кулли командирон, коркунони сиёсӣ ва Артиши Сурхи участкаи ҷарбӣ салони пролетарӣ расонида хоҳиши умумии моро дар хусуси дар муборизаҳои бобарори аз босмачиён тамоман озод кардани волости Мастчоҳро низ гӯшрас кунед.»¹

Аз ҳаракати тезутунди қувваҳои инқилобӣ босмачиён дар ваҳму ҳарос афтада ҳатто дар вақти аз Обурдан гурехтан фурсат наёфтанд, ки захираи доруи милтиқ, яроқу аслиҳа ва лавозимоти ҷангиро ба худ гиранд ва ё нобуд кунанд. Баъд аз озод намудани Обурдан яроқу аслиҳа ва лавозимоти ҷангӣ ҳамчун ғанимат ба ихтиёри Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ гузашт. Дар ин хусус сардори қатори (колони) пешбаранда М.В. Триполский баъдтар чунин ба хотир овардааст: «Мо дар хонаи бек манзил гирифтем. Хона калон буда, дар он аспхона, пешайвони бодабада ва иморатҳои руи ҳавлӣ вучуд доштанд. На дуртар аз он устохонаи таҷҳизонидашудаи яроқу аслиҳабарорӣ ҷойгир буд. Дар паҳлуи он инчунин устохонаи тайёр кардани патронҳои винтовка амал мекард. Аз тарафи кӯча, муқобили ин устохонаҳо амборҳои захираи калони доруи милтиқ дида мешуд. Дар вақти тафтиш кардани хонаҳои ба манзилгоҳи бек наздик мо таҳхонае дарёфт кардем, ки дар он ҷо яроқу аслиҳа ва лавозимоти ҷангии истехсоли завод: патрон, винтовкаҳо ва запаси фаровони гранатҳои дасти истехсолоти мо ва хориҷӣ (англисӣ, испанӣ, италянӣ) буданд.»²

Босмачиён Обурданро шитобкорона гузошта, ба дарун-

¹ Рӯз. «Пролетарий», 14 апрели С.1923.

² За властй Советов в Таджикистане». С.147-148.

тари Мастчоҳ манзил гирифтанд. Дар назди кувваҳои инқилобӣ вазифаи тамоман барҳам додани боқимондаи босмачиён меистод. 3 апрел қатори даврзада (обходная колона) бо роҳбарии М. А. Кузнецов ба воситаи ағбаи Дарғ гузашта дар деҳаи Обурдан ба қатори асосӣ ҳамроҳ гардид. Пас артиши муттаҳида ва милитсияи халқӣ ба деҳаҳои болооби Мастчоҳ ҳаракат намуданд. Дар чараёни гурехтан аз зарбаҳои кувваҳои инқилобӣ босмачиён бо ҳар роҳу восита аҳолиро ба тарсу ваҳм андохта, амр мекарданд, ки деҳаҳоро ба ҳоли худ гузошта, дар кӯҳу пушта руст шаванд ва қисми коршоямашон ба онҳо роҳҳоро аз барфу тарма тоза карда диҳанд. Яке аз муборизони фаъоли зидди ҳаракати босмачигарӣ истиқоматкунандаи волости Мастчоҳ Бобо Ҳамдамов дар ин хусус дар ёддоштҳояш аниқу равшан зикр кардааст: «Сараввал босмачиён ба воситаи руҳониён ташвиқоти қабехонаи зидди шуравиро ба роҳ монда, умед доштанд, онҳоро аз омадани Артиши Сурх ба тарсу ваҳм андохта, барои ба кор баромадан маҷбур созанд. Аммо вақто ки ин нияту амали қасдкорона барбод меравад, босмачиён ба муқобили онҳо таҳдид, латуқӯб ва ҳатто қатлро раво диданд. Аз ин таҳдиду зӯроварӣ аксари деҳқонон ба кӯҳ гуреза шуданд, аммо ба босмачиён муяссар шуд, ки аҳолии дар деҳаҳои Падрох, Палдорак, Роғ, Деҳи Манор, Пакшиф ва дигар мондари маҷбуран дар шароити ниҳоят душвор даҳҳо километр роҳро тай карда, бо пойҳояшон барфро тоза ва об карда, барои босмачиён роҳ кушоянд.»¹

Албатта қисми аҳолии аз ҷиҳати сиёсӣ ҳоло беҳабар ба ташвиқоти аксулинқилобчиён бовар карда, як муддати кӯтоҳ дар кӯҳу кӯҳпора пинҳон шуданд. Аммо меҳнаткашон дере нагузашта вазифаи озодихонаи Артиши Сурхро дарк карда, аз кӯҳу кӯҳпора боз бо дили пур ба деҳаҳои хеш баргашта, ба меҳнати осоишта ва истеҳсоли неъматҳои моддӣ бо шавқу завқ оғоз намуданд.

¹ За властей Советов в Таджикистане», С.157.

Дар ахбороти командири ҳарбии вилояти Самарқанд аз 12 –уми апрели соли 1923 чунин омадааст: «Пас аз озод кардани деҳаи Обурдан намояндагони аҳоли ба назди мо омаданд... аҳолии ба кӯҳ гурехта бозгаштанд... руҳияи мардум болида ва хайрхоҳона аст. Босмачиён ба завоҷ расидаанд... баҳри шурукунонӣ заминаи хуб барпо шудааст.»¹

Дар деҳаҳои озод карда шуда коркунони сиёсӣ ва командирони қисмҳои Артиши Сурх, бо ҳамбастагии коммунистони маҳаллӣ ва кормандони шуравӣ, аз ҷумла раиси кумитаи инқилобии волости Фалғар Мулло Ҳаким Аминов, сардори милитсияи халқии Панҷакент Мирзо Яҳё Аминов ва бисёр дигар фаёлони Ҳокимияти Шуравӣ дар байни меҳнаткашон митингу маҷлисҳо ва суҳбатҳо гузаронида, ба онҳо моҳияти Ҳокимияти Шуравӣ, Артиши Сурх ва дигар масъалаҳои рӯзро мефаҳмониданд.

Сардори қатори (колони) аввали экспедитсияи ҳарбии зидди босмачиёни Мастҷоҳ М.В.Трипольский баъдтар дар ёддоштҳои гуфтааст: «Роҳбалад-мутарҷимон, аз деҳаҳои Урметан, Варзи Манор, Зосун, Фалмаут, Шаватк, Шамтуч, Вешаби волости Фалғар бо қатори аввали экспедитсия марафтанд, бо нутқҳои оташинашон дар назди меҳнаткашон баромада, ба онҳо мефаҳмонданд, ки чи тавр Артиши Сурх ба мардум аз ҷӯи бек озод шудан ёриву мадад расонид. Пас аз чунин корҳои сиёсӣ– фаҳмондадихӣ бо сипосгузори онҳо ихтиёран ба сафҳои ҳарбиён ҳамроҳ шуда, дар қори аз асорати бекигарӣ озод кардани тамоми халқи болооби Зарафшон фаёлони ширкат варзиданд.»²

Қисми асосии оммаи меҳнаткаши Мастҷоҳ, ки солҳо дар зери зулму асорати босмачиёни на танҳо болооби Зарафшон, балки ғоратгарони Фарғонаю ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ монда буданд, Артиши Сурхро гарму ҷӯшон истиқбол гирифта, ба Ҳокимияти Шуравӣ ҳусни тавачҷуҳ ва

¹ БД АС, ф. 895, р.1, д. 30, в. 42.

² За властей Советов в Таджикистане». С.148-149

хайрхоҳияшонро изҳор карда, барои тамоман барҳам додани босмачигарӣ ёрии худро дарёғ надоштанд.¹ Дар мубориза ба муқобили босмачиён аз сафи деҳқонони камбағал дастаҳои ихтиёрии халқӣ таъсис дода мешуданд. Аз ҷумлаи чунин деҳқонони камбағали ба дастаҳои ихтиёрӣ шомил буда Бобо Ҳамдамов (имрӯз яке аз кӯчаҳои шаҳри Душанбе ба номи ӯ гузошта шудааст), Сафаров Хоҷа, Юлмаҳмадов, Ҳабибуллоев, Қурбон Ҳасанов, Абдулханов, Карим Хоҷа Эшонӣ, Усто Бобо, Исмаи Каримов, Хоҷа Сафаров ва бисёр дигаронро бо-яд зикр кард.²

6 апрел эскадрони 3-уми полки савораи 4-ум бо роҳбарии Любарский аз Ўротеппа ба Мастҷоҳ омада ба қатори (колона) асосӣ ва даврзананда (обходной) ҳамроҳ шуд. Пас аз чанд вақт аз Ўротеппа ба ин ҷо инчунин фармондеҳи амалиёти ҷарбии Мастҷоҳ Е.Н. Швецов, сардори ҷарбӣ Поляков, комендант штаб Староселский ва сардори батареяи 4-уми кӯҳии савора Бобров омаданд.³

Қисмҳои Артиши Сурх бо ҳам як ҷой шуда, бо мадади дастаҳои ихтиёрии халқӣ дар муддати якчанд рӯз ба амалиёти босмачиён хотима доданд. Масалан, 8 апрел онҳо деҳаҳои Мадрушкат, Табушин, Волгон, Мастҷоҳ, Пакшиф, Палдорак, Роғ, Ярм, Худгиф ва ғайраро аз босмачиён озод карданд.

9 апрели соли 1923 байни эскадрони 3-уми полки 4-уми савора ва дастаи босмачиён задухӯрди сахте рух дод, ки оқибат босмачиён маҳв карда шуданд.⁴ Беки Мастҷоҳ Саид Аҳмадхуҷа ва кӯрбошӣ Холбута бо сарварии кӯрбошӣ Асрорхон дастаи босмачиёнро дар қисми болоии деҳаҳои Мастҷоҳ гузоштанд, ба он хотире, ки онҳо чанд вақт пеши роҳи қувваҳои инқилобиро нигоҳ доранд, то ки сарварони гуреза ба воситаи ағбаҳо ба Фарғонаю Бухорои Шарқӣ рафта, худро аз зарбаҳои навбатии инқилобчиён раҳой намоянд.

¹ БД АС ф. 803, р.1, д.8, в. 396.

² «За властью Советов в Таджикистане». С. 157-258.

³ Дар ҳамон ҷой С. 149.

⁴ БД АС Ф. 803, р.1, д. 396, в. 397.

Асрорхон дар ҳамин вақт дар назди деҳаи Вадиф мавқеи кулайро ишғол намуд. Ӯ нияти ба оряди Артиши Сурх, ки думболигирӣ мекард, ногаҳон зарба заданӣ дошт. Аммо нияти ӯ ба воситаи мардуми таҳҷой ба фармондеҳони Артиши Сурх маълум гардид.

Вазифаи барҳам додани дастаи кӯрбошӣ Асрорхон ба зиммаи эскадрони 2-уми полки савораи 17-ум гузошта шуд. Дар назди деҳаи Вадиф 9-уми апрел эскадрони 2-ум дастаи Асрорхонро торумор кард. Худи кӯрбошӣ Асрорхон, бародаронаш Эшонхон ва Бузургхон ва босмачиёни зиёд асир гирифта шуд. Инқилобчиён ба сифати ғанимат туфанг бо ҳар хел сохт, таппонча, шамшер, патрон ва аспҳоро соҳиб гаштанд.¹

Бо торумори дастаи босмачиён бо сарвари кӯрбошӣ Асрорхон амалиёти ҳарбӣ дар Мастчоҳ хотима меёбад. Дар зарфи 10 рӯз, яъне аз 31 март то 9 апрели соли 1923 қисмҳои Артиши Сурх бо ёриву мадад ва иштироки фаъолонаи аҳоли, тақягоҳи босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ ва вилояти Самарқанд-бекигарии Мастчоҳ, ки ба мардуми таҳҷой фишору таъқиб ва ҷабру зулми ғоратгарона мекард, озод карда шуданд. Дар волости Мастчоҳ аз нав Ҳокимияти Шуравӣ барқарор карда шуд. Давраи сеюми муборизаи зидди босмачиёни болооби водии Зарафшон бо куллан барҳам додани ба ном «бекигарии Мастчоҳ» хотима ёфт.

Дар амри қушуни ҷабҳаи Туркистон рақами № 437 аз 12 апрели соли 1923 сарфармондеҳ ба он қисмҳое, ки дар амалиёти Мастчоҳ ширкат варзида буданд, раҳматнома изҳор дошт. Дар он аз ҷумла гуфта шуда буд: «Ба ҷои зулму истибдод ва истисмор аллакай дар Мастчоҳ кумитаҳои инқилобӣ ташкил ёфтанд, аҳоли ба деҳаҳои хеш бармегарданд ва ба Ҳокимияти Шуравӣ содиқ буданашонро изҳор карда, аз ҷабру ситам озодкунандагонанон, яъне Артиши Сурх салому дуруд мерасонанд.

¹ Дар ҳамон ҷой, д. 5, в. 315.

Корҳои шоистаи қисмҳои ҳарбии вилояти Самарқандро дар шароити душвор ба эътибор гирифта, «фармондеҳ ва шурои инқилобии ҳарбии ҷабҳаи Туркистон дар шахси Ҳокимияти Шуравӣ ба аскарони сурх, командирон ва комиссарони чунин қисмҳо, ки дар амалиёти Мастчоҳ ширкат варзиданд: полки 4-уми савора, эскадрони 2-уми полки 17 савора, эскадрони дивизияи 4-уми тирандозӣ, 4, 7, ва 8 ротаи полки тирандозии 12, взводи 4-уми батерияи кӯҳӣ ва сардори ноҳияи ҳарбӣ Е.Н. Швецов» раҳматнома эълон менамояд».¹

Дар торумор намудани бекигарии Мастчоҳ ва дар ин мавзё барқарор кардани Ҳокимияти Шуравӣ мавқеи муҳимро меҳнаткашони волости Фалғар бозидаанд. Ин мафҳум дар протоколи муҳокима дар маҷлиси доимии мубориза ба муқобили босмачиёни вилояти Самарқанд аз 18 апрели соли 1923 исботи худро ёфтааст: «Бояд ба эътибор гирифт, ки изҳор карда шудааст дар протоколи номбурда, – аҳолии волости Фалғар ба қисмҳои Артиши Сурх оид ба барҳам додани босмачиёни ноҳияи Мастчоҳ хизмати бебаҳое кардаанд,

а) дар ағбаҳои кӯҳӣ барои бемамониат гузаштани артиш роҳҳои душворгузарро аз барф тоза мекарданд;

б) артиллерияи кӯҳиро ба қисмҳо ҷудо карда, бардошта мебурданд;

в) Купрукҳои босмачиён валангор кардари таъмир мекарданд;

г) роҳбаладҳои пуртаҷрибаро интихоб мекарданд, ки яке аз сабаби бо муваффақият гузаронидани амалиёти ҳарбӣ дар Мастчоҳ гардид.

Дар охир қарор карда шуд: аз номи маҷлиси доимии мубориза ба муқобили босмачиёни вилояти Самарқанд ба аҳолии волости Фалғар барои иштирок дар мубориза ба муқобили босмачиён раҳматнома изҳор карда шавад. Кумитаи Иҷроияи вилоят бояд ба аҳолии волости Фалғар мактуби

¹ Рӯз.»Красная звезда», 25 апрели соли 1923.

дӯстӣ аз номи тамоми аҳолии меҳнаткаши вилоят, ки дар он раҳматнома шомил шудааст, фириштад...»¹

Яке аз саварони Артиши Сурх И. Ф. Кутц дар хусуси ёрии беҳамтои аҳолии волости Фалғар дар давраи амалиёти ҳарбии зидди бекигарии Мастчоҳ андеша ронда, баъдтар дар хотироташ аз ҷумла чунин ақида рондаст: «Дар давраи экспедитсия фалғариҳо тӯпхоро ба китф гирифта дар нишебу фарози кӯҳ, лавозимоти ҷангӣ ва обро бардошта ба мавқеи лозимӣ мебурданд, маҷрӯҳонро дар нишебиҳо ба ақибгоҳ мерасонданд. Дар деҳаҳои озод шуда, аҳоли барои онро хифз кардан навбатдор мегузошанд...»²

Ба қатори муборизони шучои барқарор ва мустаҳкам кадани Ҳокимияти Шӯравӣ дар ноҳияҳои болооби Зарафшон аз ҷумла Абдунабӣ Раҳимов, Бердӣ Холикбердиев, Бобо Бобкалонов, Самад Ёзбеков, Мирзоҳаким Шаҳобов, Қориҳикмат Махсумов, Муллорозик Юлдошмуродов, Ёр Авезов, Мирзопочо Аҳмадов, Ҷалил Каримов ва даҳҳо дигар шахсонро ба забон гирифта чои аз аст.

Баъд аз барҳам додани ҳаракати босмачигарӣ, бо мақсади аз ғоратгарон тамоман тоза кардани болооби Зарафшон дар асоси қарори машварати доимии вилоятии мубориза ба муқобили босмачиёни Самарқанд ба Мастчоҳ сессияи сайёраи трибунали ҳарбии инқилобӣ раҳой карда шуд.³ Мувофиқи қарори комичроияи вилояти Самарқанд аз 9-уми июни соли 1923 волости Мастчоҳ дар муддати се моҳ барои гузаронидани чораҳои таъҷили баҳри муҳофизати тартиботи инқилобӣ вазъияти фавқулда эълон карда шуд.⁴

Дар ҳамин чо бояд хотирнишон кард, ки дар таҳлили давраҳои охирини торумори босмачиёни бекигарии Мастчоҳ, ба ақидаи мо дар баъзе асарҳои таърихӣ ба ҳаҳоҳои ҷузъӣ роҳ дода шудааст, ки онҳоро бо исботи

¹Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд, ф. 44, «с», р. 4, д. 1 в. 25.

²«За властї Советов в Таджикистане». С. 84.

³БД АС ф. 803, р. 1, д. 21, в. 8.

⁴Бойгонии давлатии Ҷумҳурии Ёзбекистон, ф. 39, р. 2, д. 92, в. 21.

маводҳои бойгонӣ ва матбуоти ҳамонвақтаи даврагӣ ислоҳ бояд кард. Дар асари чамъбастии М.Э. Эркаев, Ю.А. Николаев ва Я.Шарафов чунин навишта шудааст: «Як гурӯҳи босмачиёни (апрели соли 1923 А.Р) беки Мастчоҳ Саид Аҳмадхуча, кӯшиши ба Фарғона фирор кардан хостанд, аммо маҳв карда шуданд. Гурӯҳи дуюм бо сардории кӯрбошӣ Холбута ба Қаротегин гузашта рафт. Аммо худи Холбутаи то ин дам яродоргашта бо дастаи калони босмачиён дар зер тарма монда ҳалок шуданд.»¹

Инчунин хато дар асари А.Х. Бобохоҷаев роҳ дода шудааст, ки ӯ навиштааст: «Кӯшиши ба воситаи ағбаи кӯҳӣ гузашта ба Бухорои Шарқӣ назди Салимпошо рафтан карда, сарвари калони босмачиёни вилояти Самарқанд Холбута ҳалок гардид.»²

Дар асари таърихшинос Т.Х. Келдиев инчунин оварда шудааст: «Сарвари калони босмачиёни Самарқанд Холбута дар ҳолати ба воситаи ағбаҳои кӯҳӣ ба назди Салимпошо ба Бухорои Шарқӣ рафтан ҳалок шуд.»³

М. Эркаев дар асари номбурда инчунин ақидаронӣ кардааст: «...босмачиёни Мастчоҳ, ки ба се гурӯҳ қисмат шуда буданд, тамоман торумор гардиданд. Як гурӯҳи босмачиён бо сарвари беки Мастчоҳ Саид Аҳмадхуча кӯшиш намуд, ки ба Фарғона гурехта раванд, лекин дар роҳи сафар нест карда шуданд. Гурӯҳи дигар бо сарвари кӯрбошӣ Холбута, бо шикасти хело зиёд тавонист ба ҷониби Қаротегин гузарад. Холбута, ки қабл аз ин воқеа дар чангҳо захмин шуда буд, дар натиҷаи тармафароӣ бо як чанд босмачиён ба зери он монда ҳалок гардид. Боқимондаи босмачиён бо сарвари Нусратшо ба Қаротегин рафта ба дастаи Фузайл Махсум ҳамроҳ шуданд.»⁴

¹ М.И. Иркаев, Ю. А. Николаев и Я. Шарапов. Очерк истории Советского Таджикистана, душанбе, 1957, С. 88.

² А.Х. Бабаходжаев. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке (1918-1924 гг.), М., 1962, С. 138.

³ Т. Х. Келдиев, асари дар боло ном гирифта, С.133.

⁴ М.И. Иркаев. Указ. работа. С. 397.

М. Эркаев дуруст хулоса баровардааст, ки боқимондаи босмачиёни торумор карда шуда, дар Мастчоҳ ба се гурӯҳ таксим шуданд. Аммо бо асари чуқур омуктани хуччатҳои бойғониҳои зиёд ва муқоисаи онҳо ҷараёни дурусти воқиаҳои минбаъда маълум гардид. Ду гурӯҳи босмачиён бо сарвариин Саид Аҳмадхуча ва Холбута сари вақт аз зарбаҳои қувваҳои инқилобӣ ҳалос хурданд. Саид Аҳмадхуча бо бародараш Аҳрорхон 10 апрели соли 1923 бо дастаи 250 нафара ва пулумёти «максим» ба воситаи ағбаи Янги-Сабақ ба водии Фарғона гузашта рафт.¹ Ба муносибати бадҳононаи аҳоли дучор гашта босмачиён худро аз Саид Аҳмадхуча дур гирифтаанд, дар ин ҳолат ӯ ба дастаи Турдибой, ки дар сарзамини уезди Хучанд пинҳонӣ мегашт, ҳамроҳ гардид. Вақте ки умеди аз нав ташкил кардани дастаҳои босмачиён тамоман аз даст рафт, 4 январи соли 1924 Саид Аҳмадхуча дар Хучанд ба Ҳокимияти Шуравӣ таслим гардид.²

Холбута бо ҳамроҳии кӯрбошӣ Турабеков ва 150 нафар босмачӣ ба воситаи ағба худро ба Қаротегин гирифт ва дар он ҷо ба дастаи босмачиёни Фузайл Махсум ҳамроҳ шуд.³ Дар зарфи якчанд моҳ онҳо мардуми Қаротегинро ғорат карданд. Вақте ки тобистони соли 1924 қисмҳои Ариши Сурх ва отрядҳои ихтиёрӣ босмачиёни Фузайл Махсумро зарба заданд, Холбута кораш барор нагирифт ва аз Қаротегин боз ба ноҳияи Ўротеппа баргашта, ба дастаи начандон калони кӯрбошӣ Саидмурод ҳамроҳ шуд. Ӯ мақсад дошт, ки дастаҳои хурдро муттаҳид карда, боз аз сари нав ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ ҷанг кунад. Аммо амалӣ шудани мақсадаш бо он сабаб даст надод, ки аз ӯ на танҳо аҳоли рӯ гардонида буданд, балки дар байни босмачиён ҳам обрӯ ва эътибор надошт. Аз ин рӯ 23 октябри соли 1923 Холбута аз

¹ БД АС, ф. 28102, р.2, д. 145, в. 37; ф.7, р.2, д. 781, в.2; рӯзн. «Красная звезда», 24 апрели соли 1923.

² Рӯзн. «Красная звезда» 10 январи соли 1924.

³ БД АС, ф. 7, р.2, д.781, в.2; Рӯзн. «Красная звезда», 24 апрели соли 1923.

тарафи яке аз наздиконаш ба қатл расонида шуд.¹

Дар муддати амалиёти озод кардани Мастчоҳ аз боқимондаи босмачиёни Фарғона, ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Самарқанду болооби Зарафшон, ки дар муддати аз 31-уми март то 9 апрели соли 1923 идома ёфт, ғоратгарон 200 нафар одамро аз даст доданд. Бисёре аз онҳо асир гирифта шуданд. Қувваҳои инқилобӣ ба сифати ғанимат аз онҳо 146 туфанг, зиёда аз 300 милтиқи маҳаллӣ, 17 таппонча, 1 пулемёти «Максим», 1 пулемёти «Люис», 26 шамшер, 500 патрон, 16 диски пулумёти «Люис», 2000 гилзаи патрон, дастгоҳи телефон, 366 асп, 5000 сар мол, якчанд ҳазор пуд ғалла ва захираи калони хошоку еми мол ба даст дароварданд.² Ғаниматҳое, ки дастраси қувваҳои инқилобӣ гадид, босмачиён бо роҳи мадади ҳаммаслақонаш аз дигар минтақаи мавзёҳо ба мисли Бухорои Шарқӣ ва зӯриву ғорати заҳматқашон солҳо ба мавзеи дар он вақт душворгузари кӯҳистони Мастчоҳ ворид карда буданд.

Дастаи босмачиёни Саидмурод ва Мулло Қобил, ки аз 120 нафар одам иборат буд, пас аз барҳам додани босмачиёни Мастчоҳ ба тарафи Ўротеппа гузашта, боз ба ғорати мардум идома медоданд. Аммо 12 апрели соли 1923 ғоратгарони оммаи меҳнатқаш аз ҷониби дастаи ихтиёрии қирғиз зарбаи ҳалокатовар зада шуд. Дар натиҷаи задухӯрдҳо босмачиён 17 нафар одамро аз даст дода, аз 11 асп ва 14 туфанг маҳрум гаштанд.³ Қўрбошӣ Мулло Қобил бошад тамоман умедашро аз нақшаҳои бадхоҳонааш канда, 17 апрели ҳамин сол бо босмачиёнаш ихтиёран ба ташкилотҳои шуравии уезди Хучанд ба маҳв шудан сар ҳам кард.⁴ 9 май дар ноҳияи Китоб сарвари босмачиёни Самарқанд Очилбек, ки солҳо бо бекигарии Мастчоҳ ба меҳнатқашони водии За-

¹БД АС, ф. 803, р.1, д. 39, в. 18 ; «Красная звезда», 11 ноябри соли 1923.

²БД АС, ф. 803, р.1 д. 39, в. 401; Бойгонии КМ ҲК Чухурии Ўзбекистон, ф. 17, р, 1, д. 756, в. 54.

³БД АС, ф. 895, р.1, д.30, в.45.

⁴Дар ҳамон ҷой, в. 49.

рафшон рӯзи сахт меовард, дар яке аз задухӯрдҳо кушта гашт.¹

Қисмҳои Артиши Сурх бо якҷоягии милитсияи халқӣ ва ширкати фаъолони ихтиёрии меҳнаткашони солҳо азобу шиканча дида, аз боқимондаи гурӯҳҳои босмачиёни дар кӯҳу пушта пинҳон гашта, амалиёти деҳаҳои болооби Зарафшонро куллан аз онҳо тоза карданро идома доданд.

Моҳи майи соли 1923 дар сарзамини волости Мастчоҳ ва Ўротеппа зиёда аз 46 босмачӣ ба ҳалокат расид, 121 нафар асир гирифта шуд, 50 яроқу таппонча, патрони зиёд ва 25 шамшер низ ба даст даромад. Дар қатори асирон кӯрбошии ашадӣ Турабек низ шомил буд.²

Деҳқонони меҳнаткаши волости Мастчоҳ пас аз барҳам додани бекигарӣ аксаран худашон ихтиёран деҳаҳоро аз босмачиён ва сарварони онҳо, ки аз ҷазои қувваҳои инқилобӣ ба тарсу ҳарос афтода, бо ҳар роҳ дар кӯҳу пушта пинҳон мешуданд, тоза мекарданд. Онҳо яроқу аслиҳаи пинҳон кардаи босмачиёнро дарёфт намуда, ба ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ месупориданд. Масалан, истиқоматкунандагони деҳаи Обурдан, ки «пойтахти» бекигарӣ маҳсуб меёфт 2 майи соли 1923 ба ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ 9 туфанг, 4 писталет, 304 милтиқи маҳаллӣ дарёб карда, супориданд.³ Чунин амалиётҳои зиддибосмачигарӣ, ичунин дар дигар деҳаҳои Мастчоҳ рух медоданд, зеро мардуми меҳнаткаши ин диёри кӯҳсор солҳо дар зери асорати кӯрбошихову босмачиёни аз дигар ҷойҳо бо яроқу аслиҳа ба ин ҷой омада, ба зиндагии тангу торик дучор шуда буданд. Бисёр маводҳои бойгониву воситаҳои ахбори умум аниқу равшан нишон медиҳанд, ки меҳнаткашони волости Мастчоҳ қувваҳои инқилобӣ, ки онҳоро аз ҷанголи ғоратгарон озод карданд ва ин воқеаҳоро медиданд, шоҳид буданд, дар ҳама ҷой онҳоро бо нону намак пешвоз мегирифтанд ва дар та-

¹ Рӯзн. «Пролетарий», 19 май соли 1923.

² Рӯзн. «Красная звезда», 27, майи соли 1923.

³ Дар ҳамон ҷой, 4 май.

моми чорабиниҳои мустаҳкам намудани ташкилотҳои шуравӣ ёриву мадади хешро дарёғ намедоштанд. Муносибату рафтори самимии оммаи меҳнаткаш дар тамоми ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ нисбати қисмҳои Артиши Сурх ва дастаҳои милитсияи халқӣ дида мешуд. Аз барҳам додани лонаи босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ ва гирду атрофи Самарқанд – бекигарии Мастҷоҳ меҳнаткашон шоду мамнун гашта буданд.

Дар шаҳру деҳаҳои Тоҷикистони шимолӣ намоишҳои оммавӣ доир гардида, дар он ҷамъомадҳо меҳнаткашон бо тамоми қаҳру ғазаб ва ҷиддият талаб мекарданд, ки ба саркардагони ин ҳаракати зиддиҳалқӣ ҷазои саҳттарин дода шаванд. Масалан, 22 апрели соли 1923 дар шаҳри Хучанд намоиши оммавӣ барпо гардид, ки дар он наздики 4000 одам гирд омада буданд. Дар митинг маърузаи раиси уезду шаҳрии кумитаи иҷроияи Хучанд Бобобек Мавлонбеков шунида шуд. Пас аз маъруза иштироккунандагони митинг қарор қабул карда, талаб карданд, ки сарварони ҳаракати босмачигарӣ Амонқул, Мустафоқул, Асрорхон, Бузургхон, Қобил ва дигарон ба дараҷаи ҷазои олий сазовор доништа шаванд.¹

Дар шаҳри Самарқанд 23 майи соли 1923 дар зери осмони кушод ҷараёни суди зидди саркардагони ҳаракати босмачигарӣ дар бекигарии Мастҷоҳ оғоз ёфт. Дар курсиҳои судшавандагон 19 нафар одам ва дар байни онҳо чор бародари бек ҷой гирифта буданд.² 26 уми май суди саҳроии трибунали ҳарбӣ– инқилобӣ ба сарварон ва ташкилкунандагони ҳаракати босмачигарӣ, нисбат ба аҳолии осоишта зӯриву ғоратгариро раво дида ва бо яроқу аслиҳа ба муқобили Ҳокимиати Шуравӣ якҷанд сол мубориза бурдагон ба Асрорхон Хўҷаев, Эшонхўҷа Хўҷаев ва Бузургхўҷа Хўҷаев ҷазои олий дода шаванд.³

¹ Рўзн. «Пролетарий», 26 апрели соли 1923.

² Рўзн. «Правда» 24 майи соли 1923.

³ Рўзн. «Пролетарий», 31 майи соли 1923.

Баъд аз мағлуб намудани бекигарии Мастчоҳ дар зарфи соли 1923 дастаҳои босмачиён дар қаламрави вилояти Самарқанд барҳам дода шуданд. Баъзе дастаҳои хурди босмачиён дар кӯҳу пушта пинҳон гардида буданду халос.

Анҷумани V111 шуруҳои коргарон, аскарони сурх ва депутатҳои деҳқонони вилояти Самарқанд, ки ибтидои декабри соли 1923 барпо гардид, дар қарораш зарурияти тамоман аз босмачиён тоза намудани вилоятро изҳор дошт. Намоияндагони анҷуман ба номи Артиши Сурхи коргару деҳқон ва милитсияи вилояти Самарқанд мактуби изҳори миннатдорӣ қабул карданд. Дар он қахрамони қисмҳои Артиши Сурх ва милитсияи халқӣ оид ба дар вилояти Самарқанд торумор кардани босмачиён ирсол карда шуд. Дар мактуб аз ҷумла гуфта шудааст : «Натиҷаи мубориза аниқ: беки Мастчоҳ бо саркардагонаш – Асрорхон, Эшонхон, Бузургхон, Мустафоқул мағлуб гашт, дигар Баҳром, Холбута, Очилдӣ, Қароқулбек, Зиёвиддин, Норқузӣ ва дигар зархридони буржуазия, хоинони халқи заҳматкаш вучуд надоранд.»¹

Аз 1 то 8 январи соли 1924 анҷумани шуруҳои Умумитуркистон, бо қаноатмандӣ изҳор дошт, ки «босмачигарӣ чун қавваи сиёсӣ барҳам дода шуда, боқимондаҳои он бошад соф хусусияти роҳзанӣ дорад.»²

Тавре ки дар боло гуфта шуд, дар қори барҳам додани бекигарии Мастчоҳ бо ҳамроҳии қисмҳои Артиши Сурх аҳолии маҳаллӣ фаъолона ширкат варзиданд. Яке аз шахси дар ин задухӯрди моҳҳои март– апрели соли 1923 фаъолона ширкат фарзида, сардори дастаи милитсияи халқии шаҳри Панҷакент Мирзояҳё Аминов маҳсуб буд. Тобистони соли 1923 ӯ бо якҷоягии қисмҳои Артиши Сурх ва дастаҳои халқӣ ба муқобили босмачиёни Қаротегин бо сарвари Фузайл Махсум диловарона ҷангидааст. Дар ин хусус сарвари экс-

¹ .Рӯзн. «Зарафшон», 9 декабри соли 1923.

² Х. Аминов. Разгром остатков котрреволюционного басмачества в Самаркандской области. В кн.: Труды Самаркандского государственного университета им. А. Навои, новая серия вып. 125, Самарканд, 1963, С. 59.

педитсияи Мастчоҳу Қаротегин Е.Н. Швецов чунин ақида рондааст: «Яҳё Аминов дар давраи эуспедитсияи ҳарбии зидди бекигарии Мастчоҳ дар муддати кӯтоҳ нақлиёти кӯҳиро ташкил мекард, барои дар ағбаҳои душворгузар убур карда ба пеш рафтани қисмҳои қувваҳои инқилобӣ ба мо шахсони таҷрибанок ва боваринокро чун роҳбаладу алоқачӣ интихоб мекард. Ахбороти саривақтии ин роҳбаладу алоқачӣён барои бешикасту реҳт аз ағбаҳои баланду касногузар гузаштани қисмҳои аз якдигар дури экспедитсия ниҳоят муҳиму муфид маҳсуб буд. Ба туфайли ҳамкориву ёрии Яҳё Аминов ҷанговарони мо тавонистанд ба миқдори зарурӣ хӯрокворӣ ва ему хошоки аспонро пайдо намоянд, командирон дар бораи душман маълумотҳои заруриро ба даст оваранд...»¹

Дар қарори маҷлиси доимии мубориза ба муқобили босмачигарии вилояти Самарқанд аз 18 апрели соли 1923 чунин зикр ёфтааст: «Сардори милитсияи уезду – шахрии Панҷакент рафиқ Мирзояҳё Аминов дар қори мубориза ба муқобили босмачиён дар амалиёти зидди бекигарии Мастчоҳ шуҷоату мардонагӣ нишон доданаҳ аз ҳисоби ғанимати ба даст оварда, як асп бо шаҳодатномаи маҷлиси доимӣ тақдим карда шавад.»²

Дар мубориза ба муқобили босмачиёни вилояти Самарқанд, минҷумла болооби водии Зарафшон махсусан истиқоматкунандаи деҳаи Урметани волости Фалғар Муллоҳақим Аминов фарқ мекард.³ Ҳамчун раиси кумитаи инқилобӣ тавонист деҳқонони волости Фалғарро дар мубориза ба муқобили дастаҳои босмачиёни бекигарии Мастчоҳ, қурбошиҳои ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ Эргашу Холбу-

¹ БД АС, ф.895, р.1, д. 61, в.342.

² Б Д вилояти Самарқанд, ф. 44, «с»,р. 4, д.1 в. 25.

³ Муллоҳақим Аминов аз соли 1920 то солит 1923 раиси кумитаи инқилобии волости Фалғар буда, яке аз фаволони шинохтаи мубориза барои барқарор ва мустаҳкам намудани ҳокимияти шӯравӣ дар водии Зарафшон аст. Моҳи декабри соли 1937 қурбони ҳарачу мараҷи давраи шахспарастӣ гашт.

та сари вақт сафарбар намояд. Ў ба сарварони қисмҳои Артиши Сурх маълумотҳои зарурӣ, аз қабилӣ шумора, ҷою макон ва нақшаҳои босмачиён бо алоқачиёнаш аниқу равшан бурда мерасонд. Комиссари ҳарбии ноҳияи Панҷакент ва иштирокчии ғайрибарҳам додани бекигарии Мастҷоҳ М.В. Триполский дар бораи Муллоҳақим Аминов чунин хотиррасон кардааст: «Муллоҳақим Аминов қорманди гапдаро, ҳалолу боинсоф буда, тамоми супоришҳои характери амалиётӣ зидди босмачигарӣ доштаро беолоиш ва саривақтӣ ба иҷро мерасонд, ки барои ғалабаи фармондеҳони артиш мадади муҳим буд. Дар муддати барҳам додани бекигарии Мастҷоҳ, ӯ қорҳои ғайрибарҳам додани муҳим ва ҷавобгарӣ доштаро доир ба сафарбар қардани мардум ва воситаҳои ахбор ва сари вақт аз Панҷакент ба қўхпораю хати амалиёти ҳарбӣ расонидани нақлиёти борқаш ба сомон расонидааст.»¹

Дар вақти амалиёти ҳарбии зидди бекигарии Мастҷоҳ Муллоҳақим Аминов дар қатори асосии ҷанговарони райони Самарқанд меистод. Сарфармондеҳи он Е.Н. Швецов оид ба ёрии меҳнатқашони маҳаллӣ ба қисмҳои Артиши Сурх дар қори барҳам додани бекигарии Мастҷоҳ навишта буд: «Раиси кумитаи иҷроияи волости Фалғар Муллоҳақим Аминов ва сардори милитсияи шаҳри Панҷакент Мирзояхё Аминов ба мо ёрии беҳамто расониданд. Ҳама вақт онҳо дар давраи экспедитсия дар қатори аввал бо якҷоягии сарварони аскарон меистоданд...»²

Пас аз барҳам додани босмачиён Муллоҳақим Аминов бо якҷоягии управлениаи сиёсии Артиши Сурх дар қори дар Мастҷоҳ ташкил қардани кумитаҳои инқилобӣ ғайрибарҳам додани ширкат варзид. Ў чанд вақт ба вазифаи раси Кумитаи Инқилобии волостҳои Фалғар ва Искандар шуда қор қард³ ва тобистони соли 1923 дар экспедитсияи ҳарбии зидди босма-

¹ М.В. Триполский. Аз хотирот, дастхат дар дасти муаллифи ин асар маҳфуз аст.

² Рӯзн. «Пролетарий», 9 апрели соли 1923.

³ Б Д вилояти Самарқанд, ф. 74, р.9,д.1, в.103.

чиёни Фузайл Махсум дар Қаротегин низ фаълоне иштирок кардааст. Маҷлиси доимии зидди босмаҷиёни вилояти Самарқанд хизматҳои МуллоҲақим Аминовро дар мубориза барои барҳам додани бекигарии Мастҷоҳ ба эътибор гирифта бо мукофотҳои қимматбаҳо ва арзанда сарфароз карда шуд.¹

Иштирокчиҳои фаёли зидди босмаҷиёни Тоҷикистони шимолӣ дар Хучанду Ёротеппа ва болооби Зарафшон Чура Зокиров низ ба ҳисоб мерафт. Бо қору кирдори ибратбахш оид ба барқарор ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ ӯ бо грамота ва яроқи номнавис (именным) мукофонида шуд.²

Дар барҳам додани бекигарии Мастҷоҳ бо дастаҳои ихтиёрии хеш коммунистон Ҳайдар Усмонов ва Бобо Содиков низ саҳми арзанда гузоштанд.

Барои хизматҳои дар мубориза ба муқобили босмаҷиёни қаламрави Тоҷикистони шимолӣ нишон дода, коммунист Бобо Содиков ба унвони «Аскарӣ Сурхи фахрӣ» мушарраф гардид. Ӯ инчунин бо яроқи номнавис (именным) сарфароз карда шуд.³

Дахҳо коммунистону фаёлон аз байни деҳқонони меҳнаткаш бо яқҷоягии қисмҳои Артиши Сурх ба даст ярок гирифта, баҳри баҳту саодати халқи худ ба муқобили босмаҷиёни Тоҷикистони шимолӣ, минҷумла болооби Зарафшон мардонавор ҷангиданд. Аз байни онҳо махсусан Мирбой Авезов, Мирзосолеҳ Муродов, Ашурмуҳаммад Худойназаров, Бобо Ҳамдамов, Маҳмуд Давлатов, Раззоқов Абдулло, Бобочонов Исрофил, Қурбонов Муллотош, Умаров Қудрат, Каримов Ҷалил, Чурабоев Бобоқалон, Қаҳоров Ҷалол, Ястребов В. А., Мирҷамолов Эшонқул, Раҳмонов Абдуҷалил, Абдукаримов Мирзомаҳмуд ва бисёр дигаронро бо эҳтиром ба забон бояд гирифт.

Коммунистону фаёлон на танҳо дар сафи пеши мубори-

¹ Б Д вилояти Самарқанд, ф.4,»С», д.1, в. 25.

² . «За властью Советов в Таджикистане». С. 15.

³ БМД ЦТ, ф. 132-р, р.1,д. 331, в.8.

зони роҳи озодӣ меистоданд, онҳо кӯшиш ба харҷ меоданд, ки ба муборизаи зидди босмачиён мазмуну мухтавои умумихалқӣ диҳанд. Бо сарвари онҳо дар ҳама ҷой дастаҳои халқии худмуҳофизаткуниву ихтиёрӣ ва калтакдорони сурх ташкил мешуданд.

Яке аз иштирокчиёни зидди ҳаракати босмачигарӣ И.Ф. Куц баъдтар навишта буд: «Ёрии фаъолонаи аҳолии меҳнаткаш ба Артиши Сурх яке аз омилҳои муҳимтарини таъмини ғалаба дар экспедитсияи зидди босмачиёни Мастҷоҳ ва барҳам додани қувваҳои зидди шӯравӣ дар Бухорои Шарқӣ маҳсуб аст.»¹

Баъди барҳам додани дастаҳои босмачиён дар қаламрави вилояти Самарқанд бисёр коммунистон ва фаъолон аз байни оммаи деҳқонон бо ордену медал, яроқи номнавис ва мукофотҳои гуногуни арзанда сазовор гардиданд. Моҳи сентябри соли 1923 раиси кумитаи иҷроияи вилояти Самарқанд Файзулин Искандар, котиби масъули кумитаи вилоятии Ҷизби коммунисти Туркистон Мавлонбеков Аҳмад, мудирӣ управленияи вилоятии Самарқанд Абдучабборов бо ордени Байрақи Сурхи Меҳнат мукофонида шуданд.²

Бисёр фарзандони содиқи халқи тоҷик дар роҳи хифзи Ватан аз душманони дохилӣ ва берунӣ ҷони хешро нисор намуданд. Масалан, аз дастаи комсомолу ҷавонон дар ин роҳ Деҳқонбой Пулотов ва Кузибой Маматов ҷон доданд.³ Инчунин деҳқон Мулломир Ашӯров⁴ аз волости Афтобруя, Мирзоаҳмад Одинаев⁵ аз деҳаи Ярм волости Мастҷоҳ ва бисёр дигарон низ дар роҳи озодӣ қурбон гардиданд. Аз дасти босмачиён аскарӣ сурх – тоҷик Пулот Элмуродов қаҳрамонона ҳалок гардид.

«Баъди ҷанги поёнтар аз Шаҳристон, - навишта буд дар хотираҳояш Иван Федорович Куц –, мо ҷанговаронамонро

¹ . «За властью Советов в Таджикистане». С. 84-85.

² Б Д вилояти Самарқанд, ф. 62, р.1, д.34, в.592.

³ Рӯзн. «Коммунист Таджикистана», 25 июли соли 1957.

⁴ Б Д вилояти Самарқанд, ф. 62, р.2, д. 8, в. 16.

⁵ « За власть Советов в Таджикистане,» С.155.

дар қавристонии умумии бародарӣ ба хок супоридем, ки дар қатори онҳо Пулот низ буд. Ман дар назди қабристон сухан кардам, ки ҳамаи чанговарон аз қахрамониҳои Пулод огоҳ гаштанд. Рафиқи ӯ Рачаб, ки дар қанори қабристон меистод аз ду рухсорааш ашки ғам мерехт... Ӯ доим дар андеша буда қасди куштани Пулодро аз босмачиён бераҳмона мегирифт. Дар қангҳо Рачаб ва ҳамяроқонаш диловарию қорнамоӣ нишон дода, ба халқи хеш озодӣ ва ҳаёти хушбахтона оварданд.»¹

Дар таърихи халқҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ маълум, ки дар солҳои қанги шаҳрвандӣ ва мудохилаи ҳарбии мамӯлики хориҷӣ ба мамлакат вазнинии асосӣ дар мубориза ба муқобили душманони инқилоб ба дӯши Артиши Сурх афтода буд. Дар сафҳои он намоёндагони зиёди халқияту миллатҳои гуногун бо ҳамбастагӣ ба муқобили душманони ҳокимияти синфи қорғару деҳқон мечангиданд. Бисёр қомандирон ва аскарони сурх дар мубориза барои ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон ва барҳам додани дастаҳои босмачиён қахрамонона ҳаёти хешро аз даст доданд.

Бисёр қомандирон ва аскарон ба мисли М.В. Триполский, М.А. Кузнецов, Я. А. Мелкумов, А. Т. Дягилев, Е.Н. Швецов, И.Ф. Куц, К.О. Раҳманов, И. К. Митрофанов дар қангҳо мардонагӣ шӯҷоат нишон доданд ва бо ордену медалҳо муқофонида шуданд.

Барои роҳбарии моҳиронаи эскадронҳо дар қангҳо Василий Бардадин, Карл Андерсон ва Семён Швецов бо ордени Байрақи Сурх муқофонида шуданд.² Барои дар деҳаи Мимдонаи болооби Зарафшон дар задухӯрди зидди босмачиён мардонагӣ ва шӯҷоат нишон додан қомандири взвод Лобов, аскарони сурх Костаусов, Байқов ва Қуксин бо ордени Байрақи Сурх шарафманд гаштанд.³ Бо ордени Байрақи Сурх инчунин Д.И. Шполянский сазовор шуда буд.

¹ Дар ҳамон ҷой, С. 84.

² А. Я. Мелкумов. Асари номбурда, С.139.

³ Дар ҳамон ҷой, С. 143.

Дар амри чабҳаи Туркистон аз 18 октябри соли 1923 оид ба ин масъала зикр гардида буд: «Ёрдамчии сардори курси ҳарбӣ– сиёсии дивизияи Х1 савора Шполянский Данил Иосифович, ки 9-уми сентябри соли 1923 ба чароҳати худ нигоҳ накарда дар задухӯрди назди ағбаи Обурдан, дар қаторкӯҳҳо истодагарӣ намуда, курсантҳоро рухбаланд намуда, ибрати ҷангӣ нишон дод, бо ордени Байрақи Сурх сазовор гардид¹.

Пас аз барҳам додани бекигарии Мастчоҳ ва аз боқимондаҳои босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ, ки дар он ҷо паноҳ ёфта буданд, бо сарвари коммунистон ва фаёлон дар волостҳои Фалғар ва Искандар, ки бо сабаби ҳучумҳои пай дар пай дастаҳои босмачиён ё аз қор монда ва ё ба душвориҳо дучор гардида буданд, қорҳои самаранокӣ барқарор ва мустаҳкам қардани ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ гузаронида шуданд. Масалан, дар қарори президиуми Кумитаи Иҷроияи вилояти Самарқанд гуфта шудааст: «ба Кумитаи Иҷроияи уезду шаҳрӣ супориш дода мешавад, ки барои дар ноҳияҳои аз босмачиён тоза қарда шуда фавран ташкил қардани дастгоҳи мустаҳками шуравӣ ба роҳ монда шавад...»²

Соли 1923 бо роҳбарии вакили комичроияи уезду шаҳрии Самарқанд дар волостҳои Фалғар ва Искандар ташкилотҳои маҳаллии Ҳокимияти Шуравӣ мустаҳкам қарда шуданд. Дар волости Мастчоҳ Ҳокимияти Шуравӣ аз нав барпо қарда шуд.

Дар Мастчоҳ ҳамонро баъди озод қардани деҳаи Обурдан бо сарвари коммунистон ва қорқунони сиёсии Артиши Сурх Кумитаи Инқилобӣ таъсис дода шуд. Кумитаи Инқилобӣ дар ин ҷо то тамоман маҳв қардани босмачиён ва аксулинқилобчиёни алоҳида арзи вучуд қард. Ба ҳайати Кумитаи Инқилобӣ коммунистон ва фаёлони шуравӣ дохил

¹ Б Д вилояти Самарқанд, ф. 62, р.1, д.34, в. 633.

² Б Д вилояти Самарқанд, ф. 44 «С», р. 5, д.2, в.107.

гардиданд. Иштирокчии чанги шахрвандӣ Шерматов Абдусаттор дар хотираҳояш аз ҷумла гуфтааст: «Соли 1923 ман дар Мастҷоҳ ҳамчун котиби Кумитаи Инқилобӣ таъин гардидам. Дар натиҷаи дар Мастҷоҳ муддати зиёд ҳукмрон будани босмачиён фаъолони шуравӣ ва коммунистон ё ба марғ расонида шуда буданд ва ё дар кӯҳҳо пинҳон мегаштанд. Мо дар маҳалҳо ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравиро ташкил карда, ба он табақаҳои камбағалу миёнаҳолро ҷалб мекардем.»¹

Кумитаи Инқилобӣ дар деҳаҳои волости Мастҷоҳ корҳои зиёди ташкилӣ гузарониданд. Вазифаи муҳимме, ки дар назди Кумитаи Инқилобӣ меистод, барои то охир барҳам додани боқимондаи босмачиён ба дастаҳои ихтиёрии халқӣ ёриву мадад расонидан буду бас. Кумитаи Инқилобӣ оммаи халқро барои ба қисмҳои Артиши Сурх ёрӣ додан, яъне ба ҷои лозимӣ расонидани яроқу аслиҳаи ҳарбӣ ва хӯрокворӣ сафарбар намуд.²

Баъди дар давраи апрел ва майи соли 1923 бомуваффақият ба анҷом расидани экспедитсия ва пурра торумори босмачиён бо сарвари Кумитаи Инқилобии волост ташкилотҳои шуравӣ барқарор ва мустаҳкам карда шуданд. Инчунин ба ҳаёт тадбиқ намудани аввалин дигаргуниҳои сотсиалистӣ дар волости Мастҷоҳ шуруъ карда шуд.

Барқарор кардани Кумитаи Инқилобӣ дар Мастҷоҳ барои меҳнаткашон натанҳо аҳамияти иқтисодӣ-иҷтимоӣ инчунин аҳамияти сиёсӣ низ дошт, зеро бек дидаву доништа мардумро дар муддати дуру дароз аз дунёи муттамаддин маҳрум сохта буд. Кушода гардидани бозор алоқаи иқтисодии байни деҳаҳои Мастҷоҳ ва ноҳияҳои наздики волости Фалғар, уездҳои Ёротеппа ва Хучандро барқарор намуд. Кушодани бозорҳо инчунин дар он вақт макони ниҳоят кулаи дар байни омма бурдани корҳои оммавӣ-сиёсӣ ва ташвиқотиву

¹ . «За власть Советов в Таджикистане.»С. 49.

² Рӯзн. «Пролетарий», 6 сентябри С. 1923.

тарғиботӣ махсуб буд. Дар рӯзҳои бозорӣ коммунистону комсомолон, кормандони шуравӣ ва фаъолон митингҳо, маҷлисҳо ва суҳбатҳо ташкил карда, дар байни меҳнаткашон баромада оид ба масоиле, ки баъди барҳам додани бекигарии Мастҷоҳ ва дар ин ҷо барқарор шудани Ҳокимияти Шӯравӣ ба вучуд омаданд, фаҳмонда меоданд.

Корҳои оммавӣ-сиёсӣ ва ташвиқотиву фаҳмондадиҳии Кумитаи Инқилобӣ сабаби фаъол гаштани деҳқонон дар мустаҳкам намудани ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ ва барҳам додани боқимондаи босмачиёне, ки дар кӯҳҳо пинҳон шудаанд, мегардад. Масалан, дар давраи аз апрел то сентябри соли 1923, бо ширкати фаъолонаи мардуми Мастҷоҳ якҷанд гурӯҳҳои босмачиён, ки дар кӯҳҳо ва деҳаҳои дурдаст пинҳон буданд, дастгир карда шуданд. Аҳоли барои пайдо кардани захираи ғалладона ва анборҳои яроқи пинҳон кардаи босмачиён мадад расониданд.¹ Дар ин амалиётҳо махсусан Ҳочиев Мирзоқобил, Наврӯз Шарипов, Ниёзхоҷаев Маъруфхоҷа, Пошоев Муллобадеъ, Бобокалонов Муҳаммад, Низомов Муллосафар, Эшонов Каримхоҷа, Шарипов Муллоҳаким, Сайфиддинов Абдурахим, Охунов Музаффар, Бобокалонов Саид ва бисёр дигарон фаъолона иштирок намуданд.²

Дар давраи бекигарии аксулинқилобӣ дар Мастҷоҳ дар хусуси вучудияти маориф ҳатто суҳан намерафт. Аксулинқилобчиён бо мақсади ба тарафи хеш ҷалб кардани диққати оммаи халқ онро дар торикиву ҷаҳолат нигоҳ медоштанд.

Аз рӯзҳои аввали барқарор кардани Ҳокимияти Шӯравӣ, Кумитаи Инқилобии волости Мастҷоҳ дар хусуси ташкил кардани мактаби нави шуравӣ ва дар байни аҳолии калонсол барҳам додани маҳви бесаводӣ масъала гузошт. Кумитаи Инқилобӣ масъалаи дар Обурдан ва дигар

¹Рӯзн. «Пролетарий», 6 сентябри С. 1923.

²Бобо Ҳамдамов. Хотраҳо, дастхат дар ихтиёри муаллиф.

деҳаҳои волост кушодани мактабҳои гузошт.¹

Бо мақсади аз байн бардоштани ҷудоии Мастҷоҳ аз волосту ноҳияҳои дигар, инчунин аз рӯзҳои аввали озод кардани волост ташкилотҳои маҳаллии Ҳокимияти Шуравӣ, ба оммаи меҳнаткаш таъя намуда, барои ташкил кардани востҳои зарурии алоқа ба қор оғоз намуданд. Аввали соли 1923 қори гузаронидани хати телеграфӣ аз Ёротеппа то Обурдан оғоз гардид.² Деҳқонони меҳнаткаши гирду атрофи Ёротеппа ва деҳаҳои волости Мастҷоҳ баҳри ба анҷом расонидани қор ба муттаҳассисон ёрии беҳамто расониданд. Онҳо дар шебу фароз аз харсангҳо гузашта таҷҳизоти сохтмонро бо дастон ва китфашон ба хати телеграф бурда мерасониданд.³

Тираномии соли 1923 вақте ки қулли деҳаҳои волости Мастҷоҳ аз босмаҷиён тамоман тоза қарда шуд, ба қои то ин дам Қумитаи Инқилобии амалқунанда, Қумитаи Иҷроияи волост интиҳоб қарда шуд. Ин имқоният дод, ки ба қорҳои шӯро деҳқонони меҳнаткаш васеътар қалб қарда шаванд. Бо сарқарии Қумитаи Ҳизбӣ ва Қумитаи Иҷроияи уезди Хучанд, Қумитаи Иҷроияи волости Мастҷоҳ барои сохтмони иттиқоқи волостӣ ва деҳотии «қушқӣ»сар қард. Аллақай охири август ва аввали сентябри соли 1923 иттиқоқи «қушқӣ»дар қунин деҳаҳои волости Мастҷоҳ ба мисли Обурдан, Палдорак, Мадрушқат, Пастифав ва ғайра барпо гардиданд.⁴

Баъдтар фаъолияти иттиқоқи «қушқӣ»дар дигар боқимонда деҳаҳои волости Мастҷоҳ ба роҳ монда шуд. Ба ҳайати аъзоёни иттиқоқи «қушқӣ» деҳқонони қамзамину беамин ҳамроҳ гардиданд. Барои ба аъзоёни ин иттиқоқ расонидани ёрии моддӣ моҳи сентябри соли 1923 дар волости Мастҷоҳ қумитаи ёрии ҳамдигарӣ таъсис ёфт.⁵

¹ Рӯзн. «Пролетарий», 6 сентябри С. 1923.

² Рӯзн. «Красная звезда», 15 августи С. 1923.

³ Рӯзн. «Красная звезда», 15 августи С. 1923.

⁴ Б Д вилояти Самарқанд, ф.48, р.1, д.9, в.183.

⁵ Дар ҳамон қой, в. 192.

Ташкил ёфтани кумитаҳои волостӣ ва деҳоти иттифоқи «қушчӣ» барои муттаҳид намудани деҳқонон дар мубориза ба муқобили унсурони бою феодалҳо, барпо кардани асосҳои хоҷагии кишоварзӣ дар волости Мастчоҳ аҳмияти калон дошт. Кумитаи иҷроияи волостӣ ва кумитаи иттифоқи «қушчӣ» тамоми заминҳои қорам, боғҳо ва моли собиқ беки Мастчоҳ, кӯрбошиҳо, намояндагони руҳониёнро ба ҳисоб гирифта, дар байни аъзоёни иттифоқи «қушчӣ» тақсим намуданд.

Иттифоқи «қушчӣ»-и уезду шахрии Хучанд 3 сентябри соли 1923 қарор кард: «Рӯйхати ба ҳисоб гирифтаи замин ва боғҳои беки Мастчоҳ ба маълумоти кумитаи ёрии ҳамдигарии уезд расонида, қафолат дода шавад, ки заминро боғ байни аъзоёни иттифоқи «қушчи»-и волости Бокса–Исфаҳонӣ тақсим карда шавад.»¹ Дар ин ҷо саволе ба миён меояд, ки собиқ беки Мастчоҳ Саид Аҳмадхуча ба волости Бокса–Исфаҳонӣ чӣ муносибате дорад? Барои он ки ба хонанда аниқу равшан шавад, бояд гуфт, ки ӯ собиқ раиси кумитаи иҷроияи ҳамин волост буд ва баъди ба халқу Ҳокимияти Шуравӣ хиёнат карда аз ҷазо халос шудан ба волости Мастчоҳ гурехта рафта, аз «обрӯи» падари эшонаш истифода бурда, дар ин гӯшаи дурдасту кӯҳсори кишвари Туркистон худро бек эълон карда, боз чанд соли дигар ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ бо ёрии «дӯстон»-и дохиливу «берун»-ӣ ҷанг эълон намуд.

Минбаъд кумитаҳои волостӣ ва деҳоти иттифоқи «қушчӣ» дар Мастчоҳ сафҳои хешро қавӣ карда, тамоми заминро боғ ва ҳайвоноти бойҳоро ба ҳисоб гирифта, аз болои онҳо назорат карданд. Иттифоқи «қушчӣ» дар байни оммаи меҳнаткаш қорҳои оммавӣ-сиёсӣ бурда, онҳоро дар атрофи худ муттаҳид менамуд.

Дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ меҳнаткашони Тоҷикистони шимолӣ, махсусан гирду атрофи Ёротеппа ва ноҳияҳои бо-

¹ Рузн. «Красная звезда», 15 августи С. 1923.

лооби водии Зарафшон аз хучумҳои пай дар пайи ғоратгаронаи босмачиён бениҳоят ҳам зарари калони иқтисодӣ ва ҳам маънавий диданд. Ин шароитро ба эътибор гирифта 16 октябри соли 1923 раёсати Кумитаи Иҷроияи вилояти Самарқанд маъруза оид ба ноҳияҳои Ўротеппаю Мастчоҳ расонидани ёрӣ мавриди муҳокима қарор дод. Пас аз муҳокимаи ин масъала маҷлис қарор намуд :

«1. Ҳоло ки ағбаҳо кушодаанд Кумитаи Марказии Иҷроияи Туркистонро хоҳиш кардан ҷоиз аст, ки барои волости Мастчоҳ 25 ҳазор пуд ғалла барои ба камбағалон тақсим кардан фиристонида шавад.

2. бо ҳамин мақсад аз Кумитаи Марказии Иҷроияи Туркистон хоҳиш карда шавад, ки ба волости Искандар низ 10 ҳазор пуд ғалла равон кунад.

3. Кумитаи Марказии Иҷроияи Туркистонро низ хоҳиш кардан лозим, ки ба волости Босмандӣ 2,5 ҳазор пуд ғалла барои байни деҳқонони бенавои деҳаҳои Аучӣ ва Янги Ариқ тақсим кардан фиристонида шавад...»¹

Ба ҷуз ин маҷлис қарор намуд: «аҳолии волостҳои Мастчоҳ, Босманда, Фалғар ва Искандар аз тамоми андозҳои маҳаллӣ ва ҳосили маҳсулоти соли ҷорӣ дар муддати се сол озод карда шаванд; нақшаи киштукори баҳориро кашида волостҳои аз дасти босмачиён ғоратгардида бо тухмӣ таъмин карда шаванд ва вазифаи коркарди ин масъала ба зиммаи шуъбаи вилоятии замин гузошта шавад».²

б). Пойдор шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Помири Ғарбӣ ва Шарқӣ.

Омили асосии минбаъд дар қаламрави Помир мустаҳкамӣ пойдор намудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҳама ҷой ташкил ва побарҷо шудани шакли ибтидоии ташкилоти Ҳокимияти Шӯравӣ кумитаҳои инқилобӣ маҳсуб аст.

¹ Бойгонии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф. 39, р.2, д.91, в. 31.

² Дар ҳамон ҷой в. 32.

Чараёни ташкил кардани Кумитаҳои Инқилобӣ дар Помир дар маҷлисҳои Сегонаи Ҳарбӣ-Сиёсӣ (минбаъд СҲС) мунтазам ва ҷиддӣ мавриди муҳокимаи баҳснок қарор мегирифт. Зеро шароитҳои иқтисодӣ– иҷтимоӣ ва ҷойгиршавии ҷуғрофӣ ҳар ноҳияву деҳаҳои Бадахшон аз якдигар фарқ мекарданд, ки ин омил ба шуури сиёсии бошандагон таъсир нарасонида наметавонист. 13 моҳи феввали соли 1921 дар маҷлиси навбатии СҲС маърузаи М. Дяконов ва Ш. Шотемур доир ба вазъияти қорбарӣ дар Помири Ғарбӣ шунида шуд. Аз ин баромадҳо маълум мегардид, ки ташкил кардани кумитатҳои Инқилобӣ дар Помири Ғарбӣ маҳз аз волости Рушон оғоз мегардад. Зеро волости Рушон нисбат ба дигар мавзӯҳои Помир ба марказҳои инқилобии кишвари Туркистон наздиктар ҷойгир буд. Ба ҷуз аз волости Рушон инчунин Кумитаҳои Инқилобӣ дар деҳаҳои Шидз, Дерзуд, Хуф ва дар волости Вомар; дар волости Шуғнон, дар деҳаҳои Сохгарв, Поршнев, Хоруғ ва ғайра барпо карда шуданд. Кумитаҳои Иқилобии деҳот дар Помири Ғарбӣ, ки шумораи аҳолиаш камтар ба назар мерасид, якҷанд деҳаҳои ба ҳам наздик ба он ҳамроҳ карда шуданд.¹

Мувофиқи қарори СҲС аз моҳи сентябри соли 1921 дар музофоти Помир ду Кумитаҳои Инқилобии ноҳиявӣ, яъне Кумитаи Инқилобии Помири Ғарбӣ ва Кумитаи Инқилобии Помири Шарқӣ барпо карда шуданд. СҲС дастури тартиботи дар маҳалҳо ташкил кардани Кумитаҳои Инқилобиро тасдиқ намуд. Пас аз ин фаъолияти ташкилотҳои шуравӣ дар Помир хеле ҷоннок гардид. Дар ҳамин давра дар қисми Помири Ғарбӣ ду Кумитаи Инқилобии волости Рушон ва Шуғнон ташкил шуд, ки дар заминаи онҳо 18 Кумитаҳои Инқилобии деҳот ба амал омаданд. Умуман ба нақша гирифта шуда буд, ки дар қисми Ғарбии Помир 60 кумитаҳои деҳот, 5 волостӣ ва 1 ноҳиявӣ ташкил бояд шавад.² Ҳаминро

¹ А.М. Фафуров. Ревкомы Таджикистана (1917-1924 гг.), Душанбе-2008, С. 46-47.

² История Горно– Бадахшонской автономной области. Том 2. Новейшая история., Душанбе, 2005, С.35.

бояд таъкид кард, ки дар ҷараёни таъсис додани Кумитаҳои Инқилобӣ дар Помир ҳатман зичии аҳоли, шумораи саводнокии мардум дар деҳот ба назар гирифта мешуд.

Мувофиқи маълумоти СҲС ба унвони Дастгоҳи Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон Кумитаҳои Инқилобӣ дар Помири Ғарбӣ дар чунин волостҳо: Рушон, Шуғнон (дар Хоруғ ҳам), Ишкошим, Вахон ва Бартанг ташкил карда шуданд. Интиҳоби Кумитаҳои Инқилобии Помири Ғарбӣ дар маркази ноҳияҳо – деҳаҳо гузаронида мешуданд. Мувофиқи тартибот якчанд рӯз пеш аз оғози интиҳобот вақту соати онро ба интиҳобкунандагон фаҳмонда медоданд. Дар интиҳобот иштирок карданро тамоми истиқоматкунандагони ноҳия, яъне мардоне, ки синнашон ба 18 расида бошад, ба ҷуз эшонҳо ва ашхоси судшуда ҳуқуқ доштанд. Аммо дар он замон ҳуқуқи иштирок кардан надоштанд, чунки ҳоло онҳо дар асорати урфу одати кӯҳна қарор доштанд.

Ба ҳайати Кумитаҳои Инқилобии деҳот 3 нафар интиҳобшуда, як нафар чун номзад ба аъзогӣ маҳсуб буд. Бояд қайд намуд, ки ҳоло дар интиҳоботҳо таъсири бойҳо эҳсос карда мешуд. Ҷараёни демократии интиҳобот дар қисми Ғарбии Помир дар он ифода меёфт, ки «шакли оммавии онро на танҳо бойҳо, балки камбағалон – мардикорон, ки тарафи одамони оддиро гирифта, ҷонибдори адолат буданд, истифода мебуданд.»¹

Таҷрибаи таърихӣ амиқ нишон дод, ки дар баъзе деҳаҳо ба Кумитаҳои Инқилобӣ собиқ оқсақолон (совет старейшин. Р. А.) интиҳоб гардиданд. Аммо намояндагони ҳокимият он қадар зид намебаромаданд, зеро онҳо дар байни омма обуру доштанд, вагарна ба ихтилоф дучор гаштан аз эҳтимол дур набуд. Дар ибтидо аҳоли дар интиҳобот сушт иштирок кард. Ва фишор аз ҷониби Кумитаи Инқилобӣ ба қатъ гардидани интиҳобот оварда мерасонд. Баъдтар вақто ки аҳоли огоҳ гардид, ки ба сари ҳокимият он ашхосе меояд, ки онро мар-

¹ Очерк по истории Советского Бадахшона. Душанбе, 1985, С. 13.

дум худашон интиҳоб мекунанд, онҳо ташаббус нишон дода бо аризаҳо мурочиат намуданд, ки аъзоёни Кумитаи Инқилобиро аз нав интиҳоб кунанд, зеро қисме аз онҳо дар гузашта амалдорони саризм буданд.»¹

Ташкил кардани Кумитаҳои Инқилобӣ дар байни ду қисми Помир Ғарбӣ ва Шарқӣ хусусиятҳои хоси худро дошт. Ба вучуд омадани ин кумитаҳо дар қисми Помири Шарқӣ дар шароити мураккаби зиддияти синфҳои доро ва муборизаи авлодии байни қирғизҳо мерафт. Ду авлоди ба ҳам зидди қирғизҳо дар сарзамини Помири Шарқӣ чун кӯчманчӣ ҳаёт ба сар мебуданд. Кумитаҳои Инқилобӣ дар Помири Ғарбӣ, – навишта буд Ш. Шотемур дар маърузаи хеш ба унвони Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон аз 9 августи соли 1923, – интиҳоб мешуданд, дар Помири Шарқӣ бошад таъин мегардиданд². Таъин кардани кумитаҳои инқилобӣ ин ҳам яке аз хусусиятҳои хоси Помири Шарқӣ дар шароити барқарор ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин аҳолии ин ҷо нисбат ба мардуми Помири Ғарбӣ зиёдтар побанди дину мазҳаб буданд. Барорбари ин барқарор ва мустаҳкам кардани ҳокимияти синфи коргару деҳқон дар қисми Помири Шарқӣ дар шароити душвори муқобилияти синфҳои дар гузашта ҳукмрон ҷараён дошт.

Дигаргунӣҳо дар Помири Шарқӣ баъди ба ин ҷо омадани Х. Хусейнбоев низ рух медиҳанд. Маводҳои бойгонӣ шаҳодат медиҳанд, ки то ба Помири Шарқӣ омадани аъзоёни СҲС ин ҷо қариб беодам монда буд. Қисми аҳоли ба тарафи Афғонистону Хитой куч баста буданд. Баъди аз ҷониби аъзоёни СҲС бо сарвари Х. Хусейнбоев корҳои фаҳмондадиҳӣ гузаронидан аҳоли мунтазам ба макони зисти аввалашон бармегаштанд.

Барпо кардани Кумитатҳои Инқилобӣ дар Помири Шарқӣ

¹ Бойгонии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф. 17, р.1, д. 314, в.612.

² М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС по руководству социалистическим строительством в Горно– Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР. Душанбе, 1982, с.75.

аз доманаи кӯҳи Ранг-Кул ба сӯи водии Олой ниҳоят дар шароити вазнин ба амал омад. Мустаҳкам намудани ташкилоҳои маҳаллии Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир ва алалхусус дар қисми Шарқии он ба муқобилияти қувваҳои аксулинқилобии аз ҳукмронӣ рафта дучор омада, аз тарафи Қирғизистон ва босмачиёни Бухорои Шарқӣ тарафгирӣ карда мешуданд. Босмачиёни водии Олой ва Бухорои Шарқӣ, ки дам ба дам аз мамлакатҳои хориҷӣ ба воситаи Афғонистон, Ҳиндустон ва вилояти Синзияни Хитой маблағу ярок гирифта, ба мадади унсурҳои бою руҳонӣ умед баста, тез-тез ба маҳалҳои аҳолинишин ва нуқтаҳои сарҳадӣ ҳучумҳо карда, мардумро аз риску рӯзӣ маҳрум, коркунони шуравиро қатл мекарданд.

Масалан, ибтидои соли соли 1922 як дастаи калони босмачиён бо сардории Маҳмадҷумъа ва гвардиячии сафед Зинчеко бо мадади «дӯстони» хориҷиашон ба дидбони Мурғоб ҳамла оварда, онро қариб дар муддати як моҳ ба муҳосира гирифт. Артиши Сурх бо ёрии дастаи ихтиёрии халқӣ дидбонро қаҳрамонона муҳофизат кард ва баъди расида омадани қувваи иловагӣ аз Ваҳон дастаи босмачиён зеру забар карда шуд.¹

Бо ҳамин соли 1922 қувваҳои асосии аксулинқилобчиён ҳам дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва ҳам дар Помир асосан барҳам дода шуда, чараёни барқарору мустаҳкамшавии сохторҳои Ҳокимияти Шуравӣ суръат мегирад.

Ба ҳайати Кумитаҳои Инқилобӣ дар Помир беш аз ҳама муборизони фаъоли барқарор кардани Ҳокимияти Шуравӣ интиҳоб карда мешуданд. Дар он солҳои пурошӯб барои дар ин роҳи хатарнок қувваю маҳорати хешро дар роҳи пойдории Ҳокимияти Шуравӣ чунин диловарони Помир ба мисли Меликбек Қурбонмамадов (раиси Кумитаи Инқилобии Шуғнон), Иззатулло Рамихудоев (раиси Кумитаи Инқилобии волости Рушон), Иброҳим Исмоилов (раиси Кумитаи Инқилобии волости Ишқошим), Шоабдуқодир Юлбарсхонов

¹ Ниг. М. Эркаев асари номбар шуда, С 104.

(раиси кумитаи инқилобии волости Вахон), Қосим Бердибеков (раиси Кумитаи Инқилобии волости Мурғоб) сарф карда буданд. Дар қатори Кумитаҳои Инқилобии деҳот ва волостӣ, инчунин Кумитаи Инқилобии вилоятӣ низ интихоб карда шуд, ки ноябри соли 1922 раиси он Шириншо Шотемур шуд.¹

Ҳамин тавр, бо барпо намудани Кумитаи Инқилобии вилоятӣ асосан чараёни барпо ва мустаҳкам кардани ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ ба анҷом расид, зеро роҳи ба меҳнаткашон таъмин намудани тартиботи демократӣ боз гардид.

Фаъолони ҳокимияти Шуравӣ, алалхусус ташкилотҳои хизбӣ тамоми чораҳоро андешиданд, то ки ба системаи нави интихоботи сохтмони шуравӣ, яъне аз кумитаҳои инқилобӣ ба Шӯроҳои депутатҳои меҳнаткашон гузашта шавад. Дар натиҷаи кӯшишҳои зиёди дар байни омма бурдани корҳои фаҳмондадиҳӣ моҳи майи соли 1922 аввалин интихоботи шӯроҳои депутатҳои халқ дар Помири Ғарбӣ бо як руҳи баланди сиёсӣ гузаронида шуд.

Агар дар интихоботи Кумитаҳои Инқилобии Помири Ғарбӣ дар натиҷаи фишори унсурони аксулинқилобӣ на ин ки занҳо, ҳатто баъзе мардон низ иштирок накарда бошанд, дар интихоботи шӯроҳои депутатҳои халқӣ тамоми марду зан мутташакилона ширкат варзиданд. Ин воқеа ҳам яке аз омилҳои аввалиндараҷаи мустаҳкам шудани Ҳокимияти Шуравист. Дар интихоботи волости Рушон занҳо ҳатто ба ҳайати шӯроҳо интихоб гардиданд. Дар миёнаи соли 1922 дар волости Ишқошим чор, дар Рушон ёздаҳ, дар Бартанг шаш ва дар Шугнон сенздаҳ шӯроҳои деҳот ташкил карда шуд.

Пас аз анҷуманҳои волостӣ 25 июли соли 1922 аввалин анҷумани ноҳиявӣ шӯроҳои Помири Ғарбӣ даъват карда шуд, ки дар он 45 намоянда иштирок намуданд. Анҷуман масъалаи замин, анборҳои халқӣ, кооператсия, маорифи халқ ва дигар масъалаҳои ҳаёти ҷамъиятиро мавриди

¹ М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС..., С 75.

муҳокима қарор дод. Дар анҷуман инчунин одати бади «пешкашӣ»¹ ҳамаҷониба муҳокима шуда, оид ба ҳимояи занҳо қарори муайян баровард.

Анҷумани шуроҳои Помири Ғарбӣ қарори шурои волостиро қонунӣ карда, «пешкашӣ»-ро бекор намуд, барорбарҳуқуқи зану мардро барқарор сохт ва ба муқобили истифодабарандагони маводҳои мадҳушқунанда муборизаи беамон эълон кард.

Баъдтар 27 майи соли 1923 анҷумани нахустини шуроҳои Помири Шарқӣ баргузор гардид. Дар он якҷанд масоили муҳими сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ аз ҷумла масъалаи миллӣ, барпо кардани милитсия, сохтмони шуравӣ ва муборизаи зидди босмаҷигарӣ муҳокима карда шуд.² Гузаронидани ин анҷуман дар ҳаёти сиёсии мардуми Помири Шарқӣ, алалхусус мардуми қирғиз аҳамияти калони сиёсӣ дошт.

Аз барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ сар карда то соли 1923 сарҳади Помир ба вилояти Фарғонаи Ҷумҳурии Мухторияи Шуравии Сотсиалистии Туркистон ҳамчун «ноҳияи Помир» дохил мешуд. 15 августи соли 1923 Президиуми Кумитаи Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Туркистон «ноҳияи Помир»-ро ба номи «вилояти Помир» табдил дод ва ҳамчун воҳиди алоҳидаи маъмурӣ ба ҳайати Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон дохил гардид. 26 августи ҳамин сол ҳамчун «Вазъияти Муваққатӣ доир ба кумитаи инқилобии Помири вилояти Помир» тасдиқ шуд. Баробари ин Президиуми Кумитаи Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон қарор баровард, ки муваққатан то дами аз ҷониби Кумитаи Иҷроияи Марказии Умумироссиягӣ тасдиқ кардани ин қарор «Помириҳо» (Ғарбӣ ва Шарқӣ) «округи Помир» номгузорӣ шавад.³

Барпо ва мустаҳкам намудани ташкилотҳои давлатии

¹ «Пешкашӣ» – вақто ки зан аз мард ҷудо мешавад ӯ бояд қалини гирифтааш, яъне ду букка ва як аспро баргардонад.

² Ниг. М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС..., С 76..

³ Очерки по истории Советского Бадахшана. Душанбе – 1985, С. 125.

шуравӣ дар Помир дар муддати солҳои 1922 ва 1923 дар шароити ниҳоят печ дар печ ва мураккаби муборизаи байни қувваҳои кухнаи мавқеашонро аз даст додаю қувваҳои инкилобӣ чараён дошт. Бойҳо, феодалону руҳониёни аз чониби инкилоб сарнагун шуда, дар байни омма мавқеи сиёсӣ худро ҳамачониба гум карданд ва шароити сарҳади Помирро истифода бурда, бо ғриву мадади гумоштаҳои мамолики хориҷӣ ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ суиқаст ташкил карданд. Дар Помири Шарқӣ бо иштироқи гумоштаҳои мамолики хориҷӣ гурӯҳҳои бо ҳам зид ба вучуд омаданд, ки мақсаду маромашон суғандани пояҳои давлати навтаъсисёфтаи синфи коргару деҳқон будо бас. Ибтидои моҳи июни соли 1922 аз хориҷа эшонӣ Қаттаған Темуршоҳон ба Шуғнон бо баҳонаи хостгории духтари эшонӣ Поршнев Саид Юсуф Алишо ворид гардид. Дар асл ӯ аз чониби ҳокимони афғон ба назди эшонҳои Шуғнон бо он мақсад фиристонида шуда буд, ки онҳо ба воситаи муридҳояшон дидбонҳои русҳоро бурида аз ҳам ҷудо карда ба Афғонистон ҳамроҳ намоёд.¹

Темуршоҳон ба эшонҳо изҳор кард, ки дар ин ҷо аскарони рус каманд ва мусулмонон бо тезӣ аз болои онҳо ғалаба хоҳанд кард. ӯ бо тамоми эшонҳои калони дорандаи мурид ва ашхоси дар байни мардум обрӯманди Помири Ғарбӣ вохурда гуфтушунид кард. Пас аз ба хориҷа рафтани Темуршоҳон тамоми эшонҳо ба машварат гирд омада, ба ӯ маълумот доданд, ки агар то моҳи сентябри соли 1922 дастаи нав наояд, онҳо Ҳокимияти Шуроро барҳам хоҳанд дод.

Ташкилотҳои фавқулодаи СҲС тобистони соли 1922 ба воситаи омма ахбор гирифтанд, ки Саид Юсуфалишо ва Саид Маҳмудшо барои бар зидди Ҳокимияти Шуравӣ шӯриш бардоштан тайёрӣ мебинанд. Ин шӯриш қисми нақшаи умумии Англия оид ба ҷудо кардани Осиёи Миёна, аз ҷумла Помир аз Русияи Шуравӣ махсуб буд. Барои он ки руҳониён қабл аз

¹ Бойгонии давлатии Ҷумҳурии Ёзбекистон, ф. 17,р. 3,д. 47, в. 259.

хама эшонҳо дар байни аҳолии Помири Ғарбӣ нуфузи зиёд доштанд, дар ин сурат шуъбаи махсус эшонҳои маҳаллиро ба маҳкама гирифтанд имконят надошт, зеро бовар набуд, ки аҳолии маҳаллӣ ин амалиётро дастгирӣ мекунанд оё не. Бо мақсади дуруст фаҳмидани фикру ақидаи мардум ба Хоруғ муридҳои намоёни ду эшони (Пошнев ва Тавдем) даъват карда шуданд. Вақто ки онҳо ба мақсади зиддишуравии эшонҳо огоҳ гаштанд, аксарияташон изҳор карданд, ки агар онҳо хоҳиши зидди Ҳокимияти Шуравӣ баромадан дошта бошанд, дар он сурат мо тайёрем, ки ришашонро биканем.¹

Баъд аз ин қарор шуд, ки эшонҳо ва иштирокчиёни ашадии сӯйқасд ба маҳкама гирифта шаванд. Дар ҳамин давра аз шаҳри Бомбеи Ҳиндустон намояндаи Ағохон тоҷики маҳаллӣ Шохзода Мамир, ки дар назди Ағохон зиндагӣ мекард, ба Помир омад.²

Дар ин вазъият дар Помир Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон ба СҲС супориш дод, ки минбаъд давом додани ислоҳоти заминро об боз дошта шуда, диққатро ба мустаҳкам кардани муваффақиятҳои дар ин соҳа ба даст оварда нигоҳ бояд дошт.

Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон СҲС-ро барҳам дода ба ҷои он Кумитаи Инқилобии Умумипомириро ташкил намуд.³ Кумитаи аз нав ташкил гардида Кумитаҳои Инқилобии волостиро барпо карда, қору кирдори онҳоро бо кумитаи Инқилобии вилоятӣ ва муассисаи ҳарбӣ алоқаманд намуд. Аз намояндагони авлодӣ машваратчиён ташкил гардид, ки ба воситаи он гурӯҳбозиҳои авлодӣ барҳам дода шуд. Ба Қароқирғозхое, ки ба Афғонистон фирор карда буданд, барои ба макони аслиашон баргаштан иҷозат дода шуд.⁴

Баъд аз гузаштани анҷуманҳои волостӣ 25 июли соли

¹ Ниг. М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС..., С. 78.

² Бойгонии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф. 17, р. 3, д. 47, в. 259.

³ Дар ҳамон ҷой, в. 95.

⁴ Рӯзн. «Туркестанская правда» 1 августи соли 1924.

1922 дар шаҳри Хоруғ анҷумани ноҳиявии шуроҳои Помири Ғарбӣ доир гардид. Анҷумани дуҷуми шуроҳои Помири Ғарбӣ аз 1 то 5 апрели соли 1924 дар шаҳр Хоруғ шуда гузашт. Дар анҷуман аз 4 волостҳои Помири Ғарбӣ 109 намоҷанда иштирок кард. Пас аз муҳокимаи ҳамҷониба анҷуман оид ба мустаҳкам намудани сохторҳои шуравӣ қарорҳои дахлдор қабул кард. Аз ҷумла, дар ин ҷо барои коркарди заминҳои ҷамъиятӣ ва барқарори системаҳои кӯҳнаю сохтмони системаҳои нави обёрӣ, қарор оид ба ташкил кардани артелҳои меҳнатӣ бароварда шуд.¹

Дар қаламрави имрӯза Боми Чаҳон дар атрофи масъалаи барои меҳнаткашон тақдирсози барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ байни қувваҳои ба яқдигар зид муборизаҳои пурушӯбу тезутунд ва кушоду пинҳонӣ ба амал меомад, ки то ба задухӯрдҳои хунин табдил меёфт. Барои аз ин шароити муташанниҷ баромада, ҳокимияти сиёсиро қавӣ гардонидан ба меҳнаткашони Помир коркунони комиссияи фавқулодаи набарди Туркистон ёриву мадади беандозае расониданд. Қувваҳои аксулинқилобӣ ба гумоштағони хориҷӣ таъя карда, бо мақсади аз байн бардоштани ҳокимияти нави халқӣ ҳаргуна амалиётҳои ғоратгарона, сӯйқасду куштори бераҳмона содир карда, бо ин роҳ меҳостанд, майлу хоҳиши оммаро аз тарафдорӣ сохти ҷадид дур намуда, ҳокимияти пештараи истисморгарону истибдодгаронро ҳифз намоянд. Дар Помир дар назди СҲС кормандони қисмҳои фавқулода қору фаъолият карда, сиру асрори аксулинқилобчиён ва ҳомиёни хориҷии онҳоро сари вақт фош намуда, пеши роҳи онҳоро мегирифтанд. Масалан, яке аз шахси бонуфузи мазҳаби исмоилӣ дар деҳаи сарҳади Афғоистон ҷой гирифта ба воситаи ҷосусони худ ба эшонҳои Помир масъала гузошт, ки ба муқобили Ҳокимияти Шуравӣ шӯриш тайёр карда, сарвари он шаванд. Аз рӯи нақшаи аксулинқилобчиён ба сӯйқасд мебоист эшони

¹ А.М. Ғафуров. Ревкомы Таджикистана (1917-1924 гг.), С.53.

шуғнонӣ, ҷосуси санҷидашудаи подшоҳӣ Фаррухшоев сардорӣ менамуд.

«Ҳамаи мусулмонон, – гуфт ба Фаррухшоев эмиссари аз хориҷа омадагӣ, – ба муқобили русҳо шӯриш мебардоранд. Қўлоб ва Ҳисор аллақай аз болшевикон озод шуданд. Русҳо фақат дар Шуғнони шумо осуда зиндагӣ доранд. Агар шумо мусулмони солим бошед, бояд ғазовати зидди болшевиконро дастгирӣ кунед. Агар аз ин дасту дил шӯед, пас мо аз шумо қасос мегирем, ман аз шумо хоҳиш мекунам, ки бо эшонон гуфтугӯ карда, ҷавобашро ба ман гардонед.»¹

Намояндаи Шуъбаи Махсуси ҷабҳаи Туркистон Дяков 15 июли соли 1922 дар бораи ба ҷабс гирифтани Фаррухшоев ва баъзе эшонҳои мазҳаби исмоилияи ба сӯйқасд роҳбарикунанда қарор қабул кард. Ҳангоми кофтуков аз иқоматгоҳи баъзеи маҳбусон мактубҳои бо амалдорони хориҷӣ, ки аз алоқаи онҳо гувоҳӣ медоданд, яроқ ва тири бисёре дарёфт шуд.²

Баъди аз Помир рафтани Дяков Шириншо Шотемур роҳбари СҲС дар ин ҷо таъин шуда, моҳи августи соли 1923 ба Президиуми Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон (КИМТ) чунин навишт: «Барои беҳтар фаҳмидани вазъияти Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир фаъолият ва аҳамияти отряди Помирро нишон додан зарур аст. Шояд дар ягон ақсои Республикаи Шуравӣ қисми ҳарбӣ ба мисли Помир се-рахмият набошад. Намояндаи шуъбаи ГПУ сардори отряд ва аъзои СҲС мебошад. Бинобар сабаби нокифоя будани қувваҳои маҳаллӣ ҳамаи кори партиявӣ ба зиммаи ячейкаи отряд вогузор аст. Мактабро отряд бо пул таъмин мекунад. Ғайр аз ин, отряд аз ҳисоби пули аскарони сурх интернатро бино кард. Отряд ба одамони камбағалтарин ба тариқи ёрӣ тухмӣ медиҳад. Ячейкаи коммунистии отряд митингҳо ташкил менамояд. Баҳорон вай «Иттифоқи ҷавонон»-ро ташкил

¹ Л. Блохин. Чекистони солҳои пушошӯб. Душанбе, соли 1975, С.38-39.

² Дар ҳамон ҷой. С.39.

кард, ки дархол ба он 40 писар дохил шуданд. Чунин фаъолияти отряд бағоят фоидабахш аст».¹

Раиси СХС Шириншо Шотемур дар тамоми баромаду мактубҳояш ба унвони КИМ– Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон шароити вазнини иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳарбӣ-сиёсии Помирро ба таври аниқу возеҳ фаҳмонида, талаб мекунад, ки барои мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ, ҷалби омма ба корҳои сохтмони ҳаёти нав ва дилпур кардани Ҳимояи сарҳад маблағи зарурӣ бетаъхир ва сари вақт расонида шавад. Масалан, 9 августи соли 1923 ӯ дар маърузааш ба унвони «Оид ба вазъияти корҳо дар Помир»тамоми ин масъалаҳо ба таври аниқу равшан ифода ёфта буданд.

Кулли дархостҳои СХС-ро ба инобат гирифта 15 моҳи августи соли 1923 Президиуми КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон дар бораи аз Помир даъват карда гирифтани сегонаи сиёсӣ қарор ирсол намуд. Ба ҷойи он Кумитаи Инқилобии округи Помир дар ҳайати раис ва чор нафар аъзо таъин карда шуд.

Хусусиятҳои махсуси Бадахшони Шуравиро бо мақсади тезонидани суръати тарақиёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва маданиро ба эътибор гирифта, Президиуми КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон аз 15 августи соли 1923 қароре қабул намуд, ки мувофиқи он «ноҳияи Помир» ба «вилояти Помир»чун маъмурияти ягонаи алоҳидаи Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон, ки бавоситаи шубҳаи ташкилии КИМ бевосита ба ҷумҳурӣ итоат мекунад иваз шавад. Ба ҳамин муносибат Президиуми КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон таклиф гузошт, ки ба Конститутсия дигаргунӣ ворид карда шавад. Баробари ин Президиуми КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон лозим шуморид, ки муваққатан «Помириҳо» (Ғарбӣ ва Шарқӣ) номида шавад, то он даме,ки Президиуми Кумитаи Иҷроияи Марказии Умумироссиягӣ «Округи Помирро» тасдиқ накунад.²

¹ Л. Блохин. Чекистони солҳои пурушӯб. С.43-44.

² Ниг. М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС..., С. 79.

Президиуми КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон 3 июли соли 1924 бо мақсади беҳтар намудан ва ба таври мушаххас амалӣ кардани корҳои ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ, оид ба сохтмони хоҷагӣ ва маданӣ чунин қарор баровард: «дар назди Кумитаи Инқилобии округи Помир чунин ташкилотҳо барпо карда шаванд: котибот, шуъбаи маъмурӣ, шуъбаи умумӣ, ки ба он тандурустӣ, шуъбаи маоифи халқ, молия, заминуб, управлениаи давлатии сиёсӣ (УДС) дохил мешуданд.» Рӯйхати мансабҳои Кумитаи Инқилобии вилоят ва ташкилотҳои он дар ҳайати 100 кас тасдиқ гардид.¹

Дар кори ташкил кардани ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ ёрии калонро аз ҷониби КИМ Туркистон Шириншо Шотемур расонд. Дар давоми фаъолияти ҷамъиятӣ-сиёсии хеш ӯ ба тамоми гӯшаву канори Помир рафта бо мардуми меҳнаткаш вохӯрда, дар кори тайёр намудани интихоботи шуроҳои деҳот ва гузаронидани ислоҳоти заминуб, ки яке аз чорабиниҳои муҳими иқтисодӣ ва сиёсӣ маҳсуб меёфт, нақши арзанда иҷро намуд. СҲС бо сарвари Шириншо Шотемур ба душвориҳои зиёди ба пеш омада нигоҳ накарда вазифаҳои дар наздаш бударо бо сарбаландӣ иҷро намуд. Шириншо Шотемур дар мактуби хеш ба унвони Шурои Комиссарони Халқи Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон аз 9 майи соли 1922 доир ба муваффақиятҳо оид ба барпо ва мустаҳкам кардани ташкилотҳои шуравӣ дар сарзамини Помир бо факту рақами раднопазир зикр кард.²

Мувофиқи қарори КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон барои Помир отряди нав тайёр карда шуда, ки он дар шаҳри Андичон аз ҳисоби полки 6-ми набарди Туркистон пурра гардид. Дар ҳайати он афсароне буданд, ки аз урфу одати халқ пурра огоҳӣ дошта, дар муборизаи зидди босмаҷиён таҷрибаи кофӣ андухта буданд. Охири августи соли 1923 отряд ба шаҳри Ош омад. Баъд аз 20 рӯз он то Мурғоб,

¹ Истории таджикского народа, том.V новейшая история (1917– 1941 гг), С.323.

² Бойгонии давлатии Ҷумҳурии Ёзбекистон, ф. 256. Р.1, д. 805, в. 52.

охири сентябр ба Хоруғ омада расид.¹ Дар назди отряд вази-фаҳои муҳими мустаҳкам намудани сарҳад ва барҳам додани боқимондаи дастаи босмачиёни Дарвоз местод.

Дастаҳои босмачиён дар зарфи солҳои 1922-1923 ба мардуми меҳнаткаш ҷабру ситами зиёд оварданд. Бо баъзе маълумотҳо дар Қаротегину Дарвоз миқдори зиёди моли калони шохдор, моли майда ва аспҳои савориро ба яғмо бурданд. Қурбониҳои зиёде аз ҳарду тараф дода шуд. Шумораи зиёди заминҳои қорам аз истехсолот дур шуда, системаҳои обёрикунанда вайрону валангор гашта аз қор баромад.

Ҳучумро идома дода, 2 августи соли 1923 қисмҳои Артиши Сурх ва дастаҳои ихтиёрии халқӣ Тавилдараю Чилдара ва 12 август маркази Дарвоз Қалъаи Хумро аз босмачиён озод карданд. Аммо қувваҳои аксулинқилобӣ ба шикасти хеш нигоҳ накарда, ҳоло аз мақсаду маромашон дур нашуда буданд. Моҳи ноябри соли 1923 босмачиён кӯшиши аз нав ба муқобили ташкилотҳои шуравӣ ҳучум карданро ба пеш гузоштанд. Дар ҳамин муддат ба деҳаи Кеврон дастаи Қосимбек, аз паси ӯ падараш Шоназрӣ ва дастаи Диловаршо зада даромаданд. Ин қувваҳои муттаҳидгашта Қалъаи Хум, Ванҷро ихота карда, роҳҳои Тавилдараро вайрону валангор карданд. Аскарони Сурхи ба муҳосира афтада, гарнизони полки 9-ум бо якҷоягии отрядҳои ихтиёрии халқӣ, ба қувваи зиёди аксулинқилобчиён нигоҳ накарда, дар муддати якчанд рӯз ба муқобили онҳо диловарона ҷанг ва истодагарӣ намуданд. Пас аз расида омадани полки тирандозии 7-ум 21-ноябри соли 1923 Қалъаи Хуму Ванҷ аз босмачиён озод карда шуд.² Бо ҳамин моҳи ноябри соли 1923 дастаи босмачиён бо роҳбарии кӯрбошӣ Диловаршо барҳам дода шуд. Худи Диловаршо, ки чандин сол оммаи меҳнаткашро дар зери зулму шиканча қарор дода буд, дар вақти задухӯрд бо зарбаи қувваҳои инқилобӣ кушта шуд ва дар Ванҷ Ҳокимияти Шу-

¹ Т.А.Карачаев. Воспоминания. На Памире в годы гражданской войны.— Бадахшони Советӣ, 1964, 20 май.

² Рӯзн. «Красная Звезда», 6 августи соли 1925.

равӣ барқарор гардида, раиси Кенти Ванҷ Сафаров Бой интихоб гардид.¹

Ғалабае, ки оммаи меҳнаткаш бо ҳамроҳии отрядҳои бисёрмилиии Артиши Сурх аз болои босмачиён ба даст оварда, Ҳокимияти Шуравиро дар Қалъаи Хум барқарор карданд, ин як зарбаи навбатӣ ба муқобили вайронкунандагони қонунҳои объективии таърих, аз қабиле Чарз Варен Хостлер полковники қувваҳои ҳавоии ШМА, Вали Қаюмхон, Боймирзо Ҳайит, Зоки Валид Таган ва дигарон, даъво мекарданд, ки гӯё босмачиён инҳо ҳаракати миллии-озодихоҳии тамоми табақаҳо ва синфҳои мардуми таҳҷоии Осиёи Миёна ба муқобили тамоми русхост.²

Маълум, ки ҳаракати босмачигарӣ дар муддати солҳои 1922 ва 1923 ба оммаи меҳнаткаш зарари моддӣ ва маънавии зиёд овард. Аз аҳолии Қаротегину Дарвоз ба ҳисоби нопурра босмачиён наздики 40 ҳазор сар ҳайвони калону хурд, аз ҷумла 3 ҳазор асп рабуданд. Дар натиҷаи ҳучуми пай дар пайи босмачиёни ғоратгар шумораи киштзорҳо ва махсусан заминҳои обӣ коста гардида, системаҳои обёрикунӣ аз қор баромаданд, ки ин вазъият ба қашшоқии деҳқонон оварда расонд.³ Ин чараён ба он сабаб мешуд, ки дар он вақт аҳолии Тоҷикистони имрӯза зиёда аз 400 ҳазор кам мегардад. Аввало мардум аз тарсу ваҳми ҳучумҳои доимӣ ва ногаҳонаи дастаҳои босмачиён ба дод омада буд, сониян, ба сари онҳо балои гуруснагӣ ҳар шабу ҳар рӯз таҳдид мекард, ки сабаби аз дарёи Панҷ гузашта ба Афғонистон фирорӣ гаштани онҳо мешавад. Фирориён чорво ва амволи зарурии хешро бо худ гирифта, боқимондашро нест карда, ба мавзёҳои баландкӯҳ ва сарҳадӣ роҳсипор мешуданд. Баъд аз он ҷо ба мамолики хориҷа ва қабл аз ҳама ба Афғонистон фирор мекарданд.⁴

¹ Рӯзн. Бадахшони Советӣ, 1967, 28 июн.

² К. Новоселов. Против буржуазных фальсификаторов истории Средней Азии. Ашхабад, 1962, С.124.

³ Ниг. Н.А.Кисляков Очерк по истории Каратегина. Сталинабад, 1954, С. 185.

⁴ Р. А. Абулҳаев. Аз таърихи фирориёни Тоҷикистон дар солҳои 20-90-уми

Аз сабаби нокифоя будани далелу рақамҳои зарурӣ ба ақидаи мо то имрӯз ба ягон муҳаккиқ муяссар нагардидааст, ки шумораи пурра, таркиби этникӣ ва масъалаҳои ҷойгиршавии фирориёнро дар мамолики хорича ба таври аниқ ва равшан муайян намояд. Чунки то ҳанӯз дари бойгонииҳои мақомотҳои маъмурӣ, ки дар онҳо маълумотҳои лозима маҳфузанд, барои муҳаккиқони соҳаи фанҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла муаррихон, боз нест. Танҳо аз рӯи баъзе маълумотҳои пароканда ва сарчашмаҳо хулоса баровардан мумкин аст, ки хоҷагиҳои фирориён асосан дар ноҳияҳои сарҳадии Афғонистону Шуравӣ ҷой гирифта буданд. Яъне ҷойгиршавӣ аз дараи Вахон то Ҷиротро дарбар мегирифт. Масалан, фирориёни қирғиз дар дараи Вахон, тоҷику ўзбек, дар вилояти онвақтаи Қатаған-Бадахшон (ноҳияҳои Файзобод, Рустак, Хонаобод, Қундуз, Имом Соҳиб), туркманҳо аз Мазори Шариф то Ҷирот, яъне дар макони ҳамқавмҳои худ ҷойгир шуда буданд.¹

То дами тамоман решакан кардани ҳаракати босмачигарӣ ҷараёни ба мамолики хорича ва қабл аз ҳама ба мамлакати ҳамсояи Афғонистон фирорӣ шудани меҳнаткашони азияткашида идома меёфт. Аммо дар нимаи дуҷуми соли 1923, ки ғалаби қувваҳои инқилобӣ аз болои аксулинқилобчиён наздик омада буд, ҷараёни ба хорича фироришавии меҳнаткашон нисбатан суст гардид.

Барпо кардани кумитаи инқилобии вилоятӣ дар Помир барои пешрафти фаъолияти ташкилотҳои шуравӣ аҳамияти калон дошт. Моҳи августи соли 1924 Кумитаи Инқилобии вилоятии Помир ташкил карда шуд. КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон 27 августи ҳамин сол ҳайати Кумитаи Инқилобии вилоятии Помирро бо сарвари Абдуллоев Сайфулло тасдиқ намуд. Аъзоёни Кумитаи Инқилобӣ инҳо маҳсуб буданд: Герасимов, Дубровский, Ғуломхидир Хоҷаев

асри бист. Душанбе, 2018, С.34.

¹ Р. А. Абулхаев. Аз таърихи фирориёни Тоҷикистон..., С.42.

ва Элчибеков. Кумитаи Умумипомирии инқилобӣ ҳокимияти олии шаҳрвандӣ буда, бевосита ба Президиуми КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон итоат мекард. Барпо кардани Кумитаи Инқилобии вилоятӣ давраи нави минбаъда мустаҳкам кардани ташкилотҳои шуравӣ дар Помир шуморида мешавад.¹

Маводҳои зиёди боэътимод аниқу равшан гувоҳӣ медиҳанд, ки масъалаи барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помири Ғарбӣ ва Шарқӣ вақту соат ва хусусиятҳои махуси хешро доро буд. Дар қисми Шарқии Помир чараёни барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар натиҷаи муқобилияти қувваҳои аксулинқилобӣ, бою феодалон, намояндагони рӯҳонӣ ва даҳлати мамонлики хориҷӣ дар шакли Кумитаҳои Инқилобӣ ниҳоят бо душвориҳо сурат гирифт. Ҳайати Кумитаҳои Инқилобӣ дар ин ҷо аз сабаби мушкул будани вазъияти ҳарбӣ-сиёсӣ таъин карда мешуд. Барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар қисми Ғарбии Помир нисбатан тинчтар сурат гирифт ва дар ин ҷо Кумитаҳои Инқилобии маҳаллӣ бо иштироки васеи оммаи халқ интиҳоб карда мешуданд. Инчунин дар қисми Шарқии Помир дастаҳои ғоратгаронаи босмачиён, аз водии Фарғона омада дар ин ҷо бедодгарӣ содир мекарданд, аммо дар қисми Ғарбии он босмачиён вучуд надоштанд ва чараёни барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар шароити нисбатан осоишта сурат мегирифт.

¹ Ниг. М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС..., С. 83..

БОБИ 5. ҶОРИ ҚАРДАНИ СИЁСАТИ НАВИ ИҚТИСОДИ. ВАЪЗИ ҲОҶАГИИ КИШОВАРЗӢ ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ ВА ПОМИР

1). Моҳият ва вазифаҳои СНИ ва хусусиятҳои хоסי он.

Дар аввали солҳои ғалабаи Инқилоби Октябр дар натиҷаи интервенсияи ҷарбӣ-хориҷӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ ба муқобили нахустин дар ҷаҳон давлати синфи коргару деҳқон иқтисодиёти бе ин ҳам ақибмондари камқуввату бемадор қард. Таҷрибаи таърихӣ нишон дод, ки иқтисодиёти давлати ҷавони шуравӣ ба иқтисодиёти нимаи дуҷуми асри XIX Русияи подшоҳӣ ба пастӣ рафта буд.

Ба ҷуз соҳаҳои саноат инчунин соҳаҳои мухталифи хоҷагии кишоварзӣ, низ дар ин давра ба зарари калон дучор гардиданд, ки сабаби асосии қашшоқӣ ва бенавоии меҳнаткашон ва қабл аз ҳама деҳқонони деҳот гардид.

Маълум, ки дар давраи аз ҳар ҷиҳат ниҳоят вазнини интервенсияи ҷарбӣ-хориҷӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ, ки хатари аз байн рафтани давлати ҷавони коргару деҳқонро ба миён оварда буд, дар назди Ҳизби Коммунистӣ ва Ҳокимияти Шуравӣ вазифаи тақдирсози бо ҳар роҳу восита ҳифзи давлат меистод. Ба душвориҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ нигоҳ накарда, дар он шароити ҳарачу марач Ҳокимияти Шуравӣ ба қабули чунин чорабиниҳои фавқулода, ки дар таърих бо номи «Коммунизми ҷарбӣ» машҳур аст, роҳ доданд. Дар як давраи муайян, яъне то ба охир расидани интервенсияи ҷарбӣ-хориҷӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ мамлакат ба лагери ҷарбӣ табдил дода шуд. То дами ба охир расидани ҳуҷуми хориҷиву дохилӣ ба муқобили давлати ҷавони шуравӣ ақибгоҳ ба ҳолату зарурияти ҷабҳа пурра бояд иттиҳоди мекард.

Мазмун ва омилҳои асосии сиёсати «Коммунизми ҷарбӣ»

чорӣ намудани развѐрсткаи озуқаворӣ маҳсуб буд. Развѐрсткаи озуқаворӣ маънои онро дошт, ки то дами дар мамлакат барқарор шудани тинчиву оромӣ деҳқонон уҳдадор шуда буданд, ки озуқаворӣ изофаро ба давлат бо нархи муайяншуда супорида, боқимондаашро барои эҳтиёҷоти оила, тухмӣ ва хуроки чорво сарф намоянд. Аз болои озуқаворӣ монополияи давлат чорӣ шуда, деҳқонон ва умуман истеҳсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии кишоварзӣ моли худро ба бозор бароварда фурӯхтан ҳуқуқ надоштанд, ки ин чараён ба қавӣ гардонидани муносибати синфи коргар ва деҳқон, ки асоси сиёсати давлати ҷавони шуравӣ ҳисоб меёфт, минбаъд мамониат мерасонд.

Дар солҳои 1920 ва 1921 пас аз ба итмом расидани интервенсияи ҳарбии хориҷӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ, дар чараёни сохтмони сотсиалистӣ минбаъд давом додани сиёсати «Коммунизми ҳарбӣ» ба манфиати синфи коргару деҳқон ва умуман давлати шуравӣ набуд, зеро дар солҳои амалиёти ин сиёсат норозигии ҳам деҳқонон ва ҳам синфи коргар, ки бозорҳо баста шуда буданд, дида мешуд. Аз ҷониби дигар, баъд аз развѐрсткаи озуқаворӣ истеҳсолкунандагони неъматҳои моддӣ барои баланд бардоштани маҳсулоти хоҷагии кишоварзӣ ҳавасманд набуданд.

Аз ин рӯ, дар назди Ҳизби Коммунистӣ ва давлати шуравӣ вазифа меистод, ки дар вазъияти тинчиву оромӣ бо мақсади инкишофи дигаргуниҳои сохтмони сотсиалистӣ ва муҳимаш мустаҳкам кардани дӯстии ду синфи истеҳсолкунанда, яъне синфи коргару деҳқон сиёсати нави иқтисодӣ қабул карда шавад. Бо сарвариин В.И. Ленин сиёсати нави иқтисодӣ (СНИ) қор карда бароварда шуд, ки он моҳи марти соли 1921 дар анҷумани X Ҳизби Коммунистӣ мавриди муҳокима қарор гирифта, аз ҷониби намояндагон дастгирӣ ва қабул гардид. Қарори муҳими анҷуман ба ҷои развѐрсткаи озуқаворӣ андози озуқаворӣ чорӣ гардид. Сиёсати нави иқтисодӣ ба хоҷагиҳои деҳқонон бартарияҳои зиёд овард. Микдори андози озуқаворӣ аз развѐрсткаи озуқаворӣ хеле

кам буд. Дар натиҷаи ин сиёсат дар ихтиёри деҳқонон ғаллаи зиёд мемонд, ки онҳо имконият доштанд, маҳсулоти аз эҳтиёҷоти оила берунро озод ба бозор бароварда фурӯшанд.

Тавре ки маълум аст, сиёсати нави иқтисодӣ дар тамоми каламрави Федератсияи Русия расман паҳн гардида, мунтазам ба ҳаёт тадбиқ мешуд. Ин сиёсат инчунин дар каламрави Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон, ки дар ҳайати Федератсияи Русия дохил мешуд, низ паҳн гардид. Ҳаминро бояд зикр кард, ки дар Туркистон ва аз ҷумла дар ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ, ки дар ҳайати он дохил мешуданд, бо баъзе сабабҳои объективии дохилӣ ва берунӣ ба ҳаёт тадбиқ кардани СНИ хусусиятҳои хоси худро доро буд. Масъалаи гузаштан аз развёрсткаи озуқаворӣ ба андозаи озуқаворӣ дар муҳокимаи сессияи аввали Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон моҳи апрели соли 1921 гузошта шуд, ки дар он қоидаи рӯенидани андоз кор карда баромада шуд.¹

Дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ дар Туркистон аз ҷумла дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, нисбат ба Русияи Шуравӣ сиёсати коммунизми ҳарбӣ дар ҷараёни татбиқи масъалаи озуқаворӣ бори нахуст пурра ва танҳо дар ноҳияҳои алоҳида гузаронида шуд. Аз тарафи Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон 4 июли соли 1919 қабул кардани декрет оид ба монополияи ғалла, нигоҳ накарда, ба ҳаёт тадбиқ кардани он ба душвориҳои ҷиддӣ дучор гардид. Аз ҷумла ҷараёни сусти ба табақаҳои ҷудошавии деҳот дида мешуд ва оқибати сиёсати монополияи ғалларо қувваҳои зиддишуравӣ– бойҳо, ки дар байни деҳқонони меҳнаткаш ҳоло таъсири зиёд доштанд, бар зидди сохти ҷадид устокорона истифода мебуданд. Дигар ҷиҳати сустии ташкилотҳои шуравӣ дар деҳот дар байни оммаи меҳнаткаш кам будани табақаҳои пролетарӣ маҳсуб буд. Барои ҳамин ҳам развёрскаи озуқаворӣ бештар дар он ҷойҳои амалӣ карда мешуд, ки шароити мусоид мавҷуд буд. Ҳар дафъа масъалаи озуқаворӣ мушаххас дар

¹ Рузн. «Известия», 16 августи соли 1921.

ҳар ноҳия мувофиқи шароити ҳарбӣ-сиёсӣ ва вазъи моддии аҳолии маҳалӣ ҳаллу фасл карда мешуд. Бештар вақт масъалаи тайёр кардани ғалладона барои аҳолии шаҳр ва артиш дар бозори озод гузаронида мешуд. Дар аввали соли 1920 бо тавсияи Комиссияи Туркистони Кумитаи Иҷроияи Марказии Умумирусиягӣ ва Шурои Комиссарони Халқи Федератсияи Русия монополияи ғалла аз аҳолии таҳҷоии тамоми ноҳияҳо бекор карда шуд.¹

Минбаъд ба муносибати аз болои қувваҳои аксулинкилобӣ ба даст даровардани ғалабаҳои ҳалқунандаи Артиши Сурх ва тағйир ёфтани шароити сиёсӣ Ҳукумати Туркистони Шуравӣ сиёсати андозро аз нав дида баромад. Аз сабаби лаҳзаи шиддатноки нарасидани озуқаворӣ ва кӯшиши аз ҷониби бойҳо бо ҳар восита пеши роҳи аз тарафи давлат тайёр кардани ғалладона ва хошокро гирифтани аз моҳи июли соли 1920 дар тамоми ноҳияҳои ҷумҳурӣ развёрсткаи озақаворӣ ҷорӣ гардид.²

Аммо амалӣ кардани развёрсткаи озуқаворӣ дар Туркистон аз ноҳияҳои марказии мамлакат фарқ мекард. Шароити ҳарбӣ– сиёсӣ ва вазъияти ҳар як ноҳияи алоҳидаро ба эътибор гирифта развёрсткаи озуқаворӣ дар муддати як соли хочагидорӣ дода мешуд. Пас аз тайёр кардани развёрстка изофаи он дар байни камбағалон тақсим карда мешуд. Ба онҳо дар бозорҳо озод савдо кардан иҷозат дода мешуд. Аз ин рӯ, развёрсткаи озуқаворӣ дар Туркистон баъзан хусусияти андозро доро буд, ки онро асосан табақаҳои дорои деҳот ба давлат меоданд.

Масъалаи ба ҳаёт тадбиқ кардани сиёсати нави иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон моҳи августи соли 1921 дар анҷумани VI-уми Ҳизби коммунистии кишвар маҳсус мавриди муҳокима қарор гирифт. Анҷуман муқаррар намуд, ки ин масъалаи муҳими сиёсӣ аз ҷониби кормандони

¹ Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история Сах. 325.

² Дар ҳамон ҷой.

ҳизбиву шуравӣ онро дуруст аз худ кардан, ҷиддӣ ва аз рӯи вичдон рафтор намуданро тақозо мекунад. «Сиёсати нави иқтисодӣ дар муддати якчанд сол муқаррар карда шудааст.»¹

Анҷуман инчунин дастур дод, ки сохтмони хоҷагӣ бо роҳи барқарор кардани саноати калону истеҳсоли дастӣ, амалӣ кардани якчанд чорабиниҳо оид ба барқарори хоҷагии кишоварзӣ ва ба эътибор гирифтани дигаргуниҳои иқтисодӣ-сиёсӣ рағбона карда шавад.

Ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, ки қисми таркибии кишвари Туркистон махсуб буд, гузаштан ба сиёсати нави иқтисодӣ ва ба ҳаёт амалӣ кардани он бо чандин душворихое, ки на танҳо хусусиятҳои умумимамлакат доштанд, инчунин бо якчанд хусусиятҳои махсус, ки аз тарзи мероси иқтисодиёти замони мустамликадорӣ боқӣ монда буданд, вобастагӣ дошт. Бинобар ин, вазифаҳои барқарор ва инкишофи минбаъдаи хоҷагии халқ дар ин ҷо бо барҳам додани ақибмонии хоҷагӣ, сиёсӣ ва маданӣ, инчунин боқимондаҳои зулми миллӣ, босмачигарӣ саҳт вобастагӣ дошт. Ин маънои онро дошт, ки сиёсати нави иқтисодӣ дар шароити ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, чун дар тамоми Туркистон, дар маҷмуъ барномаи сохтмони давлати ҷадид ва то охир дар кишвар ҷорӣ намудани дигаргуниҳои демократӣ ба ҳисоб мерафт.²

Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Туркистон ба маҳалҳо фушурдаи дастур оид ба ҷорӣ намудани андози озуқавориро бо намояндагони хеш дар байни меҳнаткашон паҳн намуд. Инчунин нақшаи кори Комиссари Халқии озукатайёркунӣ ва Иттифоқи Туркистон (Турксоюз), ки дар асоси қарори конференсияи Умумируссиягии Ҳизби Коммунистии Русия ва маҷлиси 111 Умумироссиягии озукатайёркунӣ тартиб дода шуда буд, тасдиқ гардид. Масъалаҳои андози озуқаворӣ ва кооператсия ба воситаҳои ахбори умум, дар

¹ Резолюция и постановления съездов Коммунистической партии Туркестана. Ташкент, 1958, С.94.

² Очерки из истории северных районов Таджикистана (Ученые записки, выпуск XXX), Ленинабад, 1967, С. 106.

мачлису митингҳо ва конференсияю анчуманҳо васеъ паҳн карда шуд.

Масалан, 23 апрели соли 1921 ҳизби коммунистии уезду шаҳрии Хучанд ба тамоми котибони ҳизби ноҳиявии Тоҷикистони шимолӣ мактуби дастурӣ фиристод, ки онҳоро вазифадор намуд:

1».Барои ба омма фаҳмонидани муҳтавои масъала мачлисҳои ҳизбӣ ва мачлисҳои деҳқонӣ гузаронида шавад:

а) доир ба разверсткаи давлатӣ;

б) дар бораи андозии озуқаворӣ;

в) доир ба кооператсия ва андозии озуқаворӣ;

г) вазифаҳои ҳизб оид ба гузаронидани чунин чорабиниҳо.

2. Дар ҳар ҷой дар деҳот, авул ва дар ячейкаҳои ҳизбӣ, маъракаи мачлисҳои умумии деҳқонон ва коргарон ҷавран гузаронида шавад (дар ин чорабинӣ ҳатман аз қувваи комсомолон истифода бурда зарур аст»¹).

Тобистони соли 1921 дар тамоми қаламрави Тоҷикистони шимолӣ «моҳи озуқатайёркуни»-и зарбдор гузаронида шуд, ки дар ин муддат ба деҳқонони камбағал ёри калони моддӣ расонида шуд. Дар чунин фурсат 11 митинг, 18 мачлиси иттифоқи касаба доир гардид, ки дар он оид ба роҳҳои инкишофи минбаъдаи истеҳсоли неъматҳои моддӣ баҳсу мубоҳисаҳои судманд баргузор гардид. Дар Хучанд анҷумани уездии иттифоқи деҳқонон ва «Қушчӣ»шуда гузашт. Он равшан нишон дод, ки дар шароити нисбатан оромӣ деҳқонон шавқу рағбати ниҳоят калони истеҳсолӣ доранд. Ғайр аз ин, бо мақсади ба оммаи васеъ ҳамаҷониба фаҳмондани моҳияти сиёсати нави иқтисодӣ ба маҳалҳо «сегонаи» экспедитсионӣ фиристода шуд, ки он дар байни мардум митингу ҷамъомадҳо гузаронида, зарурияти таърихии ин сиёсати нави ҳизбу давлатро аз наздик ба онҳо фаҳмонда меод.²

¹ БҲ ТНТ ф.5337,р. 1,д 86, в. 23.

² В.М. Ионова. Коммунисты Северного Таджикистана в борьбе за власть советов (1917-1923 гг.) Душанбе, 1968, С. 97-98.

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ намояндагони қатори (поезд) ташвиқоти «Шарқи Сурх», ки аввали соли 1921 ба ин ҷой ҳаракат мекард ва моҳи апрел-май қатори ташвиқоти Управленияи сиёсии Туркфронт «Роҳи сурх» дар байни аҳолии маҳаллӣ бо маърузаву суҳбатҳо баромада, моҳияти сиёсати нави иқтисодиро фаҳмонда медоданд. Оммаи меҳнаткаши Тоҷикистони шимолӣ дар мафҳуми ин сиёсат асоси барқарор кардани хоҷагии хешро дида, онро бо як руҳбаландии зиёд қабул намуданд. Ин сиёсат ҳисси ҳавасмандии деҳқонро баланд бардошта, сабаби афзоиши қувваҳои истеҳсолкунанда дар хоҷагии кишоварзӣ гардид. Масалан, баҳори соли 1921 дар Хучанду Ўротеппа, Конибодому Панҷакент ва ноҳияҳои болооби Зарафшон, ки қисмашон аз дастаҳои босмачиён тоза карда шуда буданд ва дигар шахру деҳаҳо, сиёсати нави иқтисодиро пурра тарафдорӣ карда, савганд карданд, ки баҳри ҳаёти кардани он тамоми қувваю имкониятҳои истифода хоҳанд бурд.

Факту рақамҳои боварибахш шаҳодат медиҳанд, ки ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ дар солҳои ҳарачу марачи ҷанги шаҳрвандӣ аз ҳучумҳои пай дар пайи босмачиёни ғоратгар ҳам зарари калони моддӣ ва ҳам маънавӣ дидаанд. Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон моҳи апрели соли 1921 дар муроҷиати хеш ба меҳнаткашон ба муносибати гузаштан ба барқароркунии хоҷагии халқ изҳор карда буд, ки дар ҷумҳурӣ «ягон уезде набуд, ки дар он ҷо босмачигарӣ дида нашавад. Махсусан, уезди Хучанд дар вазъияти ногувор қарор дошт». Агар дар Туркистон умуман заминҳои қорам дар муқоиса то ба давараи ҷанг ним баробар кам шуда бошанд, дар уезди Хучанд қариб ду маротиба коҳиш ёфтанд ва соли 1919 ҳамагӣ 19,4 ҳазор деҳқонро ташкил мекард.

Ҷанг инчунин ба хоҷагии кишоварзии уезди Ўротеппа низ ҳисороти зиёде ба бор овард. Дар зарфи солҳои 1917-1920 майдони заминҳои қорам дар ин ҷой қариб ду маротиба кам шуда, аз 57,5 то ба 29,3 ҳазор деҳқонро паст фурумад.¹

¹ Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история С. 326.

Сиёсати нави иқтисодӣ дар Помир чун умуман дар Туркистон дар шароити саҳт ва ба худ хоси сиёсӣ ва иқтисодӣ ҷараён дошта, дар ин иминтақа сиёсати мустамликадорӣ мутлақият ва буржуазияи рус оқибатҳои бад гузошта буд. Бинобар ин, гузаштан ба кори осоишта на танҳо ба барқарор кардани хоҷагии халқ вобаста буд. Умуман, дар Туркистон ва аз он ҷумла дар Помир яку якбора ақибмонӣ иқтисодӣ ва маданияро барҳам додан шарт ва зарур буд. Зеро дар ин ҷо хусусиятҳои хоси ба мардуми дар гузашта ақибмондаи дар муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ боқимондаҳои феодалий ва дар Помир ҳатто патриархалӣ– авлодӣ ҷойдоштаро ба эътибор бояд гирифт.¹

Дар Помир заминҳои вақфӣ ниҳоят кам ба назар мерасид, Ҳокимияти Шуравӣ ба онҳо қор надошт ва онҳо дар дасти соҳибони пешина меистоданд. Дар он давра яке аз анъанаҳои динии реаксионӣ ва манфӣ, ки пешӣ роҳи инкишофи иқтисодӣ, маданӣ ва амалӣ шудани сиёсати нави иқтисодиро мегирифт, ба худоӣ зинда «Ағохон»-то солҳои сиюми асри сипаришуда додани «зақот» махсуб буд. Дигар душворӣ, ки дар Помир сабаби ба таъхир мондани гузаштан ба сиёсати нави иқтисодӣ мешуд аз лиҳози ғоявию ташкилий ва назариявӣ суст будани ташкилотӣ нав бавучуд омадаи ҳизби коммунист ба ҳисоб мерафт.²

Дар ҷараёни гузаронидани сиёсати нави иқтисодӣ дар Помир байни қормандони шуравӣ баъзе қачқаҳмиҳо вучуд дошт, ки он ба гузаронидани ин қорабинию муҳим мамониат шуда, равиши ин сиёсатро қаме ба ақиб мебард. Масалан, Сегонаи қарбӣ-сиёсӣ (СҲС) дар ибтидои гузаронидани сиёсати нави иқтисодӣ, онро қамчун ба ақиб рафтани ҳисобид, ки аз қунин ақиди истифода бурда, бою феодалий замини худро гашта гирифтанд.

Ба деҳқононе, ки соҳиби замин шуданд, ба онҳо тухмӣ ва

¹ Истории коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент, 1967, С.525.

² Ниг. М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС..., С.87-88.

қарзи бeбoзгашт барoи ба даст дарoвардани oлатxoи кишoварзӣ ва ҳайвoни қoрӣ дода шуд. Баҳoри соли 1922 ба деҳқoнoни Шuғнoну Ваxoн 320 пуд гандум, 48 пуд чав ва 44 пуд қaртoшкa дода шуд.

Масъалаи ба Ҳиндустон барoвардани тилло ҳамчун закoт ба Ағoхoн дар қoри баланд бардоштани иқтисoдиёти Помири Ғaрбӣ аҳамияти қалoн дошт, зерo танxo соли 1923 маблағи закoт 12 ҳазoр сумрo ташкил мекард. Дар анҷумани 11 Шурoхoи Помири Ғaрбӣ чараёни oвoздихӣ шаҳoдат дод, ки аксарияти депутатxo тарафдoри ба Ағoхoн равoн қардани тилло буданд.¹ Барoи ин вақт лoзим буд, ки дар байни мардум қoрxoи зиёди фаҳмoндадихӣ бурда, онҳoрo бoвар кунoндан дарқoр буд, ки тиллoрo бoяд ба Ағoхoн нафиристoда, балки он маблағрo барoи эҳтиёҷoти Бадахшoн сарф кунанд. Дар Помири Шарқӣ аз сабаби ноқифoя будани майдoни заминxoи қoрам аҳoлӣ қариб пурра ба чoрвoдoрӣ ва шикoр машғул буд. Молиқияти қирғизxoи Помири Шарқӣ ба ҳисoби миёна аз 100-150 сар гӯсфанд, 5 кутoс, 1-3 уштур ва на ба ҳар шахс яқтoғӣ асп дуруст меoмад.²

Маълум, ки ба камбағалoну миёнаҳoлoн қариб, ки доимо ғалладoна намерасид ва онxo маҷбур буданд, ки онрo аз бoйxo қарз гиранд ва дар натиҷа пoбанди кулакxo гардида, нoдoртaру дастниғар ва бoтамoм тoбeи онxo мешуданд. Кумитаи Инқилобӣ, тo камбағалoнрo аз тoбeияти бoйxo oзoд намoяд, ба онxo замин ҷудo қарда дод. Аммо пас аз ҷудo қарда додани замин ва ислоҳoти он таъсири бoйxo нисбат ба аҳoлии меҳнатқаш бoз ҳам пурқувват гашт. Бинобар ин, ба ҷуз ба деҳқoнoн замин ҷудo қарда додан давлати шурo инчунин баҳoри соли 1922 ба деҳқoнoни мухтoҷ барoи ба даст oвардани асбoбу анҷoми хоҷагии кишoварзӣ ва ҳайвoни қoрӣ қарзи бeбoзгашт ҷудo намуд. Ба деҳқoнoни Помири Ғaрбӣ ки замин ҷудo қарда шуда буд, барoи кишту қoр

¹ А.М. Ғaфурoв. Ревкoми Тaджикистaна (1917-1924 гг.), С.114.

² БМД Ҷумҳурии Ёзбекистон, ф. 17, р.1, д.314, в. 616..

тухмӣ лозим буд, ки қисми он аз ҷониби ташкилотҳои дахл-дори шуравӣ ва қисми дигараш аз бойҳо гирифта, ба онҳо дода мешуд. Масалан, аз бойҳои Шоҳдара 45 пуд тухмии зироати гуногун рӯёнда шуд. Ғайр аз ин бо роҳи андози шахсӣ андохтан аз бойҳои Шоҳдара, Ғунт ва Хоруғ боз изофатан 102 пуд ғалла ситонида шуд. Дар натиҷа ба деҳқонон имконияти ба анҷом расонидани кишту кор муяссар гардид.¹

Бояд зикр намуд, ки дар ин давра дар Помир, чун дар дигар ғўшаву канори кишвари Туркистон овозаҳои бардуруғ ғўё сиёсати аграрии давлати шуроҳо ба муносибати қабули сиёсати нави иқтисодӣ тағйир ёфта бошад. Дар он даврае, ки дар кишвари Туркистон ва аз он ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ шарту шароитҳои сиёсати нави иқтисодӣ мунтазам амалӣ мегашт, унсурҳои зиддишуравии Помир дар байни меҳнаткашон овозаҳои иғвогаронаи бардуруғ, ки ғўё дар дигар мавзёҳо заминҳои аз ҷониби Ҳокимияти Шуравӣ гирифта ба деҳқонони безамину камзамин дода, боз ба соҳибони аслиашон баргардонида шудааст. Аммо, ин дуруғи бепояву беандешаи унсурони вайронкору зиддишуравӣ дере нагузашта фош мешавад ва деҳқонони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир соҳиби воситаҳои истехсолот гашта, бо роҳи амалӣ кардани сиёсати нави иқтисодӣ инкишофи хочагии кишоварзиро ба пеш бурданд.

2. Ҳаёти шудани андози озуқаворӣ ва ёрии давлат ба деҳқонон.

Масъалаи барқарор кардани хочагии кишоварзӣ дар кишвари Туркистон, ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир дар ибтидои солҳои 20-уми асри гузашта ба сиёсати нави иқтисодӣ сахт вобаста буда, дар асоси он амалӣ карда мешуд. Баъди қарорҳои анҷумани X-уми Ҳизби Коммунистӣ, 20 апрели соли 1921 Кумитаи Иҷроияи Марказии

¹ Дар ҳамон ҷой, р.3, д. 19., в. 213.

Чумхурии Худмухтори Туркистон қароре бо унвони «Доир ба иваз намудани озуқаворӣ, ему хошок ва развёрсткаи моли хом ба андози натурали» дарҷ намуд. Мувофиқи он дар каламрави Чумхурии Туркистон андози озуқаворӣ ба ғалладона, чорводорӣ ва боғу тоқдорӣ қорӣ гардид. Ҳаҷми андози озуқаворӣ ба ғалладона дар соли 1921 умуман дар каламрави Чумхурии Туркистон тахминан ду маротиба кам нисбат ба развёрсткаи озуқаворӣ, ки соли 1920 муайян шуда буд, баробар буд. Аммо баъд аз якҷанд вақти қабули қарори номбурда, аз сабаби то ба охир нарасидани маъракаи соли гузашта системаи развёрсткаи озуқаворӣ ҳоло фаъолият дошт.¹

Вазифаи муҳимми дар соли аввали қорӣ шудани сиёсати нави иқтисодӣ (СНИ), яъне соли 1921 бомуваффақият гузаронидани ин маъракаи тақдирсоз маҳсуб буд. 21 марти ҳамин сол (КИМУР) дар бораи гузаштан аз развёрсткаи озуқаворӣ ба андози озуқаворӣ қарор ирсол намуд. Дар ин ҳуҷҷат солҳои 1921-1922 ҳаҷми андози озуқаворӣ, иборат аз 240 миллион пуд ғалладона, ки ҳаҷми он дар давраи развёрсткаи озуқаворӣ ба 423 миллион пуд расонда шуда буд, муайян гардид.² Ин рақам аз он шаҳодат медиҳад, ки дар натиҷаи қорӣ кардани (СНИ) аҳволи иҷтимоии деҳқонон хеле беҳтар шуда буд.

Меҳнаткашони ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ сиёсати нави иқтисодии ҳизбу давлати шуравиро, ки он воситаи асосии барқарор кардани хоҷагии онҳо маҳсуб меёфт, бо хушу хурсандӣ истиқбол гирифтанд. Масалан, чунин фикру андешаҳои омма нисбат ба моҳияти иқтисодии сиёсати нави аграрӣ дар қарори ҷамъомадҳо ва митингҳои оммавӣ, ки моҳи майи соли 1922 дар Хучанду Ёротеппа, Панҷакенту Конибодом ва дигар шаҳру деҳаҳои Тоҷикистони шимолӣ

¹ Ниг. История таджикского народа. Т.V новейшая история Сах. 326-327.

² Ш.М. Охунов, А. Солиев. Овведение новой эконмической политики в Северном Таджикистане (1921-1922гг.) Дар китоби: «Очерки из истории северных районов Таджикистана» (Ученые записки, выпуск XXX), Ленибад– 1967.С.109.

баргузор шуданд, анику равшан шаҳодат медиҳанд, ки мардуми меҳнаткаш бо меҳру муҳаббати зиёд ин чораандеширо пазируфтанд. Бояд изҳор кард, ки дар баъзе мавзёҳои Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Туркистон, аз ҷумла ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистони шимолӣ, ки ҳанӯз ҳам ҳаракати босмачигарӣ дар авҷ буд, амалӣ намудани сиёсати нави иқтисодӣ ба душвориҳо рӯ ба рӯ мешуд. Масалан, намояндагони гузаронидани андози озуқавориро ба волостҳои Боқса-Исфаконӣ, Дилварзин, Шаҳристон, Панҷакент, Фалғару Мастчоҳ, ки дастаҳои босмачиён амал мекард, сафарбар кардан ниҳоят хавфнок буд.

10 моҳи августи соли 1921 Қарори Шурои Комисарони Халқи Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон қабул карда шуд, ки дар он ҳаҷми андози озуқаворӣ барои солҳои 1921-1922 ва роҳҳои ҳисобаш муайян гардид. Қарори Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон аз қарори ҳукумати Русияи Шуравӣ бо он фарқ мекард, ки дар он гирифтани андоз аз рӯи десятинаи замини қорамшуда ва ба ҳисоб гирифтани на танҳо ҳосилнокӣ, инчунин шумораи ҳайвони қалону хурд ва шумораи аъзоёни оила ба эътибор гирифта мешуд. Ба ҷуз ин, дар ҳуҷҷат таъкид карда шуда буд, ки хоҷагиҳои дар кишту қори зироатҳои ҳавасманкунанда (пахта, лаблабуи қанд ва ғайра) дошта бошанд, аз се як ҳиссаи он аз супоридани андоз озод мешаванд.¹

Мувофиқи қарори номбурда хоҷагиҳои деҳқонон аз заминҳои қорами то ҳаҷми 2 десятина аз 5% ҳосили ба даст оварда андоз месупориданд, аз 2 то 4 десятина – 10, аз 4 то 6 десятина-12, аз 6 то 8 десятина-14, аз 8 то 10 десятина – 16% ва ғайра меъёр муайян шуда буд.² Ин рақамҳо шаҳодат медиҳанд, ки вазнинии ситонидани андоз мувофиқи қоидаҳои (СНИ) ба дӯши мардуми доранда ва бойҳо афтада, дар айни замон деҳқононе, ки дар ихтиёрашон аз як десятина замин зиёд надоранд, умуман аз андоз озод буданд.

¹ Ш.М. Охунов, А. Солиев. Асари номбар шуда, С.109.

²История таджикского народа. Т.V новейшая история С. 327.

Аввали моҳи июли соли 1921 конференсияи уезду шаҳрии ҳизби Коммунистии Хучанд доир гашта, дар он масъалаҳои ташкил кардани кооператсия дар шаҳру деҳот ва гузаштан ба (СНИ) мавриди муҳокима сураат гирифта, аз ҷумла ҷунин қарор кард: «Конференсия маърузаи доир ба андозии натуралӣ шунида, шакли нави сиёсати озуқавориро маъқул дониста изҳор мекунад, ки ҷунин ислоҳоти аграрӣ хоҷагии шуравии Туркистонро баланд бардошта, маъракаи кишту корро афзун мекунад. Конференсия ҷунин мешуморад, ки масъалаи озуқаворӣ таҳкурсиест дар хоҷагии шуравии Туркистон...бахри ба даст даровардани 100% андозии натуралӣ бояд тамоми қувва сарф карда шавад.»¹

Маводҳои бозғимоди зиёд шаҳодат медиҳанд, ки масъалаи ҷорӣ намудани сиёсати нави иқтисодӣ дар уезди Ўротеппа ба душворихое, ки сабаби ҷарбӣ-сиёсӣ доштанд, дучор мешавад. Дар натиҷаи соли 1921 авҷ гирифтани ҳаракати босмачигарӣ дар уезди Ўротеппа вазъияти ҷарбӣ эълон карда шуд. Бинобар ин, дар ин ҷо сиёсати озуқаворӣ давраи ҷанги шаҳрвандӣ бурда мешуд. Ба амал ҷорӣ намудани сиёсати нави иқтисодӣ аслан баҳори соли 1921 баъди бо қувваи Артиши Сурх ва дастаҳои ихтиёрии мардум ва милитсияи халқӣ аз босмачиён тоза кардани уезд ба вуқӯъ пайваст.

Дар ҷунин шароити мутташаниҷи ҷарбӣ-сиёсӣ 1 июли соли 1922 бо амри сегонаи Фавқулодаи мубориза ба муқобили босмачиёни вилояти Самарқанд сарварии кумитаи ҷарбӣ-инқилобии Ўротеппа, ки таҷрибаи зиёди роҳбарӣ дошта, шикасту рехти мардуми ин уезде ро ба хубӣ медонист, ба уҳдаи Ҷура Зокиров гузошта шуд. Ва минбаъд ӯ мардумро барои амалӣ намудани сиёсати андозии озуқаворӣ ҳамаҷониба ҷалб карда тавонист. Кумитаи ҷарбӣ-инқилобии Ўротеппа бо яққоягии корқунони масъули маҳаллии шуравӣ сари вақт

¹ Г.Х. Ҳайдаров. Северные районы Таджикистана в восстановительный период (1921-1925 гг.) Дар китоби : «Очерки из истории северных районов Таджикистана» (Ученые записки, выпуск XXX), Ленинабад-1967.С.79.

барои ба оммаи меҳнаткаш аз наздик фаҳмонидани сиёсати нави иқтисодии хизбу давлати шуравӣ намояндагони масъули хешро ба маҳалҳо фиристоданд, ки онҳо аз иҷроии вазифаҳои дар наздашон гузошта ба хубӣ баромада тавони-станд.

Барои он ки дар он вақт фарқият ва ҷо ба ҷо гузоштани андозии ҳар як хоҷагӣ душворӣ ба амал наоварад, ба кумитаи ҳарбӣ-инқилобӣ зарур буд, ки аз рӯи ҳосилоти тахминии зироати ғалладона, андозии озуқавориро дар соли 1922 дар ҳаҷми 378,5 ҳазор пуд муайян кунанд. Баъдан ҳисобу китоб карда шуд, ки пас аз супоридани андозии озуқаворӣ ба давлат ва хароҷоти оила ва тухмӣ боз дар ихтиёри деҳқонон 211 ҳазор пуд ғаллаи берун аз харчи номбурда изофа менамояд, ки ин ба шарту қоидаи сиёсати нави иқтисодӣ маҳсуб буд.¹

Дар натиҷа озуқавории боқимонда, ки мувофиқи қоидаҳои СНИ бозор кушода шуд ва ба деҳқонон имконияти қулай, ки якҷанд сол орзуи онро доштанд, моли аз эҳтиёҷоти оила ва тухмии заминҳои қорам изофаро метавонанд, ба таври озод ба бозор бароварда фурӯшанд ва аз маблағи ба даст оварда, аз мағозаҳо молу маводи ба худ лозимаро харид кунанд.

Тавре ки дар боло зикр шуд, амалӣ кардани сиёсати нави иқтисодӣ дар Помир, бо якҷанд омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ ва этникӣ ва ҷуғрофӣ хусусиятҳои ба худ хос дошт. Дар солҳои аввали 20-уми асри XX дар Помир гузаронидани ислоҳоти замин, ки дар ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ деҳқонони меҳнаткаш аҳамияти аввалиндараҷа дошт, оғоз гардид. Соли 1922 ин ҷорабинӣ деҳаҳои волостҳои Шугнону Рушон ва қисман волостҳои Ишқошим ва Вахонро дарбар гирифт. Заминҳои аз бою руҳонӣ ва хоҷагиҳои доранда гирифта шуда ба бисёр деҳқонони беамину камзамин дода шуд. Инчунин деҳқонони камбағал соҳиби асбобу анҷоми хоҷагӣ, тухмӣ ва дигар маводҳои зарурии коркарди замин

¹ФҶБДВС,ф. Р-1, р.4, д.209, в. 39.

гаштанд. Оилаҳои зиёди деҳқонон, камбағалон ва батракон аз давлат қарзи бебозгашт баҳри ба даст овардани асбобу анчоми хоҷагии кишоварзӣ, ҳайвони корӣ, тухми зироат гирифтанд¹.

Дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва мубориза ба муқобили дастаҳои босмачиён барои паст шудани иқтисодиёт ва бад гардидани аҳволи иҷтимоии деҳқонон сабаб гардид. Танҳо соли 1921 баъди асосан барҳам додани босмачигарӣ дар кишвари Туркистон ва аз он ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва қабл аз ҳама дар мазеъҳои кӯҳию доманакӯҳ шароити ба даст овардани ҳосили нисбатан баланди соҳаҳои гуногуни кишоварзӣ ба вучуд омад. Ин ба истехсолкунандагон имконият медод, ки ҳосилнокиро ҳарчӣ баланд бардошта, сари вақт андозии натуралии давлатро супорида, изофаи онро ҳам ба эҳтиёҷоти оила истифода бурда, боқимондашро озодона ба бозор бароранд. Маълум, ки деҳқон дар муддати кӯтоҳ хоҷагии дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ниҳоят хароб шударо танҳо бо қувваи хеш барқарор карда наметавонанд. Дар ин ҳолат давлат барои минбаъд бешикаст рӯндани андозии натуралӣ бояд деҳқононро ҳамачониба дастгирӣ намояд ва онҳо низ барои иҷро кардани вазифаи худ бечуну-чаро ба ёрии давлат эҳтиёҷ доштанд.

Бесабаб набуд, ки анҷумани VI Ҳизби Коммунистии Туркистон (августии соли 1921) дар қарори худ оид ба сиёсати замин аз ҷумла чунин изҳор карда буд: «Хоҷагии кишоварзӣ аз рӯи андозаи аз ҷониби давлат ба тартиб даровардан ва барқароркунии майдони умумии пахта, зироатҳои ғалладона ва кишти алаф бояд оғоз ёбад.»² Маълум, ки дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ меҳнаткашон ҳисороти зиёд ба хоҷагии кишоварзӣ доданд. Бо дарназардошти ин дар анҷуман дар мавриди зиёд кардани саршумори чорво аҳамияти калон до-

¹ История Горно– Бадахшонской автономной области. Том 2. Новейшая история.,С. 63.

² Резолюции и постановления VI съезда Коммунистической партии Туркестана (11-20 августа 1921 года). Ташкент, 1921.С. 11.

да, соҳаи кишоварзӣ махсус дар зери ҳимояи давлат эълон карда шуд.

Дар ҳамин давра масъалаи хоҷагии кишоварзӣ аз ҷониби давлат масъалаи ҳаёт ва мамоти ҷамъият доништа мешуд, зеро бе баланд бардоштани истеҳсоли ин соҳаи хоҷагии халқ, масъалаи ниҳоят душвори бо озуқа таъмин кардани меҳнаткашони деҳоту посёлкаҳои коргарнишин ва коргарони шаҳр ва бо моли хом таъмин кардани муассисаҳои санотӣ аз имкон берун буд. Уездҳо, ташкилотҳои вилоятӣ ва ҷумҳуриявӣ дар мавриди оммаи деҳқононро бо асбобу анҷоми хоҷагии кишоварзӣ таъмин намудан ёриву мадади калон расониданд. Масалан, дар ибтидои маъракаи кишукори мавсимии вилояти Самарқанд ба ноҳияҳои уездҳои Хучанд ва Ўротеппа дар шароити онвақта асбобу анҷоми зиёд фиристода шуд.

Деҳқонон моҳияти андозии озуқавориро чуқур дарк карда, ташаббуси меҳнатнашон боло меравад ва кӯшиш мекарданд, ки майдони киштро афзуда, тамоми заминҳои дар ихтиёр дошташонро ба қор дароранд. Масалан, рӯзномаи «Пролетарий» 27 моҳи апрели соли 1921 хабар дода буд, ки дар уезди Ўротеппа «мавсимии кишукор бо муваффақият ба анҷом расид. Дар баъзе волостҳои андозаи кишт ба андозаи давраи тоҷангӣ расидааст. Яъне, то 30 ҳазор десятина расидааст, ки нисбат ба соли 1920 ду маротиба зиёд аст.¹

Дар шароити ниҳоят душвори ҷанги шаҳрвандӣ ва ибтидои барқарор намудани хоҷагии халқ меҳнаткашони Тоҷикистони шимолӣ баҳри барпо кардани асоси иқтисодии сотсиалистӣ шуруъ намуданд. Дар назди заводҳои пахтазоқунии уезди Хучанд ва пунктҳои пахтаи ноҳияи Конибодом кооперативҳои меҳнатӣ барпо карда шуд, ки онҳо то 2 ҳазор деҳқонони пахтакорро муттаҳид мекард. Деҳқонони меҳнатӣ баҳри сари вақт ва босифат гузаронидани маъракаи коркарди замин муттаҳид мешуданд. Масалан,

¹. Газ. «Пролетарий»-орган КП Туркистана Самаркандской области, 17 июли соли 1921.

дар ибтидои соли 1921 танҳо дар уезди Хучанд 29 иттифоқҳои деҳқонони безамину камзамин, ки дар он 5,1 ҳазор одамон муттаҳид буданд,¹ бо ёриву мадади Ҳамаҷонибаи давлат амал мекарданд.

Ҷорӣ намудани СНИ заминаи асосии дар муддати кӯтоҳ барқарор гардидани хоҷагии кишоварзӣ, мустаҳкам шудани иттифоқи синфи коргару деҳқон маҳсуб ёфта, барои азнавсозии хоҷагии кишоварзӣ шароити мусоид ба миён овард. Шартҳои муҳими мустаҳкам шудани дӯстии ду синфи истеҳсолкунанда, яъне коргару деҳқон гузаронидани маъракаи расонидани ёрии шахриён ба деҳотиён буд. Масалан, дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ чунин чорабиниҳои сиёсӣ ба мисли «Якшанбегии ёрӣ ба хоҷагии кишоварзӣ», «се рӯзи ёрдам ба деҳқонон» ва ғайра гузаронида шуд. Дар зарфи се рӯз аз 15 то 17 апрели соли 1921 корхонаҳо, заводҳо, устонаҳои роҳи оҳан, оҳангарон доир ба тайёр кардан ва таъмири олатҳои истеҳсолии деҳқонон кор карданд, ки ин маъракаҳои сиёсӣ барои деҳқонон минбаъд самараи дилхоҳ дод.

Дар солҳои гузаштан ба СНИ бо ёриву мадади давлат дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ аввалин хоҷагиҳои дастаҷамъӣ ва давлатӣ таъсис ёфтанд. Масалан, соли 1921 дар уезди Ўротеппа 9 хоҷагиҳои дастаҷамъӣ (артелҳо) вучуд доштанд, ки 8-тои онҳо моҳҳои август-сентябри соли 1919 арзи вучуд карданд. Колхозҳо деҳқонони камбағал (чоряк-корон ва мардикоронро) муттаҳид мекарданд, ки онҳо асосан хоҷагиҳои хурд-хурд буда, аз лиҳози иқтисодӣ суст буданд. Дар давраи маъракаи кишти баҳорӣ ба онҳо 80 барзагов, 8 асп, 455 пуд тухмӣ ҷудо карда шуд. Колхозҳо 2278 та-ноб ва ё 559 десятина ғалладона кишт карданд.² Соли 1921 дар уезди Хучанд се совхоз ташкил ёфт.

Барқарор намудани хоҷагии кишоварзии дар шароити ҷанги шаҳрвандӣ хароб гашта, дар асоси СНИ роҳандозӣ

¹ Очерки истории народного хозяйства Таджикистана, С, 75.

² Газ. «Пролетарий», 19 майи соли 1921

шуда, дар тамоми қаламрави давлати ҷавони шуравӣ дар солҳои аввали баъдичангӣ, ки тобистони соли 1921 дар 35 губернияи Русия хушкӣю камҳосилӣ рух дод ва дар натиҷа гуруснагӣ қариб ҳама ҷоҳоро фаро гирифт, бо душворӣ амалӣ карда мешуд. Дар чунин шароити тақдирсоз бо даъвати хизбу давлат синфи коргар ва кулли меҳнаткашони мамлакат ба муқобили вабои иҷтимоӣ, яъне гуруснагӣ бархестанд. Чунин вабои иҷтимоӣ тамоми кишвари Туркистон ва минҷумла имрӯза ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помирро низ фаро гирифт. Бинобар ин, меҳнаткашони ин қисми Тоҷикистони кунунӣ дар ин чораандешии умумихалқӣ ғаёлона ширкат варзиданд. Дар уезду волостҳо ва посёлкаҳои коргарнишини Тоҷикистони шимолӣ махсус комиссияҳои ёрӣ ба гуруснагон ва «ҳафтаи»мадад расонидан ба муҳтоҷон ташкил карда шуд. Дар он давра албатта барои гуруснагон ғун кардани озукаворӣ душвории зиёд ба бор меовард, аммо ба ин нигоҳ накарда гуманизми мардум боло мегирифт имконияте, ки дар ихтиёр доштанд, мадад мерасониданд. Масалан, аз моҳи октябри соли 1921 то моҳи марти соли 1922 коргарону хизматчиёни кони нафти «Санто»ба фонди мадад ба гуруснагон шаш фоиз аз маош ва як фоиз аз шартномаи корбайни худ ҷудо карданд, ки он 272 млн. сум ва зиёда аз 380 пуд ғалларо ташкил мекард.¹

Дар ҳамин давраи ниҳоят мушкилу тақдирсоз дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон ва ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ташкилотҳои давлатӣ ва хоҷагӣ бо кумаку мадади хеш пеши роҳи гуруснагии мардумро, ки дар натиҷаи ҷангу ғоратгарӣ ва бедодгарӣҳои дастаҳои босмачиён сар зада буд, монё мешуданд. Тавре ки аз ахбори Кумитаи Марказии ёрӣ ба гуруснагони вилояти Самарқанд маълум мегардад, кормандони мавзеи роҳи оҳани Самарқанду Хучанд барои гуруснагон ҳиссаи панҷрӯзаи нони худро, ки ду вагон ордро ташкил мекард, ҷудо карданд.²

¹Газ. «Пролетарий», 17 майи соли 1921.

²Ш. Джалилов. Борьба с басмачеством в Ходжентском уезде (1918-1923 гг.), нашриёти «Ирфон» Душанбе 1968. С. 23.

Баҳори соли 1921 бо ибтиқори ташкилотҳои ҳизбиву шуравӣ бо мақсади расонидани ёриву мадади иқтисодӣ ба ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ чорабиниҳои «ёрии якшанбегӣ ба деҳқонон» гузаронида шуд, ки дар чараёни амали кардани он коргарону хизматчиён дар қорҳои мухталифи таъмиру сохтмони деҳот фаълони ширкат намуда, дар ин самт ҳиссаи хешро гузоштанд. Дар натиҷаи гузаронидани чунин ва дигар чораҳои таъҷили дар деҳоту мавзёҳои аз дасти босмачиёни ғоратгар хароб гашта, дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ як дараҷа пешравӣ дар соҳаҳои хоҷагии кишоварзӣ дида мешуд.

Яке аз чорабиниҳои муҳими иқтисодие, ки моҳи ноябри соли 1920 аз қониби Комиссариати Халқии Федератсияи Русия андешида шуд, ин қарор дар хусуси барқарор кардани маданияти пахтакорӣ дар Ҷумҳуриятҳои Шуравии Сотсиалистии Туркистону Озорбойҷон маҳсуб аст.¹ Дар ин ҳуҷҷат роҳҳо ва омилу воситаҳои инкишофи ин соҳаи муҳими хоҷагии кишоварзӣ дар кишвари Туркистон ва аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ шарҳу эзоҳ дода шуда буд, ки он ғамхорӣ ба баланд гардидани иқтисодиёти деҳот ва беҳтар шудани дараҷаи зиндагии деҳқонон гувоҳӣ меод. Таъкид карда шуда буд, ки роҳҳои муҳими баланд бардоштани маҳсулнокии соҳаи пахтакорӣ, ин ба эътидол овардани ҳолати системаҳои обёрӣ, беҳтар намудани вазъияти замини қорам ва аз лиҳози моддӣ-техникӣ таъмин кардани хоҷагиҳо ба ҳисоб меравад. Дигар чорабиниҳои муҳиме, ки аз қониби давлати шуравӣ оид ба ҳалли ин масъала андешида шуд, баланд бардоштани роҳу воситаҳои ҳавасмандкунии моддиву маънавии истеҳсолкунандагон мебошад.

Ин чорабиниҳо дар тамоми кишвари Туркистон ва ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ натиҷаи мусбии худро дод. Масалан, баҳори соли 1921 дар уезди Хучанд нисбати соли

¹ Образование и деятельность Коммунистической Партии Туркестана (Летопись Событий) Ташкент, 1966, С.224.

1920 майдони кишти пахта қариб чор маротиба афзуда, ба наздики 10 ҳазор десятина расида буд.¹

Охири соли 1921 ва ибтидои соли 1922 дар қаламрави Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон аз ҷумла дар Тоҷикистони шимолӣ ба дастаҳои асосии босмачиён зарбаҳои ҳалокатовар расонида шуд. Аммо дар баъзе ноҳияҳои кӯҳӣ ҳоло амалиётҳои алоҳидаи босмачиён дида мешуд. Дар ҳамин маврид 11 моҳи январи соли 1922 КМ ҶКР (б) «мактуби Дастурӣ ба ҳизби Коммунистии Туркистон» оиди мубориза ба муқобили босмачиён ирсол намуд. Дар ин мактуб аз ҷумла гуфта шуда буд, ки сиёсати нави иқтисодӣ (СНИ) метавонад дастаҳои босмачиёнро дар водии Фарғона аз беҳу бунёдаш решақан намояд. КМ ҶКР (б) шарҳ дод, ки СНИ дар Туркистон маъноӣ ба заминдорони хурд ва қосибон шароити қулай ато карданро дорад. Яъне, маҳсулотҳои онҳо ба ихтиёрашон монда, гардиши савдуро озод карда метавонанд. Ва аз гӯшаи он ба давлат як миқдор андозии муайян медиҳану ҳалос.²

Бояд хотиррасон намуд, ки ёриҳои давлат ба меҳнаткашони Помир оид ба гузаронидани СНИ ва тақсимошти замин ба меҳнаткашони безамину камзамин бо хусусиятҳои хоси ҳеш нисбат ба дигар мавҷҳои Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон фарқ мекард. Зеро маълум, ки Помир дар он вақт дар шароити аз марказ дур қарор дошт, дигар ин ки он ба ду қисм, яъне Шарқу Ғарби Помир тақсим шуда буд, захираи заминҳои қорам аслан дар дасти бойҳову амалдорон ва намояндагони дину мазҳаб буданд. Ин заминҳоро аз онҳо дар муддати нисбатан кӯтоҳ мусодира карда, ба деҳқонони безамину камзамин додан имконият надошт, дар ин мавзеи баландкӯҳ, инчунин омилҳои этникӣ мазҳабӣ пеши роҳи амалӣ кардани сиёсати нави иқтисодиро як муддат бозмедоштанд.

Дар ҳамин вақт аҳолии дар зерии таъсири ҷонқоҳонаи бойҳову руҳониён монда буд. Машғулияти асосии аҳолии зи-

¹ Истории таджикского народа, том.V новейшая история. С 330.

² «Коммунист» — орган ЦК КПТ № 2(6) 1922, С.44.

роаткориву чорводорй қарор дошт. Дар натиҷаи ҳаракатҳои дастаҳои босмачиёну сафедгвардиячиён хочагии кишоварзӣ хароб шуда, деҳқонон қашшрку бенаво гардиданд. Ба зами ҳамаи ин заминҳои киштзор ва шумораи ҳайвонот қариб ду маротиба коҳиш ёфт. Масалан, агар соли 1917 шумораи заминҳои киштшаванда 2816 десятинаро ташкил карда бошад, соли 1920 омада ба 1529 десятина фаромад. Шумораи ҳайвони калони шохдор дар ҳамин муддат аз 14001 сар ба 6123, яъне аз ду маротиба зиёд кам шуд. Шумораи моли майдаву қорӣ ҳам ниҳоят коста гардид. Дар баъзе волостҳои Помир ҳатто пас аз гузаронидани ислоҳот ва тақсими замин ба деҳқонони беамин ва камамин аз сабаби дар дасти собиқ заминдорон мондани асбобу анҷоми истеҳсолоти кишоварзӣ меҳнатқашони деҳот боз побанди онҳо мешуданд. Бинобар ин, тобистони соли 1922 Ҳокимияти Шуравӣ барои деҳқонони муҳтоҷ бо мақсади ба даст овардани асбобу анҷоми кишоварзӣ ва ҳайвони қорӣ қарзи бебозгашт ҷудо намуд.

Дар Шугнон аввали моҳи июли соли 1922 анҷумани волости шуроҳо баргузор шуд, ки дар ҷараёни он бисёр масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мавриди муҳокима қарор гирифта, дар маркази диққат масъалаи роҳу воситаҳои гузаронидани СНИ ҷой дошт. Анҷуман ба муқобилияти баъзе намояндагон эътибор надода қарор намуд, ки аз дасти аҳли савдо, истиқоматкунандагони шаҳр, ки ба кишоварзӣ муносибате надоштанд, гирифта ба ихтиёри шуроҳои деҳот дода шавад. Инчунин дар ин ҳуҷҷат таъкид карда шуда буд, ки ашхоси дар якҷанд деҳот замин доштаре низ мувофиқи меъёри муайян гардида замин гузошта, боқимодаашро гирифта, ба деҳқонони беамину камамин тақсим карда шавад. Анҷуман дар охир ба ҳулосае омад, ки дар қисми Помири Ғарбӣ ислоҳоти заминро об гузаронида шавад.¹

Мунтазам ҳаёти гардонидани қарорҳои ҳизбу давлат доир ба ислоҳоти замин ва сиёсати нави иқтисодиро дар По-

¹ БМД Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф. 17, р.3, д. 47, в. 259.

мир унсурҳои зиддишуравӣ ҳалалдор кардан хоста, овозаҳое паҳн карданд, ки гӯё дар заминҳое, ки Ҳокимияти Шуравӣ аз заминдорони калон, бойҳо гирифта ба деҳқонони безамину камзамин тақсим карда буд, боз ба соҳибони пешина баргардонида мешаванд. Бою эшонҳои маҳаллӣ, ки аз ҳуқуқи обу заминдорӣ маҳрум гашта буданд, кӯшиш мекарданд, ки натиҷаҳои ислоҳотро беэътибор намоянд ва дар натиҷа дар баъзе мавзёҳо воқеан қисми зиёди замин аз нав ба дасти бойҳо гузашт¹. Баъдтар ин заминҳо аз дасти он ашхосе, ки қувваи деҳқонони безамину камзаминро истисмор мекарданд, дубора кашида гирифта, ба деҳқонони асил тақсим карда мешаванд.

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ чараёни татбиқи сиёсати нави иқтисодӣ бомайлони пеш мерафт ва ба зами он Ҳокимияти Шуравӣ чораҳое меандешид, ки бо мақсади минбаъд афзудани истехсолоти хоҷагии кишоварзӣ ва баланд бардоштани дараҷаи ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии меҳнаткашон равона шуда бошад. Яке аз омилҳои муҳимми амалӣ намудани ин мақсаду маром, дар атрофи давлат зич муттаҳид намудани меҳнаткашон буд. Бо ин мақсад ташкилоти оммавии меҳнаткашон, ки дар таърих бо номи иттифоқи «Қушчӣ» машҳур аст, ҳамчун таъягоҳи ҳокимияти чадид дар деҳот рӯи кор омад. Минбаъд ин ташкилоти оммавии деҳот барои мустаҳкам кардани дӯстии коргару деҳқон, ки асоси ҳаёти сиёсии давлати чадид маҳсуб буд, мавқеи муҳим бозид.

Дар амри Кумитаи Иҷроияи вилояти Самарқанд аз 26 январи соли 1923 нишон дода шуда буд, ки дар қори сохтмони шуравӣ ва дар ҷодаи бомуваффақият ба ҳаёт тадбиқ намудани сиёсати нави иқтисодӣ бояд ширкати бевоситаи синфи коргару деҳқони деҳаву оҳул (Аул), яъне иттифоқи «Қушчӣ» ва «Чорво»ҳатман лозим аст.²

¹ БМД Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф. 17, р.3, д. 47, в. 268.

² БД вилояти Суғд, ф. 370, р.1, д. 23, в. 59..

Кумитаи Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон 12 моҳи апрели соли 1923 «Мавқеъи иттифоқи «Қушчӣ»»-ро, ки якчанд масъалаҳои васеи моҳияти фаъолияти шуъбаҳои маҳаллӣ, ки дар ҳақиқат ташкилоти оммавии меҳнаткашонро муайян мекард, дида баромад.¹

Дар ҳақиқат дар давраи начандон дуру дароз иттифоқи «Қушчӣ» ҳамчун ташкилоти оммавии меҳнаткашони деҳот дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон, ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир маъруф гардид. Бинобар ин, ин ташкилоти меҳнаткашон аз лиҳози сиёсӣ ва маъмуриро қонунӣ мебоист кард. Бо чунин мақсад 2 декабри соли 1921 дар шаҳри Тошкент анҷумани нахустини умумитуркистонии иттифоқи «Қушчӣ» доир гардид. Дар ин анҷумани оммавии деҳқонон якчанд масоили байналхалқӣ ва дохилии Федератсияи Русия, аз ҷумла Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон мавриди муҳокимаи депутатҳо қарор гирифт. Масъалаҳои дар он вақт ниҳоят заруру тақдирсози Туркистон, аз ҷумла Тоҷикистони шимолӣ ва Помир ҷорӣ кардани сиёсати нави иқтисодӣ дар соҳаи ташкили хоҷагии кишоварзӣ, вазифаҳои иттифоқи «Қушчӣ», кооператсия ва масъалаи замин ва обёрӣ ҳамачониба хеле ҷиддӣ муҳокима карда шуд. Дар ин ҷорабинии муҳими сиёсӣ ташкилотҳои болоиву маҳаллии ҳизбӣ ва шуравӣ вазифадор карда шуданд, ки барои ҳарчи бештар ҷалб кардани пешқадамони истеҳсолоти соҳаҳои кишоварзӣ ба ин ҷамъияти оммавӣ сари вақт ёриву мадад расонанд. Анҷуман устави аъзоёни иттифоқи «Қушчӣ»-ро муҳокима ва қабул намуд.²

Кумитаи Марказии иттифоқи «Қушчӣ» аз болои фаъолият, қору кирдор ва таркиби иҷтимоии иттифокҳои маҳаллии «Қушчӣ» назорати доимӣ бурда, пайваста ҳисоботи роҳбаронро муҳокима мекард ва ба онҳо мувофиқи талаботи замон

¹ Г.Х. Ҳайдаров. Северные районы Таджикистана в восстановительный период (1921-1925 гг.), С.82.

² Бойгонии ҳизбии Кумитаи Марказии Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф.60, д.1459, в.1-9.

вазифаю нишондодҳои нав меод. 27 моҳи март соли 1922 пленуми хурди КМ иттифоқи «Қушчӣ» дар бораи дар тамоми қаламрави кишвар аз сабаби маҳз дар шароити ҳаёти намудани сиёсати нави иқтисодӣ ба сафҳои он ҷой гирифтани унсурони доранда, қарор қабул кард, ки иттифоқро аз онҳо бояд тоза кард. Инчунин бо мақсади афзун кардани таъсири синфи коргар ба иттифоқ, қарор карда шуд, ки дар дохили он шуъбаи батракон ташкил карда шавад.¹

Маводҳои зиёд гувоҳӣ медиҳанд, ки Ҳизби Коммунистӣ ва Ҳокимияти Шуравӣ ба таркиб, сохтор ва амалиёти ҳаррӯзаи иттифоқи «Қушчӣ» диққати доимӣ меоданд, зеро ин иттифоқи ихтиёрии деҳқонон ва қабл аз ҳама пешқадамони истеҳсолоти кишоварзӣ пояи иқтисодиёт ва сиёсии давлати шуравиро дар деҳот мустаҳкам карда, дӯстии синфи коргару деҳқонро рӯз то рӯз қавӣ мегардонд. Бинобар ин, фаъолияти ин иттифоқ ҳар вақт аз званои поёнӣ сар карда то ба боло мавриди муҳокима қарор мегирифт. Бо ин мақсад 7 моҳи декабри соли 1922 маҷлиси кишварии кормандони иттифоқи «Қушчӣ» дар шаҳри Тошкент бо иштироки намоёндагони вилоятии иттифоқ доир гардид. Дар ин маҷлиси бо салоҳият якчанд масъалаҳо аз ҷумла оид ба фушурдаи принсипи кори иттифоқи «Қушчӣ» чорабиниҳои мушаххас дар фаъолияти иттифоқи «Қушчӣ», кооператсияи хоҷагии кишоварзӣ ва ғайра мавриди муҳокима қарор гирифт. Дар ин маҷлис оид ба сохтори ташкилии иттифоқи «Қушчӣ» фушурдае қабул гардид, ки дар он ба иттифоқ ҳамчун як шакли ягонагии сиёсии байни Иттиҳоди Шуравӣ ва меҳнаткашони маҳаллӣ нисбат дода шуд. Ва дар шароити сиёсати нави иқтисодӣ иттифоқи «Қушчӣ» бояд меҳнаткашони деҳотро бо ҳам муттаҳид намуда, баҳри амалӣ кардани сиёсати аграрӣ ба Ҳокимияти Шуравӣ ҳамачониба ёриву мадад расонад.²

¹ Бойгонии ҳизбии Кумитаи Марказии Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф.60, д.1869, в.5.

² , Бойгонии ҳизбии Кумитаи Марказии Ҷумҳурии Ўзбекистон, ф.60, д.1839, в.19.

Маълум, ки дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва гуруснагиву харобшавии хочагиҳои деҳқонон кумитаҳои ёрии ҳамдигарии деҳқонон таъсис ёфта буд, барои мардуми бенаво ёрӣ расонида мешуд. Дар ибтидо онҳо дар назди ташкилотҳои таъминоти иҷтимоӣ ва аз декабри соли 1923 дар назди иттифоқҳо ва ячейкаҳои «Қушчӣ» ташкил карда шуданд.

Дар Туркистон яке аз аввалинҳо шуда кумитаи ёрии ҳамдигарии деҳқонон дар уездҳои Хучанд ва Ўротеппа (охири соли 1922 ва ибтидои соли 1923) барпо карда шуданд. Аллакай дар миёнаи соли 1924 дар ин уездҳо 74 кумитаҳои ёрии ҳамдигарии деҳқонон, ки дар ҳайати онҳо 13 кумитаҳои волостӣ ва 60 ячейкаҳои иттифоқи «Қушчӣ» шомил буданд. Онҳо ба маъюбони ҷанг, оилаҳои хизматчиёни ҳарбӣ муносибонерони қурбоншуда ва оилаҳои камбизоати деҳот ёрии моддиву меҳнатӣ мерасониданд. Умуман дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, дигар уезду волостҳои вилояти Самарқанд ва Помир иттифоқи «Қушчӣ» ба корҳои ҷо ба ҷо намудани муносибатҳои бозорӣ ва мубориза ба муқобили «савдогарон» ҷалб карда мешуданд.¹

3). Ислоҳоти замину об ва роҳҳои нави заминсозӣ.

Моҳи сентябри соли 1920 анҷумани 1X Шуроҳои Ҷумҳурии Туркистон дар хусуси гузаронидани ислоҳоти замину об қарор баровард. Мувофиқи ин қарор дар ҷараёни амалӣ гардидани он заминдорӣ феодалону бойҳо барҳам дода шуда, заминҳои мусодира карда шудаи онҳо дар байни чорякқорон, батракҳо, деҳқонони безамину камзамин тақсим карда мешуд. Инчунин ин заминҳо барои ташкил кардани аввалин хочагиҳои дастаҷамъӣ, яъне артелу коммунаҳо истифода бурда шуданд. Ба зами он анҷуман оид ба об қарор баровард, ки тамоми оби дар ҳудуди ҷумҳурӣ буда моли

¹Нигар. Истории таджикского народа, том.V новейшая история. С 333.

давлат эълон гардид. Аммо гузаронидани чунин чорабиниҳои муҳими иқтисодӣ, ки ба манфиати оммаи меҳнаткаш равона карда шуда буд, бо сабаби дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ авҷ гирифтани ҳаракати босмачигарӣ муваққатан ба таъхир гузошта шуд.¹

Чорабиниҳои доимии сиёсӣ ва ташкилии ҳизбу давлати шуравӣ, ки дар байни оммаи васеи деҳқонон бурда мешуд, сабаби сари вақт дар уезди Хучанд иҷро намудани андози озӯқаворӣ гардид. Инчунин ин вазифаи муҳими иқтисодӣ дар шароити ниҳоят вазнину тақдирсозии ҷанги шаҳрвандӣ дар муддати солҳои 1921 ва 1922 дар дигар мавзӯҳои Тоҷикистони шимолӣ барзиёд ба ҳаёт тадбиқ карда мешуд, яъне тадбиқи сиёсати нави иқтисодӣ барои гузаронидани ислоҳоти замину об заминаи устувор ба амал овард. Зеро гузаронидани ислоҳоти замину об дар байни деҳқонон фаъолияти сиёсӣ мехнатии онҳоро баланд мебардошт. Тавре ки маълум аст вазифаи аввалиндараҷаи ин ислоҳоти иқтисодӣ баробар кардани ҳуқуқи деҳқонон ба воситаи асосии истеҳсолоти кишоварзӣ, яъне замину об махсус аст. Ин чорабиниҳои муҳими иқтисодӣ як давраи аввалини инкишофи минбаъдаи сотсиалистии хоҷагии кишоварзӣ ба ҳисоб ме рафт.

Гузаронидани сиёсати нави иқтисодӣ дар Туркистон бо тадбиқи ислоҳоти замину об рост омад. Аммо гузаронидани ислоҳоти замину об дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ хусусиятҳо ва шароитҳои ба худ хос дошт. Дар ин ҷо вазъияти ҳарбӣ-сиёсӣ ҳоло мураккаб буд, зеро махсусан дар ноҳияҳои кӯҳию доманакӯҳ ҳаракати босмачигарӣ вучуд дошт ва барои амалӣ кардани ин чорабиниҳои муҳим мамониат мерасонид. Бинобар ин, гузаронидани ислоҳоти замину об дар ин ғӯшаи Ҷумҳурии Туркистон қисман амалӣ гардид. Ин ислоҳот дар ибтидо дар се волости Тоҷикистони шимолӣ, яъне

¹ Нигр. Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917-1965 годы). Дар зери таҳрири К.П. Марсаков. Нашриёти «Дониш», Душанбе соли 1968, С.15.

волостҳои Конибодом, Унҷӣ ва Гулякандоз як дараҷа амалӣ гардид.¹

Ҳокимияти Шуравӣ дар ҳамин вақт кӯшише ба харҷ меод, ки ба ҷараёни ҳаёти иҷтимоии меҳнаткашон таъсири ҷиддӣ расонад. Ин мақсад дар ду ҷараёни асосӣ амалӣ карда мешуд:

1) баланд бардоштани фаъолияти меҳнатии деҳқонони меҳнаткаш ва як дараҷа маҳдуд кардани истисмори меҳнаткашон аз ҷониби бойҳо ва

2) тадричан ҷорӣ кардани шакли нави хоҷагии кишоварзӣ.

Қадами навбатӣ дар ин роҳ барҳам додани мероси мустамликадорӣ оид ба муносибатҳои заминдорӣ, ки сиёсати муҳочиргардонии саризм ба амал оварда буд. Ҳоло дар аввали асри XX дар натиҷаи ин сиёсат аз байни муҳочирони рус хоҷагиҳои калон ба амал омада, соҳиби заминҳои фарроҳ ва ҳосилхез гардида, чун бойҳои маҳаллӣ меҳнати кироҷро бераҳмона истифода мебарданд. Ин амал ба зиддияти миллӣ оварда мерасонд, ки барои мустаҳкамшавии Ҳокимияти Шуравӣ мамониат мерасонд. Аз ин ҷо барҳам додани хоҷагиҳои бойгардидаи рус ва аз лиҳози ба замин ҳуқуқи баробар соҳиб шудани мардуми он ва маҳаллӣ бо тамоми нозуқиҳои дар муҳокимаи анҷумани V-уми Ҳизби Коммунистӣ ва анҷумани 1X Шӯроҳои Туркистон моҳи сентябри соли 1920 монда шуд.

Ноҳияҳои асосие, дар он ҷо хоҷагиҳои муҳочирон гирд омада буданд, вилояти Ҳафтрӯд ба ҳисоб мерафт, инчунин шумораи зиёди онҳо дар вилоятҳои Сирдарёву Фарғона низ ҷойгир буданд. Ва қарор дода шуд, ки маҳз дар ин се вилоят ислоҳоти заминкушӣ гузаронида шавад. Дар охири соли 1920 ва ибтидои соли 1921 корҳои тайёрии гузаронидани ислоҳоти заминкушӣ оғоз шуд. Қабл аз ҳама мавзӯҳои гузаронидани ин ҷорабинӣ муайян карда шуд, хоҷагиҳои «ғайри меҳнатӣ» ба ҳисоб гирифта шуд ва шартҳои асосии тақсимо-

¹ БД вилояти Суғд, ф. 370, р.2, д. 74, в.103.

ти замин муайян гардид. 14 декабри соли 1920 Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон «Макони истифодаи замини кучманчиён, посёлкаҳои муҳочирон ва стансияҳои қазоқҳои Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон»-ро тасдиқ намуд, ки дар он тартиботи истифодаи замин муайян карда шуд.¹

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ барои гузаронидани ислоҳоти заминро об волостҳои Конибодому Маҳрами ноҳияи Конибодому уезди Қўқанд ба эътибор гирифта шуданд.

Ҳизбу Ҳукумати Шуравӣ дар охири давраи барқароркунии, манфиати оммаи меҳнаткашони узбеку тоҷикро ба эътибор гирифта, инкишофи минбаъдаи хоҷагии кишоварзиро дурбинона ба нақша даровард ва ба хулосае омаданд, ки чорабиниҳои муҳими иқтисодӣ, яъне ислоҳоти заминобро дар Ўзбекистон гузаронанд. Барои амалӣ намудани ин нақша якчанд чорабиниҳои муҳими иҷтимоӣ-сиёсиро ба пеш гузоштанд.

Аввало, зарур буд, ки заминдорони калони сохти помещикиро мувофиқи декрет дар моҳҳои аввали мавҷудияти Ҳокимияти Шуравӣ дар Русияи марказӣ барҳам дода шавад.

Дуоим, оид ба муносибатҳои заминро об дар деҳаҳои осеёмимёнагӣ боқимондаҳои патриархалӣ-авлодири барҳам дода, бо ҳамин барои инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда бояд роҳ кушод.

Сеюм, бояд принциби бо меҳнати ҳалол истифодабарии замин амалӣ карда шуда, шиори бисёрасраи деҳқонони мубориз ба ҳаёт тадбиқ шавад: «Замин бояд ба шахсе таллуқ дошта бошад, ки дар он заҳмат кашад ва онро коркард намояд.»

Чаҳорум, он қитъаҳое, ки унсурони кулакҳо аз андозаи истифодабарандагони замин зиёд дар ихтиёрдоранд, гирифта, ба ихтиёри хоҷагиҳои камзамину безамини иҷорачӣ ва батракони безамин дода шавад.

¹ Нигар. Истории таджикского народа, том.V новейшая история. С 333-334.

Дар охир иҷроиши вазифаҳои ба нақша гирифта мавқеи деҳқонони камбағалро дар ҷамъият муайян намуда, иттифоқи синфи коргару деҳқон, ки гавари муваффақиятҳои минбаъдаи халқи шуравист, қавӣ карда шавад.¹

Масъалаи ба ҳаёт татбиқ кардани ислоҳоти замину об ду давраро аз сар гузаронд. Дар давраи аввал ҷараёни аз дасти хоҷагиҳои бою феодалон гирифтани замин ва асбобу анҷоми хоҷагии кишоварзӣ, ки ин воситаҳои истехсолот бо ибтиқори ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ ба деҳқонони безамину камзамин тақсим карда шуд. Дар давраи дуюм асосан ҷамъбасти ин истехсолот қавӣ гардонида, ба муқобили унсурони доранда, ки барои боз аз сари нав гардонида гирифтани заминҳои аз даст рафта нисбат ба ҳокимияти ҷадид ҳаргуна тухмату игвоҳо мекарданд, муборизаи беамон бурда мешуд.

Вақто ки ислоҳоти замину об оғоз ёфт, дар аксари уезду волостҳои Тоҷикистони шимолӣ ба ҷои Кумитаҳои Инқилобӣ Шуроҳои маҳаллӣ амал мекарданд ва аз ин рӯ ин ислоҳоти дар он шароити муҳими иқтисодӣ ва ҳатто сиёсӣ ба зиммаи шуроҳои нафтаъсис гузошта шуда буд.

Мувофиқи қарори садорати кумитаҳои иҷроияи вилоятҳои Самарқанду Фарғона дар Тоҷикистони шимолӣ ҷор адад комиссияи заминдорӣ ноҳиявӣ таъсис ёфт.²

Бояд изҳор кард, ки нишонаҳои ислоҳоти замину об дар мавзӯҳои Тоҷикистони шимолӣ ва қабл аз ҳама дар Хучанд ҳоло дар ибтидои солҳои пас аз инқилоби пролетарӣ рӯй дода буд. Масалан, дар асоси қарорҳои анҷумани 1V-уми кишварии шуроҳо (январӣ соли 1918) шурои Хучанд пас аз як моҳ амалан ба ҳалли масъалаи аграрӣ шуруъ намуд. Мувофиқи қарори шуро аз 28 февралӣ соли 1918 дар назди шурои депутатҳои Хучанд комиссияи замину об дар ҳаёти се

¹ Нигр. Г.Х. Ҳайдаров. Северные районы Таджикистана в восстановительный период (1921-1925 гг.), С.88-89.

² Г.Х. Ҳайдаров. Очерки истории социалистического строительства в Северном Таджикистане (1917- 1937 гг.), Душанбе, 1974, С.81.

нафар таъсис ёфта, пас аз як моҳ аллақай кумитаи заминку об тасдиқ карда шуд.¹

Масъалаи тақсимои заминку об дар тамоми мавзёҳои Осиёи Миёна бо иштироки васеи деҳқонони безаминку камзамин, ки беш аз ҳама онҳо ба гузаронидани тақсими обу замин ҳавасманд буданд, ниҳоят тезу тунд мегузашт. Масалан, аз 9 то 11 моҳи ноябри соли 1921 дар вилояти Полтораски Туркменистон анҷумани деҳқонони безаминку камзамин доир гардид. Дар анҷуман камбағалон қабл аз ҳама ба масъалаҳои заминсозӣ, кооператсия ва мубодилаи мол диққати махсус доданд. Дар чараёни муҳокимаи масъалаҳои заминку об намояндагони деҳқонон арз мекарданд, ки қисми асосии заминку об дар дасти як қабилани ниҳоят бой ғун шуда буд, ки ин вазъият ба душманию адовати байни қабилано оварда мерасонд. Баъзан чунин рӯйдод ба амал меомад, ки замин дар дасти як қабилани, вале об дар дасти қабилани дигар. Хуллас, воситаҳои истехсолоти хоҷагии кишоварзиро қабиланоҳои доро азони худ карда, деҳқонони безаминку камзаминро аз ин воситаҳои зарурӣ маҳрум намуда, онҳоро ба худ побанд карда буданд. Анҷуман аз рафти муҳокимаронии деҳқонон хулоса бароварда, қарор намуд, ки минбаъд тақсимои заминку об дар асоси принципи адолатона гузаронида шавад.²

Дар нимаи дуоми моҳи ноябри соли 1921 дар Самарқанд конференсияи вилоятии Иттифоқи деҳқонони безаминку камзамин кори худро ба анҷом расонид. Конференсия фаъолияти Ҳокимияти Шуравиро оид ба аз зулми милливу синфӣ озод кардани оммаи меҳнаткаш ҳамаҷониба ҷонибдорӣ кард. Конференсия талаб намуд, ки заминдории хоҷагиҳои кулаку бой барҳам дода шавад ва заминҳои савдогарону шахриён, ки ба хоҷагии кишоварзӣ ягон сару коре надошта аз замин андоз меситонанд, заминҳои аз онҳо гирифта, ба фонди

¹ БД вилояти Суғд, ф. 370, р.1, д. 1, в. 34.

² «Известия»-орган Закаспийского Обкома КПТ № 90,13 ноября 1921 г.

умумидавлатӣ гузаронида шавад. Ба ғайр аз ин, конференсия талаб намуд, ки ба вазифаҳои роҳбарикунандаи волосту деҳаҳо пешниҳодкунӣ танҳо ба воситаи иттифоқи «Қушчӣ» ва ё бо тавсияи ин иттифоқ амалӣ гардад, то ки ба вазифаҳои роҳбарикунанда бою савдогарон роҳ наёбанд.¹

Аллақай дар охри соли 1918 дар Тоҷикистони шимолӣ шумораи зиёди кумитаҳои замину оби маҳаллӣ ва волостӣ зиёд гардида, дар байни онма вазифаҳои аз дасти бойҳову савдогарон ва руҳониён калон гирифтани замину обро иҷро карда, деҳқонони безамину камзаминро аз он ҳисоб соҳиби воситаҳои истеҳсолот мекарданд. Барои пурқувват кардани вазифаи кумитаҳои замину об моҳи март соли 1918 Шурои депутатҳои коргарон ва сарбозони Хучанд қароре бароварда деҳқонро хабардор намуд, ки «тамоми заминҳои уезд ба ихтиёри кумитаҳои замину об дода мешавад»².

Гузаронидани ислоҳоти замину об дар Помир мувофиқи шароити ҷуғрофӣ, дур будан аз марказҳои иқтисодиву фарҳангии Осиёи Миёна, вучуд доштани боқимондаҳои патриархалӣ-қабилавӣ, нобаробарии дараҷаи иқтисодиву иҷтимоӣ дар қисмҳои алоҳидаи он ва ғайра сабаби вучуд доштани хусусиятҳои махсус дар амалӣ намудани ин чорабиниҳои муҳими ҷамъиятӣ гашт. Бо вучуди камзаминии Помир заминҳои беҳтарини обӣ ва киштбоб дар дасти хоҷагиҳои кулакӣ, бойҳо ва руҳониён қарор дошт. Ба чунин душвориҳо нигоҳ накарда, дар Помир ислоҳоти замину об бо шакли хусусиятҳои хосаш гузаронида мешуд. Аммо ин чорабинӣ, ки маҳз барои беҳтар намудани дараҷаи иқтисодӣ ва иҷтимоии қабл аз ҳама деҳқонони безамину камзамин гузаронида мешуд, чун дар дигар мавзӯҳои Туркистон ба муқобилияти саҳти синфҳои истисмогар дучор гардид.

Дар ҳамин вақт аҳоли дар зерӣ таъсири ҷонқоҳонаи бойҳову руҳониён монда буд. Машғулияти асосии аҳоли зи-

¹ «Известия» (Тошкент) № 266, 25 ноябри соли 1921.

² БД вилояти Суғд, ф. 370, р.2, д. 33, в.23.

роаткориву чорводорӣ ба ҳисоб мерафт. Дар натиҷаи ҳаракатҳои дастаҳои босмаҷиёну сафедгвардияҷиён хочагии кишоварзӣ дар ҳолати ҳаробӣ қарор дошт, ки ин сабаби қашшоқиву бенавоии деҳқонон гардид. Ба зами ҳамаи ин норасоӣҳо заминҳои киштзор ва шумораи ҳайвонот қариб ду маротиба коҳиш ёфт. Масалан, агар соли 1917 шумораи заминҳои киштшаванда 2816 деҳқинаро ташкил карда бошад, соли 1920 омада ба 1529 деҳқина фаромад. Шумораи ҳайвони калони шохдор дар ҳамин муддат аз 14001 сар ба 6123, яъне аз ду маротиба зиёд кам шуд. Шумораи моли майдаву корӣ ҳам ниҳоят коста гардид.¹ СҲС бо мақсади қавӣ гардонидани хочагиҳои деҳқонон ва маҳдуд кардани мавқеи бойҳову руҳониён ва мустаҳкам кардани сохти Шуравӣ аввали соли 1922 дар хусуси дар Помири Ғарбӣ гузаронидани ислоҳоти замину об қарор ирсол намуд, зеро ин қисми кишвар мақеи асосии заминдорӣ махсуб буд.

Ба муқобилияти душманони ҳокимияти ҷадид нигоҳ накарда оммаи меҳнаткаши Помир тарафдори гузаронидани маъракаи ислоҳоти замину об буда, дар ҳама ҷой дар маҷлисҳои волостӣ, дар ҷамъомадҳои беҳизбии деқонон, дар конференсияҳои деҳқонони меҳнатӣ беҳарос фикру андешаи хешро иброз карда талаб мекарданд, ки ислоҳоти замину об беамониат гузаронида шавад. Масалан, дар аввали соли 1922 Кумитаи Инқилобии Поршнев дар назди СҲС Помир масъалаи мувофиқи хоҳиш ва талаби аҳолии меҳнаткаш дар дохили кишлоқ тақсимоати замин гузаронда шавад. Пас аз ин мувофиқи қарори СҲС комиссияи махсус барои ба ҳисоб гирифтани замин дар ҳар як кишлоқ ва ҳар як кумитаи иҷроияи волост тъсис дода шуд.²

Баҳори соли 1922 дар Помири Ғарбӣ декрети Ҳокимияти Шуравӣ дар бораи замин амалӣ гардид. Барои мутташакил гузаронидани ислоҳоти замину об СҲС апрели ҳамин сол

¹ Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917-1965 годы). «Дониш», 1968, С.18.

² Ниг. М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС..., С. 92.

кормандони масъули кумитаи инқилобии ноҳиявиरो ба маҳалҳо фиристонд. Дар ноҳияи Шугнон комиссия нормаи ҳар як шахсро ба замин як кафш¹ муайян кард. Дар дигар волостҳои заминҳои ҳосилхез дошта норма 2-8 кафш муайян гардид.²

Дар мавсими гузарнидани ислоҳоти замину об дар Помир Ҳукумати Шуравӣ аҳволи иқтисодии деҳқонони камбағали безаминро ба эътибор гирифта, ба онҳо миқдори муайян маводи хӯроқворӣ, тухмӣ ва маблағ ҳада кардааст. Масалан, баҳори соли 1922 камбағалони волостҳои Вахон ва Шугнон аз давлат 220 пуд гандум, 47 пуд чав ва 3820 пул гирифтанд.³

Агар бодиккат ҳуччатҳои бойгонӣ ва дигар маводхоро таҳлил карда шавад, дар он сурат метавон хулоса баровард, ки гузаронидани ислоҳоти замину об қариб дар ҳар як ноҳияҳои имрӯзаи Помир дигаргуниву хусусиятҳои маҳаллӣ ва хоси хешро доро буд. Масалан, дар волости Рушон ин ислоҳот асосан аз рӯи таҷрибаи Шугнон ба ҳаёт тадбиқ карда бошад ҳам, вале боз мувофиқи шароитҳои маҳаллӣ баъзе пасту баландӣ ва хосиятҳои худро надошта наметавонист. Дар баъзе мавзӯҳо, аз ҷумла дар волостҳои Ишкошиму Вахон, ки деҳқонон ва қабл аз ҳама деҳқонони безамину камзамин дар зери таъсири феодалону руҳониён саҳт гирифтанд шуда буданд, ислоҳоти хоҷагии кишоварзӣ як муддати муайян қисман ҳаёти гардонида шуд.⁴

Тобистони соли 1922 анҷумани аввали Шуроҳои Помири Ғарбӣ ислоҳоти замину обро ҷамъбаст намуд ва онро пурра тасдиқ кард, ба зами он чанд қарор низ қабул кард, ки барои ёриву мадади деҳқонон дар оянда равона карда шуда буданд.

¹ Майдони замин, ки дар он 24 кг ғаллаи тухмӣ кишт кардан имкон дорад. Нигр. М.Н.Назаршоев, асари нобурда, С.272.

² М.Н. Назаршоев. Исторический опыт КПСС..., С. 92.

³ Бойгонии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷ. 17, р. 3, д. 19, в. 213.

⁴ Бойгонии хизбии Кумитаи Марказии Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷ. 58, р. 4 д.344, в.19.

Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон аз таърихи 27 июли соли 1924 қароре қабул карда дар он зикр шуда буд, ки дар волостҳои Шуғнону Рушон ҳатман қорҳои тарғибу ташвиқоти барои тезонидани суръати ислоҳоти замин васеъ карда шавад. Чунин қорабиниҳо дар волостҳои Ишкошиму Ваҳон низ бурда шуда, меъёри замин ба ҳар як ғазои оила аз 1 то 12 қаш муайян гардид.¹

Қорабиниҳои навбатие, ки минбаъд барои инкишофи соҳаҳои мухталифи хоҷагии қишлоғарзӣ мусоидат мекард, қарори Кумитаи Иҷроияи Марказии Туркистон дар назди Кумитаи инқилобии Помир барпо кардани ташкилоти замин маҳсуб буд. Амалӣ кардани ислоҳоти заминро об дар Помир агар ба муқобилияти бойҳову руҳониён ва дигар ашхоси зидди ҳокимияти қадим сурат мегирифт, боз қанд соли дигар идома меёфт.

Таҷрибаи таърихӣ айён кард, ки аз тарафи ташкилотҳои хизбиво шуравӣ ва қамъиятӣ дар байни оммаи меҳнатқаш васеъ бурдани қорҳои тарғиботиво ташвиқоти ва қараёни дигаргуниҳои аграрӣ дар деҳот истехсолқунандагони неъматҳои моддӣ ва қабл аз ҳама табақаҳои деҳқонони қамбағалу беқамин ва қамқаминро водор намуд, ки моҳияти ислоҳоти аграрии ҳокимияти қадимро дуруст дарқ карда, дар ҳама мавриду қамъоматҳо тарафдории ҳешро изҳор намоянд.

Дар қараёни қаролияти қомиссияи қаминтаҳтқунӣ дар волостҳои Маҳраму Қониқодом шумора ва ҳақми қаминҳои мустамликадорону бойҳои маҳаллӣ ва ба онҳо наздиқ хоҷақиҳои «қайри меҳнатӣ»,»яъне собиқ роҳқари волостҳо, савдоқарон, намояндагони дин ва қайра қамачониба ба ҳисоб қирифта шуд. Умуман, қаммаи ин табақаи қаминдорон 380 хоҷақиро ташқил мекарданд. Аз байни онҳо панҷто хоҷақидорони қалонтарин, ки ҳар қадом ба ҳисоби миёна соҳиби 21,6 деқятина қамин буданд. Дар натиқай ислоҳот аз қаммаи он хоҷақиҳои нобаршуда 555 деқятина қамин мусодира карда

¹ Бойқонии давлатии Қумҳурии ўзбекистон, ф. 17,р. 57,д. 101, в. 133.

шуд,¹ ки баъд ба фонди умумии давлат дохил гардиданд ва қисми он минбаъд ба деҳқонони безамину камзамин тақсим карда шуданд.

Дар натиҷаи ғриву мадади Ҳокимияти Шуравӣ ба меҳнаткашони Помир, аз ҷумла асбобҳои хоҷагии кишоварзӣ, молҳои саноатӣ ва ғайра сол аз сол аҳволи иқтисодӣ ва маишии мардуми кишвари баландкӯҳ беҳтару хубтар мешавад. Моҳи апрели соли 1924 анҷумани дуҷуми Шуроҳои Помири Ғарбӣ дар хусуси ташкили артелҳои меҳнатии коркарди дастачамбӣи заминҳои киштбоб ва ташкил кардани иттифоқи «Қушчӣ» ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ қарор баровард. Бо ҳамин рӯз ба рӯз чараёни осоиштаи қору зиндагии меҳнаткашони Боми Чаҳон ба маҷрои худ мунтазам пеш мерафт.

Масъалаи заминсозӣ ба масъалаи сиёсати нави иқтисодӣ ва ислоҳоти замин алоқаи зич дошт. Беҳуда нест ки моҳи сентябри соли 1920 анҷумани 1X-уми Шуроҳои Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон дар бораи гузаронидани ислоҳоти замину об қарор баровард. Дар чараёни гузаронидани ислоҳот заминдорӣи феодалону бойҳо барҳам дода шуда, заминҳои аз дасти онҳо гирифта шуда байни чорякқорону батрақон, деҳқонони безамин ва камзамин тақсим карда мешуд. Баъдан қисми ин заминҳо барои ташкил кардани хоҷагиҳои дастачамбӣи онвақта, яъне артел ва коммунаҳо ба қору меомаданд.

Дар тезисҳои анҷумани 1X-уми Шуроҳои Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон нишон дода шуда буд, ки бо мақсади барҳам додани оқибатҳои сиёсати мустамликадорӣи саризми рус, ки ба таври зӯрӣ зада гирифтани заминҳои ҳосилхези мардуми маҳаллӣ асос гузошта шуда буд, мақсад монд, ки сараввал ислоҳоти замину об дар вилоятҳои Ҳафтрӯду Сирдарё, инчунин уездҳои Андичону Уш, ноҳияи Конибодомӣи уезди Қуқанди вилояти Фарғона ва ноҳияҳои руснишини вилоятҳои Самарқанду Наздиқаспӣ гузаронида шавад.

¹ Истории таджикского народа, том.V новейшая история. С. 336.

Масъалаи гузаронидани ислоҳоти замину об, ки дар қарорҳои анҷумани Шуроҳои Ҷумҳурии Худмухтори Туркистон ба таври мушаххас дарҷ гардида буд, дар байни меҳнаткашони деҳот ва махсусан чорякқорон, деҳқонони беамину камзамин як руҳияи калони сиёсӣ ба амал овард. Дар он ноҳияҳое, ки нақшаи гузаронидани чунин ислоҳоти иқтисодиву иҷтимоӣ пешбинӣ шуда буд, намоишу маҷлисҳои оммавии деҳқонон ба амал меомаданд ва онҳо бо тамоми ҳастӣ тарафдор ва ҷонибдори чунин дигаргунии кулӣ дар ҳаёти мардуми дар гузашта дар зерӣ ҷабру ситами бою амалдорон монда фикру ақидаронӣ менамуданд. Масалан, ноябри соли 1920 дар волостҳои Махраму Конибодом конференсияҳои беҳизбии камбағалону батракон доир гардиданд, ки дар он ҷо аз ҷониби ташкилотҳои салоҳиятдор моҳияти сиёсати аграрии Ҳокимияти Шуравӣ ба деҳқонон ҳамаҷониба фаҳмонида мешуд.

Дар асоси ҳуҷҷатҳои анҷумани 1X-уми Шуроҳо ва президиуми КИМ Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон аз 17 моҳи ноябри соли 1920 вазъият «Дар бораи заминистифодабарӣ ва заминсозӣ дар ҷумҳурии Туркистонии Федератсияи Шуравии Русия»-ро тасдиқ карда шуд.¹

Бо мақсади муҳокима ва қор қарда баромадани чорабиниҳо оид ба амалан иҷро намудани мавқеи принципҳои қаблан қабул қарда шуда, 25 декабри соли 1920 анҷумани қорқунони хоҷагии кишоварзӣ ва мудирони шубҳои уездии заминдорӣ вилояти Самарқанд доир гардид. Анҷуман чорабиниҳои қорҳои заминсозиро қор қарда баромад ва тамоми қувваи қорқандони соҳаи кишоварзиро баҳри муайян қардани сарҳади волостҳо ва ҳисоб қардани шумораи аҳоли ва заминҳои мавҷуда сафарбар намуд. Инчунин дар ин анҷуман вазифаи заминченқунон аниқу равшан муайян қарда

¹ Т. Қаримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции..., С.389.

шуд. Аз сабаби нокифоя будани мутахассисони заминченкун қарор дода шуд, ки дар ибтидо қорҳои заминсозӣ танҳо дар 9 волости вилояти Самарқанд, ки дар наздикии шаҳр ҷой гирифта буданд гузаронида шавад.¹

Пас аз барҳам додани ҳаракати босмачигарӣ дар ҷорабиниҳои иҷтимоӣ-иқтисодии Ҳокимияти Шуравӣ чун пештара мақеи асосиро ҳалли масъалаи аграрӣ ишғол мекард. Қадами навбатӣ дар ин ҷабҳа барҳам додани мероси мустамликадорӣ дар муносибатҳои заминдорӣ, ки аз сиёсати муҳочиркунӣ саризми рус манша гирифтааст, ба ҳисоб меравад.

Анҷумани VI ҳизби Коммунистии Туркистон ба гузаронидани чунин ҷорабиниҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, яъне ислоҳоти аграрӣ умуман баҳои муҷиб дода, изҳор намуд, ки минбаъд дар соҳаи сиёсати замин амалӣ кардани қорҳои саросари заминсозӣ бемайлон ба пеш бурда шавад. Бинобар ин, феврал пас аз гузаштани анҷумани ҳизбӣ, анҷумани X-уми Шуороҳои Ҷумҳурии Туркистон барномаи мушаххаси қорҳои заминсозиро муайян намуд, ки дар он гузаронидани чунин ҷорабиниҳои муҳим пешбинӣ карда шуд:

- кӯчонидани аҳоли ба ноҳияҳои алоҳида ва ба эътидол овардани зичии он дар дигар ноҳияҳо бо роҳи муҳочиркунӣ;
- бо роҳи обёрӣ заминҳои нав азхуд карда шаванд; барои хоҷагиҳои қорводор қароғоҳҳои зарурӣ ҷудо карда шавад;
- заминҳои савдогарон ва истиқоматкунандагони шаҳр, ки ба замин бевосита сару қор надоранд ва ашхоси дар якҷад ҷой замин дошта ба фонди давлатӣ гузаронидани шавад.²

Дар қисми Тоҷикистони шимолӣ ташкилотҳои шуравӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ба вазъияти мушкили ҳарбӣ-сиёсӣ нигоҳ накарда, масъалаи заминро заминсозиро ба манфиати батракону қоряққорон ва деҳқонони қамбағал ҳаллу фасл мекарданд. Ҳоло моҳи феврал ва апрели соли 1918 Шуороҳои маҳаллӣ дар волосту ноҳияҳо қори қисман барҳам додани

¹ Б Д вилояти Самарқанд, ф.47, р.2, д.26, в. 56.

² Истории таджикского народа, том.V новейшая история. С. 339.

хочагиҳои ғайри меҳнатиро оғоз намуданд. Масалан, 12 апрели ҳамин сол комиссияи замину оби Шурои Хучанд дар бораи ба деҳқонони безамину камзамин додани заминҳои қорамнашуда ва озод қарор ирсол намуд. Шууро ба заминдорни қалон, ки заминҳои зиёди фарроҳ дошта, аммо онро ба мадади меҳнати қироя қорқард қарда наметавонитанд тақлиф пешниҳод намуд, ки ин заминҳо бо асбобу анҷоми истеҳсолӣ ба ихтиёри қумитаҳои замину об дода шаванд, то ки баъд онҳо ин воситаҳои истеҳсолотро ба деҳқонони безамин ва камзамин тақсим кунанд.¹

Дар зарфи солҳои 1918-1919 шубҳаҳои волостии замину об бо якҷоягӣ ва ёриву мадади ташкилотҳои ҳизбӣ ва қумитаҳои қамбағалон маъракаи миллиқунонӣ ва ба ҳисоб гирифтани заминҳои бойҳо ва помешикон ва дигар хоҷагиҳои аз истеҳсолоти қамбиятӣ дурро гузарониданд. Ба ҳисоб гирифтани хоҷагиҳои берун аз истеҳсолот аввалин қадам оид ба ҳалли масъалаҳои замин маҳсуб аст. Бо замин инчунин ҳайвони қорӣ, асбобу анҷоми хоҷагии қишоварзӣ, тухмӣ ва маҳсулоти хоҷагии қишлоқ низ ба ҳисоб гирифта шуда буд.

Бо мақсади тайёрии бевосита дидан ва амалӣ намудани ислоҳоти замину об ба ноҳияи Қонибодони Қумитаи инқилобии вилояти Фарғона 5 феввали соли 1921 комиссияи қорҳои заминсозӣ дар ҳайати қорқунони сиёсиву техникӣ қиристонида шуд. Гузаронидани ислоҳот ба қуз қорабиниҳои тайёри дидан аз ду давра, яъне мусодиқа қардани заминҳои қулақону бойҳо ва заминҳои хоҷагиҳои ғайри меҳнатӣ, ба фонди заминҳои давлатӣ доқил мешуданд, сипас онҳо дар байни қамбағалону батрақон тақсим мегардиданд. Ҳамаи ин қорабиниҳо асосан дар охири феврал то ибтидои соли 1921 гузаронида шуд ва бонавбат аввал дар волости Маҳрам ва баъд дар волости Қонибодом амалӣ гардид. Аммо дар қараёни гузаронидани ин қорабинӣ но-

¹ Борьба за установление и упрочение Советской власти в Ходженском уезде (1917-1920 гг.) Сб. документов, С.55-56.

кифоя будани мутахассисони корҳои заминсозӣ равшан ҳис карда мешуд.¹

Комиссия дар чараёни гузаронидани корҳои тайёрии пешакӣ аз сабаби вучуд доштани душвориҳои техникӣ вазъияти хоҷагиҳои заминдорони калонро, ки бо ҳар роҳ шумораи заминҳояшонро пинҳон мекарданд, аниқу равшан намоянд.

Дар чараёни минбаъдаи кор комиссияи заминсозӣ дар волостҳои Маҳрам ва Конибодом заминҳои муҳочирони кулаку бойҳо, инчунин гурӯҳҳои ба онҳо наздики хоҷагиҳои ғайримехнатӣ, яъне собиқ кормандони волостҳо, аҳли савдо, ходимони дин ва ғайраро дарёфт карда, мусодира намуданд. Дар маҷмӯъ ҳамаи ин категорияи заминдорон 380 хоҷагиро ташкил карда, аз байни онҳо 5 хоҷагӣ аз ҳама калон буда, ба ҳисоби миёна ҳар кадомашон соҳиби 21,6 десятина замин буданд. Аз хоҷагиҳои номбурда ҳамагӣ 555 десятина замин мусодира карда шуда ба фонди давлат гузашт² ва баъд мувофиқи миқдори муайян шуда ба батракон, чоряккорон, деҳқонони безамину камзамин тақсим карда шуд.

Ба фонди давлат инчунин 88 десятина замини вақфи мадрасаи Конибодом гузаронида шуд. Дар маҷмӯъ 1102 десятина замин мусодира гардид. Ба онҳо як чад вақт пас замини китъаи се обкашак, ки дар соҳили дарёи Сиру деҳаҳои Қароянтоқ, Маҳрам ва Қарақчиқум дар майдони 3500 десятина чойгир буданд, ҳамроҳ шуданд.³

Дар вақти гузаштан ба давраи дуюми ислоҳот, яъне дар байни камбағалон тақсим карда додани заминҳои мусодира шуда, қабл аз ҳама аҳмияти асосиро миқдори муайяншудаи заминҳо аниқ менамуд. Ин масъалаҳо дар анҷуманҳои волостии деҳқонон ҳаллу фасли худро ёфтааст. Анҷумани волостии Маҳрам миқдори заминҳои обиро дар ин ҷо ба дар як

¹ Нигр .Б.А. Антоненко. Аграрные преобразования в доколхозном таджикском кишлаке. Из-во «Дониш» Душанбе-1987, С. 97.

² Б.А. Антоненко. Аграрные преобразования в доколхозном таджикском кишлаке. Из-во «Дониш» С. 99.

³ Б.А. Антоненко. Аграрные преобразования в доколхозном таджикском кишлаке. С.99.

аъзои қобили меҳнати оила 9 таноб ва дар Конибодом аз 4 то 6 таноб муқаррар кард.¹

Таҷрибаи ислоҳоти замину об ва чараёни гузаронидани чорабиниҳои корҳои заминсозӣ дар кишвари Туркистон ва минҷумла дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ дар ибтидо бевосита бо баъзе норасоӣҳо ва қачравӣҳо дучор омада бошад ҳам, дар шикасти сохтори заминдорӣ даврони куҳан як давраи муҳим ба ҳисоб мерафт. Ин таҷрибаи таърихро минбаъд муттаҳасисони соҳаи ислоҳоти замин у об ва заминсозӣ дар чараёни кори давомноки хеш ба эътибор гирифта, ба камбудии ҷойдода хотима доданд.

Маълум, ки корҳои заминсозиву заминтаҳткунӣ ва ба деҳқонони беамину камзамин ва батрақҳо чудо кардани қитъаи замин қабл аз ҳама дар он ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ амалӣ карда мешуд, ки дар он ҷойҳо бедодгарии дастаҳои босмачиён барҳам дода шуда буд.

Барои ҳамин ҳам солҳои 1921 ва 1922 корҳои заминсозӣ танҳо дар ду волости уезди Хучанд, ки аз ҳаракати босмачигарӣ озод шуда буданд, яъне Гулякандозу Унҷӣ гузаронида шуд. Дар чараёни фаъолияти комиссияи ислоҳоти замин у об ва заминсозӣ якҷанд хоҷагиҳои аз кори истехсолӣ оғӣ руи об бароварда, инчунин хоҷагиҳои меҳнатӣ ва заминҳои вақфӣ ба ҳисоб гирифта шуд. Барои мисол дар волости Гулякандоз 351 хоҷагиҳои бойҳо вучуд дошта соҳиби 3,5 ҳазор десятина замин буданд. Ба ҳисоби миёна ба ҳар як хоҷагӣ 10 десятина замин дуруст меомад. Дар он ҳолате, ки 925 хоҷагиҳои меҳнатӣ дар ҳисобашон ҳамагӣ 2,2 ҳазор десятина замин дошта ба ҳар як хоҷагӣ ҳамагӣ 2,3 десятина замин мерасид.²

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ мувофиқи шумораи аҳоли вазъияти нотаносуби вучуд доштани ҷӣ заминҳои обӣ ва ҷӣ заминҳои лалмӣ ба назар мерасид, ки барои мутобиқ

¹ Р.Х. Аминова Аграрные преобразования в Узбекистане в годы перехода Советского государства к нэпу. Ташкент, 1965, С. 88.

² Истории таджикского народа, том.V новейшая история. С. 340.

кардани он дар назди комиссияи ислоҳоти заминку об ва корҳои заминсозӣ вазифаи навбатӣ мегузошт. Масалан, дар волости Унҷии уезди Хучанд шумораи аҳоли зиёд буда, миқдори умумии заминҳои киштбоб нисбатан кам ба назар мерасид. Дар ин волост шумораи хоҷагиҳои бойҳо нисбатан кам, вале заминашон аз андоза зиёд буд, аммо 2374 хоҷагиҳои меҳнатӣ ҳамагӣ 1850 десятина замин доштанд, ки ба ҳар як хоҷагӣ 0,8 десятина замин рост меомад.

Дар давраи гузаронидани корҳои заминсозӣ 15 хоҷагиҳои калон барҳам дода шуда, дар заминҳои онҳо дар волости Унҷӣ совхозии «Чимқурғон» ва артели хоҷагии кишоварзии «Ақёр» ва дар волости Гулякандоз совхозии «Дигмой» ташкил карда шуд.¹

Гузаронидани ислоҳоти заминку об ва корҳои заминсозиву заминтаҳткунӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ дар шароити саҳти ҳарбӣ-сиёсӣ руҳ дода буд, ки он ба табақаҳои истисморғари бойҳо, феодалону руҳониён зарбаи калон расон. Барои дар атрофи ҳизбу давлати ҷавони шуравӣ муттаҳид гаштани батракону камбағалон, миёнаҳолон ва ба сохтмони сотсиалистӣ ҷалб карданишон махсусан иттифоқи «Қӯшчӣ» маъқеи калон бозид.

Иттифоқи «Қӯшчӣ» дар он солҳо ташкилоти оммавии меҳнаткашони деҳот буда, маҳз ба манфиати деҳқонони заҳматкаш қору фаъолият мекард. Базаи иҷтимоии онҳо нисбат аз кумитаҳои камбағалон ва иттифоқҳои деҳқонон, ки солҳои 1918 ва 1919 таъсис ёфта буданд васеътар буд. Иттифоқи «Қӯшчӣ», ки дар асоси қарорҳои анҷумани V-уми ҳизби Коммунистии Туркистон (сентябри соли 1920) барпо карда шуда буд, дар атрофи худ на танҳо камбағалонро, инчунин миёнаҳолон, ки дар деҳот қувваи тавоно буданд, низ муттаҳид намуд.

Соли 1921 аввалин ячейкаи иттифоқи «Қӯшчӣ» дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ барпо гардид. Дар уезди

¹ Нигар. Истории таджикского народа, том.V новейшая история. С. 340.

Ўротеппа 13 ячейкаи ин иттифок 5,5 ҳазор оммаи меҳнаткашро муттаҳид мекард. Соли 1922 дар уезди Хучанд бошад 30 ячейкаи иттифоқи «Қўшчӣ» амал мекард, ки дар ҳаёти он 7 ҳазор деҳқонони беамину камзамин дохил мешуданд. Дар ин ҷо баҳри бурдани кор ва инкишофи фаъолияти самараноки иттифоқи «Қўшчӣ» шароитҳои муътадил вучуд доштанд. Аз ҷониби ташкилотҳои дахлдор мақсаду маром ва моҳияти иҷтимоӣ –иқтисодии иттифоқи «Қўшчӣ» ба меҳнаткашони деҳот ҳамачониба фаҳмонда мешуд, ки дар натиҷа онҳо бо тамоми майлу хоҳиш ба ин иттифок дохил мегаштанд. Дар ҷамъомаду маҷлисҳои иттифок масъалаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, аз ҷумла мусодира кардани заминҳои бойҳову рӯҳониён, рафти гузаронидани корҳои заминсозиву заминтаҳткунӣ аз ҳисоби заминҳои мусодирашуда ва ба деҳқонони беамину камзамин ва чоряккорон додани он мавриди муҳокима қарор мегирфт.

Дар инкишофи заминҳои обёришаванда ва васеъ гаштани майдони соҳаҳои хоҷагии кишоварзӣ ва махсусан пахтакорӣ ҷамъиятҳои мелиоративие, ки дар волостҳои Қистакӯз, Унҷӣ, Нов ва Самғор ташкил шуда буданд мавқеи мусбӣ бозиданд. Масалан, ҷамъияти мелиоративии волости Унҷӣ канали дар он вақт нисбатан калони «Унҷӣ»сохтанд, ки он садҳо гектар заминҳои ташналабро шодоб мекард. Ба ҷуз ин ҷамъияти мелиоративии Самғор бо роҳи мошинӣ обёрӣ кардани 500 десятина заминро таъмин кард.¹

Аввалин чорабиниҳои иқтисодии Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир ислоҳоти замин маҳсуб буд, ки барои барқарор кардани хоҷагии кишоварзӣ аҳмияти муҳим дошт. Зеро майдони асосии заминҳои қорам дар дасти бойҳову амалдорон ва рӯҳониён ғун гашта буд.

Дар ибтидои солҳои 20-уми қарни гузашта дар Помир

¹ Нигар.Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана том первчй (1903-1937 гг.), Душанбе, 1980, С.60-61.

чараёни ислоҳоти замин оғоз ёфт, ки соли 1922 тамоми деҳаҳои волостҳои Шуғнону Рушон ва қисман деҳаҳои волостҳои Ишқошим ва Вахонро дарбар мегирифт. Дар вақти гузаронидани ислоҳоти замин қоидаи ба ҳар як оилаи деҳқон чудо кардани замин ба шароити ҳар деҳаву волост нигоҳ карда муайян карда мешуд. Ширкаткунандагони ислоҳоти замин М. Аллахвердов, А. Дяков, Ф. Митрофанов ва Ф. И. Крилов дар ёддоштҳои навиштанд, ки ба деҳқонони беамину камзамин аз заминҳои мусодира карда шудаи бойҳо, руҳониён ва хочагиҳои доранда чудо карда шуда буд. Ба деҳқонони камбағал барои ба даст овардани олоти истеҳсолии хочагии кишоварзӣ, тухмӣ ва дигар маводҳои зарурии коркарди замин аз ҷониби ташкилотҳои шуравӣ сари вақт ёри моддӣ расонида мешуд. Бисёр оилаҳои деҳқонон, камбағалон ва батракон барои ба даст даровардани олотҳои хочагии кишоварзӣ, моли корӣ, тухми ғалладона аз номи давлат қарзи бебозгашт мегирифтанд.¹

Муҳимтарин чорабиниҳои иқтисодӣ-иҷтимоие, ки баҳори соли 1922 дар Помир ба манфиати батракону деҳқонони камбағал андешида шуда аст, бо сарвари Кумитаҳои Инқилобӣ дар маҳалҳо барпо кардани кумитаҳои замину об мебошад, ки дар ҳайаташон асосан одамони чамбиятӣ, шароити деҳот ва тарзи зиндагии аҳолиро бо тамоми нозуқиҳои дарк мекарданд, аз ин лиҳоз кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки қору кирдорашон ба манфиати оммаи халқ равона карда шавад. Вазифаҳои аввалиндараҷаи чунин кумитаҳои замину об аз он иборат буд, ки тамоми фонди заминҳоро ба ҳисоб гирифта, аз он заминҳои бою амлдорон ва руҳониён, ки қувваи арзони қориро истифода бурда, ба меҳнатқашон ҷабру ситам мекарданд, ҳамаҷониба ҳисоб карда, баъд мусодира мекарданд. Аз ҳисоби заминҳои мусодира шуда батракону камбағалон соҳиби воситаҳои истеҳсолот мешуданд.

¹ Нигар. История Горно– Бадахшонской Автономной Области. Том 11 новейшая история. С. 63.

Дар Помир чун дар дигар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ чараёни гузаронидани ислоҳоти заминро ба шароити ниҳоят мураккаби зиддияти қувваҳои наву қуҳан мегузашт. Зеро соҳибони замин зиёд бо тамоми қувва ба муқобили гузаронидани ислоҳот ва мусодира кардани заминҳояшон шуда, ба кумитаҳои инқилобӣ дар гузаронидани ислоҳот бо роҳи воситаҳои номатлуб мамониат расонида, нисбати қор-мандони Шуравӣ ва сарварони деҳқонон ҳатто амалиётҳои таъқибу зуровариро раво медиданд. Аммо дар шароите, ки дар он ҷо Ҳокимияти Шуравӣ мустақкам мегардид, муқобилияти табақаҳои бою кулакони ва руҳониён дар роҳи амалӣ намудани ислоҳоти аграрӣ пеши роҳи онҳо сари вақт гирифта мешуд.

ХУЛОСА

Дар ҳаёти инсоният асрҳо паи ҳам сипарӣ хоҳанд шуд, воқеаҳои гуногуни таърихӣ бо ҳар роҳу восита руҳ медиҳанд, ҷамъиятҳои нави инсонӣ рӯи қор меояд, сиёсати давлату давлатдорӣ ва сохтори он мувофиқи талаботи замон тағйир меёбад. Аз байни чунин воқеаҳои муҳими таърихӣ ғалабаи Инқилоби Бузурги Октябр дар Русия мебошад, ки синфи коргару деҳқон ва дигар табақаҳои мазлуми ҷамъиятиро аз ситамгарон абадан раҳой намуда, ба онҳо роҳи минбаъдаи озодӣ ва шукуфоиро мунаввар сохт, ҳаргиз аз нақши хотироти инсонияти тараққипарвари ҷаҳон нахоҳад рафт. Баракс ҳар қадаре, ки солҳо мегузаранд, ҳамон қадар аҳамияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии ин воқеаи фаромӯшнашавандаи асри XX афзун хоҳад гашт. Дар зарфи зиёда аз сад сола, ки аз ғалабаи Инқилоби Октябр сипарӣ шудааст, то ин дам аҳли илму фарҳанги адолатхоҳи ҷаҳон оид ба таърихи ин воқеаи фаромӯшнашаванда қалам меронанд, ки имрӯз ҳам ин чараён идома дорад. Аҳамияти ин воқеаи ҷамъиятӣ ва иштироки васеи оммаи меҳнаткашро дар сохтори нави давлатдорӣ ба эътибор гирифта В. И. Ленин чунин зикр кардааст: «Қабл аз ҳама аҳмияти ин воқеа дар он аст, ки дар мамлақати мо Ҳукумати Советӣ, органи ҳокимияти худӣ мешавад, ки дар он буржуазия тамоман иштирок намекунад. Оммаҳои мазлум худашон ҳокимият барпо мекунанд.»¹

Таҷрибаи таърихӣ бешубҳа нишон дод, ки Инқилоби пролетарӣ махсусан барои ҳаёту мамот, рушду нумуи минбаъдаи халқҳои дар гузашта дар зери асорати ҳамаҷонибаи саризми рус ва бою амалдорони маҳаллӣ мондаву аз лиҳози иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ ақибмондаи кишвари Осиёи

¹ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 26, С.239.

Миёна, минчумла халқи тоҷик ҳамчун як роҳнамои ҳақиқии ояндасоз хизмат кардааст. Аз ин рӯ, мардуми ин кишвар ҳаргиз дар ягон давра замон ин инқилоб, роҳбару роҳнамои он ва синфи коргару деҳқонони адолатхоҳ, ки барои ғалабаи чунин воқеаи бузурги ҷмъиятӣ ҷонбозиҳову хунрезихо кардаанд, аз лавҳи хотир зудуда нахоҳад кард. Қадами барқвори ин инқилоб дар як муддати нисбатан кӯтоҳи таърихӣ дар тамоми кишварҳои саризими рус бо тезӣ доман паҳн намуд.

Ғалабаи шӯриши яроқнок ва ба амал омадани инқилоби пролетарӣ дар шаҳри Петроград ва дигар шаҳрҳои саноатии Русия ва ташкил ёфтани ҳокимияти нав дар шакли Шурои Комиссарони Хулқ ҷараёни дар тамоми мамлакат ба дасти синфи коргару деҳқон гузаштани ҳокимияти сиёсиро дар қаламрави он ва канорахояш, аз ҷумла дар кишвари Туркистон тезонд. Хабарҳои ғалабаи Инқилоби Сотсиалистии Октябр дар Петроград аллакай 27 октябр ба маркази сиёсӣ ва маъмурии кишвари Туркистон шаҳри Тошкент омада расид. Пас аз як рӯзи он, яъне 28 октябр дар шаҳри Тошкент бо раҳнамоии ҳизби болшевикӣ шӯриши мусаллаҳонаи меҳнаткашони ҷабрдида ба амал омад. Ин шӯришро сари вақт меҳнаткашони кишвари Туркистон ва минчумла мардуми заҳматкаши ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ тарафдорӣ ва дастгирӣ карданд.

Дар рӯзҳои шӯриши мусаллаҳонаи Тошкент бо сарвариин болшевикон дар ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон кумитаҳои ноҳиявии инқилобӣ ташкил ёфтанд, ки онҳо аз болои стансияҳои роҳи оҳан назоратро қавӣ гардониди, гвардияи сурх ташкил карданд.

Кумитаҳои инқилобӣ дар стансияҳои Драгомирово ва Хучанд бо сарвариин болшевик И. Румянцев ва кумитаҳои маҳаллии роҳи оҳан дар рӯзҳои шӯриши яроқноки шаҳри Тошкент бевосита ба Шурои Хучанд итоат карда, бо ҷиддиёт супоришҳои онро иҷро мекарданд. Каме дертар кумитаҳои инқилобӣ дар стансияҳои Нову Урсатевский, ҳамчун

намояндаи расмии ташкилотҳои Ҳокимияти Шуравӣ баромад мекарданд. Дар баъзе ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ Ҳукумати Шуравӣ бо роҳи осоишта барқарор карда шуд.

Дар миёнаҳои соли 1818 дар маркази қисми Тоҷикистони шимолӣ шаҳру уезди Хучанд, шумораи зиёди Шуроҳои маҳаллии коргарон, солдатҳо ва деҳқонон ба амал омаданд, ки онҳо тадриҷан бо сарварию коммунистон дар дигар қисмҳои кӯҳдоману канораҳои ин кишвар ба фаъолият шурӯ намуда, чун ташкилоти ҳақиқии халқӣ ба барҳам додани тартиботи ҷамъияти феодалий ва мустамликадорӣ ва мунтазам чорӣ намудани тартиботи нав, ҳаёти намудани вазифаҳои иқтисодӣ– иҷтимоӣ камар бастанд.

Дар Бадахшон Ҳокимияти Шуравӣ нисбат ба ноҳияҳои шимолӣ ва ҷанубу марказии Тоҷикистон дертар барпо карда шуд, ки ба ин омилҳои ҷуғрофӣ, яъне хело дур будани он аз марказҳои инқилобии кишвари Туркистон, вучуд надоштани воситаҳои ахбори умум, табақаи коргарӣ ва ғайра сабаб гаштанд. Бинбар ин, меҳнаткашони Помир оид ба ғалабаи шӯриши яроқноки шаҳри Тошкент, ки давоми Инқилоби Октябр махсуб буд, хеле дертар фаҳмиданд. Аммо иҷрои ин вазифаи барои халқи меҳнаткаш тақдирсоз дар пеш мамониатҳои зиёдеро дучор мегардид. Қабл аз ҳама пеши роҳи барпо намудани Ҳокимияти Шуравиро дар Помир амалу талаботҳои аморати Бухоро ва табақаҳои бою амалдорон ва намояндагони дину мазҳаб чанд муддат гирифта буданд.

Аз лиҳози дигар мавзеи Помир мавзеи наздисарҳадӣ бо мамлакатҳои хориҷӣ ва қабл аз ҳама бо Афғонистон буда, барои Ҳокимияти Туркистони Шуравӣ ҷову макони муҳими стратегӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ Ҳукумати Туркистони Шуравӣ ва ҳизби коммунистӣ барои бо ҳар роҳу восита барпо кардани Ҳокимияти Шуравиро дар ин ҷо ва дигар мавзӯҳои назди сарҳадӣ вазифаи муҳими сиёсӣ ҳисоб мекарданд.

Ҳамин тавр, аз соли 1917 то ниммаи аввали соли 1918 бо

иштироки васеи намояндагони синфи коргар ва деҳқонони камбағал ва роҳбарии коммунистону ташкилотҳои халқӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир Ҳокимияти Шуравӣ дар шакли шуроҳо ва кумитаҳои инқилобӣ барпо карда шуд. Мувофиқи шароити имкониятҳои ҳамон вақту замон дар ин қисми Тоҷикистон аввалин дигаргуниҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маданияву маърифатӣ гузаронида мешуданд.

Аммо дере нагузашта синфҳои дар гузашта ҳукмрон, ки дар натиҷаи ғалабаи инқилоби пролетарӣ ҳокимиятро аз даст доданд, бо супориш ва ёрии ҳамачонибаи мамлакатҳои хориҷӣ, дар кишвари Туркистон ҷанги шахрвандиро оғоз намуданд. Амалиётҳои зиддишуравии мамлакатҳои капиталистӣ дар ибтидо ниҳоят пинҳон гузаронида мешуд, то ки аз мақсадҳои нопоки онҳо давлати синфи коргару деҳқон пай набарад.

Мамлакатҳои хориҷӣ бо мақсади барҳам додани Ҳокимияти Шуравӣ дар кишвари Туркистон, аморати Бухороро ба тарафи худ ҷалб намуда, онро ба манбаи интервенсияи хориҷӣ ва қувваҳои аксулинқилобии дохилӣ табдил додани буданд. Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ бошад аксулинқилобчиён махсусан ошӯбхоро дар Уезди Хучанду Уро-теппа ва Конибодому Ашт, ки ҳамчун купрук байни Тошкенту Фарғона хизмат мекарданд, тайёр менмуданд. Бо даҳолати мамолики хориҷӣ қувваҳои зиддишуравии дохилӣ ҷанги шахрвандиро барангехта, пеши роҳи дигаргуниҳои сотсиалистиро гирифтани буданд. Ҷанги шахрвандӣ дар он солҳо дар кишвари Туркистон ва аз ҷумла Тоҷикистони имрӯза дар шакли мубориза ба муқобили дастаҳои ғоратгаронаи босмачиён сурат мегирифт.

Дар солҳои ҷанги шахрвандӣ Мастчоҳ ба макони дастно-раси тамоми дастаҳои босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ ва водии Фарғона табдил ёфта буд. Ба муқобили дастаҳои ғоратгаронаи босмачиёни Тоҷикистони шимолӣ ва маркази он бекигарии Мастчоҳ Артиши Сурх бо мадади аҳоли, ки аз

чабри босмачиён ба дод омада буд, мардонавор чангида, оқибат моҳи апрели соли 1923 ба ин дастаҳои яғмогар зарбаҳои ҳалокатвор зада, дар ин қисми Тоҷикистон Ҳокимияти Шуравиро мустаҳкам намуданд.

Талоши лордҳои Англия барои забти Помир дар шароити вазнини ҳарбӣ-сиёсии Осиёи Миёна, дар арафа ва давраи мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ авҷ мегирад. Онҳо мақсад доштанд, ки бо ғриву мадади дастаҳои босмачиён ва сафедгвардияиён соҳиби ин мулки куҳанбунёд шуда, сарва-ту боигариҳои зеризаминии онро соҳиб шаванд.

Аммо мавқеи сафедгвардиячиён ва дастаҳои босмачиён дар Помир мустаҳкам набуд, зеро онҳоро меҳнаткашон чашми дидан надошта, бо ғриву мадади Артиши Сурх чун дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ин душманони дохилро зеру забар карда, ҳокимияти халкиро дар Боми Чаҳон устувор гардониданд.

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир баъд аз барҳам додани муқобилиятҳои аксулинқилобчиёни дохилӣ, давраи нав давраи сохтмони осоиштаи сотсиалистии хоҷагии халқ оғоз шуд. Дар ин мавзӯҳои Тоҷикистон сиёсати нави иқтисодӣ (СНИ) бо хусусиятҳои махсус, ислоҳоти замину об, роҳҳо ва воситаҳои нави заминсозӣ бо заҳмату душвориҳои шароити он давра аз ҷониби ташкилотҳои шуравӣ бо иштироки васеи омма бомуваффақият гузаронида шуд, ки он самарайи мусбӣ ба бор овард.

МУНДАРИЧА

САРСУХАН	3
----------------	---

БОБИ 1. ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ ПРОЛЕТАРӢ ВА БАРПО ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШУРАВӢ ДАР ТОЧИКИСТОНИ ШИМОЛӢ.

1). Шӯриши ярокнок дар кишвари Туркистон ва ғалабаи шуроҳо дар уезди Хучанд.....	27
2). Мухторияти Қуқанд – ҳамчун манбаи аксулинкилобӣ.....	43
3). Намоиши халқӣ дар шаҳри Тошкент ва оқибати он.	55
4). Оғози ҳаракатҳои зиддишуравӣ дар кишвари Туркистон	62

БОБИ 2. БАРҲАМ ДОДАНИ “МУХТОРИЯТИ ҚӢҚАНД” ВА МУБОРИЗА БАРОИ МУСТАҲҚАМ НАМУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШУРАВӢ ДАР ТОЧИКИСТОНИ ШИМОЛӢ ВА ПОМИР.

1). Тезутунд шудани вазъияти сиёсӣ дар рафти муборизаи зидди мухторият.....	76
2). Мустваҳкам шудани органҳои Ҳокимияти Шуравӣ дар уезди Хучанд	90
3) Бунёди Ҳокимияти Шуравӣ дар уезди Ёротеппа ва волости Мастҷоҳ.	97
4). Барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир.	120

**БОБИ 3. ҶУМҲУРИИ ХУДМУХТОРИ
ТУРКИСТОН ВА МИНБАЪД МУСТАҲҚАМ
НАМУДАНИ СОҲТИ ШУРАВӢ ДАР
ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ.**

- 1). Ташкилотҳои сиёсии Тоҷикистони шимолӣ ва
фаъолияти онҳо..... 130
- 2). Амалӣ гардидани сиёсати миллии Ҳукумати Шуравӣ
дар кишвари Туркистон ва канораҳои он. 141
- 3). Мубориза ба муқобили қашшоқӣ ва гуруснагӣ. 149
- 4). Сиёсати иқтисодӣ, аппарати нави давлатӣ ва барпо
кардани ташкилотҳои шуравӣ. 158

**БОБИ 4. ОҶОЗИ ҶАНГИ ШАҲРВАНДӢ ВА
ҶАРАӢНИ МУСТАҲҚАМ ШУДАНИ
ҲОКИМИЯТИ ШУРАВӢ.**

- 1). Таъсиси Қувваҳои мусаллаҳи шуравӣ. 171
- 2). Ҳучумҳои аввалини аксулинқилобчиён дар Тоҷики-
стони шимолӣ. 179
- 3). Душворӣ ва хусусиятҳои махсуси ҷараёни барқарор
кардани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помир..... 204
- 4). Ҷоннок гардидани ҳаракати босмачигарӣ дар давраи
Анварпошо дар Тоҷикистони шимолӣ. 210
- 5). Маҳв намудани ба ном “бекигарии Мастҷох”.
Ба охир расидани ҳаракати босмачигарӣ
дар Тоҷикистони шимолӣ. 239

6). Пойдор шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Помири Ғарбӣ ва Шарқӣ.....	283
--	-----

**БОБИ 5. ҚОРӢ ҚАРДАНИ СИЁСАТИ НАВИ
ИҚТИСОДӢ. ВАЗӢИ ХОҶАГИИ КИШОВАРЗӢ
ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ ВА ПОМИР.**

1.) Моҳият ва вазифаҳои СНИ ва хусусиятҳои хоси он. ...	300
2.) Ҳаёти шудани андози озуқаворӣ ва ёрии давлат ба деҳқонон	309
3.) Ислоҳоти заминкуоби ва роҳҳои нави заминсозӣ.	324
ХУЛОСА	344

РАҚИБ АБУЛҲАЕВ

**АЗ ТАЪРИХИ БАРПО ВА МУСТАҲКАМ
ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШУРАВЌ
ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛЌ ВА ПОМИР
(солҳои 1917-1924).**

Мухаррири ороиш *Ромиш Лоиқзода*

Мухаррири техникӣ: *Қозизода Шуҳрат*

Ба матбаа 03.10.2022 супорида шуд.
Чопаш 06.10.2022 ба имзо расид. Андозаи 60x84 ¹/₁₆.
Ќузъи чопӣ 22,0. Адади нашр 100 нусха.

Дар матбааи ҚДММ «Бебок» чоп шудааст.